

1133

MALAVIKAGNIMITRAM

GURUNATH

PRICE 1/8

015,2D40,1

A

015,2D40,1 5291
A
Kalidasa.
M. Kagnimitram.

मालविकाग्निमित्रम्

महाकवि-कालिदास-प्रणोतम्

(विजयाख्यया टीकाया वङ्गभाषानुवादान्वय-समालोचना-
प्रवृत्तिभिश्च समलङ्कितम्)

श्रीमद् गुरुनाथविद्यानिधि-भट्टाचार्य्येण

काश्यपपदलाञ्छन—

श्रीयुक्त कालीपद काव्यव्याकरणतौर्थेन च

सम्पादितम् ।

१९२४ वङ्गाब्द नूतनसंस्करणम् ।

३० संख्यक-गापोमोहनदत्त-वर्त्मस्थित-संस्कृतविद्यालयात्—

श्रीजानकीनाथ काव्यतौर्थेन प्रकाशितम् ।

मूल्यम् १॥ सार्वरूप्यकम् ।

मिलनेका पता—
छात्र-पुस्तकालय,
३० नं० गोपीमोहन दत्तका लेन,
बागबाजार, कलकत्ता ।

015,2D40,1

A

~~1135~~

All rights reserved to the Publisher.

SRI JAGADGURU VISHWARADHYA
JNANA SIMHASAN JNANAMANDIR
LIBRARY

Jangamwadi Math, VARANASI.

Acc No.~~624~~....

~~1660~~ ~~1135~~
5291

PRINTED BY
MIHIR CHANDAR GHOSH,
NEW SARASWATI PRESS,
25/A, Mechua Bazar Street,
CALCUTTA.

SRI JAGADGURU VISHWARADHYA
JNANA SIMHASAN JNANAMANDIR
LIBRARY,
Jangamwadi Math, VARANASI.
Acc No.~~624~~....

समालोचना ।

इदं हि नाम कविगुराः कालिदासस्य लेखनीप्रसूतं नाटक-
रत्नम् । अस्ति च यद्यपि कालिदासस्य कृतिरभिज्ञानशकुन्तलं
युगान्तरोपस्थापकं नाट्यजगतां, तथापि “मालविकाग्निमित्रं”
नाम कवीनामपरेषां नाटकेभ्यो नापेक्ष्यमिति काव्यरसिकाः ।
तथाचात्र नाटके अङ्काः पञ्च, शृङ्गाररसोऽङ्गी, विदिशापुरनाथ-
श्चाग्निमित्रो नाम राजा नायकः, मालवनाथस्य च माधवसेनस्य
भगिनी मालविका नायिका, धारिणी नाम राजमहिषी, इरावती
चान्यतरा प्रतिनायिका, विदूषकाद्याश्च शृङ्गारे सहायाः, अन्ये च
रसा अङ्गानि । इदञ्च नाटकं वृत्तान्तमिममेव समादाय लिखितं
कविना । तथाहि—मालवेश्वरो माधवसेनो नाम राजानमग्नि-
मित्रं भगिन्या वरं संकल्प्य तत्परिणयनिष्पादनकामः समा-
गच्छन् तत्पितृव्यपुत्रेण यज्ञसेनेनान्तरा प्रतिबध्य निवृत्त्य च
कारागारे रुद्धः । अथ तथा विपत्पातसम्भ्रान्ते न तस्यामात्येन
सुमतिना रहसि तद्भगिनीं मालविकामपवाह्य स्वभगिन्या
कौशिक्या साकं विदिशाप्रस्थितं सार्थवाहसार्थमवलम्ब्य अग्नि-
मित्राय राज्ञे तां प्रतिपादयितुकामः प्रस्थितवान् । अथ
काननपथमारुह्य निगीथे तैः साकं प्रसूतो दस्युभिराक्रम्य सार्थ-
वाहसैन्यानि विजित्य मालविकां रक्षितुकामो युध्यमानः
सुमतिर्व्यापादितः । तत्परिणये च संग्रासमोहां कौशिकीं मृतां
निश्चित्य मालविकामर्थसमूहांश्च दस्यवः समपहृत्य तत्-
स्थालकाय अग्निमित्रदुर्गपालाय वीरसेनाय तां प्रदत्त-
वन्तः समुपहारम् । वीरसेनोऽपि तां बालिकां शिल्पादिकर्म-

चतुरामवेत्य स्वभगिन्यै धारिण्यै अग्निमित्तमहिष्यै उपहारं
 प्रेषयत् । धारिणी च तां शिल्पादिकलाकुशलां गणदासस्य
 नाट्याचार्यस्य सविधे छलिकनामनाटकाभिनयशिक्षायै
 न्ययोजयत् । अत्रान्तरे कौशिको दस्यूनामपगमात् परं विगत-
 मोहा प्राप्तचेतना विपन्नेन भ्रात्रा अपहृतया च मालविकया
 परिहोना किंकर्तव्यविमूढा जाता । तथाभूतमुपप्लवमनुभूय
 संसारात् परं वैराग्यमासाद्य क्रमेण दैवयोगात् विदिशानगरीं
 प्राप्य प्रव्रज्यां जग्राह, गृहोत्प्रव्रज्या च सा भवितव्यतानियोगात्
 धारिणीमैत्रं प्राप्य तस्याः पीठमर्हितामुपलेभे । तत्र च चिर-
 परिचितामपि मालविकां तथाभूतां वोच्य अभिज्ञायापि
 कारणान्तरवशात् राज्ञीसमीपे माधवसेनस्वसेयमिति न प्रका-
 शयामास । एकदा च चित्रपटे राज्ञीपरिचारिकामध्ये लिखित
 प्रतिमूर्त्तिं मालविकां विलोक्य नरपतिः तत्सौन्दर्यदर्शनेन
 अतीवचमत्कारितामापद्य च कस्या इयं प्रतिमूर्त्तिरिति
 धारिणीं पप्रच्छ । धारिण्या च पृष्ट्या तां निगूहितुकामया
 कथान्तरप्रसक्तिरादृता । अतिसौन्दर्यवतीयं कदाचित् राज्ञा
 दृश्येत, तदा अनुरज्यतास्यामिति आशङ्क्य राज्ञ्या निगूह्य-
 मानां तां राजा सनिर्वन्धं पुनःपुनर्देवीं पप्रच्छ—“केयं
 केय”मिति । बालस्वभावा च तत्कुमारी वसुलक्ष्मीः महिष्या
 निगूह्यमानामपि मालविकां—“मालविके”त्यभिदधे । इति-
 क्रमेण नाटकीयवृत्तस्य प्रक्रमः ।

इदं च नाटकं रत्नावलयां वर्णितं सागरिकया सह वत्स-
 राजसमागमवृत्तमनुकरोति, तस्य नाटकस्य धनप्रत्याशया

कविना श्रीहर्षकृततया प्रख्यातत्वेऽपि धावककृतत्वं, धावकस्य च एतस्मात् कवेः पूर्वकालीनत्वं सुव्यक्तमस्यैव कवेरस्मादेव नाटकात् प्रारम्भे, अतस्तदनुकार एवात्र सुव्यक्तः । तथाच पारिपार्श्विकः—“मा तावत् प्रथितयशसां धावकसौमित्रक-
कविरत्नादीनां प्रबन्धानतिक्रम्य वर्त्तमानकवेः कालिदासस्य कृतौ किं कृतो बहुमानः ?” एतेन धावककवेरवसाने एव कालिदासस्य जगति प्रतिष्ठा समभ्युपगम्यते, वर्त्तमानकवे-
रित्यत्र वर्त्तमानपदेन च धावकस्य तत्कालात् पूर्ववर्त्तित्वं प्रतीयते, तेनैव नव्यकवेरतीतप्रधानकवीनां प्रबन्धं संस्मृत्य निजकाव्यस्यापकर्षाशङ्का । कालिदासो हि महाकविप्रवरः
बहूनि काव्यानि विनिर्म्ममे ; तथाच—रघुवंशकुमारसम्भवं मेघदूतञ्चेति अव्यकाव्यानि स्मृतिचन्द्रिकाभिध उत्कलदेश-
प्रचलितो वेदोक्तकर्मप्रतिपादकग्रन्थः ज्यातिर्विदाभरण-
नामकं कालज्ञानशास्त्रम्, ततो मालविकाग्निमित्रविक्रमो-
र्वशीयाभिज्ञानशकुन्तलानि दृश्यकाव्यानि त्रीणि, एतच्च तत्-
कृतज्योतिर्विदाभरणग्रन्थे कथञ्चित् समुद्बुद्धितमस्ति । यथा—
“मत्तोऽधुना कृतिरियं सति मालवेन्द्रे श्रीविक्रमार्कनृपराजवरे
समासीत् ।” “धन्वन्तरिः क्षपणकोऽमरसिंहशङ्खवेतालभट्टघट-
ख[क]र्परकालिदासाः । ख्यातो वराहमिहिरो नृपतेः सभायां
रत्नानि वै वररुचिर्नव विक्रमस्य ॥” “यद्राजधान्युज्जयिनी महा-
पुरी सदा महाकालमहेशयोगिनी । शङ्खादिपण्डितवराः
कवयस्त्वनेके ज्यातिर्विदः समभवन् च वराहपूर्वाः ।” “श्रीविक्रमस्य
बुधसंसदि भूरिवुद्धेस्त्रैरप्यहं नयसखः किल कालिदासः ।

काव्यत्रयं सुमतिक्रूरघुवंशपूर्वं जातं यतो ननु कियच्छ्रुति-
 कर्मवादः ॥” “ज्योतिर्विदाभरणकालविधानशास्त्रं श्रीकालिदास-
 कवितो हि ततो बभूव ।” “वर्षे वै वसुषट्कशून्यगुणकैर्याते
 कलौ संमिते मासे माधवसंज्ञितेऽत्र विहितो ग्रन्थक्रियोपक्रमः ॥”
 एतेन ज्योतिर्विदाभरणकालात् (३०६८ कलैरब्दगणनात्)
 पूर्वं रघुवंशादिकानि कतिचित् पुस्तकानि कालिदासः प्रणि-
 नायेति धारणा । मालविकाग्निमित्रादीनि च दृश्यकाव्यानि
 ततः परं कालिदासेन रचितानीति न तत्र तेषां निर्देशः ।
 तत्कृतत्वञ्च तत्तद्ग्रन्थेषु सुव्यक्तं प्रायः सौसादृश्येन च रचना-
 वलीनां न जायते केषाञ्चिदत्र सन्देहः । केचित्तु एवमपि
 जल्पन्ति यत्—य एव कालिदासः कर्त्ता महाकाव्यखण्डकाव्यानां
 स एव न नाटकानां, किन्तु एकः कालिदासा नाटकनिर्माता
 अपरश्च कालिदासः खण्डकाव्यमहाकाव्यप्रभृतौनाम्, तन्नास्मभ्यं
 रोचते । वयन्त्वेवं विद्मः—यदेक एव कालिदासः अव्याणि
 दृश्यानि च निर्मितवान् इति तत्र प्रमाणमेकं दृश्यश्रव्येषु
 कवित्वस्य परं सौसादृश्यम्, परञ्च विक्रमादित्यसभाया-
 मवस्थितिश्चेति साधारण्येन प्रतिपाद्यं गूढं विशेषेण समालोच्यं
 समालोचनाबद्धहृदयैः सहृदयैः । प्राचीनेतिह्यसमालम्बनेन
 अपि तथा एव वयं प्रतिपादयितुमग्रेसरा भवामः ।

कविगुरोः कालिदासस्य रचनावली प्रतिपदमेव प्रायः
 प्रसादगुणपरिष्वङ्गेण माधुर्य्यभयतामवलम्बते, अपिच साभि-
 प्रायमेव काव्यं प्रकष्टतां दधातीति वादिनामपि वर्तते तत्र
 तत्र समासक्तिहेतुः, तथाच प्रथमत एव प्रविश्य सूत्रधारः—

“एकैश्वर्ये स्थितोऽपि प्रणतबहुफलो यः स्वयं कृत्तिवासाः
 कान्तासंमिश्रदेहोऽप्यविषयमनसां यः परस्तादयतीनाम् ।
 अष्टाभिर्यस्य कृत्स्नं जगदपि तनुभिर्विभ्रतो नाभिमानः
 सन्मार्गालोकनाय व्यपनयतु स वस्तामसीं वृत्तिमौशः ॥” अत्र
 नाटकप्रतिपाद्यं विषयं प्रारम्भ एव कविश्लेन कथञ्चित्
 प्रतिपादयितुकामस्तथाभूतं नमस्कारसूतं प्रणिनाय, तथाच
 सतीष्वपि राजान्तःपुरकुलकामिनीषु बहुगुणासु नृपतेरग्नि-
 मित्रस्य अज्ञातकुलशीलायां मालविकायां समासक्तिः, अपि
 च मालविकायां नितान्तमनुरक्तस्यापि अन्तःपुरमहिषीषु परं
 दान्तिष्ठमिदं साधारणेष्वसम्भवम् । तथाहि अणुपरिमाण-
 मस्माकं मनः तद्यद्येकत्र समासक्तं स्यात् तदा कथमन्यत्र
 वर्त्ततां स्नेहः, स्नेहश्च चित्तवृत्तिरुत्कृष्टतमेति मन एव तत्र
 प्रधानतमं कारणं, तच्च संसक्तमन्यत्र, तच्च असम्भवमपि
 अग्निमित्रे सम्भवौति “कान्तासंमिश्रदेह” इत्यादिना व्रज्यते ।
 “अष्टाभिर्यस्य” इत्यादिना च राजराजेश्वरस्यापि अग्निमित्रस्य
 नितान्तनिरहङ्कारता सूचिता इति । तथाच मालविकायां
 तस्य नितान्तविनयप्रदर्शनमेव तत्फलम्, अन्यथा बलेनापि
 शक्यते ग्रहोतुं मालविका, या होनातिहोनेन निजाधीनतायां
 वर्त्तमाना देव्याः परिग्रह इति विख्यायते, अपिच अन्तःपुर-
 महिषीषु तस्य परं भौतियुक्तभावः यत् “मा जानान्तु मां
 मालविकानुरक्तं महिष्य” इति एवम् । “सन्मार्गालोकनाय”
 इत्यादिना च भाविमालविकापरिचयेन विगतमोहत्वमेव
 सर्वेषां सूचयति, तथाच ईशः मालविकाया गुप्तावस्थामपवाञ्च

स्ववृत्तप्रकाशेन मालविकाया दुःखरूपां तामसीं वृत्तिसप-
नयतु, अग्निमित्रलाभेन च परितुष्यतु बाला, स च माल-
विकायां परं प्रकाशमधिगच्छत्विति । इत्येवमेव प्रायशो
वृत्तजातं भाषाप्रकर्षञ्च सन्निवेश्य महाकविः कालिदासः
सहृदयहृदयानि चमत्कारयति । कालिदासः कल्पनाप्रवीणो
महाकवीनामूर्द्धतनं स्थानमधिचकारेति सर्व्वेषामेव यथार्थं
सुविदितम्, अस्ति च “काव्यचिन्ताया”मेतद् विशेषेण समा-
लोचितम्, अवगन्तव्यं सूक्ष्मधियापि सहृदयेः ।

मालविकाग्निमित्रं नाम नाटकं मन्ये प्रथमतः कालि-
दासेन निरमायि नाटकानां, तथाहि अत्रैव प्रारम्भे पारि—
“मा तावत् प्रथितयशसां धावकसौमिल्लकविरत्नादीनां प्रबन्धा-
नतिक्रम्य वर्त्तमानकवेः कालिदासस्य कृतौ किं कृतो बहु-
मानः ?” सूत्र—“अये विवेकविश्रान्तमभिहितं, पश्य—पुराण-
मित्येव न साधु सर्व्वं न चापि काव्यं नवमित्यवद्यम् । सन्तः
परोक्ष्यान्यतरद्भजन्ते भूदः परप्रत्ययनेयबुद्धिः” इति, तदानीं
काव्यजगति आसीत् कविधावकादीनां विशेषेण प्रतिष्ठा, प्रति-
ष्ठितकवित्वप्रतिभानाञ्च धावकादीनां प्रबन्धेष्वेव तदानी-
मासीत् काव्यरसिकानां बहुमानः, तेनैव नव्यकाव्यकारस्य
कालिदासस्य स्वगुणप्रख्यापनेन लोकानुन्मूलककर्त्तृमेष प्रक्रमः ।
यतस्तावदश्रुतकाव्यात्कर्षाः कथं नाम प्रसिद्धकवीनां
नाटकानुरक्तिमतिक्रम्य नवीनकवेः काव्येषु परं रज्यन्तः
परितुष्यन्तु । अतो यत् पुराणापेक्षया अस्यत्र तथा गुणलेशा-
धिक्यं यथा सन्तः परितृप्तिमागमिष्यन्ति पुराणसुपेक्ष्यापि

तदीयनाटकेष्वनुरक्तिं लप्स्यन्ते इत्येवं प्रतिपादनेन पारिषदानु-
 च्छुखीकृत्य स्वकृतौ सविनयमङ्गारमारोपितवान् कविः
 कालिदासः, एवञ्च रीतिर्जगतां प्रायः प्रवर्तते यत्—पुराणं प्रक-
 ष्टम् अप्रकष्टं वा विशेषेण विवेकपरिहीना एव पुराणानुरक्तिम्
 प्रदर्शयन्ति, नव्येषु च सहसैव वीतस्युहतामवलम्बन्ते । तथा-
 चास्ति समाजेष्विदानीमपि प्रथा सामाजिकानां ; पुराणरीति-
 रसती वा सती वा कथञ्चन परिहातुमशक्या शास्त्रविधिमपि
 अतिक्रम्य प्रवर्तते, तथैव लोकानां तदानीम् अपि पुराणवस्तुषु
 समधिकामनुरक्तिमवेक्ष्य भासादिकवित्वेषु विवेकसाहाय्येन
 गुणप्रकर्षपर्यालोचनेन वर्त्ततां सामाजिकानामनुरक्तिर्नाटके-
 ष्विति प्रक्रमस्तथाभूतः कालिदासस्य, अपिच अप्रतिष्ठितैरेव
 प्रतिष्ठापकविषयाणां गुणवर्णनं स्वाभाविकं तत् स्वभावप्रणो-
 दित एव कविः स्वकृतेरन्यकाव्यतः परं समुत्कर्षं ह्यलेन
 पोषयति, अन्यथा प्रतिष्ठितानां कथमसु स्वकृतौ सगुणत्वव्यव-
 स्थापनम्, अतएव क्रमेण प्रतिष्ठितस्य कालिदासस्य विक्रमोर्वशीये
 शाकुन्तले वा नास्ति तथाभूता व्यवस्था—यथा स्वकाव्यस्य
 अपरकविकृतेभ्यः काव्येभ्यः समुत्कर्षः प्रतिपद्यते, प्रतिपादित-
 समुत्कर्षाच्च यथा काव्येषु नीयन्ते ।

मालविकाग्निमित्रं नाम नाटकं विरचय्यैव कविः कालि-
 दासः प्रख्यातनामानाटकप्रणयनेषु यथा कालिदासमेव तदानीं
 जनाः प्रधानकविं संस्मरन्तिस्म, विस्मरन्तिस्म च भास-
 सौमिल्लकविरत्नादीन् विशेषेणापि इति प्रतिष्ठितान् ।
 मालविकाग्निमित्रनाटकप्रणयनेनैव कालिदासः प्रथमतः

काव्यजगतो विपुलां नवीनतामुपपादयामास परमुच्छा-
 सयामास च सहृदयानां हृदयं काव्यरसनिषेकेण । प्रतिपदं
 माधुर्यसम्बलिता सरलता, प्रतिपदञ्च भावमाधुर्यं, प्रतिपदञ्च
 घटनाया वैचित्र्यं, प्रेमरसनिषिक्तहृदययोर्मिथा नितान्तानुराग-
 वतोः पात्रयोः सुसन्निवेशेन परं स्वच्छा प्रणयपदवी समुद्घोषा,
 यत्पथानुसरणेन समुपतिष्ठन्ते कुतश्चित् स्वर्गधामनि जीवाः ।
 वृत्तवैचित्र्यसन्निवेशनेन च जायते सत्यतासम्भावना वृत्तेषु,
 एवञ्च दक्षिणनायकस्य दाक्षिण्यं, विदूषकादेः शृङ्गारसरसहा-
 यता, अनुरक्तस्यापि नायकस्य कर्तव्यप्रसक्तिः इत्येतानि सुस्पष्ट-
 प्रतिपादितानि । तथाच नायिकायां मालविकायां परामनु-
 रक्तिमधिगम्य कुपिताया इरावत्याः प्रसादनाय तस्याश्चरणाराधनं
 विदूषकस्य च मालविकाप्रापणाय सर्पदंशच्छलाभिनयः इत्या-
 दिकं सुव्यक्तमेव रचनायाम् ।

रचनायां कालिदासः प्रतिपाद्यवस्तूनां सरलभावेन
 यथाप्रतिपादनमभिप्रेक्ष्यते प्रायो न तथा शक्त्यन्त्येव
 अन्ये कवयितारः प्रधानतमाः, तथाच गणदासो यदा
 वकुलावलिकामुखेन राज्ञा जिज्ञासितः मालविकायाः शिश्वा-
 नैपुण्यं कथयति तदानीं “यद्यत् प्रयोगविषये भाविकमुप-
 दिश्यते मया तस्यै । तत्तद्विशेषकरणात् प्रत्युपदिशतीव मे
 वाला” अनया कवितया यथा प्रतिपद्यते मालविकायाः शिश्वा-
 णीयविषयेषु चातुर्यं, न तथा मन्ये कविताशतकेनाप्यन्यस्य कवेः
 सम्भवम् । तथाचास्मि उत्तररामचरितेऽपि कुशलवयोः शिश्वा-
 नैपुण्यमभिलिप्तं, किन्तु तत्र कविर्न तथा शशक प्रतिपाद्यमभि-

प्रकाशयितुम् । तथाच “वितरति गुरुः प्राज्ञे विद्यां यथैव तथा
 जडे, न च खलु तयोर्ज्ञाने शक्तिं करोत्यपहन्ति वा । भवति च
 तयोर्भूयान् भेदः फलं प्रति तदयथा प्रभवति शुचिर्विखोदग्राहे
 मणिर्न मृदां चयः” इत्यादि प्रबन्धक्रमेण यथा कुशलवयोः शिक्षा-
 नैपुण्यं प्रतिभासते, ततः शतगुणाधिका मधुरता वा प्रतिपाद्य-
 वस्तुनः समञ्जसता वा प्रतीयते कालिदासस्य कवितायामस्याम् ।
 तथाच श्रूयते परिदृश्यते च—शिक्षकः बहुगुणानवलम्बते शिक्ष-
 णीयश्च ततः स्वल्पगुण इति, अन्यथा कथं शिक्षणीयः शिक्षकान्ते
 शिक्षां गृह्णातु, कथं वा अधिगतविषयस्य शिक्षा नाम, अतोऽत्र-
 गणदासस्य प्रतिपाद्यं यत् मत्तोऽप्यधिकतरं नैपुण्यमवलम्बते
 बाला, तेन च तस्याः समधिकः समुत्कर्षः सम्पद्यते । भावमिमं
 परिहाय यदि कविः सरलभावेन “मत्तोऽप्यधिकतरं सा नैपुण्य-
 मवलम्बते” इति प्रयोच्यते, तदा न तथा प्रतिपाद्यवस्तुनः
 प्रतिपत्तिः सुगभीरा स्यात्, अतः छलेन प्रतिपादयन् कविः
 प्रतिपाद्यकाम्यवस्तूनि स्वाभाविकेऽपि विषये कथञ्चिदसाधा-
 रण्यमुपाज्जयन् स्मरणोपवचनो भवति इति कविप्रकर्षः श्रुति-
 मात्रेण च तत्तत् कवितानामसामान्यः समुद्भवति स्वर्गीयः
 प्रमोदः सहृदयहृदयेषु, अपि च तत्रैव “पात्रविशेषे न्यस्तं
 गुणान्तरं व्रजति शिल्पमाधातुः, जलमिव समुद्रशुक्लौ मुक्ताफलतां
 प्रयोदस्य” इदञ्च “पदं हि सर्वत्र गुणेर्निधीयते” इति स्थलीयम्,
 “वितरति गुरुः प्राज्ञे विद्यां” इत्यादि श्लोकानुकारि च । अत्रापि
 “माधुर्यसम्बलिता रचना इति नास्ति वचनावसरः । चन्द्रियो-
 चितगूढवीर्यप्रकाशश्च अग्निमित्रस्य वैदर्भसन्निधौ लिपि-

प्रेषणेन सुव्यक्तः । तथाच अमात्यः—इदमिदानीमनेन प्रति-
लिखितं, “पूजेनाहमादिष्टः पितृव्यपुत्रो भवतः कुमारो
माधवसेनः प्रतिश्रुतसम्बन्धो समोपान्तिकमुपसर्पन्नन्तरा त्वदीये
नाम्नःपालेनावस्कान्य गृहीतः, स त्वया मदपेक्षया सकलत्र-
सोदर्थो मोचयितव्य” इति, इत्यादिस्थलेषु गूढवैर्यप्रकाशः
सुव्यक्तः । इदञ्च शृङ्गाररसमयमपि नीतिपर्यालोचनपराङ्मुखतां
नालम्बते नाटकरत्नं, स्थानेषु च नीतिपर्यालोचनया परमुत्-
कर्षं दधाति नाटकमिदं समाजोपदेशेषु, तथाच—“अचिराधि-
ष्ठितराज्यं शत्रुप्रकृतिष्वरुद्धमूलत्वात्, न च संरोपणशिचा-
स्तरिव सुकरः समुद्धर्तुम्” अनेन शत्रुपराजयकामुकाः शिष्टा-
भवन्ति यथा अकाले शत्रुमभियाय न विनाशं लभन्तं, यतः
शत्रुर्यदि प्रकृतिषु स्नेहबोजं सुव्यवस्थं स्थापयितुं शक्नोति, तच्च
बोजं काले प्रकाण्डकाण्डादिसम्बलितं सत् समर्हच्चमतामव-
लम्बते, तदा कथं तत्प्रतिकूलतामाचर्य पराजितुं शक्यं स्यात् ।
चिराय राज्यमधिगयानस्य च राज्ञः सुव्यवस्थितनीतः प्रजानु-
रागः सुप्रकट एव, तेन च पराजयोऽसम्भवोति सहजभावः ।
यमेव विषयं लोका बहुकालमुपसुवन्ति, यच्च बहुकाल-
मात्मीयतया संमन्यन्ते तत्रैव जायते लोकानामनुरागातिरिक्तः
तत् परिहातुं कदापि नेच्छन्ति, परं तत् परिरक्षार्थं स्वल्पं
स्वार्थमपि परिवर्जयितुं वाञ्छन्ति, अतएव प्रगाढ़रुढानुरागाः
प्रजा यदि राजपक्षमवलम्बमाना युध्यन्ते, कौशलेन वा स्वराज्य-
रक्षार्थं यतन्ते, तत् कथमिव राजा पराजियः स्यात्, परं
यराजयेऽपि प्रजाविद्रोहे महानिष्टं सम्भाव्येत, अतोऽकालाभि-

यानप्रतिनिवृत्तये राजप्रवरान् अमात्यप्रवरान् वा समुद्दिश्य
 अयमुपदेशः कालिदासस्य प्रक्रान्तप्रबन्धानभिक्रमेण काव्य-
 महत्त्वमुद्भासयति । तनुते च सार्थक्यमस्य महाजनवाक्यस्य
 “काव्येषु माघः कविकालिदास” इति समञ्जसता च स्फुटा तत्र
 तत्र । ततश्च कविः कुतश्चिदुपाध्यायमण्डलीमनुशासितुकामः
 स्वहृदयवाणीं प्रयुङ्क्ते—“शिष्टा क्रिया कस्यचिदात्मसंस्था
 संक्रान्तिरन्यस्य विशेषयुक्ता । यस्योभयं साधु स
 शिचकाणां धुरिप्रतिष्ठापयितव्य एव” तथाच ये पण्डिताः
 केवलमात्मसंस्थां विद्याधूपलम्बन्ते, ये च नार्हन्ति शिष्ये
 संक्रमियतुं विद्याधारां, तेषामध्ययनं शिष्टा च नैरर्थक्यमुपा-
 लम्बते, ये च परं पण्डिताः शिष्यसंक्रामितविद्याप्रकर्षाच्च ते
 सुतरां मूर्त्तिमतीव सञ्मुखमुपालभा वाग्देवता स्तूयते सर्वैः स्ते
 एव समाजेषु प्रसिध्यन्ति, ते चात्यर्थयशःपारङ्गमाः परलोके
 च परं प्रमोदमुत्कर्षञ्चानुभवन्तो विश्वास्यन्ति, तदनुभूयतां
 तादृशी भावपरम्परा यथा तथाविधभावविशुद्धानां निखिलाः
 सुखफलाः विकाशन्ते, अन्ये च तत् समानज्ञानरागिविशुद्धा जगति
 ख्यातिमुपार्जयन्तः समाजोत्कर्षं साधयिष्यन्ति । अतः प्रकामं
 शिष्टा कर्त्तव्या, ततश्च यथा सा विद्या शिष्ये संक्रमिता स्यात्
 तथा यतितव्यमित्येवं सूक्ष्मसमाजशिष्टाविधिसमुद्देशो कविः
 प्रत्येकमेव विषयेषु भिन्नसम्प्रदायानां शिष्टासूत्रमुपकल्प्य
 शयनासनभोजनेषु सर्वत्रैव काञ्चिदमानुषिकतां प्रत्याययति,
 अभिष्टूयते च परमभीष्टदेवतेव साक्षात् काव्यरसिकैर्यं जीवने
 मरणे च काव्यकलां मुक्तिदात्रीं मन्यन्ते ।

कालिदासः खलु स्वाधीनचेता विशेषेण समवर्त्तत, अस्ति तत्र प्रमाणं बहुलमैतिह्यं, तत्र लेखेनापि तथा वयं प्रतीमः । तथाच अस्यैव नाटकस्य प्रथमाङ्के “लब्धास्यदोऽस्मीति विवादभीरोस्ति तच्चमाणस्य परेण निन्दाम् । यस्यागमः केवलजीविकायै तं ज्ञानपण्यं वणिजो वदन्ति ॥” अनेन प्रतीयते यत् कालिदासाय प्राधान्यमरोचत अन्येन तिरस्कारं विषमिव दूरे परिहर्त्तुमुत्सुकीभवति येन केनापि परेषां प्रभावं ह्रस्वीकर्त्तुं प्रयतते, अस्ति चात्र युक्तिवैचित्र्यं ये यथा हृदयवृत्तिमवलम्बन्ते, ये च यत्श्रेणीयतामादधते, तेषां लिखितेषु तथैव प्रकाशन्ते भावमवश्यवर्णनीयविषयानुरोधेन स्वयमनालम्बितमपि भावं प्रकाशयन्ति कवयः, किन्तु प्रसङ्गतो यद्यप्रासङ्गिकस्य विषयस्यावतरः स्यात् स तु हृदयवृत्तिमेव कवेरपेक्षते तेनैव समनुमातुं शक्या स्यात् कवीनां हृदयवृत्तिः । तथाविधामेव समुन्नतां तेजस्विनीञ्च हृदयवृत्तिं दधानो गणदासमुखेन कविः कालिदासः स्वाभिलषितं व्यञ्जयामास । तथाच केवलमात्मजीविकासमुपाज्जनाय शौवनीं वृत्तिमवलम्बनमापद्यमानमर्यादापरिचुरतस्य नितान्तमेव हीनं जीवनं जुगुप्सामयं संसारः प्रमोदानुभवपरिहीनञ्च हृदयं सुतरां गम्भीरान्धकारे स्थानं स्थापयते विलुप्यते च सम्मानरेखा, तमेवार्थमुद्दिश्य कविः सातिशयहीनचरित्राननुशास्ति— “मा तावदेकान्तं जीविकामेव परमपुरषार्थमभिमन्य कुलं वा स्नानं वा मर्यादां वा परिहृत्य हीनतामवलम्बस्व” इति ।

दृश्यकाव्यं हि सदुपदेशविपणिका यद्विषयकसदुपदेशः.

सम्प्रार्थयते, स एव दृश्यकाव्ये प्रसङ्गक्रमेण निबध्यमानः सहृदयहृदयानि चमत्कारयति । तथाच सूत्रधारप्रयुक्तिं प्रथमाङ्के—“अये विवेकविश्रान्तमभिहितं—“पुराणमित्येव न साधु सर्वं न चापि काव्यं नवमित्यवद्यम् । सन्तः परीक्ष्यान्यतरदुर्भजन्ते मूढः परप्रत्ययनेयबुद्धिः ॥” अत्रैव सुपदेशः काव्यरसिकान् प्रबोधयति, तथाहि नूतनत्वपुराणत्वमात्रपर्यवेक्षणपरा भूत्वा मा तावदपकर्षम् उत्कर्षञ्च निर्धारयन्तु, वस्तुतो गुणवत्तां दोषवत्ताञ्च समादाय विवेच्यतामुत्कर्षं अपकर्षञ्च, ऐकाग्रमवलम्ब्य पक्षपातदोषदूषिता अपक्षयन्ते न तान् सर्वे प्रशंसन्ते निरपेक्षाश्च शत्रुभिरपि न्यायपरायणतया स्तूयन्ते, समालम्बितनिरपेक्षभावाच्च परत्रापि गुणगरिम्ना प्रशस्यन्ते, एवमुपदेशविशुद्धान्तरात्मानो ये भवन्ति ते एव प्रकृतसुतृक्ष्णः ते एव सुतरां संसारे सार्थमयो साक्षाद्देवता इव समुत्कर्षभागिनो भवन्ति तांश्च परिपूजयन्ति साधारणा एव देवभावेन, संसारेऽपि समवस्थाय तपोवनविशुद्धवृत्तिभिः संस्तयमानाः किमिति ते नार्चयमाना भवन्तु ।

ततश्च द्वितीयाङ्के राजा—(जनान्तिकं) “वयस्य ! नेपथ्यगृहगतायाश्चक्षुर्द्दर्शनसमुत्सुकं तस्याः संहर्तुमधीरतया व्यवसितमिव मे तिरस्करिणौम् ॥” अनेन राज्ञः सातिशयाग्रहवत्त्वं प्रतिपद्यते मालविकां प्रति, वस्तुतो यथा एव हृदयवृत्तिः सर्वजनोना तादृशे समये सञ्जायते तथैव निबद्धं व्यवहारपारङ्गमेन कविकुलविभाकरेण कालिदासेन नाप्ययं भावो दुर्वर्धतामाश्रयते यथा श्रुतिमात्रेण अर्थाधिगमाभावः

सम्पद्यते, किन्तु सहज एवायं भावः सन्निवध्यमानः सर्वेषा-
मेव हृदयं तथाभावेन संसृज्यति प्रेमाणञ्च राज्ञः माल-
विकायामेकपद एव पारिषदान् विज्ञापयते तादृशे समये
स्वाभाविकतामयमेव भावः समालम्ब्यते । अतः स्वाभाविक-
भावविवेककुशलः श्रीमान् विजयते काव्यकलासु कालिदासः
इति किमस्तु विशेषेण विज्ञाप्यम् ।

अभिलषितं हि किञ्चन वस्तु यवनिकादिभिरावृतं दृश्य-
भावपरिचुप्यतं दर्शनलोभविपर्यासितं हृदयं यवनिको-
न्मोचने हृदयं प्रवर्तयतीति परिदृष्टं बहुधा । तदेव कवि-
रनुभवमात्राधीनो यथाकालं यथास्थानञ्च सन्नियोज्य व्यव-
हारनिबन्धसौन्दर्यं विशेषेण परितनोति हृदयञ्च समाहरति
स्वाभाविककाव्यानुरक्तानां जीवानां प्रकर्षञ्च समालम्ब्यते
पर्यालोचनविशेषगौरवेण काव्यसाम्राज्ये । अपिच द्वितीयाङ्के
मालविका—(गायति) . “दुःखोपि तस्मिन् भव हि अत्र
निरासम्” इत्यादिना क्लृप्तेन मालविकासुखेन प्रेमविकाशम्
अभिनवध्य प्रणयस्य किञ्चिदुन्मेषमभिरचितवान्, तेन च
चतुष्पादेन वैराग्यौघसङ्कल्पात्मसमर्पणरूपाश्चतस्रोऽवस्था
दर्शिताः मालविकायाः । क्लृप्तेन तथा प्रतिपाद्य मालविकायाः
सलज्जभावं नियन्त्रितवान्, तेन तेन च मालविकायाः भाव-
सौन्दर्यमभिव्यज्यते प्रणयस्य च गभीरता सातिशयमुद्विगता-
भवति, क्लृप्तेन प्रतिपाद्यमानो हि प्रणयमहिमा गाढमात्मनो-
मधुरतामभिव्यज्यति सहृदयहृदयञ्च प्रकष्टतया ससु-
च्छासयति । तच्च तच्च स्फुटतरामेव समालम्ब्यतेऽस्मिन्

नाटकविषये । अपिच अस्ति किञ्चिदसाधारण्यमत्र नायिकाप्रणयने, तथाहि प्रथमतो मालविका लावण्यवती त्रिलोकविजयसम्पादिका लावण्येन, तथाहि प्रमाणमस्यैव कवेर्निबन्धः “चित्रगतायमस्या”मित्यादि, “अहो सर्वास्ववस्थासु अनवद्यता रूपस्य, तथाहि—“दीर्घाक्षं शरदिन्दुकान्तिवदनं बाहू नतावंसयो” रित्यादि । अपिच सकलान्तःपुरललनाकुलनायकस्य अग्निमित्रस्य मालविकायामनुरागातिशय एव कथं साधारण्यामस्तु नृपतेरग्निमित्रस्य तथाभूतस्य तथा समासक्तिरिति, ततोऽपि तस्या मालविकाया लावण्यानुरूपिणी चरित्रपद्धतिः शिक्षा च कलाभिज्ञता च तस्या लावण्यं गुणशतकैः संवर्धयति समुज्ज्वलयति च विशेषेण तत् तत् गीतकला वा नृत्यकला वा मानसमपहरत्येव रसिकानां तेनैव नैतदसम्भवं यदेकान्तमनुरक्तस्यापि अवरोधललनासु अग्निमित्रस्य हृदयं मालविका विशेषेण समधिचकारेति । प्रथमतो लावण्यमोहस्ततश्च गुणमोह इत्येवं प्रथा जगताम्, तथाच प्रथमतो न ज्ञातुमर्हन्ति केचिद् गुणगरिमाणं प्रथमतो दर्शनमात्रमेव सञ्जायते सूरूपस्य कुरूपस्य वा वस्तुनः तत्र यदि दर्शनमात्रेनैव जायते तत्र निःसृहता तत् कथमिव तस्य गुणजिज्ञासायामुन्मुखता स्यात्, मानसस्य गुणजिज्ञासाव्यतिरेकेण च अज्ञातगुणानां कथमिव तत्रानुरक्तिः सम्पद्येत ? किन्तु यत्र प्रथमत एव लावण्यमोहः तस्य गुणजिज्ञासया ज्ञातगुणगरिम्नां सुतरां तत्रानुरक्तिः सातिशया सम्भवित्रीति लावण्यमुग्धानां गुणमुग्धानाञ्च स्नेहः सुचिरं दृढतामेव समालम्बमानः इह वा परत्र वा काञ्चिदपूर्वता-

मुपादधातीति लावण्यमयीं मनोहरकलानिपुणाञ्च माल-
विकामपि मित्रसविधे कविरूपस्थापयामास । सफलञ्च जातं
कवेरभिलषितं, लावण्येन गुणेन च मुह्यमानो राजा
न जानाति मालविकाया अन्यां, सुधामयीं तामिव
जीवनसमालम्बनं मन्यते तस्या अदर्शनञ्च महाप्रलयसम्पातं
समुत्प्रेक्षते, सुखेषु वा दुःखेषु वा मालविकामिव सुख-
हेतुभूतां मन्यते, तस्याञ्च मलिनमाननं चन्द्रस्य ग्रहो-
परागमिव गणयति इत्येवं युज्यत एव तथाभूतां मालविकां
प्रति राज्ञः ।

अपिच अत्र विदूषकस्य यथा शृङ्गाररस-सहायता
कविना निबद्धा, न तथा प्रायः परिदृश्यते सुस्निष्टा, तथाच
राज्ञः स्वयमुक्तिः—“अयमपरः कार्यान्तरसचिवोऽस्माक-
मुपस्थितः” इति, अपिच “साधु वयस्य ! निपुणमुपक्रान्त-
मिदानीं दुरधिगमासद्भावप्यास्मिन्नारम्भे वयं त्वाशंसामहे”
इत्यादि, तथाच चतुरतया विदूषक एव चिन्तापरिष्कृतमानसः
सम्यगुपायं निर्णय्य मालविकया राजसमागमं साधयामास,
तयोः परस्परसन्दर्शनेन जायते प्रणयातिरेकः, स च जीवनकालं
स्थास्यतीति परतश्च इरावतीप्रतिरुद्धां मालविकां सर्पदंश-
मभिनीय परिमोचयामास कारागृहात् इत्येवं बहुस्थलेषु एव
प्रेमसमागमसंसाधनकुशलतामालम्बमानो विदूषकः स्व-
कर्त्तव्यमनुष्णं पालयामासेति कालिदासः परिदर्शयामास ।
अपिच धारिण्या इरावत्याश्च सपत्नीसमासमभीतायाः कुपिता-
याश्च सङ्कलनेन स्वाभाविकं संसारभावं विरचय्य कविः अभि-

प्रेतो व्यवहारपरिदर्शनां, एवमेव सञ्जायते स्त्रीणां सपत्नीसमा-
 गममन्तरेण चित्तावस्था येन केनापि प्रतिनिवर्त्तवितुं चेष्टन्ते
 स्त्रीसमूहाः सपत्नीव्यवहारात् पतिं सपत्नीव्यवहारनिरते च
 पत्न्यौ कोपं परिदर्शयन्ति पतिसमीपञ्च परित्यक्तुमेव समीहन्ते ।
 तं तं भावं परिकल्प्य कविकल्पनाकुशलः “कविकालिदास”
 इति प्रशस्तिवादेन अभिष्टूयते विलसति च तस्य कविताभावः
 सहृदयहृदयेषु शयनासनभोजनावसरेषु । एवमेव नानास्थलेषु
 मालविकाग्निमित्रस्य नैपुण्यमत्यर्थमभिप्रदर्श्य काव्य-
 रसिकासु स्वयमेव समर्थाः नानास्थलानां नैपुण्यमुद्धर्तुमिति
 अत्रैवास्तां वाचां परिशेषः, इति शम् । २३२४ वङ्गाब्दीयो-
 त्तरायणसंक्रान्तिः ।

नाच्योल्लिखित-पातगणः ।

(पुरुषाः)

भूतधारः	प्रस्तावसूचकः ।
पारिपाश्र्विकः	सूतधारसदृशो नटविशेषः ।
राजा	अग्रिमित्राख्यो विदिशाधीशः ।
बाह्यतकः	प्राचीनमन्त्रो ।
विदूषकः	शङ्काररससहायः ।
कक्षुकी	अन्तःपुराध्यक्षो हस्तब्राह्मणः ।
गणदासः	नाट्याचार्यो ।
हरदत्तः	
सारसः	कुलः किङ्करविशेषः ।
वैतालिकः	स्तुतिपाठकः ।

(स्त्रियः)

मालविका	मालवाधीशमाधवसेनस्य भगिनी ।
धारिणी	अग्रिमित्रस्य प्रधाना महिषी ।
इरावती	„ द्वितीया पत्नी ।
परिव्राजिका	कौशिकोनाम्नी माधवसेनसचिवस्य सुमते- विधवा भगिनी ।
चकुलावलिका	धारिण्याः परिचारिका मालविकाया सखी
कौमुदिका	दासी ।
समाहितिका	परिव्राजिकायाः परिचारिका ।
मधुकरिका	उद्यानपालिका ।
निपुणिका	इरावत्याः परिचारिका ।
जयसेना	प्रतीहारौ
चेटी	अपरा दासी ।

मदनिका

न्योमहिका

विदभदेशीयशिल्पिकन्याययम् ।

77

2000

1. 2000-2001

1

1. 15. 55.

1875

1875 1724

मङ्गलाचरणम् ।

शारदश्चेतपद्मानां सारैरिव विनिर्मिता ।

सर्वार्थदाननिरता श्रेयो देयात् सितप्रभा ॥ १

वाङ्मयाधिष्ठिता देवी वाङ्मयेनैव तुष्यतु ।

गङ्गा गाङ्गेन तोयेन पूजिता तुष्टिभागिनौ ॥ २

कालिदासः कविश्रेष्ठः कवित्वमिव मूर्त्तिमत् ।

असाधारणपाण्डित्यं काव्ये यस्य विकाशते ॥ ३

तत्काव्यलब्धमतिलोकरसं सुधीराः

पीत्वा सुधास्वपि न तृप्तिमहो ब्रजन्ति ।

नानागुणोपरचितेषु सदर्थकेषु

काव्येषु कोऽपि महिमास्य कवेश्चकास्ति ॥ ४

तेष्वेककं मालविकाग्निमित्तं

सुनाटकं सङ्गतवस्तुबद्धम् ।

व्याख्यान्तु काश्चिद्विजयाभिधाना-

ममुष्य कर्त्तुं बहुलः श्रमो नः ॥ ५

निरर्थको वा चरितार्थको वा

परिश्रमस्तत्र बुधाः प्रमाणम् ।

स्वर्णस्य दोषो ह्यथवा प्रकर्षः

परीक्ष्यते यन्निकषोपलेषु ॥ ६

अग्निमित्रो नायकोऽस्मिन् धीरोदात्तगुणान्वितः ।

दक्षिणो बहुदारेषु संक्रान्तहृदयक्रमः ॥ ७

कन्यारूपा मालविका नायिकाश्रितयौवना ।

मृङ्गारोऽत्र रसः श्रेष्ठस्तदङ्गानौतरे रसाः ॥ ८

गुणो माधुर्यनामा च वैदर्भी रीतिरुत्तमा ।

प्रसादस्यापि सत्तास्मिन् भूयः समुपलभ्यते ॥ ९

व्याख्यायां गुणदोषाद्या यथास्थानमुदीरिताः ।

अलङ्कारादिकाश्चापि ज्ञातव्या विषयास्तथा ॥ १०

ज्ञातव्यो विषयः कोऽपि न तत्र परिशिष्यते ।

तस्मान्नान्नापि विजया विजयैव भविष्यति ॥ ११

हे गुणग्राहिणो धीरा दोषांस्त्यक्त्वा गुणान्वये ।

सुदृष्टिं स्थापयित्वा वः कृतार्थीक्रियतामयम् ॥ १२

मालविकाग्निमित्रम् ।

प्रथमोऽङ्कः ।

एकैश्वर्ये स्थितोऽपि प्रणतवङ्गफले यः स्वयं कृत्तिवासाः

कान्तासंमिश्रदेहोऽप्यविषयमनसां यः परस्ताद् यतीनाम् ।

अष्टाभिर्यस्य कृत्स्नं जगदपि तनुभिर्विभ्रतो नाभिमानः

सन्मार्गालोकनाय व्यपनयतु स व-स्तामसीं वृत्तिमौशः ॥१॥

[अन्वयः । यः प्रणतवङ्गफले एकैश्वर्ये स्थितोऽपि स्वयं कृत्तिवासाः, यः कान्ता-
संमिश्रदेहोऽपि अविषयमनसां यतीनां परस्तात्, यस्य अष्टाभिः तनुभिः कृत्स्नं जगत्
विभ्रतोऽपि न अभिमानः, सः ईशः सन्मार्गालोकनाय वः तामसीं वृत्तिं
व्यपनयतु । १]

ओं नमो गणेशाय । अथ काव्यनिर्माणे लब्धप्रतिष्ठः कविवरेण्यः कालिदासः
प्रारिस्थितगव्यनिर्व्विघ्नपरिसमाप्तिकामः, तत्र च ज्ञानस्य एव प्राधान्येन उपयोगितया
“ज्ञानञ्च शङ्करादिच्छे”दिति प्राचीननियमानुरोधात् ज्ञानदायकं शङ्करमुद्दिश्य प्रसङ्गतः
सभ्यानां शुभाशंसया मङ्गलश्लोकं निवध्नाति—एकैश्वर्य इत्यादिना । प्रणतानां भक्तानां
वह्निं फलानि यद्यात् तथाभूते भक्तजनानां असौमाभिलषितफलसाधनहेतुभूते,
एकैश्वर्ये प्रधाने आधिपत्ये स्थितः अवस्थितः अपि, सर्वेषामधिनायकः सन्नपौत्यर्थः ।
यः स्वयं कृत्तिवासाः व्याघ्राजिनाच्छादितदेहः अकिञ्चन इति भावः, तथाहि यः इच्छा-
मात्रेणैव इन्द्रादौषामपि इन्द्रत्वादिकं सम्पादयामास, स एव स्वयं भोगलेशादप्युह इति

भोगादिविमुखता । तस्य यन्त्रकृतः अभिलषितनिष्पादनशक्तिमत्तया च एतदाराधन-
 मनुष्टस्य निर्विघ्नाभिलाषसिद्धिर्वाञ्छते । अथवा प्रणतबहुफलं भक्तजनानां सदभौष्ट-
 सम्पादके एकेयर्थं सर्वेषां पालनकर्तृत्वे स्थितः अपि, कृत्तिः कर्त्तनं संहारक्रिया इति
 यावत्, सा एव वासः तमोगुणस्वरूपतया आश्रयः यस्य तथाभूतः, तथाहि स एक एव
 जगत् पालयति संहारति च महाकालरूपेण । प्रणतबहुफल इत्यत्र व्यधिकरणबहुव्रीहिः
 सर्वत्र अप्रमाणतया प्रणतानि अनुगतानि बहूनि फलानि स्वर्गापवर्गादीनि यत्र तथाभूते,
 तात्पर्येण पूर्ववत् । प्रणतबहुफल इति प्रथमानुपादोऽपि दृश्यते । तत्र य इत्यस्य
 विशेषणम् । केचित् सर्वाधिनायकस्य रुद्रस्य संहारकारित्वे एकैक्यं न विरुद्धमिति
 अपिना उद्भावितस्य पूर्वकल्पोक्तविरोधस्य खण्डनं कुर्वन्ति ।

यः कान्तया गौर्यां तद्देहेन इत्यर्थः । सम्मिश्रः अर्द्धाङ्गतया सम्मिलितः देहः
 अङ्गं यस्य तथाभूतः अर्द्धनारीश्वर इत्यर्थः । एतेन प्रकृतेः पुरुषस्य च भेदाभावः प्रति-
 पादितः, तत्र प्रमाणं यथा—“यथा जलात्तरङ्गस्य कीला वायुनलादयथा । प्रकृतिः
 पुरुषात्तद्वन्न भिन्ना क्वचिदुपगत ॥” अविषयं विषयसञ्चाररहितं, मनः चित्तं येषां
 तथाभूतानाम्, विषयाद्य रूपादयः पञ्च, तदयथा—“रूपं, शब्दो गन्धरसस्पर्शाश्च विषया
 अस्मी, गोचरा इन्द्रियाण्यां” इत्यमरः । अथवा विषयाः स्रक्चन्दनवनितादयः
 भोग्यपदार्थाः, तच्छून्यं तेषु असंक्रान्तं मनः येषां तेषां निवृत्तविषयभोगानां
 यतीनां ब्रह्मचारिणां जितेन्द्रियानामिति यावत्, परस्तात् ऊह्यते “ये निज्जिते-
 न्द्रिययाना यतयो यतिनय ते” इत्यमरः । शिवस्य अर्द्धनारीश्वरत्वमुक्तं तन्मसारे
 —“अर्द्धाग्निकेशमनिशं प्रविभक्तभृषं, बालेन्दुवज्रमुकुटं प्रणमामि रूपम्” इति । अपि-
 विरोधे, भगवत्प्रभावो विरोधपरोहारवीजम्, परे तु—“कं सुखाम्बुशिरःसु च” इति
 अभिधानवचनात् कस्य सुखविशेषस्य अन्तः सीमा, यदुत्तरमुत्कृष्टं सुखं नास्ति तादृशं
 सुखमित्यर्थः, यस्मिन् तथाभूतः, “तेषां प्रजापतिरानन्दाः, आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान् न
 विमेति कुतश्चन” इत्यादि श्रुतिभ्यो निरतिशयानन्दरूपः, असंमिश्रः नलिनदले सलिल-
 विन्दुवत् निर्लेपः देहः स्वरूपं यस्य तथाभूतः, एतेन आत्मस्वरूपत्वमस्य व्यक्तम् ; तेन
 विरोधपरिहाराय दिक्शब्देभ्यः सप्तमोपचमौप्रथमाभ्यो दिग्देशकालेष्वस्मातिः” इति
 परशब्दात् दिग्वाचकात् प्रथमाय अस्मातिः । एतेन यः स्वयं विषयेष्वनासक्तः च

भोगसुखानि, अन्येभ्यो निरपेक्षमेव दातुं पारयति, अतएव भोगनिःस्पृहो देवः शिवः समाभीष्टपूरणं कृत्वा कीर्त्तनादिकं भोक्तृमवसरं दास्यतीति भावो व्यज्यते ।

यस्य ईशस्य अष्टाभिः अष्टसंख्याभिः तनुभिः सूर्तिभिः चित्यादिभिः कृतं समस्तं आकीटब्रह्मपर्यन्तं जगत् संसारं विभक्तः धारयतोऽपि न अभिमानः न ऐश्वर्य-प्रयुक्तः अहङ्कारः । शिवस्य अष्टसूर्तिकलश्रुतिर्यथा विष्णुपुराणे—“सूर्यो जलं महौवङ्गि-ज्वाराकाशमेव च । दौलितो ब्राह्मणः सोम इत्येतान्नवः स्मृताः” इति । अन्यच्च—“चित्यप्तेजोमरुदभ्योम यजमानो रविः गङ्गा । एता वै सूर्तयश्चाष्टौ शिवस्य विश्वरूपिणः । ग्रामिर्विभक्तिं भुवनं सर्वरूप इति स्मृत” इति । सर्वपाप्मिणोपां पदार्थानां मुख्यतया परम्परया वा जगदुपकारकत्वमुन्नेयम् । एतेन भगवत्कृतस्य सर्वसत्त्वे नान्तःकरणतत्त्वसन्निकर्षसम्भवात् अन्तःकरणतत्त्ववेदित्वं, तेन च सदीयसन्तःकरणभावं विज्ञाथ स नूनं अभिलषितानुरूपं करिष्यतीति व्यज्यते । निरहङ्कारत्वव्याख्यानञ्च सक्तं प्रति साभिनिवेशकरुणायुक्तदृष्टिव्याघातनिवारणार्थं, तेनापि प्रकृतनिष्पत्तिरनुकूलिता भवति । इन्द्रादेशो हि खण्डयः जगत्प्रतिपालयति अथच अखण्डमेव इति महैश्वर्योक्तिः । केचित्तु जगत् भुवनं विभक्तः चिदणुरूपेण अनुप्रविश्य तदादि तदन्तःक्रमतया धारयतः, तथाहि—“चिदणुधारयन् विश्वं तदादिन्तु तदन्तकः । अनुप्रविश्य स महान् राजते परमेश्वर” इति । पञ्चपाषाणमपि जनानामधीश्वरस्य ऐश्वर्यकृतो विकारो दृष्टः, किन्तु नास्य समयजगत्-पालनकर्तृत्वेऽपीति विरोधः, स च भगवत्प्रभावादिवशात् परिहर्तव्यः । परे तु नाभिः श्रेष्ठः मानः सम्मानः यस्य तथाभूत इति विरोधं परिहरन्ति ।

सः ईशः महादेवः वो युष्माकं अभिनयदर्शकानां काव्यस्यास्य आलोचकानाञ्च सन्मार्गस्य मोचोपायभूतस्य वस्तुनः आलोकनाय अधिगमाय, मार्गो नाम “मार्गोऽपि देशो तदभेदः कथितो नाख्यवेदिभिः । अत्र मार्गो भवेन्नाख्यं नाख्यवेदोक्तलक्षणम्” इत्युक्तलक्षणे नाख्यभेदः, तस्य आलोकनाय विज्ञानाय तदगतनैपुण्यबोधाय इत्यर्थः । तान्सौ तमोरूपां अज्ञानमयीञ्च हृत्तिं अवस्थां, क्लिष्टाक्लिष्टभेदेन द्विरूपां वा, तथाच यातस्त्रले—“हृत्तयः पञ्चतयः क्लिष्टाक्लिष्टा” इति । व्यपनयतु अपाकरोतु, यथा ब्रह्मोपादिसमवधाने सति अश्वकारापगमे द्रष्टव्याः पः प्रकाशतां गच्छन्ति, तथैव ईशस्य करुणासमवधानेन अज्ञानापगमात् एतदण्यप्रतिपाद्याः प्रकाशन्तानिति

भावः । एतेन सभ्यानां तामस्या वृत्तेः शङ्करेणापनयनाभ्यर्थनप्रक्रमेण नान्दीप्रस्तावात् तेषामितदवस्तुनि उन्मुखता अनुकूलिता कविना ; व इति पदार्थेषु स्वस्यापि अन्तर्भावाभिप्रायात् प्रकृतस्य अज्ञानापनयनस्य एव प्रकृते ज्ञानसमवधाने उपयोगात् शङ्करसेवासार्धक्यमपि संसूचितम् ।

अत्र चतुर्थेपादे ईशे प्रदीपादिकस्य तमोऽपहारकद्रव्यस्य व्यवहारप्रतीत्या समासोक्तिरिति केचित् ।

पूर्वपादत्रये च एकेश्वरत्वाकिञ्चनत्वयोः कान्तालिङ्गितकायत्वयतिप्रवरत्वयोः सर्वजगत्पालकत्वनिरभिमानत्वयोश्च मिथो विरुद्धयोः एकत्र ईशे समावेशात् सभ्या वितस्य विरोधस्य भगवत्प्रभावेण खण्डनप्रतीत्या विरोधाभासोऽलङ्कारः ।

यः स्वयं इत्यादौ यच्छब्दं प्रथमान्तत्वेन उपक्रम्य तृतीये पादे यस्येति षष्ठान्ततया निर्द्देशेन भग्नप्रक्रमता-दोषः, स च “अष्टाभिर्यंशं कृत्स्नं जगदपि तनुभिर्भारयन्नाभिमानौ” इति दिशा परिहृतः । सत्स्मरपि बहुषु यच्छब्दे षु एकैर्नैव तच्छब्दे नाकाङ्क्षापूरणमिति यत् तच्च सर्व्वरेव यच्छब्दैरेकस्य ईश्वरस्वरूपस्य पदार्थस्य प्रत्ययात् । कथितपदता च भगवद्विषयवृत्तिभावस्य अनपकर्षकतया नोदेति, भावादौनां काव्यभूतानां अपकर्षकस्यैव दोषत्वनिश्चयता । विवृत इत्यनन्तरं प्रयोक्तव्यस्य विरोधसूचकापिशब्दस्य अन्यत्र प्रयोगात् “त्वमस्य लोकस्य च नेवकौमुदी” इतिवत् अक्रमता-दोषमपि विभावितं “विश्वाणोऽप्यष्टभिर्यो जगदिदमखिलं सृष्टिभिर्नाभिमानौ” इति दिशा समादधति केचित् । सतः निर्द्दोषस्य मार्गस्य आलोकनाय इत्यर्थप्रतीत्या, सभ्यानां निर्द्दोषवस्तुदर्शनशक्तादानाभ्यर्थनया भगवतः समीपे, आत्मना कृते वस्तुनि यथा दोषांशपरिहारेण गुणांशमेव सभ्याः गृह्णन्ति तथा वासना व्यञ्जते । तामसीमित्यनेन तमोगुणसम्बन्धिनौमित्यर्थप्रत्याशनात् तमोगुणजन्माया हेयादिवृत्तेः परिहारस्य सभ्यानां निकटे अभ्यर्थनं प्रतिपाद्यते, तेनायमर्थः, यथा—हे सभ्याः ! भवन्तः सत्कृते वस्तुनि असूयामकुर्वन्तः केवलगुणदर्शिनां चक्षुषा समन्विता लेशेनापि सन्तं गुणमेव गृह्णन्तु, नतु प्राचुर्येण स्थितं दोषमपीति गत्यकारस्य विनीताभ्यर्थना व्यञ्जते । इममेव श्लोकं केचित् कृष्णादिभक्ताः कृष्णादिपक्षेऽपि सङ्गमयन्ति, तत्तदस्माभिरप्रकृततया गन्धहृदिभिरा च उपोचितम् । खग्धरावृत्तम्, तल्लक्षणं यथा—“सर्भूयानां वदेष तिसुनियतियुता खग्धरा कीर्त्तितेयम्” ।

(নান্দ্যনো) সুবধারঃ । অলমতিবিস্তরেণ । (নেপথ্যাভিসুখমবলোক্য)

মারিষ ! ইতস্তাবত্ । (ক)

অব একেত্বার্থ ইत्याদিপ্রথমপাদে প্রস্তুতনাটকস্য কথিতলৌকিকো নাটকো ভাবোতি
 বিজ্ঞাপ্যতে, তথাহি স মহাপতাপঃ সুমহতা ऐश्वर্য্যেণ জুষ্টোঽপি আত্মনো ভোগায় নাধিকং
 যততি, পরং অনুরক্তানাং জনানাং ভোগায় এব ऐश्वर্য্যিণি বিনিযোজয়তি ইতি ।

অপিচ সংসারবিষয়ে সুতরামাসক্তোঽপি সঃ পরমে ধর্মে নিমগ্নচিত্তঃ, সামান্যাদধী-
 শ্বরোঽপি বিম্বাদিক্রতমমিসানং ন বহতি ইতি ভাবঃ । পরিব্রাজিকায়াঃ পণ্ডিত-
 কৌশিকাঃ মালবিকায়াং আসক্তচিত্ততয়া অপি পরিব্রাজিকাপদে ব্যবস্থিতিরিত্যপি
 দ্বিতীয়পাদেণ ব্যজ্যতে । তৃতীয়পাদেণ অভিমানহীনতাপ্রস্তাবাচ্চ দাস্যামপি মাল-
 বিকায়াং রাগবিধৌ অপরাড্ মুখ্যতা বিজ্ঞাপ্যতে ।

চতুর্থপাদেণ চ মালবিকায়া দাস্যমপনোদ্য মহিষীপদে অগ্নিমিতিব্য ব্যবস্থাপনং
 প্রত্যায়তে ইতি এবম্ ॥

(ক) নান্দ্যাঃ “দেবহিজননুপাদীনামাশীর্বাদপরাযণা । নন্দন্তি দেবতা যস্মাত্
 তস্মাত্ নান্দীতি কীর্তিতা ॥”

“নন্দন্তি কাব্যানি কবীন্দ্রবর্গাঃ কুশোলবাঃ পারিষদাশ্চ সন্তঃ । যস্মাদলং সম্ভব-
 সিন্দুহঁসৌ, তস্মাদিত্যং সা কথিতাহ নান্দী” ত্যাদুক্তলক্ষণ-মঙ্গলাচরণরূপায়াঃ কৃতে:
 অন্তে অবসানে, সুবধারিণ্য নান্দীশ্লোকপাঠানন্তরমিত্যর্থঃ । ননু “পদৈর্যুক্তা দ্বাদশমি-

যিনি ভক্তগণের অভীষ্ট বহু ফলপ্রদ জগতের একাধিপত্যে বর্তমান
 থাকিয়াও স্বয়ং কোনও উৎকৃষ্ট দ্রব্য-ভোগে রত না হইয়া ব্যাভাষর
 পরিধান করিয়া থাকেন, যিনি কান্তা গৌরীর সহ অভিন্নদেহ হইয়াও
 জিতেন্দ্রিয় যতিগণের শ্রেষ্ঠ স্থান অধিকার করিয়া আছেন, যিনি ক্রিতি
 প্রভৃতি অষ্ট মূর্তিতে সমস্ত জগতের পালন কর্তা হইয়াও গর্ভ বহন
 করেন না, সেই অজ্ঞাননাশক মহাদেব সংপথদর্শনার্থ তোমাদের তমোময়ী
 বৃত্তি অপনয়ন করুন ॥ ১

रष्टाभिर्वा पदैरुत' इत्याद्यालङ्कारिकवचनप्रामाण्येन नान्दीश्लोकस्य हादशपदाष्टपदान्य-
तरूपत्वनिश्चयश्रवणेन कथमेव "एकौशर्थ" इत्यादिष्वधिकपदस्थलेषु नान्दीलक्षण-
सङ्गतिः, तदभावे च कथं कविवचनस्य सामञ्जस्यम्, प्रथमत एवाप्रमाणवचनप्रस्तावे
कविर्वस्तुनि विराग एव साधारणानामुत्पद्यते इति चेत् ? अत्र विश्वनाथपादाः
उक्तश्लोकानां नान्दीरूपत्वं न स्वीकुर्वन्ते, परन्तु तत्पूर्वम् अपरस्याः कस्याश्चित् प्रकृत-
लक्षणलक्षितायाः हादशपदाष्टपदान्यतरूपायाः सूत्रधारिण पाठं कल्पयन्ति । तथाच—
"यस्मादभिनयो ह्यत्र प्राद्यस्यादवताप्यते । रङ्गहारमतो ज्ञेयं वागङ्गाभिनयात्मकम् ॥"
इत्यनेन अस्य रङ्गहारत्वमुक्तं, तस्य च पूर्व्वरङ्गाङ्गताश्रवणं यथा—"पूर्व्वरङ्गस्य
रङ्गहारभिधानमङ्गम्", । तदयं कवेरभिप्रायः—नान्दान्ते सूत्रधार इदं प्रयोजितवान्,
इतःपश्चति मया नाटकमुपादीयते" इति ; तद्यथा कालिदासस्य विक्रमोर्व्वशीय-
मङ्गलाचरणं न नान्दीरूपं तथा इदमपि इति ज्ञेयम् । परे तु—"पदानि श्लोकावयव-
भूतानि, तिङ्लानि सुबन्तानि वा, श्लोकीतुरीयांशपदानि वा अवान्तरूपानि वा" इति
नियमेन नान्दीलक्षणमव्याहतमेव समञ्जसं भवति । स्वधराच्छन्दसः प्रत्येकपादे वयशो
यतिसत्त्वात् वृक्षतालानुगता नान्दी । यथा तथा वा अस्तु, मङ्गलाचरणरूपत्वमस्याः
प्रयुक्तेरुभयथापि सम्पद्यते ।

सूत्रधार इति । सूत्रं नाटकीयं कथामुखं धारयति अवस्थापयति यः तथाभूतः,
तल्लक्षणं यथा—"वर्णनीयतया सूत्रं प्रथमं येन सूच्यते । रङ्गभूमिं समाक्राम्य सूत्रधारः स
उच्यते ॥" अपिच "नाट्योपकरणादीनि सूत्रमित्यभिधीयते । सूत्रं धारयेतीत्यर्थः
सूत्रधारः स उच्यते ॥" इममेव केचित् स्थापकसंज्ञया आचक्षते, तथाच "प्रविश्य
स्थापकस्तद्वत् सूत्रमास्थापयेत्ततः" । तदलमिति प्रसङ्गे न, प्रकृतमनुसरामः, अतिविक्षरेण
नान्दीप्रस्तावादिषु विषयेषु बहुप्रसारेण अत्र, तेन हि प्रकृततद्वत्तदर्थनसमुत्कण्ठितानां
विलम्बातिशयमसहमानानां सभ्यानां मानसिकविरागस्य सम्भावनादिति भावः ।
नेपथ्याभिमुखं वेशरचनास्थानं सज्जागृहमिति यावत् । अवलोक्य दृष्ट्वा "आकल्पवेशी-
नेपथ्य"मित्यमरः । पटान्तरालदिशि दृष्टिं चालयित्वा इत्यर्थः ।

मारिषेति । मारिषेति न नाशयति सभ्यानां शान्तिं यः तथाभूतः, परं सभ्यजनानां
शान्तिजननः, निषेधा कमाशब्दोपपदात् रिषधातोः कप्रत्ययः, कीषस्तु—"आर्थस्तु

(प्रविश्य) पारिपार्श्विकः । भाव ! अयमस्मि । (ख)

सूत्र । अभिहितोऽस्मि परिषदा—श्रीकालिदासप्रयतितवस्तु
'मालविकाग्निमित्रं' नाम नाटकमस्मिन् वसन्तोत्सवे प्रयोक्तव्य-
मिति । तदारभ्यतां सङ्गीतकम् । (ग)

मारिष" इत्यमरः । एतेन पारिपार्श्विकस्यापि माननीयता व्यक्ता । सत्यपि तथा
सम्बोधनपदान्तरे मारिषपदेनैव सम्बोधनं "सूत्रधार" वदेद्भाव इति वै पारिपार्श्विकः ।
सूत्रधारो मारिषे"ति आलङ्कारिकनिश्चयमनुक्तम् ।

इतः अत्र रङ्गस्थाने तावत् प्रथमतः आगच्छ, कार्यान्तरमनपेक्षनाय एव अत्र
आगमनं कुरु इत्यर्थः । एतेन सूत्रधारस्य कर्तव्यमनुसृत्य उत्कण्ठा व्यक्ता । सार्व-
विभक्तिकस्तस्मिन् इति सर्वनाम्नः इदम्-शब्दात् समस्यै तत्तिल् प्रत्ययः ।

(ख) परि सर्वतः पार्श्वं सूत्रधारस्य इति शेषः भवति यः सः पारिपार्श्विकः,
सूत्रधारापेक्षया ईषद्वनगुणको नटः, एकान्ततया ऊनगुणस्य भूततं पार्श्वं वर्तनस्य
अयोग्यत्वात्, प्रायेण सूत्रधारतुल्य इत्यर्थः । प्रविश्य रङ्गस्थानमिति शेषः । वक्ष्यमाण-
माहेत्यध्याहारेण अन्वयः ।

(ग) परिषदा सभासदृभिः समस्तैरेव, साकल्यबोधनार्थमेव परिषत्पदेन तद्विशिष्टो
लक्ष्यते ; अन्यथा कतिपयसभ्याभिप्रायेणापि बहुवचनस्य उपपत्तिः स्यादिति अत्र च
व्यञ्जनया साफल्यं बोध्यते । अभिहितः आदिष्टः अस्मि, वक्ष्यमाणं वस्तु इति शेषः ।
वचनार्थकस्य अभिदधातेर्हि कर्मकत्वात् कर्मइयौ गौणकर्मणः अस्मदर्थस्य उक्तायता च ।

(नान्दी पाठं शेष इहेने) सूत्रधार । आर अधिक कथाय काज
नाई । (नेपथ्यार दिके दृष्टिपात करिशा) मारिष, এই दिके
आईम । (क)

पारिपार्श्विक प्रवेश करिशा बनिनेन—आर्या, এই যে আমি
आगिशाছি । (थ)

শ্রীকালিদাসেন তদাঙ্গান কবিনা যথিতং নিবহ্ণং বস্তু অভিনয়েণ বস্তুজাতং যচ্চিন্ত
 তথামৃতং কালিদাসপ্রণীতম্ ইত্যর্থঃ । মালবিকা প্রকটননাটকস্য নাটিকা অগ্নিমিত্রঃ
 অস্বৈব নাটকঃ তৌ অধিকৃত্য কৃতং ইত্যর্থঃ “অধিকৃত্য কৃতে যযে” ইত্যণ্‌প্রত্যয়ঃ । নাটকং
 “নাটকং খ্যাতবহনং স্ম্যত্ পঞ্চসন্ধিসমন্বিতং” ইत्याদিতলচণলচিতং, অচ্চিন্ত প্রকটনে
 বসন্তোৎসবে .বসন্তকালোচিতমঙ্গলানন্দজনকব্যাপারে প্রযোক্তব্যং অভিনেতব্যং ইতি
 অমিহিতৌঃস্বীতি পূর্ব্বেণ বাক্যসমাप्तिঃ । অনেন সর্ব্বেষাং পারিপদানাং কালিদাসনিবহ্ণ-
 বস্তুপ্রয়োগাদেশপ্রত্যয়াত্ কালিদাসস্য কবিত্বপ্রতিপত্তিস্বীকৃত্যে । অন্যথা পরিষদগতানাং
 সর্ব্বাণাং একমতেন তদবস্তুপ্রয়োগে রত্য়সম্ভবাৎ পরিষচ্ছব্দঃ শক্যৌব বিহত্‌সমূহবাচীতি
 পরে, তথাচ মনুঃ—“তেবিদৌ হৈতুকস্তকৌ নৈরুক্তৌ ধর্ম্মপাঠকঃ । বয়শ্চাশ্রমিণঃ পূর্ব
 পরিষত্সাঙ্ঘশাৱাঃ” । যত্র তেযামধিষ্ঠানস্থানং পরিষত্পদেন বোধ্যতে তত্ নিহৃদ-
 লচ্চণাবলাত্ ।

শ্রীকালিদাসেতি—শ্রীপূর্ব্বকপ্রয়োগেণ তদানীং কালিদাসস্য জীবিতত্বং কেচিত্
 অনুমিন্বন্তি ; তদছ্যাকসমতিমাচাং আস্থা নালম্বতে, যতঃ তদানীং কালিদাসস্য
 কৌশিদনুরক্তৈরি অভিনয়স্য কৰ্ত্তুং শক্যত্বাত্ গুরুনাথঃ পূর্ব্বত ইব তদ্রাথঃ পূর্ব্বতঃ শ্রীশব্দ-
 প্রয়োগস্য সামঞ্জস্যাত্ “দেবং গুরুম্” ইत्याদিনিয়মাত্ ।

বসন্তোৎসবে ইত্যনেন নাটকামিনয়স্য কালো নির্দিষ্টঃ, তত্ তস্মাত্ সঙ্কীতকং
 “নৃত্যং গীতং তথা বাদ্যং বয়ং সঙ্কীতমুচ্যতে” ইত্যুক্তলচণং পারিভাষিকং সঙ্কীতং আরম্ভ্যতাম্ ।
 পরিষদেত্যত্র বিহত্‌পরিষদেত্যপি কেচিত্ পঠন্তি, বিহত্‌সমূহেন সমবেতেন ইতি তস্যার্থঃ ।
 অস্য নাটকস্য মালবিকয়া অগ্নিমিত্রমেলনরূপপ্রতিপাদ্যবস্তুকত্বাত্ “নাম কার্য্যং
 নাটকস্য গৰ্ভিতার্থপ্রকাশক”মিতি নিয়মেন মালবিকাগ্নিমিত্রমিতি গৰ্ভিতার্থপ্রকাশকং
 নাম ।

অস্য বচস্য পুরাণপ্রসিদ্ধিৱিৱিষ্টেপি ইতিহাসপ্রসিদ্ধতয়া এব খ্যাতবহনত্বং, সা চ
 প্রসিদ্ধিঃ টীকাতৌ বহিৱন্ত্যত্র এব প্রতিপাদয়িষ্যতে ।

স্বধ্বার ।—আজ আমার প্রতি সভার আদেশ ইহাছে যে—এই
 বসন্তোৎসবে মহাকবি কালিদাসের রচিত ‘মালবিকাগ্নিমিত্র’ নামক নাটক
 অভিনয় করিতে ইহাবে ; অতএব নৃত্যগীতাদি আরম্ভ কর । (গ)

পারি। মা তাবত্ । প্রথিতযশসাং ধাবক[ভাস]সৌমিল্লকবি-
রত্নাটীনাং প্রবন্ধানতিক্রম্য বর্ত্তমানকবে: কালিদাসস্য কৃতৌ
কিং কৃতৌ বহুমান: ? (ঘ)

মূব। অয়ে ! বিবেকবিশ্রান্তমভিহিতম্ । পশ্য—(ঙ)

(ঘ) মা তাবত্ ন খলু एवं কথ্যতাং অন্যাত্মমিবেদং প্রতিभातौती भावः । प्रथितानि
दिक्षु प्रख्यातानि यशांसि कौत्तयः कवित्वप्रभवाः येषां तेषां कवित्वे प्रसिद्धानां, धावकः
भागानन्दरत्नावलीप्रभृतीनां उत्कृष्टकाव्यानां प्रणेता, स हि आत्मना प्रणीतं काव्यं
निजदौर्गत्यवशादर्थलाभकाम्यया श्रीहर्षभूपतिकृतित्वेन प्रख्यापयामासेति श्रूयते ।
सौमिल्लकविरत्नावल्यौ अपि कवौ । धावक इत्यत्र भास इति केचित् पठन्ति । भासो
हि चारुदत्तस्वप्नवासवदत्तादिरूपकप्रणेता सुप्राचीनः कविः । सौमिल्लकादिकवि-
रत्नानामिति क्वचित् पाठः, तत्र कविरत्नानां कवियेष्ठानामित्यर्थः । आदिपदेन
युद्रकादीनां ग्रहणम् । प्रबन्धान् ग्रन्थान् अतिक्रम्य साम्प्रतं अभिनयविधौ
अनादृत्य वर्त्तमानकवे: नव्यकाव्यकारस्य सर्व्वामु दिक्षु अप्रथितयशस इत्यर्थः । एतेन
तत्काव्यस्य उत्कर्षविषये संग्रहातिशयो व्यज्यते । कृतौ निर्माणे तदौघे काव्ये अस्मिन्
मालविकाग्निमित्रे किं कथं बहूमानः अःदरातिशयः वर्त्तते इति शेषः । तथाहि परीक्षित-
गुणान् धावकाट्टिकवीनां ग्रन्थान् अनादृत्य यत् अपरीक्षितगुणस्य नव्यकविग्रन्थस्यास्य
सभासङ्गिरादरः क्रियते, तदतिमात्रं विस्मयमेव उपजनयति इति भावः । प्राचीनस्य
कस्यचित् कवे: रूपकम् एव अभिनयार्थमादीयताम्, अन्यथा सभासदां तथा परि-
तोषासम्भवादिति तात्पर्य्यम् ।

(ঙ) বিবেক: বিশিষ্টা বুদ্ধি: বিশ্রান্ত: বিরত: তারতম্যজ্ঞানহীন ইত্যর্থঃ, যত
তদযশা স্যাত্ তথা অবিবেকমিত্যর্থঃ । अभिहितं कथितं तवेदं वचनं न सम्यक् विवेकस्य
फलमिति भावः । पश्य अवधारय वक्ष्यमाणं वस्तु इति शेषः । दर्शज्ज्ञानसामान्यवचनतया

পারি। না, তাহা নহে । প্রথিতকীর্তি ধাবক-সৌমিল্ল-কবিরত্ন-
প্রভৃতি শ্রেষ্ঠ কবিগণের গ্রন্থ ছাড়িয়া নূতন কবি কালিদাসের কাব্যে
এত আদর কেন ? (ঘ)

पुराणमित्येव न साधु सर्वं

न चापि काव्यं नवमित्यवश्यम् ।

सन्तः परीक्ष्यान्यतरद्भजन्ते

मूढः परप्रत्ययनेयबुद्धिः ॥ २ ॥

[अन्वयः । सर्वं पुराणम् इत्येव साधु न (भवति) । काव्यं नवम् इत्यपि न च अवश्यम् (भवति) । सन्तः परीक्ष्य अन्यतरत् भजन्ते, मूढः परप्रत्ययनेयबुद्धिः (भवति) । १ ।]

तदर्थः । तथाहि वस्तुमाणावस्तुविवेचनं त्वं एव वक्तुं न पारथः इति भावः । विवेकशान्तमिति पाठे विवेकः शान्तः असातिशयेनैव कार्याक्षमः यत्र । तात्पर्येणैव एकमेव इति । सर्वत्रैव ज्ञानस्य आहिताग्न्यादिपाठात् परनिपातः । विवेकशान्तमिति पाठे विशेषेण अविवेच्यैव अभिहितमित्यर्थः ।

२ । अथ कवीनां वस्तुषु पुराणत्वं नूतनत्वं वा नोत्कर्षापकर्षयोः प्रयोजकम् अपि तु तत्तदव्यभिचारि एव, अतः किमिति सभ्याः नव्यस्य कालिदासस्य वस्तुनि न रमन्तामित्याह—पुराणमित्यादिना । सर्वं काव्यं प्रकरणवशात् पुराणमित्यर्थः । पुराणं प्राचीनकविकृतत्वेन प्राचीनं इति एव अनेनैव हेतुना न साधु न प्रकर्षभाक्, पुराणत्वमेव उत्कर्षं प्रति न कारणं, व्यभिचारस्य भूयोदर्शनात् ; यत् यत् पुराणं तत्तदुत्कृष्टं इति व्याप्नोति व्याघातोत् । नापि च काव्यं कवेर्वस्तु “वाक्यं रसात्मकं काव्यम्” इत्युक्तलक्षणकं वाङ्मयं नवं नूतनकविकृतमिति हेतोः अवश्यम्, गर्हणीयम् नूतनकवेरपि काव्यस्य सुतरासुत्कर्षदर्शनात् नूतनत्वस्य अपकर्षं हेतुताया असामञ्जसात् । तथाहि यत् यत् नवं तत्तत् अवश्यम् इत्यपि व्याप्तिर्न भूय एव तदव्याप्तिभङ्गदर्शनात् । यदि पुराणमात्रमेव उत्कृष्टं, नूतनमात्रञ्च अपकर्षं स्यात्, तदैव पुराणत्वं उत्कर्षं प्रति नूतनत्वञ्च अपकर्षं प्रति हेतुः स्यादिति । ननु तर्हि केन हेतुना काव्यस्य

रज्ज् । ओह, तूमि ईश! अबिवेचकेर श्राय वनिश्राह । देख,— (६)

पूरातन—एहै वनिश्राहै समस्त पूरातन वस्तु साधु हय ना एवं नूतन एहै वनिश्राहै समस्त नूतन काव्य निन्दनीय नहै । साधुगण गुण ७

উৎকর্ষাপকর্ষৌ নিবাচ্যৌ ইत्याহ—সন্ত ইत्याদি । সন্ত: পণ্ডিতা: পরীক্ষ্য কাব্যস্য
 গুণান্ দোষাশ্চ সম্যক্ বিচার্য অন্যতরত্ সগুণনির্গুণয়ো: মध्ये একতরং সগুণ-
 মিত্যর্থ: । অন্যতরত্বং হি “মেদদ্বয়াবচ্ছিন্নপ্রতিযোগতাকমেদবচ্ছম্” ইতি ন্যায়ি । ভজন্তে
 আশ্রয়ন্তি সৈন্ততয়া সমধিগচ্ছন্তি ইত্যর্থ: । নির্গুণঞ্চ বস্তু পরিত্যজন্তি ইতি তাৎপর্য-
 গম্যম্ । মূঢ়: অজ্ঞানযুক্ত: বিশেষবিবেচনাশক্তিরাহিতো জন ইত্যর্থ: । পরীক্ষাং স্বতরজনানাং
 প্রত্যয়েন বিশ্রাসেন তেষামুৎকর্ষাপকর্ষণিশ্রয়েন ইত্যর্থ: । “প্রত্যথোঃধীনশপথজ্ঞানবিজ্ঞান-
 হেতুপু” ইত্যমর: । নেয়া পরিচালনীয়া উৎকর্ষাপকর্ষণোরন্যতরনিশ্চয়প্রবণা ইত্যর্থ:,
 বুদ্ধি: যস্য তথাভূত: ভবতীতি শेष: । তথাহি মূঢ়ানাং জনানাং স্বতো নান্তি স্বতন্ত্রা
 কাপি নিশ্চয়শক্তি:, তে হি—বিজ্ঞা যথা যথা বস্তু প্রতির্যন্তি তথৈব তদ্বস্তু গৃহ্ণন্ত:
 পরিতুণ্যন্তি ইতি ভাব: । তথাচ কাব্যস্য গুণবচ্ছমৈব উৎকর্ষাধায়কং দোষবচ্ছম-
 পরিহানপ্রযোজকম্, অতো নবীনস্যপি কবি: কালিদাসস্য নবমিদং বস্তু মালবিকাগ্নি-
 মিত্রং নাম কাব্যং গুণবচ্ছম্য উৎকর্ষযুক্তং পণ্ডিতবহুলতয়া সংসদি অভিনয়যোগ্যম্,
 ন তু পরিহানযোগ্যমিতি । যদপি গুণদোষবিচারোক্তনাথো কাব্যস্য নূতনলক্ষ্যুতিমাত্রেণ
 মূঢ়ানাং ইত: বিরামরহিতত্বং, তদপি পণ্ডিতৈরস্য মহৎপ্রত্যয়েন সম্ভবিত্বমিতি ইতি
 উত্তরাহঁ সর্বথা সাধকম্ । অতএব ত্বং বিবেকনক্লতা এব পূর্বোক্তমভিহিতবানসীতি
 গদ্যাংশসমর্থনং যুক্ত্যত্ । পণ্ডিতানাং দোষাতিশয়েন কাব্যেঃস্থিত উৎকর্ষস্য প্রত্যয়নাৎ
 সূত্রধারসুখেন কবৌর্গোণত আত্মপ্রশংসা প্রযুক্তা, সা চ সম্যানাং উন্মুখতাচম্পাদনায়িতি
 নাতিমাত্রো দোষ: । অত্র পুরাণমিত্যেব ইত্যেবশব্দেণ পুরাণত্বস্য সাধুতাপ্রযোজকতায়া
 উক্তায়া নিরাসিন তাৎপর্যত: সগুণত্বস্য সাধুতাপ্রযোজকতাপ্রত্যয়াৎ পরিংক্রিয়াভিজাতা
 ব্যাচছতে । এতৎসন্দর্ভপ্রতিপাদ্যেন অপ্রস্তুতেন সামান্যেন প্রস্তুতস্য বিশেষস্য নবকবিনা
 কালিদাসেন প্রণীতস্য অস্য কাব্যস্য উৎকর্ষস্য প্রত্যয়াৎ অপ্রস্তুতপ্রশংসিতি নিপুণা: ।
 উত্তরাহঁ ন মূঢ়জনাপেক্ষয়া সতাম্ উৎকর্ষস্য তাৎপর্যগম্যত্বাৎ ব্যতিরেকো ব্যঙ্গ: ।
 মূঢ় ইত্যনন্তরম্ অবশ্যং দাতব্যশ্লোকদ্বৌ দ্যৌতকৌ নোপাত ইতি বাচ্যানभिधानদোষ: ।
 নূনপদত্বং বাচকত্বাবিবচায়াং নূনপদত্বাৎ ।

দোষ বিচার করিয়াই নূতন পুরাতনের মধ্যে যে কোনও একটা সাদরে
 গ্রহণ করিয়া থাকেন । কিন্তু মূর্থ ব্যক্তি পরের বিশ্বাসমতে বিশ্বাস করিয়া

পারি । আর্থ্যমিশ্রাঃ প্রমাণম্ । (চ)

সুব । তেন হি ত্বরতাং भवान् । (ছ)

শিরসা প্রথমগৃহীতা,—মাস্ত্রামিচ্ছামি পরিষদঃ কৰ্ত্তুম্ ।

দেব্যা ইব ধারিण्याঃ, সেবাদতঃ পরিজনোঽয়ম্ ॥ ৩ ॥

[অন্বয়ঃ । দেব্যাঃ ধারিण्याঃ অর্থং সেবাদতঃ পরিজন ইব (অইম্) পরিষদঃ আস্ত্রাং শিরসা প্রথমগৃহীতাং কৰ্ত্তুম্ ইচ্ছামি । ১ ।]

इति निष्क्रान्तौ । (ज)

(চ) আর্থ্যেণ মাননীয়েষু মিশ্রাঃ সদসদৃশবিবেচকত্বেন যেষ্টাঃ প্রমাণং কৰ্ত্তব্যাকৰ্ত্তব্য-
নিষ্কারণে প্রমত্ত্ব ইত্যর্থঃ । উদ্দেশ্যবিধিপ্রভাবস্থলৌ ভিন্নলিঙ্গবচনতা ন দোষায় ।

(ছ) তেন কালিদামকাব্যস্য নবত্ব্যপি অভিনয়যোগ্যত্বেন ইত্যর্থঃ । ত্বরতাং সত্বরং
কৰ্ত্তব্যার্থেষু যততাম্, অভিনয়স্য ব্যবস্থায়াং লঘৌ ভব ইত্যর্থঃ ।

১। অথ পারিপার্শ্বিকবাক্যস্য উত্তরদানাবসরে উপমাব্যাজিন প্রকৃতকাব্যার্থমুপ-
স্থাপয়িতুং কবিঃ সূত্রধারমুখেণ প্রকৌতি—শিরস্যাদি । দেব্যাঃ অগ্নিমিত্রস্য মহিষ্যাঃ
ধারিण्याঃ তদাব্যয়াঃ সেবায়াং পরিচর্যায়াং দত্তঃ কুশলঃ অর্থং এতদনন্তরমিব রত্নভূমৌ
প্রবেশায় নেপথ্যমধিষ্ঠিতঃ পরিজনঃ পরিচারিকাজন ইব । অহমিত্যভ্যাহ্ব্যর্থম্ ।
পরিষদঃ সমন্তানাং সম্মানাং, অত্রাপি পরিষচ্ছব্দার্থঃ পূৰ্ব্বত বিচার্যঃ । আস্ত্রাং
কালিদাসস্য মালবিকাগ্নিমিত্রনাট্যকাভিনয়ার্থমাদেশং, শিরসা প্রথমতঃ আদৌ গৃহীতাং
কৰ্ত্তুং সর্বাং তেষামাদেশং পালয়িতুমিত্যর্থঃ । ইচ্ছামি অমিলমামি । তথাহি কাল-

অন্ততঃ আদর করে । (অতএব কালিদাসের কাব্য নূতন হইলেও
সদগুণবশতঃ সভাগণের তাহার প্রতি সমাদর প্রদর্শন জ্ঞাযাই হইয়াছে) ॥ ২

পারি । মহাশয় যদি ভাল মনে করেন, তবে তাহাই ভাল । (চ)

সূত্র । তবে সত্বর কার্য্যে ব্রতী হও । (ছ)

এই যে মহিষী ধারিণীর পরিচর্যা-নিপুণ একটা পরিজন প্রবেশ

प्रस्तावना । (ज)

विलम्बमकालैव कर्तव्यं सभ्यानामादेशपालनमिति धारिणीपरिचारिकाया वकुला-
वलिकाया भूमिकामवलम्बा पावं प्रविशति इति सभ्येषु निवेदनम् । एतदेव सूत्रधारस्य
नाटकीयसूत्रधारणम् इति । शिरसा आध्यायाः प्रथमपङ्क्त्यप्रस्तावात् सभ्यानां सङ्घान्
सम्मानः प्रतिपाद्यते । अत्र सूत्रधारे धारिणीपरिजनसाम्यस्य इव-शब्द न बोधनात्
वाच्या उपमा । परिजन इत्यनन्तरं प्रयोक्तव्यस्य इव शब्दस्य अस्थाने निवेशात् “समय-
एव करोति” इत्यादिवत् अक्रमतादोषः । उपमानोपमेययोः पुरुषमेदात् भग्नप्रक्रमतापि
“लतैव राजते तन्वि” इत्यादिवत् ।

अत्र धारिणीपरिजनेन आत्मनः सादृश्योद्भावनेन पात्रप्रवेशस्य प्रक्रमणात्
अवलगिताख्या प्रस्तावना इति दर्पणसम्प्रतिः, तथाच तल्लक्षणं यथा—“यत्कैव समावेशात्
कार्यमन्यत् प्रसाध्यते । प्रयोगे खलु तज्ज्ञेयं नाम्नावलगितं बुधैः ॥” “समावेशात्
सादृश्योद्भावनात् अन्यत् कार्यं पात्रप्रवेशरूप”मिति तर्कावागीशः । आध्यावृत्तम्,
तल्लक्षणं यथा—“यस्याः पादे प्रथमे द्वादशमात्रास्तथा तृतीयेऽपि । अष्टादश द्वितीये,
चतुर्थके पञ्चदश सार्धं ॥” सेवादत्त इति परिजनविशेषणेन यत् धारिण्या एव किमपि
कार्यमुद्दिश्य प्रस्थितायाः वकुलावलिकायाः प्रवेश इति व्यज्यते तच्च अनुपदमेव व्यक्तं
भविष्यति । देव्या इत्यादिना प्रविशतः पात्रस्य विशेषणं सभ्यमोहनिराकरणाच्च
तदीयादेशस्य अवश्यं पालनीयताव्याख्यानाय च ।

(ज) इति उक्तलोककथनानन्तरं, निष्क्रान्तौ रङ्गस्थानात् अपसृती सूत्रधार-
पारिपार्थिकौ इति शेषः । प्रस्तावनायाः स्थूललक्षणं दर्पणादौ अलङ्कारयन्ये
अनुसन्धेयम् । वृत्तपत्तिस्तु प्रस्ताव्यते प्रस्तुतं विषयं अधिक्रियते अस्याम् इति प्रस्तावना ।

करितेछे । ईशार श्रात्र आमि सभार आदेश प्रथमतः शिरोधार्य
करिते ईच्छा करि ॥ ७

द्वैजेनई निष्क्रान्तु इहेनेन । (ज)

प्रस्तावना समाप्त ।

ততঃ প্রবিশতি বকুলাবলিকা । (ক)

বকুলা । আগতত্বি দেবৌ ধারিণৌ অচিরোবণৌদা
 ছলিঅণামগদ্বঅন্তরে উবদেসগহণে কৌরিসী মালবিয়ে তি
 গদ্বাঅরিঅ' অজগদাসং পুচ্ছিৎ, তা জাব সঙ্কৌদসালং
 গচ্ছত্বি । (ইতি পরিক্রামতি) । [আজ্ঞাস্মি দেব্যা ধারিণ্যা অচিরোপনীতা
 ছলিকনামনাত্ম্যান্তরে উপদেশগহণে কৌটুশী মালবিকৈতি নাত্ম্যার্থ্যং গণদাসং প্রমুখম্,
 তদৃ যাবত্ সঙ্কীতশালাং গচ্ছামি] (জ) ।

(ক) ততঃ নট্যোঃ নিষ্কৃসণানন্তরম্, বকুলাবলিকা সূত্রধারিণ্য সূচিতপ্রবেশঃ
 ধারিণীপরিজনঃ, প্রবিশতি রঙ্গস্থানমিতি শ্রেষঃ ।

(জ) ছলিকমিতি নাম সংজ্ঞা यस्य तथाभूतं यत् नाव्य' अभिनेयं वस्तु रूपकमिति
 यावत्, तथाच नाट्यकाराः—‘तदेव छलिकं नाम साक्षात् यदभिनीयते । व्यपदिश्य
 पुरातनं स्थाभिप्रायप्रकाशकम् ॥’ यदवा शर्मिष्ठा-प्रणीतं छलिकं नाम नाटकम् ।
 तदन्तरे तन्निवद्धेषु अभिनेयवस्तुषु अचিরोपनीता कतिपयदिनात् पूर्वं शिचा-
 गहणाय स्थापिता नतु बहुकालमित्यर्थः । मालविका तदाख्या कुमारी कौटुशी
 कथम्भावा निपुणा अनिपुणा वा इत्यर्थः इति उक्तं वस्तु नाट्याचार्य' अभिनयकला-
 शिचकं गणदাসं प्रमুखम्, अव क्रियाशक्तियोपपदे प्रच्छधातोस्तुमुन् सन्तव्यः । तत्
 तस्मात् देव्या धारिण्या आज्ञापनादित्यर्थः । सङ्गीतशालां रङ्गस्थानं आर्यगणदাসस्य
 शिचाप्रदानस्थानमित्यर्थः । गच्छामि । मालविकायाः उपदेशगहणस्य द्रष्टव्यत्वात्
 आर्यगणदাসस्य च तत्रैव लाभसम्भवेन प्रश्रयोग्यत्वात् इति उक्त्वा परिक्रामति पाद-
 चक्षुस्मण करोति, अस्य कर्त्तॄ बकुलित्येकदेशेन उपचरितस्य बकुलावलिकैति नाम्नौ वाच्या
 बकुलावलिका ।

(তদনন্তর বকুলাবলিকা প্রবেশ করিল) । (খ)

বকুলা । দেবী ধারিণী আমাকে আদেশ করিয়াছেন যে—‘অল্পকাল-
 নাত্র আমি মালবিকাকে নাট্যাচার্য্যের নিকট ছলিক নামক নাট্য শিক্ষা
 করিবার জন্ত নিযুক্ত করিয়াছি, সে তাহাতে কিরূপ নিপুণ,—তাহা

ततः प्रविशत्याभरणहस्ता द्वितीया चेटी । (ट)

प्रथमा । (द्वितीयां दृष्ट्वा) । हला कौमुदिप, कुदो दाणिं इअं दे
धोरदा, जं समीए वि अदिक्कमन्ती इदो दिट्ठिं ण देसि ।
[हला कौमुदिके ! कुतस्ते इयं धोरता, यत् समीपेऽप्यतिक्रानन्ती इतो दृष्टिं न
ददासि ।] (उ)

(ट) ततः वकुलावलिकायाः परिक्रमणानन्तरम् । आभरणेन नागमुद्रासनाद्येन
अङ्गुलीयकरूपालङ्कारेण युक्तः हस्तः यस्याः सा इति मध्यपदलोपी समासः । द्वितीया
वकुलावलिकामपेक्ष्य द्वित्वसंख्यापरिपूरिका, वकुलावलिकातः अपरा इत्यर्थः ।
चेटी दासी ।

(उ) प्रथमा आदौ प्रविष्टा वकुलावलिका । द्वितीयां शेषप्रविष्टां कौमुदिकाम् ।
हला इति सन्बोधनपदम्, “हण्डे हञ्जे हलाह्वानं नीचां चेटीं सखीं प्रति” इत्यमरः ।
कौमुदिका इति द्वितीयायाः परिचारिकाया नाम ।

कुतः कस्मात् कारणात् । ते तव इयं दृश्यमाना धोरता धोरस्वभावता एकस्मिन्नेव
विषये भूयान् अभिनिवेश इत्यर्थः । ननु कथमेवं ब्रवीषि इत्याह—यदित्यादि । यत्
यस्मात् कारणात्, समीपे अतिसन्निधावपि स्थितां मामिति शेषः । अतिक्रान्ती
अतिक्रम्य गच्छन्ती इतः अस्यां दिशि अस्मिन् मत्स्वरूपे जने वा दृष्टिं न ददासि
नेत्रपातं न करोषि इत्यर्थः । तथाहि एवं ते कर्त्तव्यनिष्ठता यत् एवं समीपस्थितामपि
मां न पश्यसि इति सोल्लुण्ठनवाक्यमिदम् ।

“अत्रोक्ता मागधी भाषा राजान्तःपुरचारिणाम्” इति निश्चयानुरोधात् अन्योः
रजान्तःपुरचारिण्योः परिचारिकयोः मागधी भाषा ज्ञातव्या ।

জিজ্ঞাসা করিয়া আইস ।’ অতএব এখন আমি সঙ্গীতশালায় গমন করি ।
(এই বলিয়া চলিতে লাগিল) । (ঞ)

(তদনন্তর আর একজন পরিচারিকা অলঙ্কার হস্তে প্রবেশ
করিল) । (ট)

সেই দ্বিতীয়া পরিচারিকাকে দেখিয়া বকুলাবলিকা বলিল—ওলা

দ্বিতীয়া । অহো বজ্রলাবলিকা ! । সখি ! দেবীয়ে ইদং
সিণ্ডিসম্রাসাদো আণীদ' নাগমুদ্রাসনাং অঙ্গুলীশ্চ' সিণ্ডি-
গিভালমন্তো তুহ উবালম্বে পড়িডল্লি । [অহো বজ্রলাবলিকা ! ।
সখি ! দেবীয়ে ইদং শিল্পিসকাশাদানীতং নাগমুদ্রাসনাথমঙ্গুলীযকং স্তিম্বং নিমালয়ন্তী
তবোপালম্বে পতিতাম্ভি] । (ঙ)

প্রথম । (বিলোক্য) । ঠাণে সজ্জদি দে দিট্টী । ইমিণা অঙ্গুলী-
অরণ উবম্বিস্কিরণকেসরেণ কুসুমিদো বিম্ব দে অগচ্ছন্ত্যো ।

(ঙ) অহো ইতি । বিস্ময়স্য হর্ষস্য চ দ্যৌতকমব্যয়ম্, বজ্রলাবলিকা অত্র বর্ণতে ইতি
শ্রেষঃ । एवं সন্নিধিস্থিতায়া অপি অদর্শনেন বিস্ময়ঃ । হর্ষস্তম্বোক্ত্যোঃ প্রণয়িন্যোঃ
সহসা পরস্পরসম্মিলনাৎ । দেবীয়া ধারিষ্যা, শিল্পিসকাশাৎ শিল্পিনঃ নিকটাত্
আনীতং উপস্থাপিতং, নাগমুদ্রায়া সর্পবিপ্রবেগনিরাসকারিণা সখিনা যুক্তয়া মুদ্রয়া
সনাথং যুক্তং অঙ্গুলীযকং, স্তিম্বং অতিমাত্রায়া অভিনিবেশিনী নিমালয়ন্তী পশ্যন্তী তব
উপালম্বে তিরস্কারে পতিতাম্ভি, তথাহি অস্ম্য অঙ্গুলীযকস্য সামিনিবেশদর্শনেনৈব
সমীপস্থিতামপি ত্বামহং ন দৃষ্টবতী, মনসীঃশ্রুতাত্ একবিষয়সংক্রমে অপরবিষয়স্য
কথমপি অধিগম্যাসম্ভবাৎ ; অতো নাহঁসি মাং সবিষয়মুপালম্ভুমিতি ভাবঃ ।

এতেনৈব অঙ্গুলীযকেন বিদূষকস্য ক্লবিসম্বিপদগোপনমো ভবিষ্যতি, কারাবদ্ধায়া
মালবিকায়া বন্ধমুক্তিঃ ইতি জ্ঞাতব্যম্ ।

কৌমুদিকে, তোর এত একাগ্রতা কোথা হইতে আসিল যে—আমি
সম্মুখে রহিয়াছি, তাহাতেও আমাকে ছাড়াইয়া চলিয়া বাইতেছি,
এদিকে একবার দৃষ্টিপাতও করিতেছি না ? (ঠ)

কৌমু । অ'্যা ! বজ্রলাবলিকা ! সখি, মহিষী ধারিণী শিল্পীর নিকট
হইতে নাগমুদ্রায়ুক্ত এই অঙ্গুরীয়কটা আনিয়াছেন, এই অঙ্গুরীয়কটা
নিপুণভাবে দেখিতে দেখিতে বাইতেছি, তাই তোর তিরস্কারে (অল্পযোগে)
পড়িয়াছি । (ড)

[স্থানে সজ্জতি তে দৃষ্টি: । অনেনাঙ্গুলীযকেনোদ্ধিকিরণকেশরেণ কুমুমিত ইব তে
অগহস্ত:] । (৬)

দ্বিতী। হলা! কহিঁ পথ্যিদাসি? । [হলা! কখিন্
প্রস্থিতাসি?] (৭)

বকু। দেবীএ বঅণেণা ণট্টাআরিঅ' অজ্জগণদাসং
পুচ্ছিদু', উবদেসগহণে কীরিসী মালবিঅন্তি । [দেব্যা বচনেন
নাব্বাচার্য্য' আর্থ্যগণদাসং প্রট্ট' উপদেশগহণে কৌদুশী মালবিকিতি ।] (৮)

(৬) বিলোক্য দৃষ্টা অঙ্গুলীযকমিতি শিষ: । তে তব দৃষ্টি: নয়নং, স্থানে যুক্তমেব
সজ্জতি অথ সংস্কৃতং জাতং, তথাহি অস্থা: সৌন্দর্য্যতিশয়শালিতয়া তব দৃষ্টেরাসক্তি-
যুজ্যত এব ইতি নাস্তি তব দোষ: ইতি ভাব: । উদ্ধিগ্না উদগতা: কিরণা: রশ্ময় এব
কেশরা: यस्य তেন, অনেন তব হস্তস্থিতেন অঙ্গুলীযকেন তে তব অগহস্ত: কর: কুমুমিত:
পুণ্যিত ইব অস্তোতি শিষ: ।

হস্তস্য অর্থং অগহস্ত ইত্যেকদেশিসমাস: । তথাহি কুমুমানি যথা উদগত-
কেশরাণি শোভন্তে তথৈব তব করোপি অস্থ মণে: কিরণসমূহেন ইতি ভাব: । কুমুমিত
ইতি কুমুমশব্দাদিতচ্চপ্রত্যয়েন সিদ্ধম্ ।

অথ কিরণেষু কেশরত্বস্য আরোপাত্ রূপকম্, তদনুপ্রাণিতা চ অগহস্তে কুমু-
মিতলোত্প্রে চণাৎ উত্প্রে চা সা চ ইব শব্দে ন বাচ্যা ।

(৭) কুব কখিন্ স্থানে প্রস্থিতা গন্তুমপকান্তা অসি, কুব ত্বয়া গম্যতে ইত্যর্থ: ।

(৮) দেব্যা: মহিষ্যা: ধারিণ্যা: বচনেন আদেশেন, উপদেশস্য শিষ্যাতা: যহণে
অভিনয়ফলাত্যা: শিষ্যার্থ' স্থাপিতায়া: অনুকরণে ইত্যর্থ: । মালবিকা কৌদুশী,

বকু। (দেখিয়া) তোর দৃষ্টি বাস্তবিক যথাস্থানেই আসক্ত হইয়াছে ।
এই অঙ্গুরীয়কটীর কিরণগুলি কেশরের শ্রাব্য উদ্ভিন্ন হওয়ায় তোর করতল
যেন কুমুমযুক্ত বলিয়া মনে হইতেছে । (৬)

কৌমু। ওলো, কোথায় বাইতেছি? (৭)

কৌম্ । সহি ! ইন্দিয়ৈণ বাব্বাৰৈণ অসস্ছিদাৱি সা ভট্টিণা
কহং দিট্ঠা ? । [সখি ! ইন্দিয়ৈণ ব্যাপাৰৈণ অসস্ছিদাৱি সা ভট্টিণা কথং
দট্ঠা ? ।] (থ)

বকু । আঁ, সো জণো দেৱীএ পাসগদো চিত্তে দিট্ঠো ।
[আঁ, স জণো দেৱ্যাঃ পাসংগতচিত্তে দট্ঠঃ ।] (দ)

কৌম্ । কহং ৱিঅ ? [কথমিৱ ?]

পারদর্শিনী ন বা ইতি প্রচ্যুতম্ । প্রস্থিতা অগ্নি ইতি অধ্যাহৃত্য অন্যথা । তথাহি
আর্যগণদাসসমীপে প্রস্থিতাস্মীতি ভাবার্থমাदाय उत्तरम् मन्तव्यम्, अन्यथा यथा-
स्मृतार्थे प्रत्यस्य उत्तरासम्भवात् । कुवेत्यनेन गन्तव्यस्य देशस्यैव पृष्टत्वात् ।

(থ) ইন্দিয়ৈণ রহসি আর্যগণদাসসমীপেন অবস্থায় অভিনয়শিক্ষারূপেণ
ব্যাপাৰৈণ কৰ্ম্মণা অসস্ছিদিতা রাজাঃ সন্নিধিমপ্রাপ্যপি সা মালবিকা কথম্ কেন
প্রকাৰেণ ভট্টি স্বামিনা অগ্নিমিত্রেণ দট্ঠা । তথাহি এৱং রহসি স্থিতায়াঃ কৰ্ম্মান্তর-
ব্যাপৃত্যাসক্তস্য রাজা দর্শনং একান্ততোঃসম্ভৱং কল্যণ্যামি ইতি ভাবঃ । অভিনয়াদি-
শিক্ষার্থং অন্যথাৱস্থিতৈরাৱশ্যকত্বাৎ মালৱিকায়াঃ মহারাজাগ্নিমিত্রসান্নিধ্যং ন
সম্ভৱতি, অতঃ কথং সা বালা নৃপতিনা অবলোকিতা ইতি নির্গলিতার্থঃ ।

(দ) আমিতি স্মরণার্থকমব্যয়ম্ । সঃ জনঃ মালৱিকারূপঃ । দেৱ্যাঃ ধারিণ্যাঃ
পাসংগতঃ পাস্বে চিত্তিতঃ ইত্যর্থঃ । চিত্তে চিত্তফলকী দট্ঠা । তথাহি দেৱীচিৎতং অব-
লোক্যতা তত্পরিজনরূপেণ চিত্তিতায়াসক্তয়া দর্শনমৱশ্যম্ভাৱীতি সা দট্ঠা ইতি ভাবঃ ।

বকু । শিক্ষাগ্রহণে মালবিকা কিরূপ ?—মহিবীর বাক্যে নাট্যাচার্য্য
আর্য্য গণদাসকে এই কথা জিজ্ঞাসা করিতে বাইতেছি । (ত)

কৌম্ । সখি, এইরূপ কার্য্যে ব্যাপৃত থাকায় রাজার নিকট তাহার
অনুপস্থিতিসত্ত্বেও রাজার দর্শনপথে সে কি করিয়া পড়িল ? (থ)

বকু । ও, মালবিকাকে রাজা দেবীর পার্শ্বে চিত্রিত দেখিয়াছেন ।

কৌম্ । কি রকম ? (দ)

বকু । সুণাহি । চিত্তসালং গদা দেবী পঞ্চগবস্সরাশং
চিত্তলেহং আশ্রয়িত্ব পল্লবন্তী চিঠুদি, তহিঁ অন্তরে মড়া
উবড়িডো । [শৃণু । চিত্তশালাং গতা দেবী প্রত্যয়বর্ণরাগাং চিত্তলেখাং আচার্যস্য
প্রলোকয়ন্তী তিষ্ঠতি, অস্মিন্নন্তরে ভক্তা উপস্থিতঃ] (খ)

কৌমু । তদো তদো ? [ততস্ততঃ ?] (ন)

বকু । উবশ্রাণান্তরং একাসনোববিষ্টেণ ভট্টিণা চিত্ত-
গদাং দেবীং পরিগ্রহমজ্জগদং আসসদারিত্বং দেখিত্ব দেবী
পুচ্ছিত্বা । [উপচারানন্তরং একাসনোপবিষ্টেন ভক্তা চিত্তগতায়া দেব্যাঃ পরিজন-
মধ্যগতাং আসন্নদারিকাং দৃষ্টা দেবী পৃষ্টা] (প)

(খ) শৃণু, কথং দৃষ্টা মালবিকা তদাকর্ণ্য ইত্যর্থঃ । দেবী মহিষী চিত্তশালাং গতা
প্রাপ্তা সতী যদা যস্মিন্ কালি, প্রত্যয়ঃ নূতনঃ বর্ণরাগঃ বর্ণরঞ্জনং যত তথাভূতং
চিত্তলেখাং চিত্তাঙ্কনং আচার্যস্য চিত্তশিল্পিনঃ, প্রলোকয়ন্তী পश्यন্তী । তস্মিন্
অন্তরে অবসরে ভক্তা স্বামী অগ্নিমিত্রঃ উপস্থিতঃ উপগতঃ তবেতি শेषঃ । তথাহি
তদানীমেব অনাগমিতাগমনঃ ভক্তা তত্র উপস্থিতঃ অবদিতি ভাবঃ ।

(ন) ততঃ ততঃ, তদনন্তরং কিং বৃত্তম্ ইদং কথয় ইতি উতকণ্ঠায়াং বীপ্সাপ্রয়োগঃ ।

(প) উপচারানন্তরং যথাযোগ্যমর্থনাৎ পরম । একস্মিন্ অগ্নিমিত্রে আসনে
উপবিষ্টেন মহিষ্যা সত্ একাসনমধ্যাসীনে ভক্তা অগ্নিমিত্রেণ চিত্তগতায়াঃ
চিত্তফলকী চিত্তিতায়াঃ । পরিজনানাং পরিচর্যাংকারিণাং জনানাং মধ্যং মধ্যভাগং
গতাং আসন্নপরিচারিকাং নিকটস্থিতাং পরিচারিকাং প্রেত্ব দেবী ধারিণী পৃষ্টা
জিজ্ঞাসিতা ।

বকু । শোন, যখন মহিষী চিত্তশালায় বাইরা আচার্য্যের নব বর্ণে
রঞ্জিত চিত্র দেখিতেছিলেন, তখনই রাজা আসিয়া সেইখানে উপস্থিত
হইলেন । (খ)

কৌমু । তারপর, তারপর ? (ন)

কৌস । কিং তি ? [কিমিতি ?] (ফ)

বকু । অপুত্বা ইত্মং দারিআ দেবীএ আসস্মা লিহিদা
কিংশামহেএন্তি । [অপূর্ব্যং দারিকা দেব্যা আসস্মা লিখিতা কিংশাম-
ধেয়তি] (ব)

কৌস । আকিদিবিসেসে আশরো পদং করেদি । তদো তদো ?

[আকৃতিবিশেষে আদরঃ পদং কৰোতি । ততক্ষতঃ] (ম)

(ফ) কিং কৌতুহলং বস্তু আগ্নিমিত্রেণ পৃষ্ঠা দেবীতি শেষঃ ।

(ব) কিমিত্যনেন জিজ্ঞাসিতং বস্তু প্রস্মীতি—অপূৰ্বা ইत्याদিনা । অপূৰ্বা অতি-
রমণীয়া ইয়ং দারিকা বালিকা পরিজনানাং মধ্যবৰ্ণিনী ইয়ং পরিচারিকা । দেব্যাঃ
আসস্মা অতিনিকটবৰ্ণিনী লিখিতা চিত্রিতা কিং নাম ধেয়া, অস্মা কিং নাম
তদুচ্যতাম্ । যদ্যপি “আদৌ বাচ্যঃ স্থিত্য রাগ” ইতি নিয়মঃ অনেন বিপর্যস্যতি,
তথাপি নাযিকায়া মহত্বপ্রতিপাদনায় অর্থ প্রক্রমঃ কবিরিতি মন্তব্যম্ ।

(ম) আকৃতিবিশেষে অন্যবিলচনাশ্রিতী অতিসুন্দরমূৰ্ত্তাবিত্যর্থঃ । আদরঃ ক্লেহঃ
পদং কৰোতি অধিরোহতি । তথাহি সুন্দরাশ্রিতী সৌন্দর্যনিবন্ধনমিব জনস্ব প্রেমাতিশয়ো
জায়তে ইতি মালবিকায়াং অতিসুন্দরাশ্রিতী রাজ্ঞঃ তথা আশ্রিতী জাতঃ ইতি ভাবঃ ।
“পদং স্থানে পরিত্যাগে ব্যবসায়োপদেশ্যোঃ । বাক্যে বস্তুনি শব্দে চ পাদতচ্ছিন্নধীরপি”
ইত্যজয়ঃ ।

বকু । (তারপর) যথোপযুক্ত অভির্থনার পর রাজা রাণীর সহিত
এক আসনে উপবিষ্ট হইলেন এবং মহিষীর পরিজনগণের মধ্যে অবস্থিতা
আসন্ন পরিচারিকাকে দেখিয়া রাণীর নিকট জিজ্ঞাসা করিলেন । (প)

কৌমু । কি জিজ্ঞাসা করিলেন ? (ফ)

বকু । দেবীর অতি সন্নিকটে চিত্রিতা এই অপূৰ্ব বালিকাটির
নাম কি ? (ব)

বকু। তদৌ অবহীরিঅবঅণৌ ভদ্রা সঙ্কিতৌ দেবী পুণৌবি
অণুবন্দিদুং পচত্তৌ। তদৌ কুমারিএ বসুলচ্চৌএ আঅকিত্তদং,—
অজ্জ ! এসা মালবিঅত্তি। [ততঃ অবধীরিতবচনৌ ভর্তা শঙ্কিতৌ
দেবী পুনরপ্যনুবন্সুং প্রবত্তঃ। ততঃ কুমার্যা বসুলচ্চা আখ্যাৎ—আর্য্য ! এষা
মালবিকৈতি] (ম)

(ম) ততঃ রাজঃ প্রধানন্তরং, ভর্তা রাজা অগ্নিমিবঃ। অবধীরিতং উত্তরাপ্রতিপাদ-
নেন অবজ্ঞাতং বচনং প্রদ্বাবাক্যং यस্য তথাভূতঃ অপ্রাপ্তপ্রলুপ্তরঃ সন্ অতঃ শঙ্কিতঃ
শঙ্কায়ুক্তঃ কথং শ্রুত্বাপি মদ্বাবাক্যং দেবী নোত্তরবাচং প্রতিপদ্যতে তন্ কৌটুশমব গুঢ়-
কারণমিত্যেবং তর্কাকুলচেতা ইত্যর্থঃ। অনুবন্সুং প্রষ্টুং প্রবত্তঃ, পুনরপি দেবীমুক্তার্থং
পৃষ্টবান্ ইতি ভাবঃ। ততঃ রাজঃ পুনঃ প্রধানন্তরং, কুমার্যা পঞ্চবর্ষবয়সমধ্যস্থিতয়া
রাজকন্যয়া বসুলচ্চা তদভিধানয়া আখ্যাৎ কাথিতং,—আর্য্য, এষা দৃষ্টমানা রমণী
মালবিকা তদভিধানা। কুমার্যা ইতি বিশেষণেন বসুলচ্চাঃ শৃঙ্গারাদিবিষয়ক-
গুঢ়ার্থবিজ্ঞানবিরহস্তেন চ রাজ্ঞীমনোগতং মালবিকায়া গোপনহেতুমবিদিতবল্যা তদ্রাস-
প্রকাশনং সুসজ্জতং ক্রিয়তে। কুমারীলচণং যথা ভাগবতটীকায়া শ্রীধরস্বামিনা
উদ্ধৃত্তং—“কৌমারং পঞ্চমাব্দান্তং পৌগণ্ডং দশমাবধি। কৈশোরমাপঞ্চদশাত্ যৌবনন্তু
ততঃ পরম্”। অত্র কুমার্যা বসুলচ্চা সুখেণ মালবিকায়া রাজসমীপে স্বপ্রকাশ-
প্রস্রাভেন দেবস্য এব অত্র কামচারঃ প্রতিপাদ্যতে, অন্যথা কথং বা তদানীং বসুলচ্চৌর্বা
তত্র উপস্থিতা স্যাৎ, অন্যস্যা নিপুণায়াঃ কস্যাশ্চিদুপস্থিতৌ সা নূনং রাজ্ঞীমনোগতং
জালা নৈবাকথয়িষ্যত্ তথা।

কৌমু। রমণীর মূর্তিতে স্বতই আদর আসিয়া থাকে। তারপর তার-
পর ? (ভ)

বকু। তদনন্তর মহিষী রাজার বাক্যের উত্তর না দেওয়ায় রাজা
শঙ্কিত হইয়া দেবীকে পুনরায় জিজ্ঞাসা করিতে লাগিলেন। পরে কুমারী
বসুলচ্চী বলিল যে—আর্য্য, ইহার নাম মালবিকা। (ম)

কৌমু । (সম্মিতং) । সরিসং কলু এদং বালভাঅস্স । তদো অৱরং
কহেহি । [সট্ঠং খল্লং তত্ত্বং বালভাবস্স । ততোঃপরং কথয়] (য)

বকু । কিং অস্সং ? সম্মদং মালৱিঅা সৱিসেসং ভট্ঠিণো
দংসণপহাদো রক্কীঅদি । [কিমন্যত্ত্বং ? সাম্মতং মালৱিকা সৱিশেষং
অর্কুদংশনপথাত্ত্বং রহস্যং] (র)

কৌমু । হলা অশুচিট্ট অত্তণো ণিঅোঅং । অহং বি এদং

(য) সম্মিতং ইষজ্জাসসহকারিণ, জাস্যকারণস্ব বাচ্য এব ব্যক্তম্ । এতত্ত্বং
রাজ্ঞীমনোগতস্য রহস্যস্য উদ্ভেদনং বালভাবস্য জেশবস্য সট্ঠং যোগ্যং খলু । তথাহি
রাজ্ঞী সর্বথা মালৱিকায়া রাজসকাশি প্রচ্ছাদনমভিপ্রোতৱতী, তত্র কারণং প্রাপ্তপরি-
চয়্যাং মালৱিকায়াং রাজ্ঞঃ অনুরাগসম্ভাৱনায়াঃ আশঙ্ক্য । তস্মৈ সর্বং বাস্তৱশাঐৱ
বসুলক্ষ্মীং ৱিজ্ঞাতৱতীতি তথা কথিতৱতীতি ভাবঃ । ততঃ অপরং এতচ্ছাত্ত্বং পরং
কিমভৱত্ত্বং তত্ত্বং কথয় । তথাহি যদি বসুলক্ষ্মীৱালিকা নামৱিখ্যত্ত্বং তদা নুনমিদং রহস্যং
নৌদ্ভেদয়িখ্যত্ত্বং ইতি ভাবঃ ।

(র) অন্যত্ত্বং ৱচ্যমাণাদিতি শিষ্যঃ । কিং সাম্মতং অধুনা বসুলক্ষ্মী মালৱিকায়াঃ
পরিচয়দানানন্তরমিত্যর্থঃ । অর্কুঃ স্বামিনঃ দর্শনপথাত্ত্বং দৃষ্টিমাগাত্ত্বং সৱিশেষং যত্রাত্ত্বং
রহস্যং গোপ্যতৈ, তথাহি যথা যথা নাতঃপরং পুনর্মালৱিকাং রাজা পজীতত্ত্বং তথা তথা
এৱ রাজ্ঞী আচরতি ইতি ভাবঃ । “অপূষ্ণা ইয়ং দারিঅা” ইত্যন্তঃ প্রকস্য “দংসণ-
পহাদো রক্কীঅদি” ইত্যন্ত্যন্যে ন প্রতিপাদিতা মালৱিকায়াং রাজানুরক্তিরৱ নাটকে
বীজমিতি প্রতিপত্তৱ্যম্ ।

কৌমু । (ঐৱং হান্তসহকারে) এইরূপ পরিচয় দেওয়া শৈশৱেরই
যোগ্য । তারপর আর কি হইল বল । (য)

বকু । আর কি ? সম্ভ্রুতি মালৱিকাকে ভর্ত্তার দৃষ্টিপথ হইতে
বিশেষরূপে দূরে দূরে রাখা হইতেছে । (র)

অঙ্কলৌশ্রমং দেবৌ উবণদস্সং । [হলা, অনুতিষ্ঠ আত্মনৌ নিয়োগম্ ।
অহমপোতদঙ্কলৌশ্রমং দেবৌ উপনেষ্যামি] ইতি নিষ্কান্তা । (ল)

বকু । (পরিক্রম্যাবলোক্য চ) । এসৌ গণ্ডাশ্রমিণৌ সঙ্কীতশালাদৌ
গিগচ্ছদি । জাব সে অত্তাণং দংসেমি । [এষ নাট্যাচার্যঃ সঙ্কীত-
শালাতো নির্গচ্ছতি । যাবদস্মাত্মানং দর্শয়ামি] ইতি পরিক্রামতি । (ব)

(প্রবেশ্য) গণদাসঃ । কামং খলু সর্বস্ব্যপি কুলবিদ্যা বহুমতা,
ন পুনরস্ম্যাকং নাট্যং প্রতি মিথ্যাগৌরবম্ । তথাহি— (শ)

(ল) আত্মনঃ স্বস্য নিয়োগং কৰ্ত্তব্যং কৰ্ম্ম অনুতিষ্ঠ সাধয় । দেব্যাঃ ধারিণ্যাঃ ।
উপনেষ্যামি সঙ্কময়ামি ।

(ব) নাট্যাচার্যঃ অভিনয়কলাশিল্পকঃ গণদাস ইত্যর্থঃ । সঙ্কীতশালাতঃ
রঙ্গগৃহাত্ । অস্মৈ গণদাসস্য । আত্মানং দর্শয়ামি তস্য সমীপে আত্মানং প্রকাশয়ামি
ইত্যর্থঃ । ইতি উক্তা পরিক্রামতি গণদাসস্য প্রবেশদিশং উপসংতি ।

(শ) কামং পঠ্যাত্, সর্বস্ব্যপি সকলস্য এব জনস্য কুলবিদ্যা কুলক্রমাগতা বিদ্যা
বহুমতা আদরবিপরীভূতা ভবতীতি শ্রেষঃ । তথাহি কুলপরম্পরা যা বিদ্যা প্রচলতি
তস্যা নিন্দনীয়ত্বং সপি সৰ্ব্বথা আদরেণ যাহ্যতা বৰ্ত্তত ইতি ভাবঃ । “সহজে কিল জে
বিনিন্দিদে গুহু সে কাম্য বিবজ্জনীঅসে” ইতি তাৎপর্যম্ । কিন্তু অস্ম্যাকং নটজাতীনাং
নাট্যং অভিনয়কলাং প্রতি গৌরবং বহুমানঃ মিথ্যা নিরর্থকং ন, ন কেবলং কুলক্রমাগত-
বিদ্যেত্যেব নাট্যং গৌরবপদং, কিন্তু গুণবিবেচনয়াপীতি ভাবঃ । তদেব সমর্থয়িতু-
মুপন্যস্যতি তথাহৌত্যাदिना ।

কোম্ । আচ্ছা, তুই তোর কাজে যা, আমিও এই অঙ্গুরীয়ক দেবীর
নিকটে লইয়া যাই । (এই বলিয়া নিষ্কান্ত হইল) । (ল)

বকু । (পরিক্রমণান্তর দেখিয়া) ঐ যে নাট্যাচার্য সঙ্কীতশালা হইতে
নির্গত হইতেছেন । তাঁহার কাছে যাইয়া দেখা দিই (এই বলিয়া
চলিল) । (ব)

দেবানামিদমামনন্তি সুনয়ঃ শান্তং ক্রতুং চাচুধং

রুদ্রেণৈদমুমাক্রতব্যতিকরে স্বাক্ষে বিভক্তং দ্বিধা ।

বৈগুণ্যোদ্ধবমত্র লোকচরিতং নানারসং দৃশ্যতে

নাত্যং ভিন্নরুচের্জনস্য বহুধাঃপ্যেকং সমারাদকম্ ॥৪॥

[অন্বয়ঃ । সুনয়ঃ ইদং (নাট্য) দেবানাং শান্তং চাচুধং ক্রতুং আমনন্তি । রুদ্রেণৈদমুমাক্রতব্যতিকরে স্বাক্ষে ইদং দ্বিধা বিভক্তম্ । অত্র বৈগুণ্যোত্তমং লোকচরিতং নানারসং দৃশ্যতে । (অত এব) একমপি নাট্যং বহুধাঃ ভিন্নরুচৈঃ জনস্য সমারাদকম্ । (৪)]

৪ । নাট্যস্য গৌরবকারণানি বিশেষণে ব্যনক্তি—দেবানামিত্যাदिना । সুনয়ঃ
 भरतादयः नाट्यशास्त्रप्रवक्तारः, इदं अस्मैजातिविद्यारूपं नाट्यं अभिनयकलां
 शान्तं शान्तमवयुक्तं, कान्तमिति पाठे मनोहरम् । चाचुषं चचुरिन्द्रियगोचरं
 देवानां देवतानां कृतं अश्वमेधादिवत् तद्विसम्पादकं आमनन्ति ब्रूवते । तथाहि,
 यथा अश्वमेधादियागसम्पादनेन देवानां सुनिर्मलः परितोषः प्रादुर्भवति, तथैव नाट्य-
 कलानुशीलनेन इति अस्माकमेवा जातिविद्या धर्मानुकूलतया सुतरां गौरवयोग्या
 इति भावः । अश्वमेधादयो यागाः अश्वादीनां समालम्बेन नैष्टुर्यभावसाध्या
 इदञ्च न तथा इति शान्तमित्यनेन प्रतिपाद्यते, अतएव यागादाधिक्यप्रत्ययात्
 व्यतिरेकः । अपिच रुद्रेण रुद्रदेवेन उभया गौर्या कृतः सम्पादितः व्यतिकरः
 मिलनं यच्च तथाभूते स्वस्य अङ्गे देहे अङ्गनारीश्वरात्मके द्विधा ताण्डवलास्य-
 मेदेन इदं नाट्यं विभक्तं कृतविभागतां नीतं ; तथाहि—रुद्रस्य अङ्गनारीश्वरस्य पुं-देहा-
 वच्छेदेन ताण्डवनृत्यकला नारीदेहावच्छेदेन च लास्यकला मुलगा, अतएव नाट्य-
 कलायामुपयोगिनस्तद्विषयस्य अङ्गनारीश्वरेण आभिनविशस्वीकारात् सुतरां गौरव-

(প্রবেশানান্তর) গগনদাস । সকল ব্যক্তিরই কুলপরিম্পরাগত বিজ্ঞা
 আদরের বস্তু ; কিন্তু আমাদের যে নাট্যের প্রতি যে গৌরব, তাহা অনর্থক
 নহে । (অর্থাৎ কেবল কুলক্রমাগত বিজ্ঞা বলিয়াই আমরা নাট্যের প্রতি
 অনুরক্ত নই, পরন্তু ইহার বহু গুণও আছে) কারণ— (৭)

योग्यता ज्ञातव्या । अपिच अत्र अद्यदुपगृहीते नाट्ये द्वयो गुणाः सत्त्वरजस्तमांसि-
तान्येव वैगुण्यं तस्मात् उदुभवः यस्य तथाभूतं लोकानां चरितं स्वभावः नानारसं
बहुलरसयुक्तं दृश्यते ; तथाहि सत्त्वगुणप्रधानस्य चरितं निर्यमं शमरसादियुक्तं, रजो-
गुणप्रधानस्य चरितं क्रोधादियुक्तमित्येवं लोकचरितानां नानारसता प्रतिपद्यते
अभिनेयानां भिन्नप्रकृतिकत्वात् । तथाहि रामादीनां सत्त्वगुणप्रधानचरितानाम्
चरितेषु शान्तवात्सल्यादिः, रावणादीनां रजोगुणप्रधानचरितानां वीरादिः, दुष्टानां
तमोगुणप्रधानचरितानां परस्त्रीसमात्क्रन्दनादिहेतुभूतशृङ्गारादिः इत्येवं नानारसाः
अत्रैव नाटके तिष्ठन्ति ; तदेव महापुण्यजन्यनानारसानुभूतिसम्भवसत्त्वात् गौरवयोग्यता
इति तात्पर्यम् । अतः नाट्ये अभिनयकला एकं अनन्यसाहायकं अपि, भिन्ना
अन्यविलक्षणा रुचिः अभिलाषः यस्य तथाभूतस्य जनस्य बहुधा बहुप्रकारेण समाराधकं
चित्तसन्तोषप्रदम् । तथाहि केचित् शृङ्गारे केचित् वीरे परे च शान्तरसादौ प्रणयिनः,
अत तेषां तेषां सर्वेषामेव रसानां समन्वयो वर्तत इति सर्वेषामेव तेषामिदं प्रीतिं
सुमहतीमुत्पादयतीति अनन्यविलक्षणमेवेदं नाट्ये समादरभागिति भावः । सर्वभावानां
नाट्ये अवस्थितौ प्रमाणं यथा भारतीये—“सर्वोपदेशजननं नाट्यमेतदुभविष्यति ।
न तज्ज्ञानं न तच्छिल्पं नासौ विद्या न सा कला । नासौ योगो न तत् कर्म
नाट्येऽस्मिन् यत्र दृश्यते” । इति ।

अत्र इदं पदप्रतिपाद्ये नाट्ये क्रतुत्वारीपात् तत्र च अधिकविशिषणस्य शान्तत्वस्य
चाक्षुषत्वस्य च आरोपात् अधिकारद्वैशिष्ट्यं रूपकम् । नाट्योत्कर्षप्रतिपादनकार्यं
प्रति क्रतुत्वारीपादिकारणोपन्यास्यात् समुच्चयः । भिन्नरुचीनामपि जनानां बहुधा
चित्ताराधनरूपकार्यं प्रति पूर्वपूर्ववाक्यार्थस्य हेतुत्वप्रत्ययात् वाक्यार्थहेतुकं काव्य-
लिङ्गम् । प्रागुक्ताधिकारद्वैशिष्ट्यरूपकेण अश्वमेधापेक्षया नाट्यस्य उत्कर्षप्रतीतिः
व्यतिरेकी व्यज्यते इत्यलङ्कारेण अलङ्कारध्वनिः । इदं शब्दस्य एकैव प्रकारेण
पुनरुक्तेखात् अनविकृतत्वदोषः । एकमित्यन्तरं प्रयोक्तव्यस्य अपिशब्दस्य तत्पूर्वं प्रयोगात्
अक्रमतादोषश्च । वृत्तं शार्दूलविक्रीडितम् ।

বকুলা । (উপেত্য) । অজ্ঞ ! বন্দামি । [আর্থ্য ! বন্দে]

গণ । ভদ্রে ! চিরং জীব ।

বকুলা । অজ্ঞ' দেবো পুচ্ছদি—অবি উবদেশগহণে য
অদিকিলিস্সদি বো সিস্সা মালবিঅত্তি । [আর্থ্য' দেবো পৃচ্ছতি—
অপুপদেশগহণে নাতিক্লিস্সতি বঃ শিষ্যা মালবিকৈতি] (ঘ)

গণ । ভদ্রে ! বিজ্ঞাপ্যতাং দেবো, পরমনিপুণা মেধাবিনো চেতি,
কিং বহুনা ? (স)

(ঘ) দেবো মহিষী ধারিণী । অপিশব্দঃ প্রস্তাবে । উপদেশস্য শিষ্যণীষবিষয়স্য
গহণে শিষ্যাবিষয়ে । বঃ যুস্মাকং, গৌরবে বহুবচনম্ । শিষ্যা ছাত্রী মালবিকা, ন অতি
ক্লিস্সতি ক্লমং লভতে, অনায়াসেন সা ভবতা শিষ্যিতস্য বিষয়স্য ধারণাং কৰ্ত্তু
শক্যোতি ন বা ইতি ভাবঃ ।

(স) দেবো মহিষী । বিজ্ঞাপ্যতাং বক্তব্যমাণং বিষয়মিতি শ্রেষঃ । পরমনিপুণা
নিতরাং চাতুর্থ্যবতী মেধাবিনো মালবিকৈতি শ্রেষঃ । তথাহি অহং মালবিকায়ৈ যত্ন
যত্ন বস্তু উপদিशामি, তত্র তত্র সা স্বীয়মেধাপ্রকর্ষণে পরমং নৈপুণ্যং দর্শয়তীতি ভাবঃ ।

যোগ্য ক্রতুরূপে বর্ণনা করেন । রুদ্রদেব উমার সম্মিলনে অর্দ্ধনারীশ্বর
হইয়া স্বীয় অঙ্গে লাস্য ও তাণ্ডব ভেদে এই নাট্যকে দ্বিধা বিভক্ত করিয়া-
ছেন । এই নাট্যে সত্ত্ব রজঃ ও তমোগুণ সম্বন্ধি লোকচরিত্রসম্বলিত
নানা রসের প্রত্যক্ষ হইয়া থাকে । অতএব লোকসমূহ ভিন্নরুচি হইলেও
একমাত্র এই নাট্যই সর্বপ্রকারে লোকের প্রীতিপ্রদ ।

বকু । আর্থ্য, নমস্কার ।

গণ । ভদ্রে ! চিরজীবিনী হও ।

বকু । আর্থ্য, মহিষী জিজ্ঞাসা করিতেছেন, যে—ভবদীন্ শিষ্যা
মালবিকার শিক্ষাগ্রহণবিষয়ে অধিক ক্লেশ হইতেছেন ত ? (ব)

यदयत्प्रयोगविषये भाविकमुपदिश्यते मया तस्यै ।

तत्तद्विशेषकरणात् प्रत्युपदिश्यतौव मे वाला ॥५॥

[अन्वयः । मया प्रयोगविषये यत् यत् भाविकं तस्यै उपदिश्यते, वाला तत्तद्विशेष-
करणात् मे प्रत्युपदिशति इव । ५ ।]

बहुना अधिकान् वचसा किं न किमपि प्रयोजनमिति, किन्तु वक्ष्यमानं स्वल्पमेव
वचनं तत्प्रकर्षे पर्याप्तं, निवेद्यताञ्च तदव दव्यं इति भावः ।

तदेव स्वल्पं मालविकाप्रकर्षविज्ञापकं वस्तु प्राह—यदित्यादिना । मया
शिक्षकेण प्रयोगविषये अभिनयकर्त्तव्येण तस्यै मालविकायै यत् यत् भाविकं शृङ्गारा-
द्यनुकूलभावयुक्तं वस्तु उपदिश्यते शिक्षणाय कथ्यते । केचित्तु भाविकं भावनासम्पदं
नृत्यमित्यर्थं वणंयन्ति, तद् यथा—“आङ्गिकाभिनयप्राथम्यमालविकाचक्रात्मिकम्
भावानामास्यदं नृत्यं पदायं व्यञ्जनात्मकम् ॥” इति । तथाहि यो यो नृत्यविशेषो मया तस्यै
उपदिश्यते इति भावः । तस्य तस्य भाविकविषयस्य विशेषः अतिशयः उपदिष्टविषयेभ्यो
वैलक्षण्यं वा, तत्करणात् तदुद्भावनात् वाला शैशवावस्थामेकान्ततः अपरित्यजन्त्यपि
मालविका मे मध्यं प्रत्युपदिश्यतौव गुरुरिव शिक्षयतौव । तथाहि मया यद् वस्तु
उपदिश्यते तस्मादपि समुत्कर्षातिशयेन सा तद्वस्तु गृह्णाति गृहीतार्थस्य च तथा
प्रयुक्तस्य दर्शनेन अहं नूतनं किमपि प्रकृतं वस्तु तस्याः सकाशात् शिचे, एवंविध एव
तस्याः बुद्धिप्रकर्ष इति भवः । एतेन मालविकायाः प्रयोगग्रहणे परमं नैपुण्यमभिव्यक्तम् ।
वाला इति विशेषणं वालाया एव अस्या एवंप्राया शक्तिर्नजाने यदयं परिणतवया
भविष्यति तदाकौटुम्भनैपुण्यमर्जयिष्यतीति भावो लभ्यते । अत्र मालविकायां गणदास-
प्रत्युपदेशरूपक्रियाकारित्वसम्भावनाया इवशब्देन व्यञ्जनात् भावामिमानिनी क्रियोत्प्रेक्षा,
तथा च गणदासादपि मालविकाया नैपुण्यातिशयप्रतीत्या व्यातरेको व्यन्यते इत्यलङ्कारेण
अलङ्कारध्वनिः । आर्याजातिः ॥ ५

गण । भद्रे, महिषीके ज्ञानाहैवे ये—मानविका शिक्षाग्रहणविवक्षे
अत्यन्त निपुणा एव ताहार धारणाशक्तिः असीम । अधिक कि ? (म)

বকুলা । (আত্মগতম্) । অদিক্কন্তং বিশ্ব ইরাবতীং পেক্ষামি ।
(প্রকাশম্) । কিদন্ত্যা দাণিণীং বো সিস্সা, জাএ গুরুঅণো এং
তুস্সদি । [অতিক্রান্তানিবেরাবতীং প্রেচে । কৃতার্থা ইদানীং বঃ শিষ্যা, যস্য
গুরুজন এং তুয্যতি] (হ)

গণ । ভদ্রে ! তদ্বিধানামসুলভত্বাৎ পৃচ্ছামি,—কুতো দেব্যা
তৎ পাত্রমানীতম্ ? (চ)

(হ) আত্মগতং স্বগতং “অশ্রায়ং” খলু যদবস্তু তদ্বিহ স্বগতং মতম্” ইতি ।
ইরাবতীং তদাখ্যাম্ অগ্নিমিত্রস্য রাজ্ঞীং নৃত্যবিদ্যাসুনিপুণামিত্যর্থঃ । অতিক্রান্তানীং কলা-
কৌশলৈন উল্লঙ্ঘ্যন্তোমিৎ প্রেচে, তথাহি ইরাবত্বপেচয়াপি মালবিকা, উদক্ৰষ্টতরা ইতি
भावः । এতেন ইরাবত্বপেচয়াপি অস্যাঃ উপরি রাজ্ঞঃ অগ্নিমিত্রস্য পরমঃ প্রণয়ঃ সুসমঞ্জসঃ
ক্রিয়তে, স চ পরতো ব্যক্তৌভবিষ্যতি । ইদানীং ভবতাম্ এং সন্তোষোদয়ে সতীত্যর্থঃ ।
বঃ যুগ্মকং শিষ্যাঃ অতাপি গৌরবে বহুবচনং সন্মতম্ । কৃতার্থা কৃতকৃত্যা, যস্যাং
বঃ শিষ্যায়াং গুরুজনঃ শিষ্যকজনঃ এং অতিমাদং তুয্যতি সন্তুষ্টান্নঃ করণো ভবতি,
তথাহি যৎ শিষ্যজনে গুরুজনস্যা সন্তোযঃ স এব বরং, ইয়চ্চ মালবিকা তথা জাতা
ইতি भावः ।

(চ) তদ্বিধানাং তাড়ণীনাং মালবিকাতুল্যানাং জনানাম্ ইত্যর্থঃ । অসুলভত্বাৎ
অনায়াসং লভ্যমশক্যত্বাৎ দুর্লভত্বাদিত্যর্থঃ । পৃচ্ছামি বহ্যমাণমিতি শিষ্যঃ । দেব্যা

আগ্নি মালবিকাকে অভিনয়বিষয়ে ভাবসম্বলিত যে যে বিষয় শিক্ষা
দিই, সেই সেই বিষয়ে বৈলক্ষণ্য উদ্ভাবন করিয়া সে বালিকা ইহীয়াও
আমাকে যেন শিক্ষা দেয় ॥ ৫

বকু । (স্বগত) মালবিকা যেন ইরাবতীকে অতিক্রম করিতেছে
বলিয়া মনে হয় । (প্রকাশ্যে) আপনার ছাত্রী কৃতার্থ ইহীয়াছে, কারণ
তাহার প্রতি আপনি এক্ষণ তুষ্ট ইহীয়াছেন । (হ) -

বকুল। প্রথমে দেবীয়ে বস্মাবরো ভাদা বীরসেনো নাম । সো
মহিষা অন্তবালদুগে যম্মদাতীরে ঠাবিদো । তেণ সিম্পাহি-
আরি জোগা ইঅ' দারিঅন্তি বহিণীএ দেবীএ উবাঅণ
পেসিদা । [অস্তি দেব্যা বর্ণাবরো ভাদা বীরসেনো নাম । স ভবা' অন্তপালদুগ
নম্মদাতীরে স্থাপিত: । তেন শিল্পাধিকারি যোগ্যে' দারিকৈতি ভগিন্যা দেব্যা উপায়ন
প্রে ধিতা] (ক)

মহিষা ধারিণ্যা তত্ পাচ' মালবিকারূপে শিচাপাত্ কৃত: কস্মাত্ স্থানাৎ আনীতম্ ।
তথাহি ইদৃশং বস্তু ন সৰ্ব্বত্র মিলতি, যত্র মিলতি তত্ সুতরাং প্রশস্তিমদেবস্থানম্ ;
অত: তস্যা স্থানস্যা নাম ত্রীতমমিলনামীতি ভাব: ।

(ক) বর্ণে অর: স্বীন: স্বাপেচয়া নিষ্কটবর্ণজাত:, তথাহি আদৌ অসবর্ণবিবাহ:
প্রচলিত আসীত্, তদবসরে দেব্যা: জনকৈন কস্মাচ্চিৎ বৈয়াযা: পাণ্ডিহুয়াৎ তদুগে
চ বীরসেনস্য জাতত্বাৎ বর্ণাবরভাটলমস্যা । স: বীরসেন: ভক্তা স্বামিনা অগ্নিমিত্রে ণ
অন্ত: সীমা রাজ্যসেতি শেষ:, তং পালয়তি শব্দকবলাৎ রচতি যত্ তত্ অন্তপাল
দুগে' তস্মিন্ । নম্মদাতা: তদাখ্যাযা: নয়া: তীরে স্থাপিত: তদধ্যচ্চলৈন প্রতিষ্ঠিত: ।
তেন অন্তপালদুর্গাধ্যক্ষেণ বীরসেনেন ইয়ং দারিকা বালিকা শিল্পাধিকারি কলাবিদ্যা-
শিচায়া' যোগ্যা ইতি ক্ত্বা ভগিন্যৈ দেব্যৈ মহিষ্যৈ ধারিণ্যৈ উপায়নং উপহার: প্রে ধিতা ।

ননু পূর্বপূর্বযুগে অসবর্ণবিবাহস্য শাস্ত্রতৌ ব্যবহারতস্য অবিরোধে'পি "সসুদ্রযাত্রা-
স্বীকার: কমণ্ডলুবিধারণম্, হিজানামসবর্ণাসু কন্যাসুপয়মস্তথা" ইत्याদিত:
কলিরাদৌ মহাত্মমি:, "নিবর্তিতানি কর্ম্মানি ব্যবস্থাपूर्वकं दुष्ते:" । ইत्याদিনিষেধ-
শ্রবণেন অস্য ব্রহ্মস কলিযুগসম্বন্ধিতয়া কথং সামঞ্জস্যম্ ইতি চেত্র কলিযুগে
অসবর্ণবিবাহস্য নিষিদ্ধত্বে'পি ন সর্বত্র দেশে নিষেধ: প্রাবর্তত ততস্য "যেপু স্থানিধু
যচ্চৌচ ধর্ম্মাচারস্য যাটশ: । তত্র তন্নাবমনেত ধর্ম্মস্তনৈব তাটশ" ইत्याদিনিয়মতৌ
দোষাভাব: ।

গণ। মানবিকার আশ্রয় ব্যক্তি সুলভ নহে । অতএব আমি জিজ্ঞাসা
করি যে মহিষী এই সংপাদটী কোথা হইতে আনিলেন ? (ক)

গণ । (স্বগতম্ ।) আকৃতিবিশেষপ্রত্যয়াদেনামনূনবস্তুকাং
সম্ভাবয়ামি । (প্রকাশম্) । ভদ্রে ! ময়াঃপি যশস্বিনা ভবিতব্যম্ ।
যতঃ, (খ)

পাত্রবিশেষে ন্যস্তং গুণান্তরং ব্রজতি শিল্পমাধাতুঃ ।

জলমিব সমুদ্রশুকৌ মুক্তাফলতাং পয়োদস্য ॥ ৬ ॥

[অন্বয়ঃ] । পয়োদস্য জলং সমুদ্রশুকৌ ন্যস্তম্ মুক্তাফলতাম্ ইব আধাতুঃ
শিল্পং পাত্রবিশেষে ন্যস্তং গুণান্তরং ব্রজতি ॥ ৬ ।]

(খ) আকৃতিবিশেষাৎ অস্যা আকারস্য সাধারণতৌ বৈলক্ষণ্যাত্, অস্যা আকার-
গতাসাধারণ্যাদিত্যর্থঃ । এনাম্ মালবিকাং অনূনম্ অনপকৃষ্টং বস্তু কুলশীলাদিকং
যস্যাঃ তাম্ । বহুব্রীহী কপ্রত্যয়ঃ । প্রশস্তকুলশীলসমন্বিতামিত্যর্থঃ । সম্ভাবয়ামি
তর্কয়ামি, তথাহি অস্যা আকৃতে: মহত্বং বিবিচ্য নূনমিযং মহাকুলসম্ভূতা সাধুশীলা
চেতি নিরূপয়ামি ইতি ইদৃশ্যা আকৃতে: নীচজাতৌ দুঃশীল চ অসম্ভবাদিতি ভাবঃ ।

মথা শিল্পকীনাপি যশস্বিনা কৌর্টিমতা ভবিতব্যম্ । তথাহি সাক্ষিত্যমুপদিশ্য
তস্য উত্কর্ষসম্পাদনেন পরিচিতবিজ্ঞানপ্রকর্ষণো যশস্বী এব গুরু: স্যাদিতি মথ্যপি
মালবিকায়া: প্রকর্ষণে তথা ইতি ভাবঃ । যতঃ যস্মাত্ হিতো:, ইদং পরবর্তি-
শ্যাকার্থে অন্তে তত্বম্ ।

৬ । অথ যশোলামি হিতুমাহ—পাত্রেত্যাদিনা । পয়োদস্য জলদস্য জলং সমুদ্রশুকৌ
সমুদ্রস্থিতায়াং মুক্তিকায়াং ন্যস্তমিতি জেয: মুক্তাফলতাং মৌক্তিকত্বমিব আধাতু:

বকু । বীরসেননামকং মহাবীর একজন অসবর্ণমাতৃগর্ভজাত ভ্রাতা
আছে, রাজা তাহাকে নন্দাদার তীরে সীমান্তস্থিত ভূর্গে স্থাপন করিয়াছেন ।
তিনি ‘এই বালিকা কনাবিছা শিক্ষা করার স্বযোগ্য’ দেখিয়া ইহাকে
ভগিনী মহাবীর নিকট উপহাররূপে পাঠাইয়াছেন । (ক)

গণ । (স্বগত) ইহার মনোরম আকৃতিদর্শনে ইহাকে সৎকুলজাত
বলিয়া মনে হয় । (প্রকাশে) ভদ্রে ! ইহা দ্বারা আমিও যশস্বী হইব । (খ)

বকুল। অধ ই' । অহ কহিঁ वो सिस्सा ? [अथ किम् ।
अथ कश्चिन् वः शिष्या ?] (ग)

গণ । इदानीमेव पञ्चाङ्गादिकमभिनयमुपदिश्य मया 'विश्व-
स्यता'मित्यभिहिता दीर्घिकावलोकनगवाच्चगता प्रवातमासेव-
माना तिष्ठति । (घ)

आधानकर्तुः प्रकृते शिचकस्य इत्यर्थः । शिल्प' कलाविद्या पादविशेषे सुजने
विलक्षणगुणसम्पन्ने शिष्टे इत्यर्थः । न्यूना' उपाहितं सत् गुणान्तरं गुणविशेषं व्रजति
लभते । तथाहि यथा स्वातिनचत्र समुद्रमुक्तिकायां मेघजलपातेन तदेव जलं मुक्ता
भवति तथैव शिचकस्य शिला सत्पावे न्यूना' ततोऽतिप्रकर्षातिशयं गच्छति तेन च
आधातुरक्तकर्ष एव प्रतीतः सन् परमं यशस्तस्य निर्व्वच्यतीति मया मालविकायां विद्यां
निष्पाद्य तथा यशो लब्धव्यमिति भावः । अत्र यौतौ पूर्णोपमालङ्कारः ।

(ग) इदानीं वः युष्माकं शिष्या मालविकां कुतः वर्त्तत इति शेषः ।

(घ) इदानीमेव न तु कालविलम्बेनापीत्यर्थः । पञ्चाङ्गादिकं ; पञ्चाङ्गाभिनयो
यथा—“चित्ताक्षिप्त हस्तपादैरङ्गैश्चेष्टादि साम्यतः । पादाद्यवस्थाकरणं पञ्चाङ्गोऽभिनयो
मतः ॥” इति ।

अथवा पञ्चाङ्गानि प्रेरणस्य अङ्गपञ्चकम् इत्यर्थः । तद् यथा—“नृत्यं तथा च कौवारो
मन्त्रो जागरं तथा । गीतञ्चेति समाख्यातं प्रेरणस्याङ्गपञ्चकम्” इति । विश्वस्यताम्
विश्रामः क्रियताम् इत्यभिहिता' कथिता' सती । दीर्घिकायाः उद्यानगतप्रशस्त-
सरोवरस्य अवलोकनाय दर्शनाय तत्तत्पररङ्गरङ्गादिपर्यवेचनाय इत्यर्थः, यः गवाचः
वातायनं तत्र गता, वापीविश्वमदर्शनीतुमुक्तयथा गवाचमास्थिता इत्यर्थः । प्रवातं

कारণ, উপদেষ্টার শিক্ষা বিশিষ্ট পাত্রে গুপ্ত হইলে তাহা গুণাস্তর
প্রাপ্ত হয় । যেক্রপ স্বাতী নক্ষত্রে মেঘের জল শুভ্রিতে পড়িলে তাহা
মুক্তারূপে পরিণত হয় ॥ ৬

বকুল। তা' বটে । আৰ্য্য ! আপনার শিষ্য কোথায় ? (গ)

গণ । সম্প্রতিই পঞ্চাঙ্গ অভিনয় শিক্ষা দিয়া “এখন বাইরা

বকুলা । তেন হি অনুজাণাদু মং অজ্ঞো জাব সে অজ্ঞস্য
পরিতোষনিবেদণেন উত্সাহং বর্জয়ামি । [তেন হি অনুজানাং মামার্থ্যঃ,
যাবদস্য আর্থস্য পরিতোষনিবেদনেন উত্সাহং বর্জয়ামি] (ঙ)

গণ । দৃশ্যতাং সখী । অহমপি লব্ধচরণঃ স্বর্গেহং গচ্ছামি ।
(ইতি নিষ্ক্রান্তী) । (চ)

মিশ্রবিচ্ছল্লভকঃ । (ছ)

প্রহৃষ্টং বায়ুং আসিষ্যমানা সম্যক্ উপমুচ্ছানা তিষ্ঠতি । তথাহি সা দীর্ঘিকাবলোকন-
গবাচ্চৈ সম্মতি বর্ত্তত ইতি ভাবঃ ।

(ঙ) অস্থাঃ মালবিকায়াঃ, আর্থস্য ভবতঃ পরিতোষস্য তস্যা উপরি সন্তুষ্টে:
নিবেদনেন বিজ্ঞাপনেন উত্সাহং বর্জয়ামি গুরুত্বাৎ শিষ্যস্য উত্সাহঃ বর্জ্যত ইতি ভাবঃ ।
কেचित্তু পরত এব “দৃশ্যতাং সখী”তি বচনাৎ অব অস্থা ইত্যনেন দেব্যা ধারিণ্যা
উপন্যাসঃ, তথাহি ধারিণীসমীপং গতা তদনুগতজনস্য উপরি তব পরিতোষাতিশয়ং
নিবেদ্য আনন্দং জনয়ামি, আশ্রিতস্য অনুগতস্য উন্নতিশ্রবণতঃ পরমহর্ষসম্ভবাদিত্যর্থঃ ।

(চ) সখী মালবিকা পত্নী ধারিণী, দৃশ্যতাং অবলোক্যতাং তথা সহ সাচাত-
কারানন্তঃ সন সন্তোষো নিবেদ্যতাম্ ইত্যর্থঃ । অহমপি লব্ধঃ প্রাপ্তঃ চরণঃ অবসরঃ যেন
তথ্যভূতঃ প্রাপ্তকর্মাণ্যাকাশঃ সন স্বর্গেহং নিজালয়ং গচ্ছামি । অহমপি লব্ধচরণ
ইত্যস্য ভিন্নবাক্যত্বে কেচিৎকিঞ্চিদর্থং কুर्वন্তি যথা—লব্ধঃ চরণঃ উত্সবঃ শিষ্যায়া:
প্রকর্ষাতিশয়েন পরমানন্দঃ যেন তথ্যভূতঃ জাতঃ অস্মীতি শेषঃ । “সনযোত্সবযো:
চরণ” ইতি কৌষল্যবচনম্ ।

বিশ্রাম কর” এই কথা বলায় মালবিকা দীর্ঘিকা-দর্শন-যোগ্য গবাক্ষে যাইয়া
নিশ্চল বায়ু সেবন করিতেছে । (ঘ)

বকুলা । তবে আর্থ্য আমাকে আজ্ঞা করুন, আমি যাইয়া আপনার
পরিতোষ তাহার নিকট বলিয়া উৎসাহ বর্জন করি । (ঙ)

গণ । যাও, তুমি সখীর সহ সাক্ষাৎ কর, আমি অবসর লাভ করি-
য়াছি, অতএব স্বর্গেই গমন করি । (ছইজনে নিষ্ক্রান্ত হইল) । (চ)

[ततः प्रविश्येकान्तस्थितपरिजनो मन्त्रिणा लिखद्वस्तनान्वास्त्वानो राजा । (ज)]
 राजा । अनुवाचितलिखममायं विलोक्य । वाहतक ! किं प्रतिपद्यते
 वैदर्भः ? (झ)

इति एतद्वक्त्यानन्तरं, निष्क्रान्तौ निष्क्रान्तश्च निष्क्रान्ता च तौ, वकुलावलिका
 गणदासश्च इति स्त्रियाः पुमानेकशेषे इति पुमेकशेषः ।

(छ) विष्कम्भकलक्षणन्तु—“वृत्तवर्त्तिष्यमाणानां कथांशानां निदर्शकः । सङ्ग्रिप्तार्थस्तु-
 विष्कम्भ आदावङ्गुल्य दर्शितः । मध्येन मध्यमाभ्यां वा पादाभ्यां समप्रयोजितः । शुद्धः स्यात्
 स तु सङ्कीर्णो नौचमध्यमकल्पितः” इति ॥ अत्र नौचपात्रे कौमुदिका वकुलावलिका
 च, मध्यमे पादं गणदासः, तैः वृत्तवर्त्तिष्यमाणानां मालविकायाः शिचापाटवगवाचा-
 ग्रयणराजानुरागादीनां निदर्शनात् सङ्कीर्णत्वात्मकमिषत्वं विष्कम्भकस्य ।

(ज) एकान्ते एकपार्श्वे स्थिताः परिजनाः यस्य तथाभूतम् । लेखेन पत्रेण युक्तः
 हस्तः यस्य तथाभूतः, इति मध्यपदलोपी समासः । अथवा लेखो हस्ते यस्य तथाभूत
 इति व्यधिकरणबहुव्रीहिः । अन्वास्त्वमानः किञ्चिदिव पश्चादुपविश्य सेव्यमानः । अथवा
 अन्वास्त्वमानः सङ्घैव स्थित्वा सेव्यमानः नतु साधारणपरिजनवत् एकान्तावस्थानेन
 इति भावः ।

अत्र स्वभावत आसूधातोरकर्मकत्वेऽपि अनूपसर्गपूर्वकत्वेन अर्थविशिष्यवत्त्वात्
 सकर्मकत्वम् । प्रविशति रङ्गस्थानस्थितदर्शकानां दृष्टिगोचरो भवति । प्रपूर्वविशूधातो-
 नाटकादौ दृष्टिगोचरत्वरूपांश्च दृष्ट्याजहत्स्वार्थलक्षणया प्रतीयते, शक्यार्थस्तु अभ्यन्तर-
 प्रवेश एव ।

(झ) अनुवाचितः राज्ञः स्वयं पाठानन्तरं स्वयमेव पठितः लेखः पत्रं येन तथाभूतः
 प्रथमतो राजा पत्रं स्वयं पपाठ, ततः पत्रार्थविवेकाय मन्त्रिहस्ते पाठाय तत् दत्तवान् ;

मिश्र विकृतम् । (छ)

[পরে রাজা প্রবেশ করিলেন, তাহার পরিজনবর্গ একপার্শ্বে বসিয়াছে,
 মন্ত্রী পত্রহস্তে রাজার ঐষৎ পশ্চাৎ ভাগে বর্তমান । (জ)]

अमाल्यः । देव ! आत्मविनाशम् । (ज)

राजा । निदेशमिदानीं श्रोतुमिच्छामि । (ट)

अमाल्यः । इदमिदानीमनेन प्रतिलिखितम्—“पूज्ये नाह मादिष्टः,—‘पितृव्यपुत्रो भवतः कुमारो माधवसेनः प्रतिश्रुत-
सम्बन्धो ममोपान्तिकमुपसर्पन्नन्तरा त्वदीयेनान्तपालेनावस्कृत्य
गृहीतः ; स त्वया मदपेक्षया सकलत्रसोदर्थी मोचयितव्य’

सोऽपि निश्चितं पपाठ इति सन्तव्यम् । अनुवाचितलेखमिति विशेषणं राज्ञः प्रश्नोपयोगार्थम्, अन्यथा प्रश्नोत्तरस्य तेन दानमसम्भवमेव स्यात् । बाहं बाहं शब्दगणानां बाहुबलमित्यर्थः । तद्वति हसति पराभवतीत्यर्थः, यः तस्य सम्बोधनम् । “वाहो वाही पुमान् मानमेदी ह्यतुरङ्गयो”रिति रमसः । वेदभ्रंः विदभ्रंराजः यज्ञसेनः किं प्रतिपद्यते अभिसन्दधाति अस्मत्त इति शेषः । अथवा किं प्रतिपद्यते निर्द्धारयति किं विविच्य अस्मासु एवं पत्रमारोपितम् प्रति ज्ञातुमिच्छामीति भावः ।

(ज) देव महाराज, इति राज्ञः सम्बोधनम् । तथाच दर्पणे—“राजा स्वामीति देवेति भृत्यै”रिति । आत्मनः स्वस्य विनाशं प्राणच्युतिं प्रतिपद्यते अभिसन्दधाति, तथाहि यथा अनेन भवति पत्रमारोपितम् तथा मन्ये नूनमग्रमात्मनैव विनाश-
मभिकाङ्क्षति अन्यथा कथमेवं भवन्त्ययादानतिक्रामेत् इति भावः ।

अमात्यानामनीचपुरुषत्वात् संस्कृतभाषा पाठ्या, तथाच “पुरुषाणामनीचानां संस्कृतं स्यात् कृतात्मनाम्” । इति ।

(ट) निदिश्यते यः सः निदेशः तं, संवादविशेषं, अभिमन्त्रिमेदं वा श्रोतुमिच्छामि ; को नाम अभिसन्धिः पत्रे आरोपितः, तं ब्रूहि इति भावः ।

राजा । (अगातोऽत्र पत्रं पाठ्यं शेषं हृष्टाच्छेदं देखिना) बाहक,
विदर्भराज्ये किं भवत्यस्मिन् इति ? (झ)

अगात । महाराज, त्विनि निज्जेर गृत्ता कामना करिग्याछेन । (ए३)

राजा । त्विनि किं निशिग्याछेन—आनि बुनिठे चाहि । (ट)

इति । एतन्ननु वो विदितं यत्तुल्याभिजनेषु भूमिधरेषु राज्ञां वृत्तिः, अतोऽत्र मध्यस्थः पूज्यो भवितुमर्हति । सोदरा पुनरस्य ग्रहणविप्लवे विनष्टा । तदन्वेषणाय यतिस्थे । अथवा अवश्यमेव माधवसेनो मया पूजितो मोचयितव्यः । श्रूयतामभिसन्धिः । (३)

(३) अनेन वेदभेण इदानीं प्रयुक्तरावसरे इदं वक्ष्यमाणं वस्तु प्रतिलिखितं प्रत्युत्तर-वचनतया प्रतिपादितम् । किन्तु इत्याह—पूजित इत्यादिना मोचयितव्य इत्यन्तेन । पूजित मानित भवता अग्रिमितेण अहं विदर्भराजः यज्ञसेनः आदिष्टः आज्ञप्तः, भवतः पितृव्यपुत्रः पितृभाटपुत्रः, माधवसेनः, तदाख्यः, प्रतिश्रुतः प्रतिज्ञातः सम्बन्धः वैवाहिकसम्पर्कः येन तथाभूतः सद्यः स्वभगिनीं मालविकां दास्यतीत्येवं कृताङ्गीकार-वचन इत्यर्थः । मम अग्रिमिवस्य उपान्तिकं समीपम् उपसर्पन् आगच्छन् अन्तरा पथिमध्ये त्वदीयेन त्वत्सम्बन्धिना अन्तर्पालेन सीमान्तदुर्गपालेन अवस्कन्द्य आक्रम्य गृहीतः अवरुद्धः । सः माधवसेनः तव पितृव्यपुत्रः, मदपेक्षया मत्क्षेत्रेण मदनुरोधेन वा सकलजसोदर्यः कलत्रेण स्त्रिया सहोदरया च सह मोचयितव्यः वन्धुसुक्तः कर्त्तव्य इति, इति शब्दः अग्रिमितलिखितवाक्यावसानसूचकः ।

एतदित्याद्यारभ्य “वन्धनात् सद्य” इत्यन्तं यज्ञसेनस्य स्वीयमतप्रतिपत्तयम् । ननु एतत् वक्ष्यमाणं वस्तु वः युष्माकं विदितम् अवगतम् । यत् तुल्याभिजनेषु सट्टश्वंशेषु वंशमर्थादया समेषु इत्यर्थः । भूमिधरेषु राजसु राज्ञां वृत्तिः अनुरागो विरागो वा, तथाहि राजानः तुल्याभिजनेरेव भूमिपालैः सह सम्बन्धसूत्रेण बद्धा भवन्ति, तथाभूतैरेव च पितृव्यपुत्रादिभिः स्वतो विरोधः गच्छति इत्यर्थः । अतएव सहजवैराश्येण पितृव्यपुत्रेण माधवसेनेन सह मम एतावान् विरोध इति भावः । अतः अद्यात् हेतोः तव वैरस्य स्वाभाविकत्वादित्यर्थः । अत्र अस्मिन् विषये पूज्यः मान्यः भवान् मध्यस्थः उदासीनः एकतरपक्षाश्रयणात् विरत इत्यर्थः । भवितुमर्हति, ननु माधवसेन-पक्षाश्रयणेन मम विरोधकारीति भावः । अस्य सोदरा सहोदरा भगिनी मालविकाः ग्रहणविप्लवे माधवसेनस्य संयमनवैलायां समुत्पन्ने उपद्रवे विनष्टा अदर्शनं गता,

আর্য্যসচিবং সুচুতি যদি পূজ্যঃ সংযতং মম শ্যালম্ ।

মোক্তা মাধবসেনং ততোহমপি বন্ধনাৎ সখ্যঃ ॥ ৩ ॥ ইতি ।”

[অন্যঃ । যদি পূজ্যঃ সংযতং মম শ্যালম্ আর্য্যসচিবং সুচুতি, ততঃ অহমপি মাধবসেনং সখ্যঃ বন্ধনাৎ মোক্তা । ৩ ।]

অথ বিনষ্টেনৈব মরণরূপামঙ্গলার্থব্যঞ্জকত্বাদশীলতাদোষঃ । অতএব মাধবসেনস্য মোচনসম্ভাবনায়ামপি সীদরাসহিতত্বস্য মোচননসম্ভবমিব তত্শা এব অলাভাত্ । তত্শাঃ মালবিকায়াঃ অন্বেষণায় গবেষণায় লাভায় যতিথে চেষ্টাং করিষ্যে, যদি লভ্যে তদা কথঞ্চিৎ প্রতিপাদয়িতুং তামর্হেতম্ ইতি ভাবঃ ।

অথবা পশ্চান্তরে ময়া যজ্ঞসেনৈব প্রযোজ্যকর্ত্তা পূজ্যৈব ভবতা অগ্নিমিত্রেণ প্রযোজককর্ত্তা । মোচয়িতব্যঃ মুক্তবন্ধনঃ কারয়িতব্যঃ, নাহং স্বেচ্ছয়া তং বন্ধনাৎ মুক্তং করিষ্যামীত্যभिপ্রাথ্যঃ ।

অথ স্মর্য্যমপি মোচয়িষ্যে যেনামিসন্ধিনা সঃ শূয়তামিত্যাহ—শূয়তামিসন্ধি-
রিত্যাदिना श्लोकान्तेन ।

অমাত্য । সম্প্রতি বিদর্ভরাজ এই লিখিয়াছেন যে—“মাননীয় মহারাজ আমাকে আদেশ করিয়াছেন—‘ভবদীয় পিতৃব্যপুত্র কুমার মাধবসেন আমার সহিত বৈবাহিক সম্বন্ধে প্রতিশ্রুত হইয়া আমার নিকট আসিতেছিলেন, পথিমধ্যে তদীয় সীমারক্ষক তাহাকে আক্রমণ করিয়া বন্ধ করিয়াছে, আমার অনুরোধে জী ও ভগিনীর সহিত তাহাকে মোচন করিয়া দিবে ।’ আপনি অবশ্যই ইহা জানেন যে—সমান বংশোদ্ভূত রাজগণের প্রতি রাজ-গণের বিরোধ সতঃসিদ্ধ । অতএব মাননীয় মহারাজের এস্থলে উদাসীনতা অবলম্বন করাই উচিত । তদীয় সহোদরা মালবিকা সেই আক্রমণের বিশৃঙ্খলায় কোথায় অদৃশ্য হইয়াছে । তাহার অব্বেষণার্থ যত্ন করিব । অথবা যদি মাধবসেনকে মাননীয় মহারাজ আমার নিকট হইতে অবশ্যই মোচন করাইতে চাহেন, তবে আমার অভিপ্রায় শুভ্রন ॥ (৪)

राजा । (सरोषम् ।) कथं कार्यविनिमयेन मयि व्यवह-
र-
त्यनात्मज्ञः ! वाहतक, प्रकृत्यमित्रः प्रतिकूलकारो च मे
वेदर्भः । तद् यातव्यपक्षे स्थितस्य पूर्वसङ्कल्पितसमुन्मूलनाय
वीरसेनसुखं दण्डचक्रमाज्ञापय । (ड)

७ । अभिसन्धिमेवाह—आर्थेत्यादिना । यदि पूज्यः मान्यः भवान् संयतं इतःपुर्वं
बन्दीभावेन निगृहीतं मम श्यालं भार्यायाः आतरम् आर्थसचिवं प्रधानामात्यं ममेति
शेषः । मुञ्चति बन्धनात् मुक्तं करोति, ततः तदा अहमपि सद्यः तस्मिन् एव क्षणे
नतु कालं विलम्बापीति भावः । माधवसेनं मम सहजशत्रुमपि भवतः अनुगतं मित्रं
बन्धनात् मोक्ता मुक्तं कर्त्तास्मि, तथाहि यदि त्वमात्यसचिवं मुञ्चेः तदैव माधवसेनस्य
मत्तो मोक्षः नान्यथा ; अतः त्वमपि तथा कार्यं कुरु इति भावः । मोक्ता इत्यस्य
शीलार्थद्वेषप्रत्ययान्तस्य निष्ठादित्वेन षष्ठीनिषेधात् कर्मणि द्वितीया एव ।

(ड) सरोषं सक्रोधं, रोषकारणञ्च परत एव व्यक्तीभवति । कार्यविनिमयेन
कर्मव्यतीहारेण, अनात्मज्ञः आत्मनो बलाबलविवेकयूनः । तथाहि यज्ञसेनः मदपेक्षया
बहुधा दुर्बलः अहञ्च तस्मात् सवलः, तथापि यत् असौ मयि एवमुद्धतो वर्त्तते तन्नास्य
सुविवेकफलमिति भावः ।

वेदर्भः विदर्भराजः मे मम प्रकृत्या स्वभावेन अमित्रः शत्रुः प्रतिकूलकारी
विरुद्धकार्यकारी च, तथाहि अस्य प्रकृत्यामित्रत्वं विषयानन्तरत्वादिति तत् तस्मात्
तस्य प्रकृत्यामित्रत्वात् प्रतिकूलकारित्वाच्च इत्यर्थः । यातव्यस्य अभिषेधधितव्यस्य शत्रो-
रित्यर्थः । पक्षेस्थितस्य वर्त्तमानस्य तस्य यज्ञसेनस्य इत्यर्थः । पूर्वसङ्कल्पितस्य आदौ
अभिलषितस्य यस्य कस्यचित् अस्मद्विरुद्धविषयस्य इत्यर्थः । समुन्मूलनाय समूलं

आपनि যে আমার শ্রানক আর্থ্য সচিবকে সংযত করিগাছেন, তাহাকে
যদি বন্ধন ইহাতে মোচন করিগা দেন ; তবে আমিও মাধবসেনাকে সশ্রই
বন্ধন ইহাতে মোচন করিগা দিব ॥ ৭

অমাত্যঃ । যদাভ্যাপয়তি দেবঃ । (ঠ)

রাজা । অথবা, কিং ভবান্ মন্যতে ? (ণ)

অমাত্যঃ । শাস্ত্রদৃষ্টমাহ দেবঃ । (ত)

বিনাশনাথ বীরসেনসুখং বীরসেনেন পরিচালিতং দণ্ডচক্রং, দণ্ডান্তে শতবঃ এমিরিত
দণ্ডানি সৈন্যানি তेषাং চক্রং সমূহং আভ্যাপয়, তথাহি সৈন্যপ্রেষণেন যথা শতুঃ
অশ্বতুপরাভবাদিকামনামপি পরিবর্জ্যেতু তথা করোতু ইতি ভাবঃ । অথ অমিত্র-
শব্দঃ শতুবাচী তদংশং এব, “দ্বিড্ বিপচাচিতামিত্রদসুয়াবশব” ইতি কোষাত্
পু লিঙ্গোপপত্তেঃ ।

(ঠ) দেবঃ মহারাজঃ যতু বস্তু আভ্যাপয়তি তদেব মত্যা ক্রিয়তে ইতি শিষ্যঃ । তথাহি
এষোঃ বীরসেনসুখং দণ্ডচক্রং শতুসমুখলুনাথ প্রেণয় ইতি ভাবঃ ।

(ণ) অথবা ভবান্ অমাত্যঃ কিং কৌটুশং মন্যতে, তথাহি অশ্বাবসরে শতুর্মি-
য়াতম্যো ন বা তদভবানপি বিচারয়তু ইতি ভাবঃ ।

(ত) শাস্ত্রেণ তৃতীয়নৈবদ্যেণ শাস্ত্রজ্ঞানিন দৃষ্টং বিবেচিতং বস্তু দেবঃ মহারাজঃ
আহ কথিতবান্, অতো নাস্তি সমাভ বৈমল্যহিতুঃ, সমাখ্যব সম্মতিরক্ষীতি ভাবঃ ।

রাজা । (রোবসহকারে) কি ! আশ্চর্যজনশূর বিদর্ভরাজ কার্যের
বিনিময়ে আমার সহিত ব্যবহার করিতে উত্তম হইয়াছে ! বাহতক,
বিদর্ভরাজ স্বভাবতঃ আমার শত্রু এবং বিরুদ্ধাচারী, তাহার প্রতি
অভিযান করা কর্তব্য । অতএব তাহার সঙ্কল্প সমূলে উৎপাটিত করিবার
জন্তু বীরসেনচালিত সৈন্যসমূহকে আদেশ কর । (ড)

অমাত্য । মহারাজ ! যাহা আজ্ঞা করেন । (ঢ)

রাজা । অথবা আপনি কি মনে করেন ? (ণ)

অমাত্য । মহারাজ ! শাস্ত্রানুসোদিত বিষয়ই বলিয়াছেন । (ত)

अचिराधिष्ठितराज्यः शत्रुः प्रकृतिष्वरुद्धमूलत्वात् ।

नवसंरोपणशिथिलस्तरिव सुकरः समुद्धर्तुम् ॥ ८ ॥

[अन्वयः । अचिराधिष्ठितराज्यः शत्रुः प्रकृतिषु अरुद्धमूलत्वात् नवसंरोपणशिथिलः तरुः इव समुद्धर्तुं सुकरः । ८ ।]

राजा । तेन ह्यवितथं तन्त्रकारवचनम् । इदमेव निमित्त-
मादाय समुद्योज्यतां सेनापतिः । (थ)

८ । तदेव शास्त्रमतमाह—अचिरेत्यादिना । अचिरं स्वल्पकालं यावत् अधिष्ठितं आश्रितं राज्यं राजत्वं येन तथाभूतं अल्पकालं यावत् राज्यमधिष्ठितवान् शत्रुः रिपुपक्षीयो राजा प्रकृतिषु प्रजावर्गेषु अरुद्धं दृष्टुम् अप्रतिष्ठितं मूलं यस्य तस्य भावः तस्मात् हेतोः, नविनं नूतनेन अचिरजातेन संरोपणेन शिथिलः श्लथमूलः, तरुः इव इव समुद्धर्तुं उत्पाटयितुं विनाशयितुश्च सुकरः अनायासेनैव तदुन्मूलनं साधयितुं शक्यमिति भावः । अत्र हृत्पक्षे प्रकृतिषु इत्यस्य स्वीयकारणस्यैककामु इत्यर्थः प्रतिपत्तव्यः, स च श्लेष्मात् तरुरिव इत्यत्र उपमा चेति श्लेषानुप्राणितोपमालङ्कारः ।

(थ) तेन शत्रोः अचिराधिष्ठितराज्यतया प्रकृतिषु अरुद्धमूलत्वेन इत्यर्थः । तन्त्रकारस्य अर्थशास्त्रकारस्य वचनं प्रोक्तायं वाक्यं अवितथं सत्यमेव भविष्यतीति शेषः । नूनमनायासेनैव वयं शत्रुसमुन्मूलनं कर्तुं क्षमिष्यामहे इति भावः । इदमेव प्रवृत्तमेव मञ्जुशृङ्गनरूपं विदर्भराजस्य कार्यविनिमयकामनाप्रकाशकवाक्यमिति यावत्, निमित्तं व्यपदेशमादाय अवलम्ब्य समुद्योज्यतां व्यापार्यताम् ।

एतेन व्यापारेण उपपत्त्यन्ते प्रकृतनाटकनायकस्य अग्निमित्रस्य मालविकायास्तन्मुख-
तायामपि राजकार्यादिरूपे कर्त्तव्यार्थे अनलसतायस्त्रजेन उत्कर्षः प्रतिपादितस्तेन प्रकृतनाटकीयवस्तुनोऽपि इति ज्ञातव्यम् ।

ये शत्रु अन्नकाल मात्र राज्ञे अधिष्ठित इहेवाह्ने, प्रजागणेर मध्ये
ताहार मूल दृष्ट ना इवैवाय नवरोपित शिथिलमूल वृक्षवत् ताहाके अत्यन्न
आग्रासेहै उन्पाटित करी वाय ॥ ८

अमात्यः । तथा । (इति निष्क्रान्तः) ।

(परिजनो यथाव्यापारं राजानमभितः स्थितः) । (द)

(प्रविश्य विदूषकः) । आस्तुतोच्छि तत्तभवता रक्षा—‘गोदम !

चिन्तेहि दाव उवाच—‘जह मे जदिच्छादिदृष्टपङ्क्तिदौ माल-
विआ पञ्चक्वदंसणा होदिति ।’ मए अ तं तहा किटं दाव मे
णिवेदेमि । [आज्ञप्तोऽस्मि तवभवता राज्ञा—गौतम ! चिन्तय तावदुपायं यथा
यदृच्छादृष्टप्रतिक्रितिर्मालविका प्रत्यक्षदर्शना भवतीति । मया च तत्तथा कृतं, तावदस्य
निवेदयामि । (इति परिक्रामति)) । (ध)

(द) यथाव्यापारं व्यापारं स्वस्वकार्यं अनतिक्रम्य इति वाक्येन अव्ययीभाव-
समासात् सिद्धम् । निजकर्मव्यापृततया इत्यर्थः । राजानम् अभितः राज्ञः चतुर्दिक्षु,
“तसोभयामिपरिसर्वे” रिति द्वितीया । स्थितः नतु तेऽपि निष्क्रान्ताः इति भावः ।

(ध) विदूषकः नाटकीयपावविशेषः, तल्लक्षणं यथा,—“कुसुमवसन्ताद्यभिः
कर्मवपुर्वेशभाषादौः । हास्यकरः कलहरतिर्विदूषकः स्यात् स्त्रकर्मज्ञः” इत्युक्तलक्षणकः ।

तव भवता माननीयेन राज्ञा वृपतिना अग्निमित्रेण आज्ञप्तः अस्मि अहमिति शेषः ।

“विषु तवमतान् पूज्यस्तथैवावभवानपि” इत्यमरः । उपायं गतिं चिन्तय निर्धारय
यथा यदृच्छया देवगत्या नतु स्वेच्छाक्रमेण इत्यर्थः । एतेन देवस्यापि आनुकूल्यं
तत्सम्पर्के सूचितम् । यादृगिच्छा यदृच्छा, पृषोदरादित्वात् साधु । दृष्टा आलोकिता
प्रतिक्रितिः चित्रगता मूर्तिः यस्याः तथाभूता, प्रत्यक्षेण चाक्षुषप्रत्यक्षकरणभूतेन
चक्षुषा दर्शनं प्रत्यक्षं यस्याः तथाभूता, चाक्षुषप्रत्यक्षविषयीभूता भवति, तथाहि
यथा कथञ्चित् मम मालविकादर्शनं साधय इति भावः । मयापि तत् उपायचिन्तनं

राजा । अतएव शास्त्रकारेण वचनं अति सत्यं । এই কারণে অবলম্বন
করিয়েই সেনাপতিকে অভিযানে উদযুক্ত কর । (থ)

अमात्य । आच्छा । (এই বলিয়া নিজস্ব হইলেন) ।

[परिजनगण राज्ञार चतुष्पार्श्वे स्व स्व कर्तव्ये व्यापृत इहैव । (द)]

রাজা । (বিদূষকং দৃষ্ট্বা) । অয়মপরঃ কার্য্যান্তরসচিবোঽস্মাক-
মুপস্থিতঃ । (ন)

বিদু । (উপগম্য) । বড়দু ভবং । [বড়তাং ভবান্] ।

রাজা । (সগিরঃকম্পম্) । ইত আস্যতাম্ । (বিদূষক উপবিষ্টঃ) ।

রাজা । কচ্চিদুপেয়োপায়দর্শনে ব্যাপৃতং তে প্রজ্ঞাচক্ষুঃ ? (প)

তথা তেন প্রকারেণ এব কৃতং সম্পাদিতম্ । তথাহি যথা মালবিকায়াম্ সচ-
রাজঃ দর্শনতঃ সম্মেলনং भवेत् তথা এব গতিরস্মাভিরুদ্ভাবিতা ইতি ভাবঃ ।
অস্মৈ রাজঃ অগ্নিমিত্যস্মৈ নিবেদয়ামি তদুপায়স্য বিজ্ঞাপনং করোমি । অনেন
সন্দর্শণে গম্যমানং রাজঃ মালবিকায়ামৌতসুক্যম্, অতঃ আরম্ভো নাম প্রথমাভিযান-
কথিতা ইতি ।

(ন) কার্য্যান্তরস্য অপরকার্য্যস্য মালবিকাসাচাত্কাররূপস্য সচিবঃ সহায়ঃ ।
উপস্থিতঃ আগতঃ । তথাহি যথা মন্ত্রী রাজ্যকার্য্যসহায়ঃ তথৈব বিদূষকো মম
মালবিকাসাচাত্কারসহায় ইতি ভাবঃ ।

(বিদূষকের প্রবেশ)

বিদু । মহারাজ আমাকে আদেশ করিয়াছেন,—‘গৌতম ! আমি
দৈবযোগে মানবিকার প্রতিকৃতিমাত্র দেখিতে পাইয়াছি । এক্ষণে,
যাহাতে তাহাকে প্রত্যক্ষ দর্শন করিতে পারি, তোমাকে তাহার উপায়
চিন্তা করিতে হইবে ।’ আমিও তদনুরূপ অনুষ্ঠান করিয়াছি । অতএব,
এক্ষণে তাহার গোচরে নিবেদন করি । (এই বলিয়া পরিক্রমণ) । (ধ)

রাজা । (বিদূষককে দেখিয়া) এই যে আমাদের কার্য্যান্তরসম্পাদক
অপর মন্ত্রী উপস্থিত । (ন)

বিদু । (সমীপস্থ হইয়া) আপনি সর্ব্বথা সংবন্ধিত হউন ।

রাজা । (শিরঃকম্পনসহকারে) । এইখানে উপবেশন কর ।

विद् । पञ्चोअसिद्धिं पुच्छ । [प्रयोगसिद्धिं पृच्छ ।] (फ)

राजा । कथमिव ? (ब)

विद् । (कर्ण) । एवम् विअ । [एवमिव] (इत्यावेदयति) । (भ)

(प) उपायेन निमित्तविशेषेण उपेयं लभ्य दर्शनं साक्षात्कारः तस्मिन् कौशल-विशेषेण सम्पादनाहं मालविकासाक्षात्कारे इत्यर्थः । ते तव प्रज्ञाचक्षुः ज्ञाननेत्रं व्याप्तं नियुक्तं कश्चित् समर्थं किं, “कश्चित् कामप्रवेदने” इत्यमरः । तथाहि कथं मम मालविकया सह साक्षात्कारो भविता, तत् किं भवान् निपुणतया विचिन्त्य निर्हारितवान् इति प्रश्नः । अत्र प्रज्ञायां चक्षुस्तारोपात् रूपकम् । अत्र गम्यमानस्य मालविकारूपवौजस्य विन्यासादुपक्षेपो नाम सम्प्राज्ञमुक्तं भवति ।

(फ) प्रयोगस्य व्यापारस्य सिद्धिं साफल्यं पृच्छ । तथाहि कथं व्यापारविषयकं प्रश्नं करोषि, प्रज्ञाचक्षुश्च तत्साक्षात्कारसम्पादनाय व्याप्तं सफलञ्च जातमिति जानीहि इति भावः ।

(ब) कथं केन प्रकारेण प्रयोगसिद्धिः जाता तत् कथय इति भावः ।

(भ) कर्णे कर्णप्रान्ते, अन्यस्य अश्रुतरूपेण रहसि इत्यर्थः । तथोक्तम्—“कर्णे एव-मेवेत्युक्ता ज्ञाप्यः पश्चात् प्रसङ्गतः” इति, इति आवेदयति विज्ञापयति । गणदासेन सह हरदत्तस्य स्वस्वप्रयोगमाश्रित्य विवादमुदभाव्य अहम् आगतः, तेनैव गणदासशिष्यायाः मालविकायाः प्रयोगदर्शनमाश्रित्य उत्कर्षविचारप्रसङ्गं मालविकया सह तव दर्शनं सम्भविव्यतीति भावः । एतत् सर्वं परत एव प्रसङ्गात् प्रकाशतां यास्यति ।

(विदूषकेर उपवेशन ।)

राजा । तोमार प्रज्जारूप नेत्र, उपाय अवलम्बनसहकारे प्राप्य-वस्तुपरिदर्शने समर्थ इहियाछे त ? (प)

विद् । फलसिद्धिर कथा जिज्ञासा करुन ; उपायचिन्तार कथा जिज्ञासाय प्रयोजन कि ? (फ)

राजा । किरूप ? (ब)

राजा । साधु वयस्य, निपुणमुपक्रान्तम् । इदानीं दुरधि-
गमसिद्धावप्यस्मिन्नारम्भे वयमाशंसामहे । कुतः ? (म)

अर्थं सप्रतिबन्धं प्रभुरधिगन्तुं सहायवानेव ।

दृश्यं तमसि न पश्यति दीपेन विना सचक्षुरपि ॥ ८ ॥

[अन्वयः । सहायवान् एव (जनः) सप्रतिबन्धम् अर्थम् अधिगन्तुं प्रभुः (भवति) ।
सचक्षुरपि तमसि दीपेन विना दृश्यं न पश्यति । ८ ।]

(म) निपुणं अतिचातुर्यसहकारेण उपक्रान्तम् प्रारब्धम् । इदानीम् एवं निपुणं
तथा प्रक्रान्ते सति दुरधिगमा दुर्लभा सिद्धिः साफल्यं यस्य तथाभूते, दुर्लभफलेऽपि
अस्मिन् आरम्भे कर्मणि वयं साफल्यभिलाषिणः आशंसामहे आशान्विता भवामः ।
तथाहि भवता यथा प्रक्रान्तं तथा मन्यं अवश्यमेव सत्वरमस्य आरम्भस्य सुफलं सम्भविष्य-
तीति भावः । कुतः कस्मात् हेतोः तत् इति प्रश्ने उत्तरं श्लोकमुत्तरतया निबद्धवान्,
अतः कुत इत्यस्य समाधानमुत्तरं श्लोकेन ।

८ । विदूषकस्य साहाय्यलाभेन एव अत्र सिद्धिर्भविष्यतीति सामान्यतः समर्थ-
कोपन्यासिन समर्थयते—सप्रतिबन्धमित्यादिना । सहायवान् सहायशाली जन एव, नतु
सहायविरहित इत्येवमवश्यवच्छेदम् । सप्रतिबन्धं बाधायुक्तं प्रतिबन्धकसदृभावेन
दुर्लभमित्यर्थः । कार्यं अधिगन्तुं प्राप्तुं तस्मिन् कर्मणि साफल्यमुपलब्धुम् इत्यर्थः,
प्रभुः समर्थो भवति इति शेषः । तथाहि अहं त्वां प्रकृतं सहायं लब्धवान्, अतएव
यद्यपि मालविकायाः साक्षात्कारे धारिणीप्रभृतयः बहवः प्रतिबन्धका विद्यन्ते, तथापि
सहायस्य चातुर्येण तत्र कापि बाधा न सम्भविष्यतीति भावः ।

विधु । (कर्णे) । ऐहिकप * * * ।— [एहं बलिना, प्रकृत वटना
निवेदन करिंते नागिन] । (ड)

राजा । साधु, वयस्य ! तूनि सर्वथा दक्षतासहकारेणै कार्य करिग्राह ।
एकण्ठे उपस्थित विषयैर सिद्धिलाभ द्वःसाधु हईलेओ, ताहार सम्पादनपक्षे
आमरा आशावक हईते पारि । (म)

(নেপথ্যে) । অলমলং বহু বিকল্য ? রাজঃ সমস্তমেবাবয়ো
রধরোত্তরয়োর্ব্যক্তির্ভবিষ্যতি । (য)

সহায়বতঃ কার্যলাভে সমর্থকং বিশেষমাহ—দৃশ্যমিত্যাदिना । तमसि अन्धकारे दीपेन आलोकरूपसहकारिकारणेन विना सचक्षुः चक्षुरूपप्रत्यक्षकारणयुक्तोऽपि जनः दृश्यं दर्शनयोग्यं वस्तु घटपटादिकं न पश्यति तद्विषयकचाक्षुषप्रत्यक्षान्त्रयो न भवति । प्रत्यक्षे उद्भूतरूपवत्त्वं आलोकस्य सहकारि, दृश्यमित्यनेन उद्भूतरूपवद्भूतमुच्यते प्रकृते, तत्र च प्रत्यक्षाभावे अत्र आलोकसमवधानविरह एव प्रयोजकः । तथाच नियमः—
“गृह्णाति चक्षुः सम्बन्धादालोकोद्भूतरूपयो” इति । अत्र सहायवानेव इत्येवमशब्देन सहायहीनस्य जनस्य कार्यार्ज्जनाभावरूपस्य सामान्यवस्तुनः दीपविरहवतः सचक्षुषोऽपि दृश्यदर्शनाभावरूपविशेषवस्तुना समर्थनात् सामान्यस्य विशेषेण समर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः अलङ्कारः सचक्षुषत्वस्य कारणस्य सत्त्वेऽपि कार्यस्य दृश्यदर्शनस्य विरहवर्णनात् विशेषोक्तिरिति, सा च आलोकाभावात्मकोक्तिनिमित्ता इति केचित् ।

अत्र कार्यपदेन कार्यफलं लक्षणया रूढिप्रयोजनाभावेऽपि तदर्थस्य लक्षणया स्वीकारात् नेयार्थता-दोषः । अन्यत्र कुत्रचित् कार्यपदस्य फलपरत्वं दर्शनेन रूढिस्वीकारे अवाचकत्वं दोषः, तथाच तर्कवागीशः—“रूढ्यादिसत्त्वे लाक्षणिकपदप्रयोगे अवाचकत्वं, तदसत्त्वे तु नेयार्थत्वमिति भेदः” इति । सहायवानेव इत्यनेन उक्तात् सहायवतः सप्रतिबन्धकार्यफललाभरूपादवस्तुनः अन्यस्य सहायविरहवतः तदभावरूपस्य वस्तुनः अर्थतः प्रत्ययात् आर्थोपरिसंख्या । पूर्वार्द्धप्रतिपादितादप्रस्तुतात् सामान्यात् विशेषस्य विदूषकसाहाय्येन राजः मालविकासान्नात्कारलाभरूपस्य प्रस्तुतस्य विशेषस्य प्रत्ययात् अप्रस्तुतप्रशंसालङ्कारः । अत्रापि उपक्षेपनामकं सम्यक् । आर्याजातिः ।

(য) বহু অতিমাত্রা বিকল্য আত্মশ্লাঘা ক্রিয়া অলং, বিশেষণ অলঙ্কার মা কুরু,

কেননা, উপযুক্ত সহায় পাইলে, কার্য যতই কেন প্রতিবন্ধযুক্ত হউক না, তাহার সাধনবিষয়ে সমর্থ হওয়া যায় । দেখ, চক্ষুস্থান ব্যক্তিও বিনা প্রদীপে অন্ধকারে কোন বস্তুই দেখিতে পায় না ॥ ২

রাজা । (আকর্ষণ) । সখে ! ত্বৎসুনীতিপাদপস্য পুষ্পোদ্ভিন্ন-
মিদম্ । (র)

বিদ্র । ফলং বি অধরেণ দেক্লিস্সসি । [ফলমপ্যধিরেণ দ্রত্সসি] (ল)

ইত্যর্থঃ । রাজঃ স্বামিনঃ অগ্নিমিতস্য সমচং সমীপে আবথোঃ গণদাসস্য হরদত্তস্য
চ ইত্যর্থঃ । অধরে নিরুপে থে উত্তরে বিবাদপ্রক্রমে পরস্পরং প্রতি প্রযুক্তো উত্তরবচনে
তথোঃ তত্প্রতিপাদার্থ্যোঃ আত্মস্বাধাকরবিষয়যোরিত্যর্থঃ । ব্যক্তিঃ প্রকাশঃ ভবিষ্যতি ।
তথাহি কিমাत्मनৈব আত্মপ্রশংসানির্লব্ধচেনে, রাজা এব আবথোঃ উত্কর্ষাপকর্ষৌ বিচা-
রথিত্যেতি ইতি ভাবঃ । ইদং বাক্যং নেপথ্যস্থিততথোঃ বিদ্রুপকোণানুপ্রক্রমিতস্য বিবাদস্য
অবসরে গণদাসহরদত্তযোরিতি প্রতিপত্তব্যম্ ।

(র) তব সুনীতিঃ নিপুণং প্রযুক্তো নয়ঃ সা এব পাদপঃ স্বচঃ তস্য, তব সমুৎকট-
নীতিরূপবৃক্ষস্য । ইদং শ্রুতমাণং প্রস্তুতং পুষ্পং প্রসূনং উদ্ভিন্নং প্রকটম্ । তথাহি ত্বং
মালবিক্কায়া সহ সম সাচাত্কারসম্পাদনায় যাং নীতিং প্রযুক্তবান্ তস্য এব নীতিঃ
ফললাভস্য উপক্রমো লভ্যতে ইতি ভাবঃ । অত্র নীতৌ পাদপস্য ইদম্পদীপস্থাণো
গণদাসহরদত্তযোঃ কলহে চ পুষ্পস্য আরোপাত্ রূপকম্ । এতেন এতদনন্তরমেব
ফললাভো ব্যজ্যতে ।

(ল) ফলমপি সম সুনীতিপাদপস্যেতি শ্রেষঃ দ্রত্সসি আলোকয়িষ্যসি । তথাহি
অস্মাদেব সমুৎপন্নাত্ নান্যার্থার্থ্যোঃ কলহাত্ তব মালবিকাসাচাত্কাররূপং ফলমপি
সম্ভবিষ্যতীতি ভাবঃ । অপিঃ পুষ্পস্য সমুচ্চায়কঃ, অত্র মালবিকাসাচাত্কাররূপস্য

(নেপথ্যে) আর আত্মগরিমা প্রকাশ করিবার প্রয়োজন নাই ।
রাজার সমক্ষেই আমাদের মধ্যে কে শ্রেষ্ঠ,—কে নিকৃষ্ট, তাহার পরিচয়
হইবে । (য)

রাজা । (শ্রবণ করিয়া) সখে ! তোমার সুনীতিরূপ বৃক্ষের পুষ্প
উৎকট হইয়াছে । (র)

(ততঃ প্রবিশতি কচ্চুকৌ) । (ব)

কচ্চু । দেব ! অমাত্যো বিজ্ঞাপয়তি অনুষ্ঠিতা প্রভোরাভ্যেতি ।

এতৌ পুনর্হরদত্তগণদাসৌ (শ)—

উভাবভিনয়াচার্য্যৌ পরস্পরজয়ৈষিণৌ ।

ত্বাং দ্রষ্টুমুদ্যতৌ সাচ্চাজ্ঞাবাবিব শরীরিণৌ ॥ ১০ ॥

[অন্বয়ঃ । শরীরিণৌ সাচ্চাত্ ভাবৌ ইব উভৌ অভিনয়াচার্য্যৌ পরস্পরজয়ৈষিণৌ (সন্তৌ) ত্বাং দ্রষ্টুম্ আগতৌ । ১০ ।]

বীজস্য দৃঢ়তাপ্রত্যাঘনাৎ পরিত্যাসৌ নাম সম্বন্ধম্ উপচিন্তম্ । তব নিশ্চিতমেব
অস্মাত্ মালবিকাদর্শনং ঘটয়তে, তন্নিশ্চিন্তৌ ভব ইতি তাৎপর্য্যম্ ।

(ব) কচ্চুকৌ অন্তঃপুরস্য প্রধানকর্ম্মচারী অন্তঃপুরিকানাং শিষ্যাদিষ্বধিকারিষ
নিযুক্তৌ বৃদ্ধভ্রাতৃদ্বয়ঃ । তত্ত্বচরণং যথা—“অন্তঃপুরচরৌ বৃদ্ধৌ বিপ্রৌ গুণগণ্যান্বিতঃ ।
সর্বশাস্ত্রার্থকুশলঃ কচ্চুকৌল্যভিধীয়তে” ইতি ।

(শ) বিজ্ঞাপয়তি বহ্যমাণমিতি শিষ্যঃ । প্রভোঃ রাজাঃ আজ্ঞা সেনাপতেঃ সমুদ্যোজন-
বিষয়িনী অনুষ্ঠিতা আচরিতা, সমুদ্যোজিতঃ তেন সেনাপতিরিতি ভাবঃ । এতৌ ইতি
গণদাসহরদত্তযৌরধিষ্ঠানাদিশং প্রতি অঙ্কল্যা নির্দিষ্ট্য । হরদত্তগণদাসৌ ইতীদং
স্লোকার্থে অন্বেতি, হরদত্তস্য গণদাসাত্ পূর্ব্বং নির্দ্দেশঃ রাজা তস্য পরিগৃহীতত্বাত্
অভ্যর্হিতত্বাভিমানেন । অথবা হরদত্তস্য বয়সা জ্যেষ্ঠ্য প্রতিপদ্য তথা নতু গুণতৌ
গৌরবম্ অন্যথা এব প্রকমিতব্যত্বাত্ ।

১০ । হরদত্তগণদাসযোঃ কৃত্যমাহ—উভাবিত্যাदिना । শরীরিণৌ দেহধারিণৌ
সাচ্চাত্ ভাবৌ রমানুগুণभावइत्यमिव उभौ द्वौ अभिनयस्य नाट्यस्य आचार्य्यौ शिक्षकौ

বিদ্ । অবিলম্বেই ফলও দেখিতে পাইবেন । (ন)

(কঙ্কুকীর প্রবেশ)

কঙ্কু । দেব ! অমাত্য নিবেদন করিতেছেন, প্রভুর আদেশ প্রতি-
পালিত হইয়াছে । পুনশ্চ, এই হরদত্ত ও গণদাস দুই জন—(ব-শ)

রাজা । প্রবেশ্য তৌ । (ঘ)

কঞ্চ । যদাভ্রাপয়তি দেবঃ । (ইতি নিষ্কৃষ্য তাভ্যাং সহ প্রবিষ্টঃ) । ইত
ইতি ভবন্তৌ । (স)

গণ । (রাজানং বিলোক্য) । অহৌ । দুরাসদৌ রাজমহিমা ! (হ)

হরদত্তগণদাসৌ ইতি গদ্যস্থমব্রাহ্মণেতি । পরস্পরং অন্যোন্যস্য জয়ং अभिभवं इच्छतः ।
যৌ তৌ গুণপ্রশংসয়া অন্যোন্যস্য উপরি वर्धितुकामौ মন্যৌ ত্বাং দ্রষ্টুং অবলোকয়িতুং
उद्यतौ उद्युक्तौ, तथाहि त्वत्समीपे उभयोर्गुणविचारो भवतु, ततश्च यः कश्चिदनयो-
रुत्तमस्ततः स्यादित्यभिप्रेत्य त्वत्समीपे आगन्तुमुद्यतौ इति भावः । अत्र शरीरिणो-
र्भावधीरसम्भवतोः स्वरूपस्य हरदत्तगणदासयोः सम्भावनाया इव शब्देन प्रत्याग्रनात्
वाच्या स्वरूपीतृच्चा ।

(ঘ) তৌ হরদত্তগণদাসৌ, প্রবেশ্য মম সমীপে আনয় ।

(স) তাভ্যাং হরদত্তগণদাসাভ্যাং সহ । প্রবিষ্টঃ রাজঃ সমীপে রাজস্থানে ইতি শিষ্যঃ ।
ইতঃ ইতঃ অস্ত্যাং দিশি, ভবন্তৌ আগচ্ছতামিতি শিষ্যঃ ।

(হ) অহৌ বিধ্বজে, রাজঃ ভূপতেঃ अभिमितस्य महिमा महत्त्वम् । দুরাসদঃ
दुर्गमः, अपरिमेशो राजप्रभाव इत्यर्थः ।

ইহারা (উভয়ে) অভিনয় শিক্ষা দিয়া থাকে । উভয়েই—যেন সাক্ষাৎ
ভাবদ্বয় শরীর পরিগ্রহ করিয়া, পরস্পর জয় কাননা করত, আপনাকে
দেখিবার জন্ত উত্তত হইয়াছে ॥ ১০ ॥

রাজা । উভয়কে প্রবেশ করাও । (ব)

কঞ্চ । যে আজ্ঞা ।

(এই বলিয়া নিষ্কৃ মণ ও তাহাদের সহিত প্রবেশ ।)

কঞ্চ । আপনারা এদিকে আসুন । (স)

গণদাস । (রাজাকে দেখিয়া) অহৌ ! রাজার মাহাত্ম্য কি
ভূকোষ ! (হ)

न च न परिचितो न चाप्यरम्य

चकितमुपैमि तथापि पार्श्वमस्य ।

सलिलनिधिरिव प्रतिक्षणं मे

भवति स एव नवो नवोऽयमच्छोः ॥ ११ ॥

[अन्वयः । (अयम्) न परिचितः न च, अरम्योऽपि न च । तथापि चकितम्
अस्य पार्श्वम् उपैमि । 'स एव अयम् सलिलनिधिरिव प्रतिक्षणं मे अच्छोः नवः नवः
भवति । ११ ।]

११। अथ राजमहिषी दुरासदत्वमेव प्रतिपादयति—न चेत्यादिना । अयं
राजा इत्यध्याहार्यम् । अयं राजा परिचितः अभ्यस्तः न इति न च, अपितु परिचित
एव, न च अयं अरम्यः अरमणीयः असौम्यमूर्तिर्भवति, अपि तु रम्य एव ; हीनजौ
प्रकृत्यर्थं गमयत इति नियमेन तत्तदर्थान्धिगमः । एतच्च चकितत्वाभावे प्रयोजकं
दर्शितम् । तथापि एवं चकितत्वाभावप्रयोजकी सत्यपि इत्यर्थः । अहं चकितं सभयम्
अस्य राज्ञः पार्श्वम् अन्तिकं उपैमि उपसर्पामि, तच्चास्य अलौकिकप्रभाववलादिति
भावः । एतेन रम्यत्वं भौमत्वञ्च एकत्र प्रतिपाद्य भौमकान्तनृपगुणाः प्रतिपादिताः ।
स एव पुरा दृष्टचरः परिचितपूर्व एव च अयं राजा सलिलनिधिः समुद्र इव प्रतिक्षणं
प्रतिमुहूर्तम् । मे मम अच्छोः चक्षुषोः सम्बन्धे नवः नवः अत्यन्तनूतनः भवति,
तथाहि परिचितोऽप्ययं प्रत्येकमुहूर्त एव दर्शनादपरिचित इव आभाति, इति अलौकिक-
भावत्वं राज्ञ इति भावः । अत्र अपरिचितत्वारम्यत्वरूपयोर्मध्यहोलोभविऽपि भयरूपस्य
कार्यस्य वर्णनात् हेत्वभावे कार्यसत्त्वरूपविभावनालङ्कारः । राज्ञि जलनिधिसादृश्य-
वर्णनया इवशब्देन करणात् उपमा यौतौ । प्रथमपदार्थे सम्बद्धस्य राज्ञः
अयमित्यादिवाचकपदाश्रयणात् न्यूनपदतादोषः । तच्छब्दस्य पुष्पानुभूतरूपायतया नात्र
यच्छब्दानुपादानेऽपि दोषः, तात्पर्यतत्कृतप्रत्ययस्य स्वाभाव्यात् । नवो नव इति
नूतनप्रकार इत्यर्थकतया, “प्रकारे गुणवचनस्ये”ति द्विर्भावः । पुष्पितागाढतम् । एतत्-
कवितास्मारितकवितान्तरं यथा रघौ—भौमकान्तेर्नृपगुणेः स बभूवोपजौविनाम् ।
अधृष्यशधिगम्यश्च यादोरवैरिवार्षवः ॥

হরদত্তঃ । মহত্ খলু পুরুষাকারমিদং জ্যোতিঃ । তথাহি—(ঘ)

দ্বারে নিযুক্তপুরুষানুসৃতপ্রবেশঃ

সিংহাসনান্তিকচরেণ সহোপসর্পণ্ ।

তেজোমিরস্য বিনিবর্তিতদৃষ্টিপাতৈ-

বাক্যাদৃতে পুনরিব প্রতিবারিতোঽস্মি ॥ ১২ ॥

[অর্থঃ । (অহম্) দ্বারে নিযুক্তপুরুষানুসৃতপ্রবেশঃ সিংহাসনান্তিকচরেণ সহ উপসর্পণ বিনিবর্তিতদৃষ্টিপাতৈঃ অস্য তেজোমিঃ বাক্যাত্ স্মৃতে পুনঃ প্রতিবারিত ইব অস্মি । ১২]

(ঘ) ইদং দৃশ্যমানং মহত্ প্রচুরতরম্ পুরুষাকারং মনুষ্যাকারং জ্যোতিঃ তেজঃ । রাজনি জ্যোতির্ভেদসম্বন্ধেপি অস্মেদোক্তেরতিশয়োক্তিঃ । তথাহি অর্থ রাজা মহতা তেজসা দীপ্যতে ইতি ভাবঃ । উক্তপ্রকারেণ তেজসা সহ রাজঃ অস্মেদপ্রতিপাদনেন মহাতেজস্ক-
ত্বস্য ব্যক্তম্ । তথাহীত্যস্য পরশ্লোকিনামর্থঃ ।

১২ । অস্য তেজোময়ত্বোক্তিং সহিতুকাং करोति—দ্বার ইत्यादिना । দ্বারে প্রতী-
দ্বারভূমৌ নিযুক্তেন দ্বারজনপ্রবেশনিষেধাद्यर्थं স্থাপিতেন পুরুষেণ রজ্জ্বজনেन অনুসৃতঃ
অনুমোদিতঃ প্রবেশঃ অস্ত্যন্তরগমনং यस्य তথাভূতঃ, দ্বারপালৈরনিরুদ্ধগতিরিত্যর্থঃ ।
পুনথ সিংহাসনস্য রাজাসনস্য অন্তিকে সমীপে ন তু দূরেঽপীত্যর্থঃ । চরতি যঃ তেন রাজঃ
সুতরাং প্রীতিপাতেণ বিশ্বভক্তকর্মচারিণা কচ্চুकिना इत्यर्थः । সহ উপসর্পণ্ রাজঃ
সমীপং গচ্ছन्, सर्व्वमेवेदं असङ्कोचकारणमिति भावः । বিনিবর্তিতাঃ দুষ্টিপত্বাৎ

এই রাজা সকলেরই সর্বিশেষ পরিচিত ও সর্ব্বথা মনঃপ্রীতিকর ।
তথাপি, আমি ভীত হইয়া ইহার নিকটে গমন করিতেছি । পুনশ্চ,
ইহাকে যদিও বারম্বার দর্শন করিয়াছি, তথাপি আমার দৃষ্টিপথে ইনি
সাগরের স্রাব, নব নব ভাবে প্রতিফল আবির্ভূত হইতেছেন । ১১

হরদত্ত । এই পুরুষাকারে প্রাদুর্ভূত জ্যোতির নিশ্চয়ই মাহাত্ম্য
আছে । কেননা (ক)

কচ্চু । এষ দেবঃ, উপসর্পতাং ভবন্তৌ । (ক)

ভমৌ । (উপেত্য) । বিজয়তাং দেবঃ । (খ)

রাজা । স্বাগতং ভবন্ত্যাম্ ? (পরিজনং বিলোক্য) । আসনে তাব-
দত্ৰভবতোঃ । (গ)

প্রতিবৃদ্ধাঃ দৃষ্টিপাতাঃ যৈঃ তথাভূতৈঃ, স্বীয়ভাষ্যরতয়া ইব দৃষ্টিপ্রতিরোধকারিণিঃ অস্মি
রাজঃ তৈজোমিঃ জ্যোতির্মিঃ পুনঃ বাক্যাত্ নিষিদ্ধবচনাত্ ঋতে প্রতিবারিতঃ প্রতিষিদ্ধ ইব
অস্মি । তথাহি যদ্যপি দ্বারপ্রবেশাদারম্ভ্য ন কোঃপি মাং রাজসমীপগমনে প্রত্যাখ্যাত্ তথাপি
রাজস্বেজঃপ্রতিঘাতাৎ সমীপগমনে মম মহান্ সঙ্কীচী জায়তে ইতি ভাবঃ । অত
রাজস্বেজসা বারণসম্ভাবনায়া ইবশব্দেণ প্রত্যয়াত্ ভূতপ্রেচা । তথা চ হেতুং বিনাপি
বারণরূপকার্য্যোতিপাদনবর্ণনপ্রতীত্যা বিভাবনা ব্যজ্যতে ইত্যলঙ্কারিণ অলঙ্কারশ্চনিরिति ।
বসন্ততিলকং ব্রজতম্ ।

(ক) এষঃ দৃশ্যমানঃ দেবঃ মহারাজঃ বর্তন্ত ইতি শিষ্যঃ । ভবন্তৌ হরদত্তগণদাসৌ
যুগাম্ উপসর্পতাং তস্য সমীপং গচ্ছতাম্ ।

(খ) ভমৌ হরদত্তগণদাসৌ, উপেত্য রাজঃ সমীপং গত্বা, দেবঃ মহারাজঃ বিজয়তাং
প্রযুক্তি লভতাম্ ।

(গ) অবভবতোঃ মাননীয়योঃ হরদত্তগণদাসयोঃ আসনে আসনযুগলং, প্রত্যেকমেক-
মাঙ্গনমিত্যর্থঃ । উপানয় ইতি শিষ্যঃ । পরিজনং প্রতি এষ রাজঃ আদেশ ইতি ।

আমি দ্বৌবারিকের নিকট প্রবেশানুমতি লাভ করিয়া, এই কঞ্চুকীর
সহিত তৎসমীপে গমন করিতেছি । সম্প্রতি ইহঁার তেজ, দৃষ্টি প্রতিহত
করিয়া, পুনরায় যেন বিনা বাক্যেই নিকটে যাইতে আমাকে নিবারণ
করিতেছে ॥১২॥

কঞ্চু । এই মহারাজ : আপনারা উভয়ে নিকটস্থ হউন । ক)

উভয়ে । (উপস্থিত ইহঁরা) মহারাজের জয় হউক । (খ)

(সমী পরিজনোপনীতযোরাসনযোরূপবিষ্টৌ ।) (ঘ)

রাজা । কিমিদং শিষ্যোপদেশকালি যুগপদাচার্য্যাম্যামত্বোপ-
স্থানম্ ? (ঙ)

গণ । দেব ! শ্রুয়তাম্,—ময়া সুতৌর্থাদভিনয়বিদ্যা সুশি-
ক্ষিতা ; দত্তপ্রয়োগস্বাস্তি । দেবেন দেব্যা চ পরিগৃহ্যেতঃ । (চ)

(ঘ) সমী হরদত্তগণদাসী, পরিজনেন রাজঃ পান্ধবরমুখ্যেন উপনীতযোঃ উপ-
স্থাপিতযোঃ আসনযোঃ । অধিকরণে সমসী । উপবিষ্টৌ আসীনৌ ভবত ইতি শিষ্যঃ ।

(ঙ) শিষ্যস্য স্বকীয়শিষ্যজনস্য উপদেশকালি শিষ্যগোষ্ঠ্যসমগ্রে, যুগপৎ একদৈব
কিং কথং আচার্য্যাম্যাম্ অভিনয়কলাশিক্ষকাব্যং যুবাধ্যাম্ অথ মত্‌সন্নিধানে ইদং
দৃশ্যমানম্ উপস্থানম্ উপস্থিতিঃ ? তথাহি নহি সাধারণেন কারণেন সন্নিয়োগে
পরিব্যজ্য যুবয়োরিদানীমব আগমনং সম্ভাব্যতে, তच्च কারণং কিমিতি মে জিজ্ঞাসাবিষয়
ইতি ভাবঃ ।

(চ) দেব, মহারাজ, শ্রুয়তাং তৎকারণম্ আকর্ষণতাং তথা ইতি শিষ্যঃ । ময়া
গণদাসেন সুতৌর্থাৎ সুপঙ্খিতাদধ্যাপকাত্ “তৌ” শাস্ত্রাধ্বরত্বৌপাধৌপাধ্যায়-
মন্নিধু” ইতি কোষাত্ তৌর্থশব্দস্য উপাধ্যায়ার্থকত্বম্ । “আখ্যাতৌপযোগে” ইতি
পঞ্চমী । অভিনয়বিদ্যা নাট্যবিদ্যা সুশিক্ষিতা সুচারুরূপেণ অধিগতা । ন তু
সাধারণেন শিক্ষা ক্রতা, অপি তু সাবধানধারণয়া ইতি ভাবঃ । দত্তঃ শিষ্যেভ্যঃ
প্রতিপাদিতঃ প্রয়োগঃ শিক্ষণং যেন তথ্যমুতঃ, তথাহি ন কেবলং শিক্ষামাশ্রিত্য লোকানাং

রাজা । আপনাদের স্বাগত ? (পরিজনের প্রতি দৃষ্টিপািত করিয়া)
আচার্য্যামহাশয়দিগকে আসন দাও । (গ)

(পরিজনকর্তৃক আনীত আসনে উভয়ের উপবেশন ।) (ঘ)

রাজা । আপনাদের শিষ্যদিগকে এই ত উপদেশ দিবার সময় । কি
জন্ম উভয়েই এককালে এ সময়ে এখানে আসিলেন ? (ঙ)

রাজা। বাড়' জানি। ততঃ কিম্ ? (ছ)

গণ। সোঃহমসুনা হরদত্তেন প্রধানপুরুষসমচম্ “অয়ং ন মে পাদরজসাপি তুল্য” ইত্যধিচ্চিত্তঃ । (জ)

হর। দেব ! অয়মেব প্রথমং পরিবাদকঃ, “অত্রভবতঃ কিল মম চ সমুদ্রপল্ললয়োরিবাণ্তর”মিতি । তদত্রভবানিমং মাং

বিদ্যা পরিণতিং ব্রজতি পরং শিস্যেভ্যঃ বিদ্যায়াঃ প্রতিপাদনে, যতস্তদবসরে এব আত্মনঃ তুষ্টিঃ সত্যগধিগম্যন্তে ততশ্চ তত্শোধনং ভবতি ; অতঃ সৰ্ব্বথা অহং পরিণতশিষ্যো জাত ইতি ভাবঃ । দেবৈন মহারাজেন দেব্যা মহিষ্যা চ পরিগৃহীতঃ গুণবত্বপ্রশংসয়া সমাহৃত ইত্যর্থঃ ।

(ছ) বাড়' নিশ্চিত জানি, “ত্বং সুশিচ্চিত” ইতি সত্যক্ বেদ্য ইত্যর্থঃ । ততঃ তদনন্তরং কিং তত কথয় ইতি শিষ্যঃ ।

(জ) অভিনয়বিদ্যায়াস্ম্ এবং সুশিচ্চিতঃ অহং, অসুনা অত্রৈব ময়া সহ প্রবিষ্টেন হরদত্তেন তদাখ্যেন অভিনয়শিচ্চকৌণ । প্রধানপুরুষাণাং মাননীয়জনানাং সমচং সমীপতঃ অয়ং গণদাসঃ মে মম পাদরজসা চরণপাণ্ডুভিরপি ন তুল্যঃ সত্বেণ । তথাহি নতঃ অয়ং সৰ্ব্বথা অতিনিষ্ঠতর ইতি ভাবঃ । ইতি উক্তবাক্যেন অধিচ্চিত্তঃ তিরস্কৃতঃ ।

(ক) প্রথমং আদৌ অয়ং গণদাস এব পরিবাদকঃ মম তিরস্কারকারী, অব-

গণদাস। দেব ! শ্রবণ করুন—আমি সর্ব্বথা সঙ্গুরুরই নিকট অভিনয়বিদ্যা সম্যক্ বিদ্যানে শিক্ষা করিয়াছি। মহারাজও আমাকে অভিনয়শিক্ষার নিয়োগ করিয়াছেন এবং স্বয়ং দেবীও আমাকে যথেষ্ট অনুগ্রহ করিয়া থাকেন । (চ)

রাজা। হাঁ, আমি ইহা জানি। তারপর কি বলুন ? (ছ)

গণদাস। এই হরদত্ত প্রধান পুরুষগণের সমক্ষে এই বলিয়া আমাকে অবমানিত করিয়াছে, যে—‘এ ব্যক্তি আমার চরণধুলিরও তুল্য নহে।’ (জ)

চ শাস্ত্রে প্রয়োগে চ বিমৃশতু । দেব এব নৌ বিশেষজ্ঞঃ
প্রাশ্নিকঃ । (ক)

বিদ । সমত্যং পড়িষাদং । [সমর্থং প্রতিজ্ঞাতং] (জ)

ভবতঃ মাননীয়স্য অস্য হরদত্তস্য ইতি সীত্বে গুণনোক্তিঃ, বিপরীতলক্ষণয়া সম্মান-
লেশস্যপি অযোগ্যস্য ইতি ভাবঃ । মম চ গণদাসস্য, অক্ষদা নির্দেশো নিতরা-
মাत्मनঃ জ্ঞাপ্যমূচনাথ । সমুদ্রপল্লভয়োঃ সাগরচুদ্রকূপধীরিব মহত্ অন্তরং ভূয়ান্
প্রমেদঃ, তথাহি সমুদ্রণ যথা পল্লভস্য তুলনামিলাষো নিতরাম্ হাস্যকরঃ, তথৈব
ময়া সহ তুলনামিলাষোঃ ইতি ভাবঃ । কেचित্তু অত্র হরদত্তো বক্তা অক্ষচ্ছব্দ-
স্বপরিমেব প্রাহ, তেন উপমানयोঃ প্রকমোঃপি সঙ্কচ্ছতে অন্যথা প্রকমব্যত্যয়েন তাৎপর্য-
মবসেয়ং স্যাৎ । অন্যশি অর্থবিধৌ তুল্যম্ । তৎ তস্মাত্ অবভবান্ মাননীয়ো ভবান্
ইমং গণদাসং মাং হরদত্তস্ত শাস্ত্রে অভিনয়াদ্বিপ্রতিপাদকশাস্ত্রে শাস্ত্রশিচাবিষয়ে প্রয়োগে
শিথ্যায় বিদ্যায়াঃ প্রতিপাদননৈপুণ্যে চ বিমৃশতু বিচারয়তু । তথাহি অস্য মম
চ শাস্ত্রশিচাবিষয়ে শিথ্যশিল্পবিষয়ে চ নৈপুণ্যস্য উত্কর্ষম্ অপকর্ষঞ্চ বিচার্য
আবহ্যোঃ কঃ সমুতক্লষ্টতরঃ তদবধার্য্য কথ্যতাং, অন্যথা আবহ্যোঃ ষষঃ বিবাদঃ
ন উপশাস্যেত ইতি ভাবঃ । দেবঃ মহারাজ এব দেবতুল্য ইত্যপি নৌ আবহ্যোঃ বিশেষজ্ঞঃ
বৈলক্ষণ্যভিজ্ঞঃ প্রাশ্নিকঃ প্রশ্নপাঠম্ প্রশ্নপূর্ব্বকোত্কর্ষাপকর্ষনিশাচক ইতি যাবন্ ।
তথাহি ত্বমেব আবহ্যোরিমং উত্কর্ষাপকর্ষবিচারং কর্তুমর্হসি নান্যঃ ইত্যভিনয়াচার্য্য-
মুখতো রাজঃ প্রয়োগবিষয়ে তথা সমুত্কর্ষব্যাব্যাহানাৎ নাযকোত্কর্ষঃ । প্রাশ্নিকঃ প্রশ্নেন
সংসৃষ্ট ইত্যর্থো প্রশ্নশব্দাত্ শিাক্ষপ্রত্যয়ঃ ।

হরদত্ত । মহারাজ ! প্রথমে এই গণদাসই আমার নিন্দা করিয়াছে ।
এ ব্যক্তি বলিয়া থাকে,—‘আমাতে ইহাতে সমুদ্র-কূপের প্রভেদ ।’ অতএব
মহারাজ নাট্য-শাস্ত্রে ও অভিনয়বিষয়ে আমাদের উভয়ের পরীক্ষা করুন ।
মহারাজই আমাদের তারতম্য অবগত আছেন । অতএব প্রশ্নপূর্ব্বক
উপস্থিত বিবাদে মীমাংসা করিতে পারিবেন । (ক)

ગણ । પ્રથમઃ કલ્પઃ । અવહિતો દેવઃ શ્રોતુમર્હતિ । (ટ)
 રાજા । તિષ્ઠ તાવત્ । પચપાતમત્ર દેવો મન્યતે । તદસ્યાઃ
 પશ્વિતકૌશિકીસહિતાયાઃ સમન્તમેવ ન્યાય્યો વ્યવહારઃ । (ઠ)

(જ) સમર્થે સુયોગ્યમેવ પ્રતિજ્ઞાતં પ્રતિજ્ઞા કૃતા, તથાહિ રાજા એવ ગુણદોષશો-
 રભિન્નઃ યુવયોઃ પ્રયોગાદિકં પર્યવેચ્ય યુવાં ગુણદોષતઃ પરિષ્કેતું સમર્થઃ, ન તુ અન્યઃ ;
 તત્ અસ્ય સમોપે ગુણદોષવિચારપ્રાર્થના યુવયોઃ અતિયોગ્યા इति भावः । એતેન
 વિદૂષકેન સ્થામિલપિતસિદ્ધાનુકૂલં તથોઃ પ્રકૃતાર્થે પ્રવર્તનં દૃઢોક્તિયતે । “ઉત્તરકાલ
 કર્તવ્યત્વપ્રકારકવોધાનુકૂલવ્યાપારઃ પ્રતિજ્ઞા” इति नैयायिकाः, “પ્રતિજ્ઞા સાધ્યાભિ-
 ધાયિકા વાગિતિ” સ્માત્તંભટ્ટાચાર્યાઃ । “પ્રાચ્યા વિદૂષકાદીના” મિતિ નિયમેન વિદૂષકસ્ય
 પ્રાચ્યા ભાષા ।

(ટ) પ્રથમઃ પ્રકૃષ્ટઃ કલ્પઃ પચઃ, તથાહિ રાજા એવ આવયોઃ ઉત્ત્કર્ષાપકર્ષો
 નૂન્નતયા વિચારધિષ્યતિ इति प्रकृष्टतमः पन्थाः इति भावः । અવહિતઃ અવધાન-
 સ્વહારેણ વર્તમાનઃ શ્રોતુમર્હતિ, સાવધાનં આવયોઃ પ્રયોગમવધેહિ इत्यर्थः ।

(ઠ) તિષ્ઠ ચળમ્ અપેક્ષ, તત્ હેતુમાહ—પચેત્યાદિના । દેવો ધારિણી અવ
 અશ્વિન્ કર્તવ્યે ગુણદોષમૂલકપ્રકર્ષાપકર્ષનિર્ણયવિષયે પચપાતં એકપચપાતિલ્
 નન્યતે નંસ્યતે ભવિષ્યત્સામીપ્યે વર્તમાનાવિધાનાત્ । તથાહિ ગણદાસઃ દેવ્યા પરિ-
 ગૃહીતઃ, હરદત્તશ્ચ રાજા, યદિ હરદત્તસ્ય પ્રકર્ષો રાજા સત્યભૂતોઽપિ નિર્દેશ્યતે, તદા
 સ્વપરિચ્છલે નં હરદત્તસ્ય પ્રકર્ષો રાજા સ્વપચિન્ન इत्यपि राज्ञी मन्वेत इति भावः ।

તત્ તચ્ચાત્ કારણાત્ પશ્વિતકૌશિકીસહિતાયાઃ ગુણદોષવિચારચમથા કૌશિક્યા
 યુક્તાયાઃ અસ્યાઃ દેવ્યાઃ સમન્તં પ્રલ્યચત એવ વ્યવહારઃ વિચારપ્રયોગઃ ન્યાયઃ યુક્તઃ ।
 યથા અયમુત્ત્કર્ષાપકર્ષવિચારઃ સે ન પચપાતમૂલક इति प्रतिपन्नं स्यात्, एतेनेव

વિદૂષક । તોમાંત્ર એ મતવાદ સર્વથા ચૂકિ-મજ્જત । (એ)

ગણદાસ । આછા, ભાન કથા । મહારાજ ! અવધાનપૂર્વક જનિતે

આજ્ઞા હુક । (ઉ)

বিদু। সুঠু, ভবং ভণাদি । [সুঠু ভবান্ ভণতি] (ঙ)

আচার্য্য। যদেবায় রোচতে । (ঢ)

রাজা। মৌদগল্য ! অসুং প্রস্তাবং নিবেদ্য পণ্ডিতকৌশিক্য
সার্ষমাঙ্ঘ্যতাং দেবী । (ণ)

কচ্চু। যদান্নাপ্যতি দেবঃ । (ইতি নিষ্কস্য সপরিব্রাজিকয়া দেব্যা মহ
প্রবিষ্টঃ) । ইত ইতো ভবতৌ । (ত)

পণ্ডিতকৌশিকীসহিতায়া ইত্যপি দেব্যা বিশেষণতয়া উপন্যস্তম্, তस्या: সমস্ত-
বিষয়াণাং সূক্ষ্মবিচারচমত্বাৎ দেব্যা বিশ্বাসসম্ভবাৎ ।

(ঙ) ভবান্ সুঠু সুযোগ্যং ভণতি, তথাহি রাজ্ঞীসমচর্মেব যুজ্যতে ব্যবহারঃ, অন্ঘা
ত্বয়া উদ্ভাবিতস্য দোষস্য সম্ভবাৎ ইতি ভাবঃ ।

(ঢ) দেবায় মহারাজায় যত্ বস্তু রোচতে স্বদতে, তথাহি যথা মহারাজেন সুঠু
সম্যতে তথৈব কৰ্ত্তব্যমিতি ভাবঃ । “রুচ্যর্থানাং প্রীয়মাণ” ইতি দেবায় ইত্যব চতুর্থী ।

(ণ) মৌদগল্যেতি কচ্চুকিনী নাম, মৌদগল্যগোবজাতত্বেনাস্য তথা সন্তা বা ।
অসুং প্রহস্তুর্ঘ্যং প্রস্তাবং হস্তান্তং হরদত্তগণদাসযো: পরস্পরং কলহং তন্মূলকং মদনিকৈ
ব্যবহারস্থাপনঞ্চ নিবেদ্য বিজ্ঞাপ্য পণ্ডিতকৌশিক্য কৌশিকীনামধেয়য়া পণ্ডিত-
পরিব্রাজিকয়া সার্ষং দেবী ধারিণী আঙ্ঘ্যতাং আমন্ত্র্যতাং ত্বয়া ইতি শ্রীয: ।

রাজা। স্থির হও । মহারানী এ বিষয়ে পক্ষপাত মনে করিতে
পারেন । অতএব পণ্ডিতকৌশিকীর সহিত তাঁহার সমক্ষেই এ বিষয়ের
বিচার হওয়া ভাল । (ঠ)

বিদূষক । আপনি বেশই বলিয়াছেন । (ড)

উভয় আচার্য্য । মহারাজের যেরূপ অভিরুচি । (ঢ)

রাজা । মৌদগল্য ! উপস্থিত প্রস্তাব জানাইয়া বিদূষী কৌশিকীর
সহিত দেবীকে আহ্বান কর । (ণ)

ধারি । (পরিব্রাজিকা বিলোক্য) । ভবদেব ! হরদত্তস্য গণদাসস্য
অ সংসর্গে কথং পেক্ষসি ? [ভগবতি ! হরদত্তস্য গণদাসস্য চ সংসর্গে কথং
প্রেমসি ?] (থ)

পরিব্রাজিকা । অলং স্বপচ্চাবসাদশঙ্কয়া ? ন পরিহীযতে
প্রতিবাদিনো গণদাসঃ । (দ)

(ত) পরিব্রাজিকয়া পঙ্খিতকৌশিক্যা সহ বর্নমানয়া দেব্যা ধারিণ্যা সহ । ইতঃ
ইতঃ অস্যাং দিশি আগচ্ছতু ইতি শ্রীষঃ ।

(থ) কৌশিক্যাঃ পরিব্রাজিকাপদমধিষ্ণুত্যাঃ সাধারণাপেচয়া বিলক্ষণশক্তিক-
তয়া ভগবতীতি সম্বোধনম্ । সংসর্গে বিরোধমূলকবিবাদে কথং কং প্রকারং প্রেমসি,
আলোচয়সি ? তথাহি অত্র ব্যবহারে কস্য জয়ঃ কস্য চ পরাজয়ো ভাবীতি জ্ঞাত-
মিচ্ছামি ইতি ভাবঃ । এষ চ প্রশ্নঃ হরদত্তস্য রাজপরিগৃহ্যত্বেন স্বপরিগৃহগণদাসা-
পেচয়া ভূতকর্মনির্ণয়সম্ভাবনয়া ইতি পরত এব ব্যক্তম্ ভবিষ্যতি ।

(দ) স্বপচ্চস্য স্বপরিগৃহ্যত্বেন আত্মীয়স্য অবসাদঃ পরাজয়ঃ তস্য শঙ্কয়া সম্ভা-
বনয়া অলং, ত্রুণৈব ত্বং স্বীয়পচ্চস্য পরাভবমাশঙ্কসি ইতি ভাবঃ । শঙ্কয়া মিথ্যা ত্ব-
হেতুমাং—নেত্যাদিনা । প্রতিবাদিনঃ প্রতিপক্ষরূপেণ বিবাদকারিণঃ হরদত্তাৎ গণদাসঃ
ত্বত্পরিগৃহীতঃ অপরঃ অভিনয়চার্য্যঃ ন পরিহীযতে ন হীনতাং গচ্ছতি, অপি তু
সাম্যম্ উত্কণ্ঠং বা ব্রজতি, অতএব সমাত হীনাত বা কথং গণদাসস্য পরাজয়ঃ
স্বাদিতি ভাবঃ ।

কঞ্চু । যে আজ্ঞা মহারাজ । (এই বলিয়া নিজ্জান্ত হইয়া, পরি-
ব্রাজিকাও দেবীর সহিত প্রবেশ করিল ।)

কঞ্চু । এদিকে এদিকে মহারানী । (ত)

ধারি । (পরিব্রাজিকার প্রতি দৃষ্টি নিক্ষেপ করিয়া) ভগবতি !
হরদত্ত ও গণদাস—এই উভয়ের বিবাদ কিরূপ বুঝিতেছেন ? (থ)

ধারি। জইবি এব্ব' তহবি রাঅপরিগহো সে পহাণত্চণ
উবহরদি । [যদ্যপ্যেবং তথাপি রাজপরিগহোঃস্য প্রধানত্বমুপহরতি ।] (ধ)

পরি। অয়ি ! রাজীশব্দভাজনমাআনমপি চিন্তয়তু
भवतो । पश्य—(न)

अतिमात्रभासुरत्वं पुण्यति भानोः परिग्रहादनलः ।

अधिगच्छति महिमानं चन्द्रोऽपि निशापरिगृहीतः ॥ १३ ॥

[অন্বয়ঃ। অনলঃ ভানোঃ পরিগ্ৰহাৎ অতিমাত্রাভাসুরত্বং পুণ্যতি । চন্দ্রোঃপি
নিশাপরিগৃহীতঃ (সন্) মহিমানম্ অধিগচ্ছতি । ১৩ ।]

(ধ) যদ্যপি एवं প্রতিবাদিনঃ গণদামস্য অপরিগ্ৰহনত্বম্ ইত্যর্থঃ । রাজা
পরিগ্ৰহঃ স্বীকারঃ, অস্য প্রধানত্বং প্রকৃষ্টতাম্ উপহরতি দদাতি । তথাহি রাজ-
পরিগ্ৰহতয়া গুণবত্বেন হীনত্বাপি অস্য গণদামাত্ উত্কর্ষ ইতি, অতএবাহং তস্মৈব
বিজয়মাশঙ্কি ইতি ভাবঃ ।

(ন) রাজীশব্দস্য ভাজনং আশ্রয়ং আত্মানং চিন্তয়তু বিবেচয়তু, তথাহি যথা রাজাঃ
পরিগ্ৰহত্বেন অস্য হরদত্তস্য উত্কর্ষঃ, তথা রাজ্যাস্তব পরিগ্ৰহত্বেন অস্ব্যপি ইতি,
কথং তত্পরাজয়শঙ্কা ইত্যম্ । যতঃ যথা লোকাঃ রাজপরিগ্ৰহোঃশয়মিতি মত্বা হরদত্তস্য
অনুত্কৃষ্টতরত্বাপি রাজসন্নিবেশায় এব উত্কর্ষং স্বীকরিষ্যন্তি, তথা তবাপি রাজ্যঃ
পরিগ্ৰহোঃশয়মিতি ক্রত্বা অস্ব্যপি উত্কর্ষং স্বীকরিষ্যন্তি ইতি ভাবঃ ।

১৩ । অথ প্রস্তুতেন প্রস্তুতমনুকূলয়তি—অতিমাত্রিত্যাदिना । অনলঃ অগ্নিঃ
ভানোঃ সূর্য্যস্য পরিগ্ৰহাৎ সূর্য্যসম্প্রকাশাৎ রাবৌ সূর্য্যকিরণানাং অগ্নৌ প্রবেশাদিতি ভাবঃ ।
অতিমাত্রং অর্থং ভাসুরত্বং দৌমিমনত্বম্ পুণ্যতি ধারয়তি, তথাহি দিবা কিরণ-

পরিব্রাজিকা । স্বপক্ষের পরাজয় শঙ্কা করিবেন না । গণদাস প্রতি-
বাদী হরদত্ত অপেক্ষা কোন অংশেই হীন নহে । (দ)

ধারি । যদি ওরূপ হয়, তাহা হইলে রাজা যে আত্মীয়বোধে বিশেষ
অনুগ্রহ করেন, তাহাতেই গণদাসের প্রধানত্ব বর্দ্ধিত হইবে । (ধ)

বিদুঃ । অবিহা ! অবিহা ! ! উবট্ঠদা দেবী পীঠমহিষং
পণ্ডিতকৌশিকীং পুরোকরিষ তত্তমোদী ধারিণী । [অপিহা ! অপিহা !
উপস্থিতা দেবী পীঠমহিষিকাং পণ্ডিতকৌশিকীং পুরস্কৃত্য তবমবতী ধারিণী ।] (প)

রাজা । পশ্যাম্যেনাম্ । যংষা,—(ফ)

সাহস্রসমন্বিতো ভানুঃ রাবী অগ্নৌ তেজঃ সমালিখ্য অসং ব্রজতি, অতএব রাবী
অনলঃ দিনাপেচয়া অধিকতরতেজস্কী ভবতি, ইতি ভাবঃ । রাবী রবিরক্ষ্ময়ঃ পাবক-
সুপসংক্রামন্তি, তথা চ স্তুতৌ “আদিত্যো নক্তমগ্নিঃ সংক্রমতে” ইতি । চন্দ্রঃ অপি নিশায়া
রাব্যা পরিগৃহীতঃ প্রাপ্তঃ সন্ মহিমানং দিনাপেচয়া অধিকতরকালিঁ অধিগচ্ছতি
ক্ৰমতে, তথাহি যথা রাজঃ পরিগৃহাত্ হরদন্তস্য উত্কর্ষঃ তথা তব পরিগৃহাত্
গণদাসস্ব্যাপি ইতি সা তাবদাভ্যাবচাবসাদং কল্যেযেতা ইতি ভাবঃ । অতঃ সমা-
দপ্রস্তুতাৎ সমস্য প্রস্তুতস্য প্রতীতিঃ অপ্রস্তুতপ্রশংসালঙ্কারঃ । প্রথমার্দ্ধে রাববিত্যসা-
বশ্বপ্রযোক্তব্যস্য অনুপাদানাৎ ন্যূনপদতাদৌষঃ, “রাবাবতিভাসুরতা”মিত্যাদি দিশা
সমাধেয়ঃ ।

(প) অপিহা অপিহা ইতি বিদ্যার্থকম্ অস্বয়ম্, সম্ভ্রমী বিবৃক্তম্ । দেবী মহিষী
ধারিণী, পীঠ আসনং মর্দয়তি উপবেশনক্রিয়য়া পোড়য়তি যা তাং স্বীয়মাসনং উপ-
বেশনায় আশ্রয়ন্তো, পারিমাণিকং তল্লক্ষণং যথা দর্পণ—“দূরানুবর্তিঁনি স্যাৎ তস্য
প্রাসাদিকৈতিহসে তু । কিস্বিতদগুণহীনঃ সহায় এবাশ্ব পীঠমর্দ্বাত্ম্যঃ ॥” পুরস্কৃত্য অগ্নে
কৃত্বা উপস্থিতা আগতা ।

পরি । অগ্নি ! আপনি আপনাকেও রাজ্ঞী বলিয়া মনে করুন । (ন)
দেখুন, অনল সূর্য্যের অনুপ্রবেশবশতঃ রাজ্ঞিতে অতিমাত্র ঔজ্জ্বল্য
ধারণ করিয়া থাকে । এবং চন্দ্রও রজনীর সংসর্গে সবিশেষ সমৃদ্ধি সম্ভোগ
করেন ॥ ১৩॥

বিদুষক । আশ্চর্য্য ! আশ্চর্য্য ! দেবী মহারাজ্ঞী ধারিণী, সহচারিণী
পণ্ডিতকৌশিকীকে অগ্নে করিয়া উপস্থিত হইয়াছেন । (প)

मङ्गलाऽलङ्कृता भाति कौशिक्या यतिवेषया ।

तथौ विग्रहवत्येव सममध्यात्मविद्यया ॥१४॥

[अन्वयः । (या एषा) विग्रहवत्या अध्यात्मविद्यया समं तथैव यतिवेषया कौशिक्या मङ्गलालङ्कृता भाति । १४ ।]

(फ) एनां दृश्यमानां महिषीं पश्यामि, या एषा महिषी एतद्भागस्य उत्तरवर्ति-
श्रीकेनान्वयसमाप्ता अर्थसमाप्तिः कार्या ।

१४ । या एषा इति गद्यस्य कर्तृपदमाकर्षणीयम् । विग्रहवत्या मूर्त्तिमत्या
अध्यात्मविद्यया आत्मसम्बन्धिज्ञानेन ब्रह्मविज्ञानधारया इत्यर्थः, समं तथैव वेदव्यभिच,
अथ ऋग्यजुःसामानां तथानामिव उपादानं, अथर्ववेदस्य अभिचारादिक्रियावेदकत्वेन
भौषणतया प्रकृते असामञ्जस्यमङ्गाय इति मन्तव्यम् । यतिवेषया यतिजनसमुचितविग्रह-
वैशधारिण्या कौशिक्या पण्डितपरिव्राजिकया सममिति शेषः । मङ्गलेन शुभावेदकेन
विग्रहेन मृतादिना विग्रहभूषणादिसम्भारेण वा अलङ्कृता भूषिता अथवा मङ्गला-
मङ्गलयुक्ता अलङ्कृता नानाविधभूषणभूषिता च भाति, तथाहि इयमसौ आगच्छन्ती
कौशिकीसमभिव्याहृता देवी मया दृश्यमाना एवं मन्यते यथा अध्यात्मविद्यया मूर्त्ति-
मत्या समभिजुष्टा तथैति । एतेन मङ्गलमयत्वात् अतिविग्रहत्वाच्च राज्ञां राज्ञो मङ्गान्
समादरो रतिविशेषश्च व्यन्यते इति । कामनालेशेनापि मुक्तस्य जनस्य अध्यात्म-
विद्या भवतोऽपि सापि कामनायुक्ता व्यवह्यते अत एव तथा समम् कौशिक्याः
सादृश्यमभ्युपगम्यम् । तथैव च यागादिधर्मक्रियादारेण स्वर्गादिवहुविधकाम्यानुकूलतया
कामनाविषयवतीति तथा समम् देव्याः सादृश्यमभ्युपगम्यम् । तत्सादृश्याभ्युपगममूला
च देव्याः कौशिकीयुक्तायाः अध्यात्मविद्यासहितवयोरुत्तरप्राप्ते च इति । तथैत्येतापि
विभक्तिविपरिणामिन विग्रहवतीत्यन्वेति । “स्त्रियान्धक् सामयजुषी इति वेदास्त्रयस्त्रयी”
इत्यमरः । मङ्गलं विद्यते यस्याः इत्यर्थे अन्तर्गते अप्रत्यये मङ्गला इति द्वितीयकल्पे
सिद्धं । अनुष्टुप् वृत्तम् ।

পরি । (উপেত্য) । বিজয়তাং দেবঃ । (ব)

রাজা । ভগবতি ! অমিবাৎয়ে । (ম)

পরি । মহাসারপ্রসবযোঃ সত্ৰশ্চমযোঃ ।

ধারিণীভূতধারিণ্যোর্মব ভর্তা শরচ্ছতম্ ॥১৫॥

[অন্বয়ঃ । শরচ্ছতং মহাসারপ্রসবযোঃ সত্ৰশ্চমযোঃ দ্বয়োঃ ধারিণীভূতধারিণ্যোঃ ভর্তা ভব । ১৫ ।]

(ব) উপেত্য রাজঃ সমোপে উপস্থায় । দেব মহারাজ বিজয়তাম্ সর্ব্বৌক্তকোণে বর্ত্ততাম্ । “জয়তেনাংস্তি পশ্চম্যা” মিত্যাদিনিয়মস্বীকারমতে “বিজয়তে” ইতি পাঠঃ স্বীকর্তব্যঃ ।

(ম) ভগবতি, সাধারণাশেষঃ বিলচণশক্তিসম্পন্নে, নতু পড়ৈশ্বর্য্যালিনি ইতি প্রকৃতি অনুপযুক্তত্বাৎ তদর্থস্য, প্রকৃতার্থঃ তাত্পর্যানুপপত্তিমূলকলক্ষণাশক্ত্যা অবশেষঃ । অমিবাৎয়ে বন্দে ভবতীমিতি শ্রেষঃ ।

১৫ । অথ রাজা কৃতপ্রণামা পরিম্নাজিকা যুক্তরূপমাগীর্ষাদবচনং প্রযুক্তো—মহিত্বাদি । শরদাং বত্‌সরানাং শতং, শতসংখ্যকান্ বত্‌সরান্ অমিবাৎয়ে ইত্যর্থঃ । মহান্ প্রচুরঃ সারঃ বলং স্থিরাঃশয়ঃ প্রসবঃ শস্যাদিকং সন্তানশ্চ যথোঃ তথোঃ মহাবল-সম্পন্নযোঃ প্রচুরস্থিরাংশসম্পন্নযোঃ, সত্ৰশী পরস্পরং তুখ্যা চমা সহিষ্ণুতা যথোঃ তথোঃ, দ্বয়োঃ ধারিণী তদাখ্যা রাজমহিবী ভূতধারিণী পৃথিবী চ তথোঃ ভর্তা স্বামী পালকশ্চ ভব । তথাহি চিরং ধারিণ্যা সহ অব্যুতঃ পৃথিবীম্ উপমুঙক্ত, রাজ্যে শস্য-

ধর্ম্ম ও পাতিব্রত্যপ্রভৃতি সর্ব্ববিধ পবিত্র গুণে ও মঙ্গলার্থক দ্রব্যসমূহে অলঙ্কৃত এই দেবী, যতিবেশধারিণী কৌশিকীর সাহচর্য্যে, মূর্ত্তিমতী অধ্যাত্মবিভার সহিত সম্মিলিত বেদবিভার শায় বেন শোভা পাই-তেছেন ॥১৪॥

পরি । (সমীপে সমাগত হইয়া) মহারাজের জয় হউক । (ব)

রাজা । ভগবতি ! অভিবাদন করি । (ভ)

धारि । जेदु अज्जउत्तो । [जयत्वाय्यपुनः] (म)

राजा । स्वागतं देव्यै ? (परिव्राजिकां विलोक्य) । भगवति !
क्रियतामासनपरिग्रहः । [सर्वे उपविशन्ति ।] (य)

सम्पत्तय इव चिराय धारिणीगर्भे सुसन्तानान् लभस्य इत्यादिरूपाशैरिति भावः ।
अव स्वामित्वपरिपालकत्वभेदेन भक्तत्वस्य भिन्नस्यापि शेषमूलकाभेदाध्यवसायात् भेदे
अभेदरूपातिशयोक्तिरिति केचित् वदन्ति । धारिणीभूतधारिण्योः परस्परं साम्यप्रत्ययेन
उपमेयोपमा गम्या । परे तु—भूतधारिण्या एव प्रसिद्धतया उपमानत्वप्रत्ययात् उपमा-
सामान्यं व्यजाते । भूतधारिणीशब्दस्य स्त्रीलिङ्गतया राज्ञश्च पुलिङ्गत्वेन लिङ्गसाम्यात्
नायकव्यवहारसमारोपात् समासोक्तिरित्यपि । तृतीयपादे छेकानुप्रासः इति ।
द्वयोरेकतरपादसमहाय अपरस्य भरणप्रतिषेधाय द्वयोरेव इत्येवार्थप्रतिपत्तये हित्व-
संख्याप्रतिपादकस्य द्वयोरिति पदस्य नाधिकत्वम् । “सारो वले स्थिरांशे च न्याये
क्रीवे वरे विषु” इत्यमरः । “अपत्योत्पादयोः पुष्टे फले च प्रसवो मत” इति
अजयः ।

(म) आर्यस्य साननीयस्य श्वशुरस्य पुत्रः, स च स्वामी नतु देवरादिः, नाटकादौ
स्वामिनमुद्दिश्य एव तस्य प्रवृत्तिदर्शनात् प्रसिद्धेरेव प्रमाणत्वात् । “कृतकहितसमासा-
नामभिधानं नियामकम्” इति “कीपाप्तवाक्यादव्यवहारतये”ति च श्रवणात् “आर्य-
पुत्रोऽथ भक्ता च स्वामी”ति हेमचन्द्रीयात् योगरूढोऽयं आर्यपुत्रशब्द इति निर्विवादम् ।

(य) भगवति, इति कौशिक्याः सम्बोधनम्, अत्रापि भगवतीशब्दस्य पूर्ववदर्थविशेषे
हृत्तिर्गन्तव्या । आसनपरिग्रहः आसनस्वीकारः क्रियताम् उपविश्यतामित्यर्थः । सर्वेषु

परि । महाराज, महामारमगृह्णतां ७ सर्वथा तुल्यारुमांशालिनी
धारिणी ७ धरणी एह उभयैरं श्रीमी इहैरा, शतवर्ष जीवितसुखं भोग
करुन ॥१५॥

धारि । आर्यापुत्रेण जय इडक, जय इडक । (म)

রাজা । ভগবতি ! অত্রভবতোহঁরদত্তগণদাসযোঃ পরস্পরং
 বিজ্ঞানসংঘর্ষিণৌর্ভগবত্যা প্রাশ্নিকপদমধ্যাসিতব্যম্ । (২)

পরি । (সঙ্ঘিতম্) । অলমুপালম্বেন ? পত্নী সতি যামি রত্ন-
 পরীচা ? (ল)

কৌশিকী প্রত্যেব রাজা আসনপরিত্যক্তানুরোধবচনস্য প্রয়োগাৎ সর্ব্বতো গৌরবং কৌশিক্য
 এব ব্যজ্যতে ।

সর্ব্বং কৌশিকীগণদাসহরদত্তাশ্রমিবধারণীপ্রততয়ঃ তব উপস্থিতা যাবন্তঃ
 জনাঃ । উপবিশন্তি আসনে ইতি শ্রীষঃ ।

(২) অবভবতোঃ মান্যযোঃ, বিজ্ঞানে নৃত্যগীতাদিকলাবিদ্যায়াং সংঘর্ষিণোঃ বিবদ-
 মান্যোঃ, অহং কলাবিদ্যায়াং উৎকৃষ্ট ইত্যৰ্থং বাটেন পরস্পরবিরোধকারিণোঃ হরদত্ত-
 গণদাসযোঃ তদাত্ম্যযোঃ অন্যযোঃ অভিনয়াচার্য্যযোঃ, ভগবত্যা অক্ষামু মध्ये সর্ব্বতঃ
 গৌরবমধিষ্ঠিত্যা ভবত্যা প্রাশ্নিকপদম্ বিচারকপদম্ অধ্যাসিতব্যম্ আশ্রয়িতব্যম্ ।
 তথাহি অন্যযোঃ কতর উৎকৃষ্টস্তত ত্বয়া এবং অন্যযোঃ প্রয়োগম্ দৃষ্টবত্যা নির্ণয়ো
 দৈয় ইতি ভাবঃ ।

(ল) সঙ্ঘিতম্ ইষৎ হ্যস্মৈন সহ, তচ্চ রাজ্যোক্তস্য বাক্যস্য অযুক্তত্বমসুদৃশ্যবনায ।
 উপালম্বেন তিরস্কারিণ অলম্ । মাধারণস্য জনস্য বিজ্ঞান জনেন গুরৌ কর্ম্মণি
 নিয়োগন্তস্য তিরস্কার এব, পত্নী নগরে রাজধান্যামিত্যভিপ্রাযঃ, সতি বর্ত্তমানে, যামি
 স্তদ্রপক্ষৌয়ামাদৌ রত্নস্য পরীচা উৎকর্ষাপকর্ষং বিবচনা ?

তথাহি পত্নী বহুবঃ রত্নবেদিনঃ শ্রেষ্ঠপ্রভৃত্যঃ সন্তি, যামাদৌ চ ন তথা, ততঃ

রাজা । দেবি ! স্বাগত ? , (পরিব্রাজিকাকে অবলোকন করিয়া)
 ভগবতি ! আসন পরিগ্রহ করুন । (সকলের উপবেশন) । (৩)

রাজা । ভগবতি ! এই মাননীয় হরদত্ত ও গণদাস পরস্পর প্রয়োগ-
 বিজ্ঞান নইয়া বিবাদে প্রবৃত্ত হইয়াছেন । আপনাকে ইহাদের বিবাদ
 মীমাংসা করিতে হইবে । (৪)

राजा । नेतदेवम् । पण्डितकौशिकी खलु भगवती । पक्ष-
पातिनावहं देवो च । (व)

नगरे रत्नपरीक्षासम्भावेन मति क्षुद्रयामि तत्परीक्षा यथा हास्याय कल्पते विफलताय
समवलम्बते, तथैव अत्र भवति वर्तमाने गुणदोषपरीक्षायां मुनिपुत्रे मया तत्परीक्षण-
मिति कथमन्याथ्ये मां नियोजयसि इति भावः । अत्र पक्षे इत्यादि वाक्यप्रतिपाद्यात्
समात् अप्रस्तुतात् पक्षनात् यामात् रत्नपरीक्षणाच्च क्रमेण प्रस्तुतस्य, राज्ञः कौशिक्याः
आचार्ययोः उत्कर्षापकर्षयोश्च प्रतिपत्त्या अप्रस्तुतप्रशंसालङ्कारः । यद्यपि “पूः स्त्री
परीनगर्थ्यां वा पक्षनं पुटभेदन”मित्यमरवचनात् पुरीमावमेव पक्षनशब्दवाच्यम्, तथापि
“पक्षनादि हयं राजधान्यनुगत”मिति रघुनाथवचनात् अत्र तदर्थता । तल्लक्षणं यथाह
रघुनाथः—“देवतायतनैश्चितेः प्रासादापण-वेश्मभिः । नगरं दर्शयेद्विद्वान् राजमार्गेण
शोभनैः ॥” इति । यामलक्षणं यथा मार्कण्डेये—“तथा यूद्रजनप्राया सुसम्पृक्तयोवला ।
क्षेवोपयोगभूमध्ये वसतिर्यामसंज्ञिका ।” इति ।

(व) एतत् मया अभिहितं वस्तु एवं भवत्या उक्तं भवत्यास्तिरक्कारूपेण न
भवतीति शेषः । तथाहि यत् मया उक्तं तस्य स्मारसिक एवार्थस्तयि संक्रामति, नत्
अन्यथा तिरस्कारादिरुपाय इति भावः । तत्रैव हेतुमाह—पण्डितेत्यादिकम् । खलु
यस्यात् भगवती अलौकिकशक्तिशालिनी भवती पण्डितकौशिकी पाण्डित्यसम्पन्ना
कौशिक्यभिधाना । तथाहि मूढे गुणदोषविचारसमर्थे एव जने अयं भारी न्यस्त-
स्तिरक्काराय प्रभवति नतु गुणदोषविचाररक्षमायां भवत्यामिति भावः । ननु त्वं स्वयं
देवी वा एतावुभावपि गुणदोषविचारि शक्नो, तत् कोऽयमत्र सम विशेषः येन स्वस्य
देव्याय परित्यागेन मामेव अत्र नियोजयसि इत्याकाङ्क्षायामाह—पक्षेत्यादि । अहं देवी
महिषी च पक्षपातिनी अनयोरिकतरपक्षाग्रितौ भवाव इति शेषः । तथाहि मत्-
परिग्रहे हरदत्तः, देवीपरिग्रहे गणदास इति स्तत्र एव स्वपरिग्रहस्य उत्कर्षनिर्णये

परि । (ङैष९ हाशु करिग्रा) तिरक्कारेण प्रसोजन नाहे । नगर
थाकिते आमे रङ्गगरीका ? (ल)

আচার্য্যোঁ । সম্যগাহ দেবঃ । মধ্যস্থা ভগবতী নৌ গুণ-
দোষতঃ পরিচ্ছেত্তুমর্হতি । (শ)

রাজা । তেন হি প্রস্তুয়তাং বিবাদঃ । (ঘ)

বা সতি: প্রবর্ত্তামিতি শঙ্ক্যো পচপাতয়ন্ত্যাং ভবন্ত্যাম্ এষ ভার: ন্যস্ত ইতি ভাব: ।
বস্তুতস্তু অত্র রাজ্ঞ: পণ্ডিতকৌশিক্যা এতদ্বিষয়স্য বিচারপ্রাধেয়ান্যাম্ এবমাশ্রিত্ব
হেতুরীদৃশো সন্তব্য:, যথা রাজা যদি স্বয়মনযোরাচার্য্যগুণদোষৌ বিচারয়িতুং প্রবর্ত্ত:
স্যাৎ তদা তদনুকূলতয়া মালবিকায়া উপস্থাপনস্য দেবীসমমতং তথা প্রযোজনীয়তা
প্রতিপাদ্য ন আশাসাফল্যম্ লভেত, যদি দেবী বিচারপ্রবর্ত্তা স্যাৎ তদা কথঞ্চিত্ অন্তরা
বুদ্ধিচাতুর্য্যেণ উভযো: বিবাদভঙ্গমীব সাধয়েত্ ; এবম্ সতি সর্ব্বমীব নাশং গচ্চেদমি-
ত্মসিতমিতি । পণ্ডিতা চাসৌ কৌশিকী চেতি কর্ম্মধারয়ে পূর্ব্বপদস্য পু'বদ্ভাব: ।

(শ) দেব: মহারাজ: সম্যক্ সমীচীনং আহ, মধ্যস্থা পচপাতয়ন্ত্যা ভগবতী
কৌশিকী নৌ আবাং গুণদোষত: গুণে দোষে চ বিপদে । সমস্যাস্তস্ বক্তব্য: । পরিচ্ছত্তু'
নির্ণেতুম্ অর্হতি । তথাহি পচপাতরহিতা পণ্ডিতকৌশিকী যথা আবযো: উক্তকপাং-
কর্ষী নিষংঘতি তথৈব বযং বিশ্বসিম: ইতি, অন্যথা বিপচাণামন্যথা মনোগতিত্বা-
ন্যাদিতি ভাব: । এতৌ তু ন রাজমনোগতমমিপ্রাণং জানীত:, পরং স্তত এব এবং ভাব:
ইতি জাতব্যম্ ।

(ঘ) তেন মধ্যস্থায়া: কৌশিক্যা: বিচারস্য বাদপ্রতিবাদিভ্যামুভাভ্যামিব অষ্টী-
কত্চন্ত্যতয়া স্বীকারেণ । বিবাদ: বাদপ্রতিবাদবিষয়া বিচার্য্যবিষয়: প্রস্তুয়তাং
প্রারম্ভ্যতাম্—হরদত্তগণদাসাম্ভ্যামিতি শিষ: ।

রাজা । ইহা সেরূপ নহে । আপনি পক্ষপাতশূন্য পণ্ডিতকৌশিকী :
আমরা জীপুরুষ—উভয়ে পক্ষপাতী । (ব)

আচা । মহারাজ যুক্তিসঙ্গত কথাই বলিয়াছেন । ভগবতীর কাহারও
প্রতি পক্ষপাত নাই । অতএব আমাদের গুণদোষ বিচার করিয়া উপস্থিত
বিবাদ নীমাংসা করিতে পারেন । (শ)

পরি । দেব ! প্রয়োগপ্রধানং হি নাট্যশাস্ত্রম্, কিমত্র বাগ্-
ব্যবহারেণ ? কথং বা দেবী মন্যতে ? । (স)

দেবী । জহ মং পৃচ্ছসি, তদা এদাণং বিবাদো এষ্য য় মে
৭ হৃচ্ছতি । [যদি মাং পৃচ্ছসি, তদা এতযোজ্জিবাদ এব ন মে রোচতে] । (হ)

(স) নাট্যশাস্ত্র অভিনয়বিষয়কং শাস্ত্রং প্রয়োগঃ অভিনয়ঃ আত্মিকাভ্যবস্থানুকার
এব প্রধানং প্রাধান্যেন অবলম্বনীয়ং यस্য তথাভূতম্, অভিনয়প্রকর্ষণেব নাট্যশাস্ত্রে
জ্ঞানপ্রকর্ষণং প্রতিপদ্যতে নতু শ্রবণমাত্রিণ ; অতঃ শ্রব অস্মিন্ নাট্যবিষয়কপ্রকর্ষণবিচারে
বাচাং শাস্ত্রবিষয়মাশ্রিত্য বচনানাং ব্যবহারেণ প্রয়োগেণ কিম্ অপিতু ন কিমপি ফল-
মিতি । তথাহি, শ্রব বিচারবিষয়ে অভিনয়দর্শনমিব ভ্রংশপুণ্যন্তে নতু বাগ্‌বিশিষ্টাবতার
ইতি ভাবঃ । দেবী মহিষী বা কিং কৌটুশং মন্যতে, প্রয়োগপ্রদর্শনে মহিষ্যাঃ কিমভি-
মতং তজ্জ্ঞাতুমিচ্ছামীতি ভাবঃ । দেবীমতজিজ্ঞাসা তু দেব্যা অন্যত্বামননপ্রতিষেধায়
ইতি জ্ঞেয়ম্ ।

(হ) পৃচ্ছসি অস্মিন্ বিষয়ে অীচল্যমনীচল্যং বা জিজ্ঞাসসে, তদা এতযোঃ
অভিনয়াচার্য্যযোঃ হরদত্তগণদাসযোঃ বিবাদঃ বাক্‌প্রয়োগেণ কলহ এব ন মে মল্লং রোচতে
কা কথ্য প্রয়োগপ্রদর্শনেন ইতি । অথবা ইমী হাবিব অভিনয়বিদ্যায়াং সুনিপুণী
সমমানী তদনযোঃ প্রতিহন্দিতয়া বিরোধ এব ন বরমিত্যহং জানামীতি ভাবঃ । স
চার্য্য ভাবঃ প্রলুপ্তপার্থ্যালোচনেন ব্যক্তীভবতীত্ব । “মে” ইত্যত্র হৃচ্ছয়ানাং প্রীয়মাণ
ইতি চতুর্থী ।

রাজা । তবে বিবাদমীমাংসার জন্ত প্রস্তুত হউন । (ব)

পরি । মহারাজ ! নাট্যশাস্ত্র প্রধানতঃ প্রয়োগেরই উপর নির্ভর
করিয়৷ থাকে । অতএব উপস্থিত ক্ষেত্রে বাক্যপ্রপঞ্চের প্রয়োজন কি ?
দেবী এ বিষয়ে কি মত করেন ? (স)

দেবী । যদি আমার জিজ্ঞাসা করেন, তাহা হইলে বলি—ইহাদের
বিবাদ আমার অভিপ্রেত নহে । (হ)

गण । देवि ! न मां समानविद्यतया परिभवनीयमवगन्तु-
मर्हसि । (च)

विदुः । भो ! पेक्षामो उदरश्वरिसंवादं । किं सुधा वेत्तनदानेन-
(दाणेण एदाणं ? [भोः प्रेक्षामहे उदरश्वरिसंवादं । किं सुधा वेत्तनदानेन
एतयोः ?] (क)

(च) समाना अन्य नानतिरिक्ता च विद्या ज्ञानं प्रकृते नाव्यविषयकमित्यर्थः, यस्य
तस्य भावस्तत्तातया, हरदत्तो यथा नाव्यकलाभिज्ञः अहमपि तथा नतु तस्मात् अधिक्येन
इत्येवमित्यर्थः । परिभवनीयं अपमानभाजनम् अवगन्तुं ज्ञातुम् अर्हसि, तथाहि
अहं एतस्मात् अधिकतरं नाव्यादौ अभिज्ञः, अतः अनेन मम समानता-प्रतिपादनं
सूयान्तिरस्कार एव मे इति भावः । अथवा समानविद्यतया मम एतस्य च नाव्य-
विद्यायाः तुल्यतया हेतोः मां परिभवनीयं हरदत्तेन पराजयार्हं न अवगन्तुमर्हसि,
तथाहि समानविद्यस्यापि मे अनेन पराजयोऽशक्य एव इति भावः ।

(क) उदरं विभक्ति ये ते उदरश्वरयः “आत्मोदरकुचिषु भुजः खिः” इति ।
ओदरिकाः उदरपूरणमात्रसाराः तेषां संवादं व्यापारं प्रेक्षामहे, तथाहि यथा
ओदरिकाः केवलमुदरपूरणमेव कर्तुं पारयन्ति, नतु अन्यत् किमपि गुणकर्म ; तथैव
एतौ केवलं राजकोषात् धनान्याहृत्य उदरपूरणमेव कुर्वन्तः, नतु किमपि नाव्यादि-
चातुर्थ्यमनयोः विद्यते, अन्यथा किमेवं उत्कर्षापकर्षविचारं विमुखतामालब्धे-
याताम् ? सुधा इति एतयोः उदरपूरणमात्रसारयोः नाव्याचार्ययोः वेत्तनदानेन
भूतिनिष्पादनेन किम्, अपितु वेत्तनदानमनयोः इति, येन तथाज्ञानवत्त्वमनयोर्नास्ति
येन उत्कर्षलाभाय प्रयतेतामिति भावः । एतच्च विदूषकवचनं गणदासस्य वाचा
विवादविरतिसम्भावनाया ।

गण । देवि । समानविद्याविशिष्टे वनिष्ठा आग्निं ये पराजितं हरेव—
एकं मनः कर्तुमिव न । (ङ)

দেবী । যাং কলহপ্রিয়সি । [নম কলহপ্রিয়োসি] । (খ)

বিদু । মা এব্ব । অস্মীকলহপ্রিয়সি মত্তহস্তিণং
একতরস্মি অণিজ্জি দে কুদো উবসমো ? [মৈব । অন্যন্য কলহপ্রিয়-
মত্তহস্তিনোরেকতরস্মিঅণিজ্জিতে কৃত উপশমঃ] । (গ)

রাজা । ননু স্বাক্ষসীষ্টবাতিশয়মুভয়োর্দৃষ্টবতী ভগবতী ? । (ঘ)

(খ) ননু সম্বোধনে । ত্বমিত্যধ্বাংসার্থ্যম্ । 'কলহপ্রিয়ঃ দ্ব্যর্থোব্বিবাদপ্রিয়ঃ অস্মি, অন্যথা কথমনর্থকোঽপি অনর্থোব্বিবাদস্তাব এবমাশ্চবিধস্যো জাতঃ, যেন তন্নির্ভাতি সম্ভাষ্যৈব সমুত্তেজনসমর্থো' পরিভবসাধিকাশ্চ বাচনমর্থো: প্রযোজ্যসি ইতি ভাবঃ ।

(গ) মা এবম্ অহং কলহপ্রিয়ঃ অস্মীতি নৈব নিশ্চিনুয়া ইত্যর্থঃ । 'অন্যন্য' পরস্পরং কলহঃ বিবাদঃ ততপ্রিয়ঃ তদনুরক্তঃ মত্তহস্তিনো: মত্তবার্ণবঃ একতরস্মিন্ অন্যতরস্মিন্ মত্তহস্তিনি অনিজ্জিতে অপরাভূতে, কৃত: কেন হেতুনা উপশমঃ তথো-
ব্বিবাদস্য ইতি শेषঃ । অপিতু ন কুতোঽপি উপশমো ভবতীতি ভাবঃ । তদ্বদনয়োরপি একতরস্য পরাভবে অজাতি ন বিবাদোপশম ইতি প্রকৃতার্থঃ । অহং সমুত্তেজনবার্ণবং প্রোচ্যেয়ং নবা তদনবলোকো'ব ইমৌ বিবাৎ কুর্খ্যামাং যাবত একতরস্য জযো ন স্যাত তত্ কৌশলমব মে দোষ ইতি তাত্পর্যম্ । অত অপ্রস্তুতেন সমেন অন্যন্যকলহাসক্ত-
মত্তহস্তিনো: একতরস্য জযাভাবে বিবাদোপশমাভাবেন নাখ্যাচার্য্যেযো: একতরস্য অপরাজয়ে বিবাদোপশমাভাবস্য প্রস্তুতস্য সমস্য প্রত্যথাত্ অপ্রস্তুতপ্রশংসালঙ্কারঃ ।

(ঘ) ননু সম্বোধনে, স্বাক্ষসী ঋষীভিনয়ান্ধীভূতে নৃত্যগীতাভৌ সীষ্টবং চাতুর্য্যং তস্য

বিদু । ইহারা কেবল আহারাদি করিয়াই দিন কাটায়ে, ইহাদের জয় পরাজয় দেখিব । ইহাদিগকে বৃথা বেতন দিয়া ফল কি ? (ক)

দেবী । তুমি নিশ্চয়ই কলহপ্রিয় । (খ)

বিদু । অগ্নি চণ্ডি ! একরূপ মনে করিবেন না । পরস্পর কলহপ্রিয় মন্ত-
হস্তিদের মধ্যে একতর পরাজিত না হইলে, শান্তি সম্ভাবনা কোথায় ? (গ)

পরি। অথকিম্ ? (ঙ)

রাজা। তদিদানৌমতঃ পরং কিমাভ্যাং প্রত্যাথয়িতব্যম্ ? (চ)

পরি। তদেব বক্তুকামাস্মি । (ছ)

শিষ্টা ক্রিয়া কস্যচিদাত্মসংস্থা

সংক্রান্তিরন্যস্য বিশেষযুক্তা ।

যস্যোভয়ং সাধু স শিচ্চকাণাং

ধুরি প্রতিষ্ঠাপয়িতব্য এব ॥১৬॥

অতিশয়ঃ প্রাচুর্যম্ । উভয়োঃ অনयोঃ ইযোঃ আচার্য্যযোঃ হরদত্তগণদাসযোঃ ইত্যর্থঃ ।

দৃষ্টবতী প্রত্যাখ্যাতবতী ?

(ঙ) অথকিম্—দৃষ্টবতী অহং অনযোরমিনয়াক্রনেপুণ্যমিতি ভাবঃ ।

(চ) তত্ তদা ইদানৌ স্বাক্ষরসৌষ্টবতিশয়দর্শনে জাতি সতি আভ্যাম্ আচার্য্যোভ্যাং
অতঃ স্বাত্মা স্বাক্ষরসৌষ্টবাত্ পরম্ অন্যত্ কিং বস্তু প্রত্যাথয়িতব্যম্ দর্শয়িতব্যং যেন
পুনর্নূতনতয়া অনযোরুত্ কৰ্ণাপকৰ্ণৌ অবগন্তু চমেথা ইতি ভাবঃ ।

(ছ) তদেব যদতঃ পরং প্রত্যাথয়িতব্যং তদবস্তু এব বক্তুকামা বিশ্রুপয়িতুকানা
অস্মি, তথাহি বস্তুমানমেব বস্তু অস্মাভিরদৃষ্টপূৰ্ব্বং দৃষ্টং সত্ অনযোরুত্ কৰ্ণাপকৰ্ণ-
বিচারে আনুকূল্যং করিষ্যতি তত্ তদেব দর্শয়িতব্যমাভ্যামিতি ভাবঃ । তন্ম বস্তু
উত্তরশ্লোকী সম্যক্ স্পষ্টম্ ভবিষ্যতি ।

রাজা। ভগবতী ইহাদের উভয়ের প্রযুক্ত নাট্যাঙ্গের সৌন্দর্য্য দর্শন
করিয়াছেন কি ? (ঘ)

পরি। হাঁ, দেখিয়াছি । (ঙ)

রাজা। তবে, এক্ষণে ইহঁারা আর ইহার উপর কি দেখাইয়া,
নিজাদের মধ্যে তারতম্য আমাদিগকে বুঝাইয়া দিবেন ? (চ)

পরি। তাহাই আমি বলিতে ইচ্ছা করি ।—(ছ)

[अन्वयः । कस्यचित् आत्मसंस्था क्रिया शिष्टा (भवति) । अन्यस्य संक्रान्तिः विशेषयुक्ता (भवति) । यस्य उभयं साधु (भवेत्) स एव शिष्यकाणां धुरि प्रतिष्ठापयितव्यः । १६ ।]

१६ । अथ आचार्याभ्यामिदानीम् उत्कर्षापकर्षविचारानुकूलं शिष्यजने विद्यासंक्रमणस्य नैपुण्यम् प्रदर्शयितव्यमित्याह—शिष्टेत्याद्युपक्रमेण । कस्यचित् जनस्य आत्मसंस्था आत्मगता स्वेनगृहीता क्रिया नृत्यगौतादिविद्या शिष्टा उत्कर्षवती, तथाहि कस्यित् स्वयमतिशिचितः विद्याप्रकर्षमात्मन्येव प्रतिपद्यते नतु शिष्यजने तस्य विद्याप्रकर्षः उपलभ्यते । अन्यस्य अपरस्य कस्यचित् जनस्य संक्रान्तिः शिष्यजने उपसंक्रमः विशेषयुक्ता स्वापेक्षया वेलक्षणसहिता । तथाहि तस्य शिष्ये एव विद्याप्रकर्षः उपलभ्यते नतु स्वस्मिन् तथा समुत्कर्षप्रतीतिरिति । दृश्यन्ते च अद्यापि तथा विद्वांसः येषां सभायामुपस्थिता-भामात्मविद्यायाः न तथा परिस्फुरणं भवति येन विपक्षनिरासः स्यात्, किन्तु तेषामिव विद्या शिष्येषु संक्रान्ता सती सभायां सुविदुषो वाग्मिप्रवरानपि सूकानिव विदधातीति, अपरे च विद्वांसः सभायां प्रतिपक्षविजये गीस्पतिसदृशाः सिद्धवाच इति । एतदेवास्य सन्दर्भस्य विषयतां व्रजतीति ज्ञेयम् । किन्तु यस्य जनस्य उभयं आत्मसंस्था क्रिया शिष्ये तत्संक्रान्त्येति द्वयं साधु उत्कृष्टं, यः स्वयं विद्यायां उत्कृष्टः, यस्य शिष्यजने विद्याप्रतिपादनञ्च तथा इत्यर्थः । स एव जनः शिष्यकाणां शिष्यादानकारिणां विदुषां धुरि अग्रे प्रधानपद इत्यर्थः । प्रतिष्ठापयितव्यः स्थापयितव्यः । तथाहि स एव सर्वथा उत्कृष्ट इति भावः । एतेन अनयोरपि शिष्ये विद्याप्रतिपादनमुत्कृष्टं नवा इति निर्णयाय शिष्यजनस्य क्रियाप्रवृत्तिदर्शनीया, तेनैव सम्पुण्योत्कर्षापकर्षनिर्णयो विधातव्य इति भावः । अत्र सामान्यात् अप्रस्तुतात् विद्वत्विशिषाणां आत्मगतत्वादिभिः विद्याप्रकर्षात् विशेषस्य प्रस्तुतस्य हरदत्तगण्डासयोः आत्मगतत्वादिना विद्याप्रकर्षस्य सम्भावितस्य प्रत्ययात् सामान्यविशेषभावेन अप्रस्तुतप्रशंसालङ्कारः । प्रथमपादे कथितायाः आत्मसंस्थक्रियायाः द्वितीयपादे च संक्रान्तेरन्यस्य शिष्यगतक्रियारूपस्य आत्मगतक्रियारूपस्य च वस्तुनः व्यपोहनप्रत्ययात् परिसंख्या, सा च व्यपोहनस्य अर्थतोः लाभात् आर्षोति उभयोः सङ्करः । स इत्यनन्तरं प्रयोक्तव्यस्य एव शब्दस्य तदनन्तरमनिवेश्य अक्रमेण अन्यत्र निवेशात् अक्रमतादोषः । “यद्युभयं साधु भवेत् स एव संस्थापनीयो

বিদু। সুদং অজ্ঞেহিঁ ভগবদীএ বস্ময়ং । এস পিচ্ছিততথ্যো
 ভবদেসদংসণাদো নিস্সম্মোত্তি । [স্মৃতমার্থ্য্যাম্ভাং ভগবন্ত্য্য বচনম্ । এস
 পিচ্ছিতার্থং, উপদেশদর্শনাম্বিণ্যং ইতি] (জ)

হর। পরমভিমতং নঃ । (ক)

ধুরি শিচ্চকাণাম্” ইতি সমাধানদিক্ । ইন্দ্রবজ্রোপেन्द्रবজ্রয়োঃ সম্ভবরূপা উপ-
 মাতিবৃত্তম্ । ॥১৬॥

(জ) আর্থ্যঃ মাননৌঘেঃ যুগ্মাভিঃ, ইতি আচার্য্যাবৃদ্ধিশ্চ উক্তম্, বহুবচনশ্চ গৌরব-
 য়োক্তম্ । ভগবন্ত্য্যঃ মাননৌঘায়াঃ পচ্ছিতকৌশিক্যঃ বচনং শিষ্টেভ্যাদি বাক্যং স্মৃতম্
 আকর্ণিতম্ । এসঃ বৃত্ত্যমাণঃ পিচ্ছিতার্থঃ অর্থসমষ্টিঃ সংক্ষিপ্তসারার্থং ইত্যর্থঃ ।
 উপদেশস্য শিচ্চায়াঃ শিষ্যসংক্রমিতায়া ইত্যর্থঃ । দর্শনাৎ নিষংঘঃ আচার্য্যযৌরনশ্রো-
 ক্তকর্ষাপকর্ষবিচার ইত্যর্থঃ । ভবিষ্যতীতি শিষ্যঃ । তথাহি যুবয়োঃ শিষ্যশিচ্চায়াঃ
 প্রকর্ষণে অপকর্ষণে চ গুণাগুণবিচারস্য কর্তব্যত্বাৎ সা পরোচয়ীষ্য । অত্র মালবিকা-
 দর্শনসন্দেহনিবৃত্ত্যায় যুক্তির্নাম্ সম্যগ্ভস্মতম্ ।

(ক) পরম্ অর্থ্যং নঃ অজ্ঞাকম্ অভিমতম্ অভিমতং অন্যথা পচ্ছিতকৌশিক্য-
 ভদ্রমাবিতং বস্তু ইত্যর্থঃ । তথাহি পচ্ছিতকৌশিকী যথা প্রকর্ষণাপকর্ষণনিষংঘকারণ-
 প্রাচ্ছ অজ্ঞাকমপি তদৈব সম্যগভিমতিরিতি ভাবঃ ।

কোন কোন শিক্ষক, স্বয়ং বিশেষরূপে অভিনয়াদি ব্যাপার সম্পাদন
 করিতে পারেন; আর কেহ বা শিষ্যদিগকে বিশিষ্টরূপে তত্ত্বৎ ব্যাপার
 শিক্ষা দিয়া, তাহাদের দ্বারা তাহা সম্যক সাধন করিতে সমর্থ হইয়া
 থাকেন। এই উভয় গুণই যাহাতে আছে, তিনিই শিক্ষকগণের মধ্যে
 সর্বপ্রধানপদে প্রতিষ্ঠিত হইবার যোগ্য পাত্র ॥১৬॥

বিদু। আপনারা উভয়ে ভগবতীর বাক্য শুনিলেন। উপদেশদর্শনেই
 তারতম্য নির্ণীত হইয়া থাকে, ইহাই ফলিতার্থ। (জ)

হর। ইহাতে আমাদের সর্বথা অভিমতি আছে। (ক)

गण । देवि ! एवं स्थितम् ? (ज)

देवी । जदा उण मन्दमेधा सिस्सा उवदेसं मलिणेन्ति, तदा आचारिअस्स दोसो णु ? [यदा पुनर्मन्दमेधाः शिष्या उपदेशं मलिनयन्ति, तदा आचार्यस्य दोषो नु ?] (ट)

राजा । देवि ! एवमापव्यते । विनेतुरद्रव्यपरिग्रहोऽपि बुद्धिलाघवं प्रकाशयति । (ठ)

(ज) एवं इत्थम् हयोरेव विद्यायाः शिष्यसंक्रमे प्रकर्षापकर्षदर्शनेन शिचकयो-
रावयोः प्रकर्षापकर्षविचारो भावीति निर्णयितम् इत्यर्थः, तदेव भवत्या कौटुशं निर्णयिते
इति गणदासस्याभिप्रायः ।

(ट) मन्दा प्रकृतविषयस्य सूक्ष्मार्थग्रहणं पाटवशून्या मेधा धारणावती बुद्धिः येषां ते
अनिपुणमतयः शिष्या उपदेशं आचार्यस्य शिचां मलिनयन्ति मालिन्यं प्रापयन्ति,
तथाहि शिष्येषु केचित् निपुणधियः केचिच्च मन्दास्त्व मन्दाः शिचाविषयमनवगच्छन्तः
शिचकस्यापि दूषका भवन्ति । तदा आचार्यस्य शिचकस्य दोषः अपराधः नु, अपितु-
नैव, किन्तु यदि शिष्यजने विद्यायाः शिचकप्रतिपादिताया उत्कर्षापकर्षविचारेण
शिचकाणामपि तथात्वं स्यात् तथा यस्य शिष्योऽपकर्षः प्रकृतार्थतत्त्वग्रहणाशक्तः, तस्य
स्वयं सुविदुषोऽपि अन्यतः स्वापकर्षात् उत्तमशिष्यसम्पन्नात् अपकर्षः स्यादिति अतएव
ममान नालि तथा सम्मतिरिति भावः ।

(ठ) अथ राजा देव्या अनभिमतत्वकारणं गणदासस्य निपुणस्यापि शिष्याया माल-
विकायाः स्वल्पकालं तत्समीपे शिचार्थं विसर्जनेन इदानीमपि तथा नैपुण्यानुदय-
सम्भावनाया पराजयमाशङ्क्य प्रकृतप्रतिषेधवारणाय प्राह—देवित्यादि । एवं तत्त्वमात्र-
रूपम् आपव्यते समुच्चार्यते पश्चित्तरिति शेषः, यथा विनेतुः शिचयितुः अद्रव्यस्य

गण । देवि ! ईशई खिरीकृत हहेन ? (ए)

देवी । शिष्या विशिष्टरूपमेधाविशिष्टा ना हहेन। यदि उपदेशेन
विपरीत व्यवहारं करो, तर्हाते आचार्येन दोष कि ? (ट)

দেবী । (স্বগতঃ) । কথং দাণি ? (গণদাসং বিলোক্য প্রকাশম্) । অলং
অজ্ঞতস্য উস্মাহকারণং মনোরহং পরিপূরিষ ? বিরম গিরিত্য-
শ্রাদৌ আরম্ভাদৌ । [কথমিদানী ? অলমার্থপুত্রস্য উত্সাহকারণং মনোরহং
পরিপূর্য ? বিরম নিরর্থকাদারম্ভাত্ ।] (উ)

অনুতক্ৰটপাতস্য পরিগ্রহঃ শিচণীয়তয়া গ্রহণম্ অপি বুভুঃ মনোবাযাঃ লাঘবং
চিপ্রতাং চাতুৰ্য্যবিশেষমিত্যর্থঃ । প্রকাশয়তি দ্যোতয়তি । তথাহি শিচ ক্রী যদি নিপুণঃ
তদা তদন্তিকে নিপুণঃ অনিপুণঃ বা শিষ্যঃ পতন্ কথञ্চিত্ তদৃগুণাংশলামেণ প্রকৃপে
শিচকগতং প্রতিপাদয়িতুং প্রभवति, तद्दर्शनेनैव च परे शिचकस्य असाधारण्यमवगन्तुं
चमन्ते, तथाचोक्तं—“यदत् वृचममुन्नतेरनुमितिः पदैकमावोदगमात्” इति । अनिपुणस्य
च शिचकस्य निपुणोऽपि शिष्यः कथमिव प्रकृष्टविषयस्य श्लेशमपि अवगच्छेत्, अनधि-
गते विषये स्वतः कस्यापि विशेषेण प्रवृत्तेरदर्शनात् । अतो मा नाम एवं देव्या मन्यतां
यथा गणदासस्य शिष्यजनः अनतिकालशिलितस्तात् कथमिव सः अस्य उत्कर्षं वेदयितुं
प्रभवेदिति भावः ।

(উ) ইদানীং সর্ব্বেষামেব উপদেশদর্শনাৎ প্রকর্ষাপকর্ষনির্ণয়ে সম্মতৌ সন্ত্যা-
মিত্যর্থঃ । কথং কেন প্রকারেণ সম অনিষ্টফলনির্ব্বর্ত্তকং উপদেশদর্শনং বারয়েশমিতি
বাক্যশেষঃ, অন্যথা উপদেশদর্শনাবসরে মালবিকায়া উপস্থানে রাজানুরাগস্য
তব ভবিতব্যত্বাৎ ইতি ভাবঃ । অথবা ইদানীং কথং কঃ প্রকারো भवतु इति शेषः
अनयो प्रवर्तनौयकर्मनिवारणाय कौटुशः प्रकारो मया आश्रयनीय इति भावः ।
गणदासं विलोक्य इति—गणदासस्य एव स्वीयपरिग्रहत्वात् तस्मैव वारणौचित्यात् ।
आर्यपुत्रस्य सम पत्युः अग्निमित्रस्य, उत्साहकारणं मालविकादशनौतमुक्तमाधकं
मनोरथं परिपूर्य्य सफलं कृत्वा अलम्, “अलंखलीः प्रतिषेधयोः क्ता वा” इति
क्ताप्रत्ययानन्तरम् तत्स्थाने यप्-प्रत्ययः । निरर्थकात् किञ्चिदर्थगत्यात् आरम्भात्

রাজা । দেবি ! এইরূপ প্রশ্নিচ্ছি আছে, যে—তাদৃশ ভূমধকে উপ-
দেশ দিলে তুম্বারা শিক্ষকের বুদ্ধির প্রার্থনা হইয়া থাকে । (৪)

বিঃ। স্বকৃত্ত্বাভোদী ভণাতি। ভো গণদাস ! সংগীতপদং
লম্বিঅ সরস্বতী উবাঅণমোদআই' খাদমাণস্স বিং দে
সুহৃণিগহেণ বিবাতেণ ? [সুহৃ, ভবতী ভণতি। ভো গণদাস ! সংগীতপদং
লম্বা সরস্বত্যা উপায়নমোদকানি খাদত: কিং তে সুহৃনিগহেণ বিবাতেন ?] (ঙ)

অ্যাপারাত্ বিরম নিবর্তস্ব, তথাহি যুবধীরনেন অ্যাপারেণ বস্তুগত্যা ন কিমপি
ফলং উত্কর্ষাদিনির্ণয়রূপং সম্ভবিষ্যতি, পরং সমানিষ্টরূপং রাজা মালবিকায়া:
সন্দর্শনাদিকমেবেতি ধারিণ্যা অমিপ্রায়: নাতিস্কুট:। ইত:পূর্ব্বং রাজাঅমিপ্রায়স্য দেব্য
বিজ্ঞানং ন তথা স্পষ্টং যথা অত্র, আদাবপি জ্ঞানমস্মীতি জেয়ম্ ॥

(ঙ) সঙ্কীতপদং নৃত্যগীতাাদিকলাবিদ্যাসু অধিকারং তত্কর্তৌ অধিকৃতত্বমিত্যর্থ:।
লম্বা প্রাপ্য দেব্য সঙ্কীতকাধিকারি নিযুক্ত ইত্যর্থ:। সরস্বত্যা: বাগ্‌দেবতায়া:
সঙ্কীতাদ্যধিষ্টাত্রা দেব্য ইত্যর্থ:। উপায়নমোদকানি উপহারস্বরূপানি খাদ্যানি
খাদত: ভক্ষয়ত: তে তব সুখস্য নিগহেণ নিগহস্বরূপেণ বিবাতেন হরদন্তেন সহ
কলহাচরণেণ কিং কৌড়শং ফলম্ অপি তু ন কিমপীতি ভাব:। তথাহি প্রতিদিনমেব ত্বং
স্বীয়ে সঙ্কীতাকাধিকারি স্থিত: সঙ্কীতাাদিনা লোকাননুরঞ্জয়সি, অনুরঞ্জিতাশ্চ কতি জনা:
তুভ্যং মধুরমোদকাদিকানি উপায়নানি প্রেরয়ন্তি তৈস্তব সুখং সুতরাং সুখং অনুভবতি,
অস্মিন্ চ আচরণীয় বিবাতে পরাজযৌ যদি তে স্যাৎ তদা ত্বয়ি তে বিরক্তা ভূত্বা ন
পুন: মোদকাদৌনি প্ররথিষ্যন্তি, ততো সুখস্য তত নিগহ এব ভাবীতি তাৎপর্যমব-
সেয়ম্। অথবা সুহৃনিগহেণ সুখস্য ক্লেশসম্পাদকেন বিবাতেন বিবাতে বাচাতিশয়-
প্রয়োগেণ সুখস্য ক্লেশাত্। এতচ্চ দেব্য বিবাতে অনভিমতিমবৈচমাণৌ গণদাস:
প্রকৃতাৎ হরদন্তেন সহ বিবাডাত্ বিরমেত্ বা তেন চ এতাবত: প্রয়াসস্য কারণং

দেবী। (স্বগত) এক্ষণে কি করা উচিত ? (গণদাসের দিকে দৃষ্টিপাত
করিয়া প্রকাশ্যে) আর্ধ্যপুত্রের মনোরথ পূরণ করার প্রয়োজন নাই।
উহাতে তাঁহার ওৎসুক্য বর্জিত ভিন্ন থক্সীভূত হইবে না। অতএব এই
বিফল অধ্যবসায় বা চেষ্টা হইতে বিরত হউন। (ঙ)

গণ । সত্যময়মেবার্থী দেবীবাণ্যস্য । শ্রুয়তামবসরপ্রাপ্ত-
মিদানীম্ । (গ)

লব্ধাস্পদোঽস্মীতি বিবাদভীরো

স্তিতিচমাণস্য পরেণ নিন্দাম্ ।

য়স্যাগমঃ কেবলজীবিকায়ৈ

তং জ্ঞানপণ্যং বণিজং বদন্তি ॥১৩॥

[অন্বয়ঃ । লব্ধাস্পদোঽস্মীতি বিবাদভীরোঃ পরেণ নিন্দা তিতিচমাণস্য যস্য
কেবলজীবিকায়ৈ আগমঃ (ভবতি) তং জ্ঞানপণ্যং বণিজং বদন্তি । ১৩ ।]

বিপর্য্যস্তমেব স্মাত্ রাজঃ মনীরথশ্চ লুপ্যেত ইতি শঙ্কয়া বিদূষকস্য গণদাসসমুদ্ভেজন-
প্রবর্তনম্ ইতি মন্তব্যম্ । “বৃত্যং গীতং তথা বাণ্যং ত্রয়ং সঙ্কীতমুচ্যते” ইতি সঙ্কীত-
রজাকরঃ ।

(গ) সত্যং যথার্থং দেবীবাণ্যস্য মহিষীবচনস্য অয়মেব বিদূষকোক্তঃ বিবাদাত
বিরতিরূপ এব অর্থঃ প্রতিপাদ্যঃ । তথাহি দেব্যা অপি মম বিবাদাত নিবর্তনমেব
অম্লিপ্রেতমিতি তদ্বাক্যাদেব গম্যতে ইতি ভাবঃ । ইদানীং ভবতাং বাক্যাবসানে সত্যো-
ত্যর্থঃ । অবসরপ্রাপ্ত অবকাশযোগ্যং বস্তু শ্রুয়তাম্ বচ্যমাণমিতি শ্রেষঃ ।

১৩ । অথ অয়মেব বচ্যমাণমাহ—লব্ধেত্যাदिना । অস্মি অহং লব্ধং প্রাপ্তম্
আস্পদং প্রতিষ্ঠা যেন তথাভূতঃ অতিসমুন্নত ইত্যর্থঃ । ইতি উক্তোঃ বিবাদাত পল-
প্রতিপত্তিমাশ্রিত একতরোক্তকর্ণনির্ণায়ককলহাত ভীরোঃ পরাজয়ভীত্যা পরাঙ্মুখস্য

বিদুঃ । আপনি ভান কথাই বলিয়াছেন । ওহে গণদাস ! তুমি
সঙ্কীতের চর্চাপ্রসঙ্গে প্রতিদিন সরস্বতীর প্রদত্ত উপঢৌকনস্বরূপ মোদক
খাইয়া থাক ; অনর্থক শুষ্ক বিবাদ করিয়া আপনার সে স্ব্থের হানি
করিতেছ কেন ? (ঢ)

গণ । দেবী যাহা বলিলেন, তাহা সর্ব্বথা সত্য । আমি এখন
অবসরোচিত যাহা বলিতেছি, শুনুন । (গ)

দেবী । অইরোষণীদা দে সিস্সা । অবরিণিষ্ঠিতস্স উবদেসস্স
 উণ অণজ্জং আবিদণং । [অচিরোপনীতা তে শিষ্যা । অপরিণিষ্ঠিতস্সোপদেশস্স
 পুনরনার্থ্যমাবিদনম্ ।] (ত)

পরেণ অন্যজনেন নিন্দাং জুগুপ্সাং তিত্তিচমাণস্স সহমানস্স যস্স জনস্স আগমঃ
 শাস্ত্রজ্ঞানং কেবলজীবিকায়ে আজীবনমাত্রসাধনায় ভবতি ইতি শ্রেয়ঃ । তং জ্ঞানং
 শাস্ত্রবিদ্যাপথ্যং বিক্রেয়ং বস্তু যস্য তথাভূতং, জ্ঞানবিনিময়েন জীবিকার্জনকারিণম্
 ইত্যর্থঃ । বনিজং বানিজ্যব্যবসায়িনং বদন্তি । তথাহি লব্ধপ্রতিষ্ঠস্য বিবাদাদৌ
 উত্কর্ষণত্পত্যা ন লোকেषু উত্কর্ষণলাভায়া তস্য আদাবৈ প্রতিষ্ঠায়া জাতত্বাত্, কিন্তু
 তথাপি স যদি বিবাদোপক্রমে তস্মাত্ পরাঙ্মুখতাং অবলম্বতে তদা পরে প্রতিপচা-
 দমুশ্য অপকর্ষং নিহারয়ন্তৌ নিন্দন্তি, তস্য সহনং ন সর্ব্বৈঃ সুকরম্ পরং শক্তিহীনেন
 আলস্যাদিদোষবিষেযশালিনা চ, অতস্স তত্শাস্ত্রজ্ঞানমনর্থকমিবেতি অতএব নাহং
 কথমপি প্রতিপচেষ্য হরদত্তেন সহ প্রব্রুতাং কলঙ্কাত্ নিবর্ত্তিতুং শক্যে ইচ্ছামি চ,
 নিহন্তৌ লোকেষু নিন্দায়া এব সম্ভবাদিতি ভাবঃ ।

অব জ্ঞানে পথ্যল্যারোপস্য তথাভূতে জনে বণিক্‌ল্যারোপে নিমিত্তত্বাত্ পরম্পরিতরুপক-
 মলঙ্কারঃ । তিত্তিচমাণস্স ইতি “তিজ্জ নিমানে চমায়াচ” ইতি তিজ্জধাতোঃ স্বার্থ
 সমুদ্রল্যথাৎ সিদ্ধিঃ । আগমশব্দঃ শাস্ত্রবাচী প্রকৃতি লক্ষণয়া শাস্ত্রজ্ঞানং বক্তি ।

(ত) তে তব শিষ্যা সালবিকা অচিরং অল্যকালমাত্র উপনীতা শিষ্যার্থং ত্ব-
 সমীপে অর্পিতা, তথাহি এতাবতা অল্যেন কালেন তস্যা এতং জ্ঞানপরিণতিঃ ন জাতা
 যথা হরদত্তশিষ্যোপেচয়া পরম্ উত্কর্ষণং প্রয়োগে দর্শয়েত্, তথা চ তন্মূলকঃ সমু-
 কর্ষণঃ প্রতীয়ত ইতি ভাবঃ । অপরিণিষ্ঠিতস্য পরিণতিং অলম্ব্যবতঃ স্বল্যকালমাত্রম-
 ন-

আমি সর্ব্বতোভাবে প্রতিষ্ঠাপন্ন ইহীয়াছি—ইহাই ভাবিয়া যে ব্যক্তি
 বিবাদে ভয় করিয়া পরকৃত পরিবাদ সহ্য করত, একমাত্র জীবিকার জন্য
 শাস্ত্রের অল্পশীলন করে, তাহাকে লোকে জ্ঞানবিক্রয়ী বণিক্ বনিয়া
 থাকে । (১৭)

গণ। অত এব মে নিৰ্ব্বন্ধঃ । (থ)

দেবী। তেণ হি দুবেবি ভগবদৌ উপদেশং দংশেধ । [তেন হি
হাবিব ভগবত্যৈ উপদেশং দশ্যতম্ ।] (ঢ)

পরি। দেবি ! নৈতদ্ব্যখ্যম্ । সৰ্ব্বজ্ঞস্যাপ্যেকাকিনো নিৰ্ণয়া-
ভ্যুপগমো দোষায় । (ধ)

জৌলিতস্য ইত্যর্থঃ । উপদেশস্য শিচা বিশেষস্য আবেদনম্ সমাধায় পৰীক্ষণীয়বিধয়া
উপস্থাপনম্ অনার্থ্যং অসম্ভবম্ । তথাহি মালবিকায়া শিচকোপদেশস্য স্বল্পকাল-
মন্তুশীলনাত্ অপরিণতপ্রজ্ঞতয়া তদুপস্থানং পঞ্চপ্রতিপত্তিভাবস্থ্যতে তবৈব অনিষ্ট-
সুতপাদিশিষ্যতীতি ভাবঃ ।

(থ) অতএব মম শিষ্যায়াঃ মালবিকায়াঃ অচিরোপনীতত্বেন শিচায়াস্যস্যা
অপরিণতত্বেন চ ইত্যর্থঃ । মে মম নিৰ্ব্বন্ধঃ আশঙ্ক্যতিশয়ঃ । তথাহি মম অচিরোপ-
নীতায়্যাঃ শিষ্যায়াঃ এব তথা সমুৎকর্ষো ভাবী যথা হরদত্তং জেতুং শক্ত্যামি, অপিচ
অচিরোপনীতায়্যা এব তথা সমুৎকর্ষদর্শনেন ময়ি সমধিকম্ উত্কর্ষমেব লোকাঃ
জ্ঞাস্যন্তীতি এতদর্থং সমাধায় প্রকৃতম্ ইতি ভাবঃ ।

(ঢ) তেনঃ ভবতঃ সুতরাং নিৰ্ব্বন্ধেন ইত্যর্থঃ । হাবপি হরদত্তো গণদাসস্ত
ভগবত্যা পণ্ডিতকৌশিক্যাঃ প্রযোজ্যকল্পা উপদেশং শিচাং দশ্যতমম্ । দেব্যা অগত্যা
এতৎ স্বীকৃতম্ ইতি । অধিপ্রায়ন্তু কেবলং কৌশিকৌ এব তথোরমিনয়শিচাং শিষ্যথোঃ
প্রযচৌক্লব্য নিৰ্ণয়ং করোতু নান্যস্য মনচ্চমিতি । এতচ্চ কৌশিকৌবচনাত্ ব্যক্তম্ ।

দেবী। আপনার শিষ্যা—অল্পদিন হইল, শিক্ষা করিতেছেন। এজ্জ
উপদেশ স্থায়ী হইতে পারে নাই। সুতরাং এক্ষণ অবস্থায় সর্বসমক্ষে
তাহার অভিনয়প্রদর্শন কোন অংশেই যুক্তিসঙ্গত নহে। (ঙ)

গণ। এই কারণেই আমার অতিশয় আগ্রহ। (থ)

দেবী। যখন আপনার এত আগ্রহ তখন আপনারা উভয়েই এই
ভগবতী পরিব্রাজিকাকে শিক্ষা প্রদর্শন করুন। (দ)

দেবী । (জনান্তিকম) মূঢ়ে ! পরিব্রাজিএ ! মং জগ্মতিং বি স্তুতং
বিম্র করেসি । (ইতি সাম্যং পরাবর্ত্ততে) । [মূঢ়ে পরিব্রাজিকি ! মা জায়তৌ-
মপি সুপ্তামিৱ করোষি ।] (ন)

(ধ) এতৎ কেবলং ময়া এৱ একথা প্রকর্ষাপকর্ষণনির্ধারণমিত্যর্থঃ । ন ন্যায্যম্ ন
উচিতম্ । তৱৈৱ হেতুমাছ—সর্ব্বজ্ঞত্বাৱপি নিঃশেষেণ সকলবিষয়বিজ্ঞাতুরপি জনস্ব
কা কথা মাষ্টয়াঃ স্ত্রিয়া ইতি ভাবঃ । একাকিনঃ একমাত্রস্য অসহায়স্য জনস্ব
ইত্যর্থঃ । নির্ণয়াভ্যুপগমঃ উত্‌কর্ষাপকর্ষণনিষয়স্বীকারঃ, দোষাশ্চ ভৱতৌতি শিষ্যঃ ।
অতএৱ যদ্ ভৱতৌ কেবলং ময়া এৱ স্তুত্বা নির্ণয়ঃ কর্ত্তব্য ইতি নির্দ্ধারিতং তদহং ন
স্বীকর্ত্তুমর্হামীতি ভাবঃ । তথাচ মাধে—“জ্ঞাতসারোঽপি খল্বৈকঃ সন্দিগ্ধে জ্ঞাত্য-
বস্তুনি” ইতি । এতেন যৎ পণ্ডিতকৌশিকৌ অপি মালবিকয়া সহ রাজ্ঞঃ সমাগমে
সুতরামায়দ্বান্বিতা ইতি ব্যজ্যতে ।

(ন) “বিপতাককরেনান্যানপৱার্থ্যান্তরা কথাম্ । অন্যোন্যামন্বণং যৎ স্মাত
তজ্ঞানান্তে জগান্তিকম্” ইতি । মূঢ়ে সূক্ষ্মতত্বানভিজ্ঞে, যথা মালবিকা রাজ্ঞৌ
দর্শনপথং ন গচ্ছত্ তথা তথা ময়া যত্রঃ ক্রিয়তে, ত্বন্তু মম হিতাকাঙ্ক্ষিনৌ অপি
তদ্বিপরীতাচরণেন মমানিষ্টমীবানুকূল্যসি ইতি মূঢ়ে ইতি সম্বোধনম্ । জায়তৌ
সজ্ঞানাং মালবিকাৱদর্শনং রাজ্ঞঃ প্রতিবস্তুং সর্ব্বথা সয়ত্বাম্ অপি মাং সুপ্তামিৱ
বাহ্যজ্ঞানশূন্যামিৱ করোষি । তথাহি অহং সর্ব্বথা মমানিষ্টফলকং রাজ্ঞঃ মালবিকা-
দর্শনং প্রতিরুদ্ধং করোমি, ত্বন্তু মন্যসি যদহং প্রকৃতং বিষয়ং নাধিগচ্ছামীৱ । অহৌ
মূঢ়তা আত্মায়া ইতি ভাবঃ । সাম্যং অন্ত্যাসহকারেণ পরাবর্ত্ততে পরাঙ্মুখত্বাম্
অৱলম্বতে ।

পরি । ইহা কোন রূপেই শ্রাস্তসঙ্গত নহে । সর্ব্বজ্ঞ ইহলেও, একাকী
এরূপ বিষয়সকলের নির্ণয় করিতে যাওয়া দোষের বিষয় । (ধ)

দেবী । (জনান্তিকে) । অগ্নি মূঢ়ে পরিব্রাজিকে ! আমি জাগিয়া
আছি, তথাপি আমাকে নিদ্রিতার শ্রাস্ত করিতেছ ! (এই বনিয়া
অশ্রুয়াসহকারে মুখ কিরাইলেন) । (ন)

[ରାଜା ଦେବୀ ପରିବ୍ରାଜିକାୟେ ଦର୍ଶୟତି] । (ପ)

ପରି । ଅନିମିତ୍ତମିନ୍ଦୁବଦନେ ! କିମତ୍ରଭବତଃ ପରାଙ୍ମୁଖୀଭବସି ।

ପ୍ରଭବନ୍ତ୍ୟୋଽପି ହି ଚର୍ତ୍ତୁଷୁ କାରଣକୋପାଃ କୁଟୁମ୍ବିନ୍ୟଃ ॥୧୮॥

[ଅନ୍ବୟଃ । ଇନ୍ଦୁବଦନେ, କିମ୍ ଅନିମିତ୍ତମ୍ ଅବତ୍ରଭବତଃ ପରାଙ୍ମୁଖୀଭବସି, ଚର୍ତ୍ତୁଷୁ ପ୍ରଭବନ୍ତ୍ୟୋଽପି ହି କୁଟୁମ୍ବିନ୍ୟଃ କାରଣକୋପାଃ (ଭବନ୍ତି) । ୧୮ ।]

(ପ) ଦେବୀ ମହିଷୀ, ପରିବ୍ରାଜିକାୟେ ପଞ୍ଚିତକୌଶିକ୍ବେ ଦର୍ଶୟତି, କ୍ରିୟାଯୋଗେ ଚତୁର୍ଥୀ ।
ଅଞ୍ଜଳୋତ୍ତେଜେନ ଇତି ଶିଷଃ । ଏତଦ୍ଦେବ୍ୟା ଭାବାନ୍ତରଦର୍ଶନେନ ଆତ୍ମନଃ ବିଷୟସ୍ୟ ତଥା
ସମ୍ୟଗବଧାରଣସୂଚନାୟ ଇତି ।

୧୮ । ଅଥ କୌଶିକଃ ଦେବ୍ୟା ରାଜାନଂ ପ୍ରତି କୋପଂ ନିବାରୟିତୁଂ ବକ୍ତି—ଅନିମିତ୍ତେତ୍ୟା-
ଦିନା । ଅପି ଇନ୍ଦୁବଦନେ, ଚନ୍ଦ୍ରମୁଖି ! ତ୍ବଂ ଅନିମିତ୍ତଂ ଅକାରଣଂ କିଂ କିମର୍ଥଂ ଅବତ୍ରଭବତଃ
ମାନନୀୟସ୍ୟ ସୁପତେଃ ପରାଙ୍ମୁଖୀଭବସି, ଅପିତୁ ଅନିମିତ୍ତଂ ତବ ରାଜ୍ଞି କୋପୋଽୟଂ ନ ଯୁଜ୍ୟତେ
ଇତି ଭାବଃ । ହି ଯତଃ ଚର୍ତ୍ତୁଷୁ ଶ୍ଵାମିଷୁ ବିଷୟେଷୁ ପ୍ରଭବନ୍ତ୍ୟଃ ପ୍ରଭୁତ୍ଵଶାଲିନ୍ୟଃ ଅପି ଅଧିକାର-
ବନ୍ତ୍ୟୋଽପ୍ୟୈତ୍ୟଃ । କୁଟୁମ୍ବିନ୍ୟଃ ଦାରାଃ କାରଣକୋପାଃ କିଞ୍ଚିତ୍ ନିମିତ୍ତମୁଦ୍ଢିଷ୍ଠ କୋପବନ୍ତ୍ୟଃ
ଭବନ୍ତି, ନତୁ ଅକାରଣଂ କୋପବନ୍ତ୍ୟଃ ଇତି ଭାବଃ । ଅତଏବ ତବ ଶ୍ଵକାରଣକୋପଃ ସୁତରାଂ
ଅନ୍ୟାଥ୍ୟ ଏବ ପ୍ରତିଭାତୀତି ଭାବଃ । ଅବ ପ୍ରଥମପାଦୋକ୍ତପଦାର୍ଥପ୍ରତିପାଦ୍ୟେନ ରାଜ୍ଞାଃ
ଅନିମିତ୍ତକୋପେନ ଅଧିକାରବତୀନାଂ କୁଟୁମ୍ବିନୀନାଂ କାରଣଜନ୍ୟକୋପସ୍ୟ ବେଦ୍ୟମ୍ପ୍ରତ୍ୟୟାତ୍
ଉତ୍ତରାଞ୍ଚସ୍ୟ ଚ ସାମାନ୍ୟସ୍ୟ ପୂର୍ବପାଦାର୍ଥସମର୍ଥକବିଧୟା ଉପନ୍ୟାସାତ୍ ଦୈର୍ଘ୍ୟାଂ ସାମାନ୍ୟ-
ବିଶେଷଭାବିନାର୍ଥାନ୍ତରନ୍ୟାମାଳଞ୍ଜାରଃ । ଉକ୍ତାତ୍ କାରଣକୋପାତ୍ ଅକାରଣକୋପସ୍ୟ ଅର୍ଥତଃ
ପ୍ରତୀତସ୍ୟ ପ୍ରତ୍ୟୟାତ୍ ଅର୍ଥୀ ପରିସଂସ୍ଥାପୀତି ସଞ୍ଚରଃ । ପ୍ରଭବନ୍ତ୍ୟୋଽପ୍ୟୈତ୍ୟପିଞ୍ଚେନ ପ୍ରଭୁତ୍ଵ-
ୟୁଥାନାଂ ଫଳତ ଏବ କାରଣକୋପତ୍ଵପ୍ରତ୍ୟୟାତ୍ ଅର୍ଥୀପତ୍ତିଃ । ଅନିମିତ୍ତମିତ୍ୟନେନ କାରଣଂ ବିନା
କାର୍ଯ୍ୟସ୍ୟ ପରାଙ୍ମୁଖତ୍ଵସ୍ୟ ବର୍ଣ୍ଣନାତ୍ ବିଭାବନାପୀତି ଅଲଞ୍ଜାରରସିକାଃ । ଇନ୍ଦୁବଦନ
ଇତ୍ୟତ୍ ଉପମା ।

(ରାଜା ଦେବୀର ଐକ୍ତପ ଭାବଭଞ୍ଜି ପରିବ୍ରାଜିକାକେ ଦେଖାହିତେ ନାଗି-
ଲେନ) । (ପ)

বিদু। যাং সকারণং এব্ব। অত্থণো পক্কো রক্কিদব্বা। (ফ)

(গণদাসং বিলোক্য)। যাং দিহিআ কোব্বাজিণ দেবৌএ পরিচাত্তো
মবং। সুসিক্কিদোবি সব্বো উবদেসদংসণেণ ণিস্সাদো হোদি।
[ননু মকারণমেব। আত্মনঃ পক্কো রচিতব্যঃ। ননু দিহ্যা কোপব্যাজেন দেব্যা
পরিব্রাতী ভবান্। সুশিচ্চিত্তোঽপি সৰ্বং উপদেশদর্শনেন নিষ্কান্তী ভবতি।] (ব)

গণ। দেবি! অয়তাম্। एवं জনো গৃহ্ণাতি। তদি-
দানীম্। (ম)

(ফ) ননু সকারণং সনিমিত্তমেব ইদং দেবী পরাঙ্ মুখীভবতীতি শিষ্যঃ। ননু
অকারণমিতি ভাবঃ। কৌতুহলং তৎ কারণমিত্যাহ—আত্মন ইত্যাদিনা। আত্মনঃ স্বস্য
পক্ষঃ রচিতব্যঃ অপমানাত অপসারয়িতব্যঃ। তথাহি যথা কথঞ্চিৎ কোপাদিপ্রদর্শনে
উভয়োরাচার্য্যৌর্বিবাদ উপশময়িতব্যঃ অন্যথা আত্মনা গৃহীতৌ গণদাসৌ যদি বিবাদে
অপকর্ষণং গচ্ছেৎ তদা আত্মপক্ষঃ হীনঃ স্যাদিতি। এতচ্চ পরং এব ব্যক্তম্ ভবিষ্যতি।

(ব) দিহ্যা ভাগ্যবশাত্। কোপব্যাজিন রাজ্ঞে ক্রোধব্যপদেশেন পরিব্রাতঃ রচিতঃ,
অন্যথা বিবাদে তব পরাভব এব বা স্যাদিতি ভাবঃ। সুশিচ্চিত্তঃ শিচা বিপদে প্রাপ্তভূয়ঃ-
প্রকর্ষণঃ অপি সৰ্ব্বং উপদেশদর্শনেন শিচাপরীক্ষণেন নিষ্ণাতঃ কৌশলবত্তয়া পরিচিতঃ
ভবতি, তথাহি যদি ত্বং হরদত্তস্য শিচাং প্রদর্শয়িতুং শক্তৌষি তদা ত্বং হরদত্তৌ বা প্রকর্ষণং
লভেথাঃ, অন্যথা কথমিব তব নৈপুণ্যমস্য বা স্বীকৃত্যাম ইতি ভাবঃ। উক্তিরিযং
সমুত্তেজিকা। অত্র দেবীকোপকল্পবস্তুন। বস্তুনৌ বিচ্ছেদে প্রাপ্তৌ বিদূষকানুষ্ঠিত
আচার্য্যপ্রীতসাহচর্যং পরীচানুকূলতয়া অবিচ্ছেদকারণত্বাত্ বিদুরিতি।

পরি। অগ্নি চল্লমুখি! কি জন্তু অকারণে রাজার প্রতি বিমুখতা
প্রদর্শন করিতেছে? কুলবতী রমণীরা স্বামীর উপর অভ্রূষশালিনী হইলেও,
সকারণই কোপ প্রকাশ করিয়া থাকে। ১৮

বিদু। ইহাও সকারণই বটে। আত্মপক্ষ রক্ষা করা বিধেয়। (ফ)

বিবাদে দর্শয়িষ্যামি ক্রিয়াসংক্রান্তিমাत्मनঃ ।

যদি মাং নানুজানাসি পরিত্যক্তোঽস্ম্যহং ত্বয়া ॥১৮॥

[অর্থঃ । (অহং) বিবাদে আत्मনঃ ক্রিয়াসংক্রান্তিঃ দর্শয়িষ্যামি, যদি মাং ন অনুজানাসি, (তদা) অহং ত্বয়া পরিত্যক্তঃ অস্মি ।

(আসনাদতীতমিচ্ছতি) ।

(ম) শ্রুতং বচমাণমিতি শিষ্যঃ । एवं উক্তরূপং উপদেশদর্শনে প্রকর্ষপ্রত্যয়ৈন প্রকর্ষঃ নত্বন্যথা ইত্যেवं জনঃ সাধারণ এব গৃহ্ণাতি জানাতি, তত্ তস্মাৎ ইদানীং অধুনা—অস্যাংশস্য পদার্থসংসর্গেণ অন্বয়শিষ্যঃ কর্তব্যঃ ।

১৮। তদিদানীমিত্যতঃ আকাঙ্ক্ষাবিষয়মপরমাহ—বিবাদ ইत्यादिना । বিবাদে হরদত্তেন সহ প্রহতে মম অস্মিন্ কালহে, আत्मनঃ স্বস্য ক্রিয়াসংক্রান্তিঃ শিষ্যজনে বিদ্যায়া সংক্রমণং দর্শয়িষ্যামি প্রত্যাশয়িষ্যামি, তথাহি যতঃ উপদেশদর্শনেনৈব লোকাঃ প্রাবীক্ষ্য স্বীকৃত্যুঃ অতএব অহং উপদেশদর্শনমবশ্যমেব কারয়িষ্যামি ইতি জানীহি ইতি ভাবঃ । যদি অচ মাং ন অনুজানাসি অনুমন্তসি, যদি মম উপদেশদর্শনং প্রতিবধীয়া ইত্যর্থঃ । তদা অহং ত্বয়া পরিত্যক্তঃ বর্জিতঃ অস্মি, তথাহি যদি মাং সন্তমিচ্ছসি তদা মাং তাবত্ মম প্রতিবন্ধং কৃত্য ইতি ভাবঃ ।

(গগনাসের প্রতি দৃষ্টিপাত করিয়া) । দেবীর এই কোপব্যপদেশে তুমি নিশ্চয়ই বাচিয়া গেলে । সুশিক্ষিত হইলেও, উপদেশদর্শন দ্বারা ব্যক্তিত্বেরই গুণাগুণ নির্ণীত হইয়া থাকে । (ব)

গগ । দেবি ! শ্রবণ করুন—লোকে এইরূপে আত্মপক্ষ রক্ষা করে । (ভ)
অতএব এক্ষণে আমি এই উপস্থিত বিবাদক্ষেত্রে শিষ্য দ্বারা নিজের গুণ ব্যক্ত করিব । যদি এ বিষয়ে আনাকে অহুমতি না করেন, তাহা হইলে জানিব,—আপনি আনাকে ত্যাগ করিলেন । ১৯

(আসন হইতে উঠিবার ইচ্ছা করিলেন ।)

देवी । (स्वगतं ।) का गई ? (प्रकाशम् ।) पहचदि आभारिओ
सिस्सजणस्स । [का गतिः ? प्रभवत्याचार्यकः शिष्यजनस्य ।] (म)

गण । चिरमपदेशशङ्कितोऽस्मि । (राजानमवलोक्य ।) अनुज्ञातं
देव्या, तदज्ञापयतु देवः । कस्मिन्नभिनयवस्तुन्युपदेशं
दर्शयिष्यामि ? (य)

“अत्र मदनुज्ञानाभावस्तथा मत्परित्यागसदृश इति क्रियाद्वयस्य विस्मयप्रतिविम्बभाव-
प्रत्ययात् असम्भवद्वस्तुसम्बन्धरूपा निदर्शना । मदनुज्ञानाभावे अहं त्वां परित्यज्य
अन्यत्र प्रस्थास्ये इति वस्तुनः प्रत्ययात् वस्तुध्वनिः । अनुज्ञानासीति कर्त्तृप्रत्ययप्रक्रमेण
परित्यक्त इति कर्मणि प्रत्ययेन पर्यवसानात् प्रक्रमभङ्गो दोषः, स च “परित्यजमि मां
तदा” इति दिशा समाधेयः ।

(म) का गतिः क उपायः, अगत्या एतदनुरोधेनैव स्वानिष्टफलकमपि वस्तु
स्वीकरोमीति भावः । एतच्च अप्रकाशमाहेत्यत्र हेतुः यथा साधारणानां देवीमनसि
स्थितं मालविकाया अनुपस्थितिप्रयोजनं नोपस्थितं स्यादिति । आचार्यः शिष्यकः
शिष्यजनस्य शिष्यजनाय इति चतुर्थ्यर्थे षष्ठी, सा च सम्बन्धविवक्षया । प्रभवति, तथाहि
शिष्याया मालविकाया उपरि भवत एव आधिपत्यात् तामुपस्थाप्य शिष्यादर्शन-
तद्दर्शनयोः यथा विनियोगं स्वेच्छया एव कर्तुमर्हतीति गणदासं प्रत्युक्तिः ।

(य) चिरं बहुकालं यावत् अपदेशे प्रकृतात् प्रारब्धव्यविषयात् निषेधः तस्मात् शङ्कितः
शङ्कायुक्तः अस्मि । तथाहि देवी मां प्रयोगप्रदर्शनात् निवर्त्तयेत् वा इति महती मे
शङ्का आसीत् सा च इदानीं नास्ति देवीवाक्यस्य तद्विपरीतार्थकत्वात् । देव्या राज्ञा
अनुज्ञातं अनुमतं प्रयोगदर्शनं मे इति शेषः । देवः महाराजः आज्ञापयतु, राज्ञः
राज्याय आदेशम् आधाय कर्मणि प्रवर्त्तितव्यम् तत्प्राप्तदेवीसमादेशस्य राजा आज्ञां
ददातु यथा प्रवर्त्तं कर्मणि इति भावः । कस्मिन् किंस्वरूपे किंनामधेये वा अभिनय-

देवी । ए विषये आर उपाय कि ? शिष्योऽयं उपर आचार्योऽयं
सर्कसोम्शौ प्रभूता आहे । (म)

রাজা । যদাদিশতি ভগবতৌ । (র)

পরি । কিমপি দেব্যা মনসি বর্ত্ততে, ততঃ শঙ্কিতা স্মি । (ল)

দেবী । ভগ্ন বীসদম্ । পম্বিস্সদি পম্বু অত্তণো পরিজণস্স ।
[ভগ্ন বিষদ্ব, প্রম্বিষ্যতি প্রমুরাট্মনঃ পরিজনস্স ।] (ব)

বস্তুনি অভিনেয় পদার্থে, উপদেশে শিষ্টাং দর্শয়িষ্যামি প্রত্যচং কারয়িত্বা নৈপুণ্যং
প্রত্যায়ৈযমিতি কথ্যেতি শিষ্যঃ । কেचित্তু আজ্ঞাপয়তু ইত্যংশেন অস্যাংশস্য অন্বয়ং
স্বীকৃত্বন্তে । তথা ত্বেন পূর্বাংশস্য অস্মাভির্বিহৃতৌ ভাবঃ সামঞ্জস্যং ভজতে, তত্চদপি
অন্যথা কার্যম্ ।

(র) ভগবতৌ পণ্ডিতপরিব্রাজিকা যত্ বস্তু অভিনয়যোগ্যং আদিশতি অভিনেতুমিতি
শিষ্যঃ, তত্রৈব উপদেশং দর্শয়তু ইতি শিষ্যঃ । অতাপি কৌশিক্যা এব সুখরতায়াং ব্যবস্থা পনং
দেব্যা আত্মনি কস্যচিত্ ভাববিশেষস্য আরোপপ্রতিঘাতার্থং বিচারিকায়াঃ তত্থাঃ
অধিকারস্য অন্তঃস্বতাপ্রতিপাদনার্থম্ ।

(ল) দেব্যাঃ মহিষ্যাঃ মনসি কিমপি দোষময়ং বস্তু বর্ত্ততে, তথাহি দেবী মন্যতে
যত্ বয়ং সর্ব্বৈ একমতা ভূত্বা যথা মালবিকা রাজ্ঞো দর্শনপথং গচ্চেৎ রাজা চ তত
অনুরক্তঃ দেব্যাং বীতশঙ্কো ভবেদिति প্রয়োগমিনং কুশলং ইতি গূঢ়ার্থঃ । ততঃ তস্মাদেব
কারणाৎ শঙ্কিতা বিচারবিষয়ে বিচারমাশ্রিত্য অব মালবিকায়া উপস্থাপনানুমতৌ চ
শঙ্কিতা জাতশঙ্কা স্মি ।

গণ । বহুদিন পর্য্যন্ত শিবাশিক্ষাপ্রদর্শনে আমি নিবারণিত হইব,—এই
যে শঙ্কা ছিল, তাহা রাজ্যীর এই বাক্যে নিরাকৃত হইল । (রাজার প্রতি
দৃষ্টিপাত করিয়া) দেবী অনুমোদন করিয়াছেন । এক্ষণে মহারাজ আজ্ঞা
প্রদান করুন । কোন্ অভিনয়-বস্তু অবলম্বন করিয়া উপদেশ দর্শন
করাইব ? (ব)

রাজা । ভগবতী যাহা আজ্ঞা করিবেন । (র)

পরি । দেবীর মনে যেন কিছু রহিয়াছে । তজ্জন্ত আমার শঙ্কা
হইতেছে । (ল)

राजा । मम चेति ब्रुहि । (शं)

देवी । भगवदि ! भण दाणिं । [भगवति । भण्णदानीम् ।] (घ)

परि । देव ! शस्मिंहायाः कृतिं चतुष्पादोत्थं कृत्तिकं
दुष्प्रयोज्यमुदाहरन्ति, तत्रैकार्थसंश्रयमुभयोः प्रयोगं पश्यामः ।
तावता ज्ञायत एवात्रभवतोरुपदेशान्तरम् । (स)

(व) विश्वं विश्वसहकारिण निःशङ्कमित्यर्थः । भण कथय, कर्तव्यमनयोरुपदिश
इत्यर्थः । प्रभुः स्वामी आत्मनः स्वस्य परिजनस्य परिवारस्य प्रभवति, प्रभुः परिजन-
सम्बन्धे यथा तथा व्यवहर्तुं पारयति, अतएव अत्र के वयमिति भावः । अथवा प्रभुः
सम्प्रति आधिपत्यवती भवती आत्मनः परिजनस्य प्रेम्भूतस्य गणदासस्य हरदत्तस्य च,
तदादेशेनैव तयोरिदानीं कर्तव्यार्थे प्रवर्त्तिष्यमानत्वात् इति भावः । प्रभवति, त्वं
यथा इच्छसि तथैव गणदासं हरदत्तञ्च आज्ञापय, तत्र अस्माकं नास्ति अन्यथा
सननमिति भावः ।

(श) मम च देवीवागपेक्षया अस्मच्छब्दप्रयोगः । यथा परिजनसामान्यस्य तथा
देव्या अपीलार्थः । इयं भगवती प्रभवति, तथाहि तवाव सम्यग्भिप्रायस्य असत्त्वेऽपि
भगवत्या अभिप्रायरक्षणाय एव त्वया अत्र स्वीकारः कर्तव्य इति गूढाभिप्रायः ।
आपातप्रतीतिस्तु तवापि अद्य कौशिक्याः परिजनवत् व्यवहारौचित्यात् कौशिक्या
निःशङ्कं अभिप्रायः प्रकाशयतामिति ।

(घ) इदानीं भण कथय वक्तव्यमिति शेषः, अलमस्यत्तो विशेषशङ्कादिभिः,
निःशङ्कमेव अभिप्रेतं प्रकाशयेथा इति भावः ।

(स) अथ अभिनेयं वस्तु निर्दिशति—शस्मिंहाया इत्यादिना । शस्मिंहायाः ययातिपत्न्याः

देवी । आपनि निःशङ्के बलून । आअपरिजनैर उपर प्रभूर
अवश प्रभूह आछे । (व)

राजा । आमारउ प्रभूह आछे, बल । (श)

देवी । भगवति ! एकमेव बलून, कि उपदेश देखाईते इहैवे ? (घ)

আচার্য্যো । যদাঙ্গাপয়তি ভগবন্তৌ । (হ)

বিদুঃ । তেণ হি দুবেবি বস্মাপেক্ষাঘরে সংগীদরত্নং করিঅ
তত্তমবতো দূদং পেসধ । অহবা সুদঙ্কসদৌ এষ যো উত্থা-
বহীস্মদি । [তেণ হি হাবপি বর্ণাপ্রেক্ষাং সঙ্কীতরচনাং কৃत्वा তত্তমবতো দূতং
প্রেষয়তম্ । অথবা সুদঙ্কশব্দ এব ন উত্থাপয়িষ্যতি ।] (জ)

তদাখ্যায়াঃ কৃতিং রচনাং “কৃত্তমিহিতো ভাবো দ্রব্যবৎ প্রকাশতে” ইতি নিয়মেন তথা কৃত্তং
রচিতমিত্যর্থঃ । চতুর্ণাং পদানাং উত্থা উত্থানং যস্মাৎ তথাভূতং চতুষ্পাদৌত্থং
চতুষ্পদৌগীতাদিযুক্তমিত্যর্থঃ, যদ্বা চতুর্থঃ পাদেভ্যঃ উত্তিষ্ঠতি যৎ তদিত্যুত্তর-
পদবিঃ, কলিকং তদাখ্যং রূপকং দুপ্পয়োজ্যং দুঃখেন প্রয়োগার্থং দুষ্করাভিনয়মিত্যর্থঃ ।
উদাহরন্তি কথয়ন্তি পঙ্খিতা ইতি শিষ্যঃ । তব তস্মিন্ অভিনয়েবস্তুনি একাংশসংযং
একবিষয়ালম্বনং উভयोঃ গণদাসহরদত্তयोঃ প্রয়োগং অভিনয়োপদেশং পশ্যামঃ । অন্যথা
ভিন্নবিষয়ালম্বনে উভয়োরুত্কর্ষাপেক্ষা ন বিচারয়িতুং শক্যতে, যতঃ একস্মিন্ একস্য
অপরত্বে চ অন্যস্য উত্কর্ষো প্রায়েণ সুলভৌ, অপক্লষ্টস্যপি বিষয়বিশিষ্টে উত্কর্ষস্য
সম্ভবাৎ । তাবতা একাংশমাশ্রিত্য উভयोঃ প্রয়োগদর্শনেन অবমবতো মাননীয়योঃ
আচার্য্যयोঃ উপদেশयोঃ শিষ্যयोঃ অন্তরং প্রমদং জ্ঞায়তে অচিরমেব জ्ञাস্যতে ইত্যর্থঃ । অব-
মবিশ্যত্সামীপ্যে বর্त्तমানা । তথাহি এতৌ উभावৈব স্বশিষ্যयोঃ একং বিষয়মধিকৃত্ব
উপদেশবিশেষং দর্শয়তা, তেনৈব প্রকর্ষণনির্ণয়ো মবিশ্যত্যন্যতরস্বতি ভাবঃ । “অন্তরমব-
কাশাবধিপরिधानान्निर्विभेदतादर्थ्य” ইত্যমরঃ । পশ্যাম ইত্যত্রাপি মবিশ্যত্সামীপ্যে
বর্त्तমানা । কেचित্ত্ নিল্লিসর্গে পঠিত্বা প্রার্থনাयां লৌঢ্রপ্রত্যয়ं ব্রুবতে ।

(হ) যত্ আঙ্গাপয়তি আদিশতি তদেব আশ্রিত্য উপদেশৌ আখ্যাং দর্শয়িতব্যৌ
ইতি ভাবঃ ।

পরি । মহারাজ ! শর্মিষ্ঠাচিত চতুষ্পদীয়ুক্ত ছলিকনামক নাটকের
অভিনয় প্রদর্শন করা দুঃসাধ্য বলিয়া বিখ্যাত আছে । ইরদত্ত ও
গণদাস—এই উভয় কর্তৃকই সেই নাটকের অভিনয় দর্শন করিব । তাহা
হইলেই ইহাদের মধ্যে উপদেশের পার্থক্য জানিতে পারা যাইবে । (স)

হর । তথা । (ইচ্ছতিষ্ঠতি ।) (ক)

[গণদাসী ধারিণীমবলোকয়তি ।] (খ)

টৌ । (গণদাসং বিলোক্য ।) বিশ্বর্জ্য হোহি । [বিজয়ী ভব] । (গ)

(চ) তেন ভগবত্যা আশ্রয়ানুসরণং করণে প্রবৃত্ততেন ইত্যর্থঃ । বর্ণানাং কৃতিমবৈশ-
মৌল্যস্যসম্পাদনায় যত্নশীলানাং বর্ণরাগাণাং অপেক্ষা অপেক্ষণং চেষ্টাঃ ইতি যাবৎ
তস্যাঃ গৃহং নেপথ্যস্থানমিত্যর্থঃ তস্মিন্, সঙ্গীতরচনাং গীতবাচ্যাদীনাং প্রবর্তনং কৃত্বা,
তদাযোজনং প্রযোজ্য ইত্যর্থঃ । তবমবতঃ রাজঃ সমীপে দূতং তৎসংবাদনিবেদকং কথিতং
পুরুষং প্রপশ্যতাম্ । যথা রাজা বয়স্ক কালোপযোগিনী সাবধানতাম্ অবলম্ব্যমহি,
অন্যথা অনবধানে প্রয়োগবৈফল্যাত্ ইতি ভাবঃ । অথবা দূতপ্রেষণাভাবেপি সূদক্ষস্য
আদৌ বাদনীয়স্য তীর্থযাত্রিকানুভূতস্য সূদক্ষবায়স্য শব্দ এব ন অস্মান্ উচ্যাপথিষ্যতি
রক্ষস্যানসমাশ্রয়ণায় প্রবর্ত্তশিষ্যতি ।

(ক) কথনমাবিশেষেই আত্মনঃ পরিচয়কে রাজনি দৃষ্টিমপ্যনিপাত্য প্রকৃতকাথ্যায়-
সুখমেন হরদত্তস্য প্রকর্ণগর্ভাণী ব্যজ্যতে ।

(খ) গণদাসস্য স্বপরিচয়কে ধারিণী প্রতি দৃষ্টিপাতেন সুতরাং গুণিজনোচিতঃ
নম্রতা ব্যক্তা, সা চ দৃষ্টিরবশ্যবাদিনী যত্ “দেবি, গচ্ছামি প্রতিপদ-জয়ায়,
তদাশিষং মে বিসর্জ্য” ইতি ।

(গ) বিজয়ী হরদত্তাপেক্ষয়া প্রকর্ণবান্ ভব, অথমেব গণদাসিন দেবীমবলীক্য

উভয় আচার্য্য । ভগবতী যেকুর আশ্রয় করেন, তাহাই হইবে । (হ)

বিদু । অতএব উভয় পক্ষই এক্ষণে নেপথ্যাগৃহে গমন করিয়া, সঙ্গীত
রচনা-পূর্বক, মহারাজের নিকটে দূত প্রেরণ করুন । অথবা, সূদক্ষশব্দই
আমাদিগকে যাইবার জন্য উদ্বোধিত করিবে । (ক্ষ)

হরদত্ত । আচ্ছা । (এই বলিয়া উত্থান) । (ক)

(গণদাস ধারিণীকে অবলোকন করিতে লাগিলেন ।) (খ)

[আচার্য্য প্রস্থিতৌ ।] (ঘ)

পরি। ইতস্তাষত্ । (ঙ)

আচার্য্য। (পরিব্রজ্য) । ইমৌ স্বঃ । (চ)

পরি। নির্ণয়াধিকারি ব্রবোমি—সর্বাঙ্গসৌষ্ঠবাভিব্যক্তয়ে
বিগতনেপথ্যযোঃ পাত্রযোঃ প্রবেশোঽস্তু । (ছ)

দৃষ্ট্বা প্রার্থিত আশাৰ্ঘ্যাদঃ গমনকালি গণদাসং প্রতি এতদাশীৰ্ব্বাদ এব হরদত্তা-
দয়হ্যতোতাশীৰ্ব্বাদাত্ প্রকটত্বং ভবিতব্যং ভিনিবেদয়তি, জাতঞ্চ পরতস্তথা তথা ।

(ঘ) আচার্য্য। হরদত্তগণদাসৌ অভিনয়শিচ্চকৌ, প্রস্থিতৌ রজ্জযোজনায় রজ্জান
নিষ্কামিতুমারম্ভবন্তৌ ।

(ঙ) ইতঃ অস্মিন্ মন সমীপে আগম্যতা যুবাभ्याমিতি শিষ্যঃ ।

(চ) পরিব্রজ্য প্রতিনিব্রজ্য । ইমৌ আবাং এতৌ স্বঃ আগতাবিতি শিষ্যঃ ।

(ছ) নির্ণয়াধিকারি ভবতৌরুত্কর্ষাপকর্ষণনিয়মাদিকারি ব্রবোমি অহং বক্ষ্যমাণমিতি
শিষ্যঃ । সৰ্ব্বেষাং সৰ্ব্ববিধানাং অঙ্গানাম্ নৃত্যগীতাদিরূপাঙ্গবস্তূনাং শরীরসংস্থানানাঞ্চ
ইতি গম্যতে, সৌষ্ঠবস্য সৌন্দর্য্যস্য অভিব্যক্তয়ে প্রকাশায় বিগতনেপথ্যযোঃ বৈশবিন্যাস-
রহিতযোঃ পাত্রযোঃ ভূমিকাধারিণোঃ শিষ্যজনযোঃ প্রবেশঃ অস্তু, তথাহি নানাবিধবৈশে:
যদি পাত্রাণামঙ্গানি সমাচ্ছাদিতানি স্যুঃ, তদা নৃত্যাদ্যবসরে সৰ্ব্বাঙ্গাঙ্গানাম্ পরিষ্কৃ-
তভাৱেন প্রতিভাৱং ন স্যাৎ । প্রকৃতে তু মালবিকায়াঃ স্বাভাবিকসৌন্দর্য্যসংলক্ষণায় কাম-
জননহিতুভূতপথোদরশোভাদীনামপ্রতিরুদ্ধদর্শনমতঃ সহসা এব মালবিকাং প্রতি রাজী
মদনাবেশসমুত্পাদনার্থমেব নির্দেশঃ পরিব্রাজিকায়া ইতি মন্তব্যম্ ।

দেবী । (গণদাসের প্রতি দৃষ্টিপাত করিয়া) আর্ঘ্য ! আপনি
জয়ী হউন । (গ)

[উভয় আচার্য্যের প্রশ্নান । (ঘ)]

পরি। এদিকে । (ঙ)

উভয় আচার্য্য । (প্রতিনিবৃত্ত্য ইহ্মা) এই আমরা । (চ)

পরি। আমি উভয়ের তারতম্যানির্ধারণে নিযুক্ত ইহ্মাছি । এইজন্ত

উমী । নেদমাবয়োরুপদেশ্যম্ । [ইতি নিষ্কালনী ।] (জ)

দেবী । [রাজানমবলোক্য ।] জহ রাশ্রকজ্জেসু বি ইরিসী ণিণ্ণদা
অজ্জউত্সস্স, তদো সোহণং ভোদি । [যদি রাজকাৰ্য্যেণ অপি ইদৃশো
নিপুণতা আৰ্থ্যপুৰুষ, ততঃ শোভনং ভবতি ।] (ক)

(জ) ইদং পাতস্য বিগতনেপথ্যস্য প্রবেশনং তদভাবে চ সম্যগঙ্কসৌহৃদ্যমভিব্যক্তেরিত্যর্থঃ ।
আবযোঃ উপদেশদর্শনপ্রবৃত্তয়োঃ হরদত্তগণদাসযোঃ ন উপদেশ্যং উপদেশ্যযোগ্যম্ । তথাহি
এতদুপদেশ্যতিরিক্তেণাপি অস্মাভিরনুসন্ধ্যীযতি অতঃ অলমিতদাদিষ্য ইতি ভাবঃ ।
যথাকথিতমেব প্রবর্তিতং ভবিষ্যতীতি তাত্পর্য্যম্ ।

(ক) অথ দেবী মালবিকায়াঃ পূর্ব্বতথ্যে দৃষ্টায়াঃ মাচাত্কারার্থং রাজা এব
নিপুণতরমিদং প্রস্তুতমিত্যাশয়নাঙ্ক—যদীত্যাदि । যদি রাজকাৰ্য্যেণ রাজঃ কৰ্চব্যেণ প্রজা-
বস্থাপর্য্যবেচনাदिषু অপি যথা প্রকৃতত্যাপারে ইতি ভাবঃ । ইদৃশৌ এতচ্চুল্যা নিপুণতা
চাতুৰ্য্যং আৰ্থ্যপুৰুষ স্যাৎ, তদা শোভনং উত্কৃষ্টং ভবতি স্যাদিতি সমস্মৰ্য্যে বৰ্ণমানা ।
এতচ্চ রাজানং প্রতি সৌল্লস্কনোক্তির্দেবীয়াঃ । তথাহি রাজকাৰ্য্যাदिषু সম্যগাস্থাং পরিত্যজ্য
যদমবান্ एवं নিষ্কটে নারীজনে সমাসক্তঃ কুটিলনৌতি তৎসমাগমায সমালম্বসে
তদতিমাতমন্যায়মেব প্রতিভাতি ভবতৌ রাজপ্রবরস্য, তদ্বিরম্যতামস্মাত্ দুৰ্ব্ব্যবসিতাদিতি
রাজনিষেধো ব্যজ্যতি ।

বলিতেছি,—অভিনয়ে সমুদায় অঙ্গের সৌন্দর্য্য বিশেষরূপে প্রকটনর্থ
পাত্রদ্বয়কে বেশভূষা পরিত্যাগ করিয়া প্রবেশ করিতে হইবে । (ছ)

উভয়ে । আমরাদিগকে এ কথা বলিতে হইবে না । (এই বলিয়া
উভয়ের নিজস্রমণ) । (জ)

দেবী । (রাজাকে অবলোকন করিয়া) আৰ্য্যপুত্রের যদি রাজ-
কাৰ্য্যে এই প্রকার নিপুণতা থাকিত, তাহা হইলে স্নুথের বিষয়
হইত । (ঝ)

রাজা । অলমন্যথা গৃহীত্বা ন খলু মনস্বিনি ময়া প্রযুক্তমিদং ।

প্রায়ঃ সমানবিদ্যাঃ পরস্পরযশঃপুরোভাগাঃ ॥২০॥

[অন্বয়ঃ । হে মনস্বিনি ! অনাথা গৃহীত্বা অলম্, ময়া ইদং ন খলু প্রযুক্তম্ ।
সমানবিদ্যাঃ প্রায়ঃ পরস্পরযশঃপুরোভাগাঃ (ভবন্তি) । ২০ ।]

২০ । অথ রাজা স্বং প্রতি দেব্যা অন্যথামননং নিরাকর্তুং প্রাহ—অলমিত্যাदि ।
অযি মনস্বিনি ! প্রশস্তহৃদয়ে ! অন্যথা দোষযুক্ততয়া গৃহীত্বা এতদুভাবং বিজায অলং,
তথাহি যত্বং মযি মালবিকামধিকৃত্য অন্যথা শঙ্ক্য কুরুষে তৎ ন কথমপি সচিত্তমিব
প্রতিভাতি ইতি ভাবঃ । তবৈব হেতুমাহ—খলু নিশ্চিতং ইদং প্রস্তুতং হরদত্তগণদাসযোঃ
কলহপ্রবর্তনাদিকং বস্তু ময়া ন প্রযুক্তং প্রযোচিতং, তথাহি যদি অহমত্র তদানভিসর্তে
কর্ম্মণি প্রহৃত্তো ভবেয়ং তদৈব মযি দোষমারোপয়িতুং শক্ত্যুযাঃ, তদেব নাস্তীতি
বিরম্যতাং মযি শঙ্কাকরণাদিতি ভাবঃ । ননু যদি ত্বয়া এব ইদং ন প্রযুক্তং
তদা কিময়মস্থানি আচার্য্যধোরয়ং মহান্ বিদ্যাবিবাদঃ সমুপস্থিত ইত্যাকাঙ্ক্ষাশমাহ—
প্রায়ঃ ইত্যাदि । প্রায়ঃ বাহুল্যেন সমানা তুল্যা অন্যান্যনতিরিক্তেতি যাবৎ
বিদ্যা শাস্ত্রজ্ঞানং যेषাং, তথাভূতাঃ শাস্ত্রজ্ঞানবিষয়ে সমসম্পদ ইত্যর্থঃ ।
পরস্পরস্য অন্যোন্যস্য যশসি উত্কার্ণবিষয়ে পুরোভাগঃ দোষৈকদর্শনং যেষাং তথাভূতাঃ,
বিদ্যয়া সুসহশানাং জনানাং একৈ অন্যে ষাং প্রশংসামাত্মবিকল্যনাদিকং বা তদুত্কার্ণ-
প্রকাশকং বস্তু ন জন্মন্তে ; অতএব তেষু পরস্পরং প্রায়েণ বিদ্যাবিবাদাঃ প্রাদুর্ভবন্তি,
এতন্নিমিত্তমেব হরদত্তগণদাসযোঃ সমানবিদ্যयोঃ পরস্পরবিকল্যনমসহমানযোরয়ং
মহান্ বিদ্যাবিবাদঃ প্রাদুর্ভূতঃ, নাস্তি কস্যাপ্যপরস্য ততপ্রযোজকত্বমিতি ভাবঃ ।
“প্রায়ো মুখ্যৌ” ত্যমরঃ । “দোষদৃষ্টিঃ পুরোভাগ” ইতি চ বিকাশ্চেষ্টাঃ । অত্র সামান্যা-
দপ্রস্তুতাৎ সমানবিদ্যানাং পরস্পরযশঃপুরোভাগত্বরূপাৎ বিশেষস্য প্রস্তুতস্য হরদত্ত-
গণদাসযোঃ বিবাদস্য প্রতীত্যা অপ্রস্তুতপ্রশংসালঙ্কারঃ । আত্মা জাতিঃ ।

রাজা । মনস্বিনি ! তুমি অশ্রুপূর্ণ ভাবিও না । আমি কখনও এ
বিষয়ের প্রয়োজক নই । যাহারা পরস্পর সমানবিদ্যাবিশিষ্ট, তাহারা
পরস্পরের কীর্ত্তিতে দোষই দর্শন করিয়া থাকেন ॥২০॥

[नेपथ्ये मृदङ्गध्वनिः । सर्वे कर्णं ददति ।] (ज)

परि । हन्त ! प्रवृत्तं सङ्गीतम् । तथा ह्येषा ।—(ट)

जौमूतस्तनितविशङ्खिभिर्मयूरे-

रुदग्रीवैरनुरसितस्य पुष्करस्य ।

निष्ठादिन्नपहितमध्यमस्वरोत्था

मायूरी मदयति मार्जना मनांसि ॥ २१ ॥

[अन्वयः । जौमूतस्तनितविशङ्खिभिः उदग्रीवैः मयूरैः अनुरसितस्य पुष्करस्य निष्ठादिनो उपहितमध्यमस्वरोत्था मायूरी मार्जना मनोसि मदयति । २१ ।]

(ज) नेपथ्ये देशरचनास्थाने, मृदङ्गध्वनिः मृदङ्गवाद्यम् । सर्वे राजपरिव्राजिका-
प्रभृतयः पावविशेषाः । कर्णं ददति श्रोत्रेन्द्रियं सङ्गमयन्ति मृदङ्गध्वनिदिशि इति शेषः ।

(ट) सङ्गीतं सङ्गीतककर्म, प्रवृत्तं प्रारब्धं, तथाहि एषा श्रूयमाणा इति श्लोकस्य
मार्जनाविशेषणम् ।

२१ । अथ एषा इत्यनेन सूचितायाः तदाकाङ्क्षितायाः मार्जनायाः मनोमादकत्व-
माह—जौमूतत्यादिना । जौमूतस्य मेघस्य स्तनितं गर्जितं तद्विशङ्खिभिः तद्वितर्क-
कारिभिः मयूरैः शिखिभिः उदगताः ऊर्ध्वमाक्रान्ताः शीवाः कण्ठभागे येषां तथाभूतैः,
औत्सुक्यात् उदगमितकण्ठदेशैरित्यर्थः । मङ्घ्रिः अनुरसितस्य अनुशब्दितस्य पुष्करस्य
तदाग्यवाद्यभागमुख्यस्य मृदङ्गस्य व्यर्थः, अथच पुष्करस्य पुष्करावर्तकस्य मेघस्य,
नामैकदेशे नामोपचारात्, अथवा लक्षणया पुष्करपदेन पुष्करपदवाच्यजलवर्धि-
मेघबोधनात् अर्थान्तरम् । निष्ठादिनी सुदूरव्यापिशब्दशालिनी, उपहितः सम्बन्धः
मध्यमस्वरः निषादादिसु शब्दविशेषः तस्मात् उत्तिष्ठति या सा निषादादिस्वरसम्बन्धिनी
मायूरी मयूरसम्बन्धिनी, मयूरानुरागजनिता मार्जना वाद्यस्य मधुरलयविशेषः ।

[नेपथ्ये मृदङ्गशब्दः । सकलैरु कर्णप्रदानम् । (७)]

परि । आह, किं मनोहरं सङ्गीतं आरम्भं इहैवाहं ! देखून । (८)

রাজা । দেবি ! তस्याঃ সামাজিকা ভবাম । (ঠ)

দেবী । (স্বগতম্ ।) অহো ! অবিণম্বো অস্জজতস্স ।

[অহো অবিনয় আর্থ্যপুত্রস্য ।] (৬৩ উচ্চিষ্টান্তি ।) (ড)

মনাসি অন্তঃকরণানি অস্মাকমিতি শিষ্যঃ । মদয়তি সত্ততাং নয়তি, তব গমনে পরমৌতসুক্যং সম্বাদয়তি ন ইতি ভাবঃ । মাতুরী মার্জনা যথা ভরতি—“মায়ুরী চাইমায়ুরী তথা কাস্মীরবোতি চ । তিস্সন্তু মার্জনা জ য়াঃ পুষ্করেণ সুরাশ্রয়াঃ । গান্ধারী বামকী কার্থ্যঃ ষড়্জো দক্ষিণপুষ্করে । মধ্যমশোভগঃ কার্থ্যোমায়ুয়াস্তু সুরাস্বমী” ইতি । নিষাদাদীনাং সপ্তসুরাণাং নামানি যথা—“নিষাদর্ধমগান্ধারষড়্জ-মধ্যমধেবতাঃ । পঞ্চমযে ত্যমী সপ্ততন্ত্রীকণ্ঠোল্লিতাঃ সুরা” ইত্যমরঃ । অথ মৃদঙ্গান্বনৌ ময়ুরাণাং মৈঘধ্বনিঃস্বারূপ্যভমাৎ অনুরসনপ্রহৃত্যা ভ্রান্তিমানলঙ্কারঃ । পুষ্করশব্দস্য ইতরাণ্যস্য বাচ্যত্বে স এব শ্রবণাবিভঃ । ইদং প্রহর্ষিণী ।

(ঠ) তस्याঃ মায়ুরী নামধেয়ায়াঃ মার্জনায়াঃ সামাজিকাঃ রজস্থাঃ তদধিগন্তারঃ ইত্যর্থঃ । ভবাম প্রার্থনায়াং লোট্ । তথাহি সঙ্কীতকমারধ্বমিতি মৃদঙ্গধ্বনিরৈব বিজ্ঞাপয়তি, তদেহি সর্ব্বং বয়ং গৃহীতসঙ্কতাঃ ততৈব নাস্যদর্শনাথ গচ্ছাম ইতি ভাবঃ ।

(ড) অহো আর্থ্য, আর্থ্যপুত্রস্য স্বামিনঃ অবিনয়ঃ বিনয়শূন্যতা অীজল্যমিত্যর্থঃ । যতঃ সমৈব সকাশি প্রকারান্তরেণ নায়িকান্তরভূতয়াঃ মালবিকায়াঃ দর্শনাভিলাষ প্রকাশয়তি, অন্যান্য হি একনায়িকাসকাশি নায়কস্য নায়িকান্তরানুরাগপ্রকাশ ইতি তদ্বিপরীতমৈব নায়কস্য সাহসমিতি ভাবঃ । উচ্চিষ্টান্তি নাস্যামিনয়স্থানগমনাথ ইতি শিষ্যঃ ।

মুরজবাণের ময়ূরধ্বনিসদৃশী এই মধুর গভীর মধ্যমস্বরসমুদ্ভাবিত মূর্ছনা মনকে নিরতিশয় আশ্রয়িত করিতেছে । ময়ূরেরা মেঘের শব্দ মনে করিয়া উদ্ভ্রীত হইয়া প্রতিধ্বনি করিতেছে । তাহাতে ঐ মূর্ছনা আরও বর্দ্ধিত হইয়া উঠিয়াছে ॥২১॥

রাজা । দেবি ! এইবার আমরা মৃদঙ্গবাণ শুনিতে যাইব । (ঠ)

বিদু । (অপবার্থ) ভো ! ধীরং গচ্ছ । তত্তমোদৌ ধারিণী
বিসংবাদঃ । [ভো : ! ধীরং গচ্ছ । তবমবতৌ ধারিণী বিসংবাদ-
যিষ্যতি ।] (৬)

রাজা । ধৈর্যাবলম্বিনমপি ত্বরয়তি মাং মুরজবাঘরাবোঃ ।

অবতরতঃ সিদ্ধিপথং শব্দঃ স্বমনীরথস্যেব ॥ ২২ ॥

[অর্থঃ । অর্থঃ মুরজবাঘরাবঃ সিদ্ধিপথম্ অবতরতঃ স্বমনীরথস্য শব্দ ইব
ধৈর্যাবলম্বিনমপি মাং ত্বরয়তি । ২২ ।]

(৬) অপবার্থ পরাভ্য অর্থঃ । প্রচ্ছাদ্য ইত্যর্থঃ । তল্লক্ষণং যথা—“তদুভবেদপ-
বারিতম্ । রহস্যন্তু যদন্যস্য পরাভ্য প্রকাশ্যতঃ” ইতি দর্পণে । ধীরং নাতিদ্রুতং স্বস্থ-
ভাবেন ইত্যর্থঃ । অতিদ্রুতগমনে আয়হাতিশয়েপ্রকাশাত্ বিরুদ্ধমননসম্ভবাদিতি
भावः । তবমবতৌ মাননৌষা দেবৌ বিসংবাদযিষ্যতি প্রতিকূলতাংমাচরিষ্যতি, তথাহি
তব দ্রুতগমনাदिना मालविकायामनुरागो यदि देव्याः सकाशे सुतरां व्यक्तः स्यात्
तदा तत्र प्रभवन्तौ देवौ तस्या अनुराव अपसारणादिना तत्साक्षात्कारमेव ते प्रति-
रुन्ध्यादिति धैर्यं भवता आश्रयणीयमिति भावः ।

২২ । অর্থ রাজা মৃদঙ্গশব্দশ্রবণেন প্রকৃতাবস্থায়াং স্বমনীভাবং প্রকাশয়তি
—ধৈর্যাবলম্বিনা । অর্থঃ মুরজবাঘরাবঃ মৃদঙ্গশব্দধ্বনিঃ সিদ্ধিপথং ক্রিয়ায়াঃ
সফলতাসাধনমাগম্ অবতরতঃ আশ্রিত্য গচ্ছতঃ সিদ্ধিমভিপ্রস্থিতস্য ইত্যর্থঃ । স্বমনী-
রথস্য নিজমনোরূপস্বন্দনস্য শব্দঃ ধ্বনিরিব ধৈর্যাবলম্বিনং ধীরতাভাজনমপি ধীরতয়া

দেবী । (স্বগত ।) অহো, আশুপুত্রের কি অশিষ্ট ব্যবহার !
(সকলের উত্থান ।) (৬)

বিদু । (ধারিণীকে না শুনাইয়া) ধীরে ধীরে গমন করুন ।
মাননৌষা দেবী ধারিণী আপনার অভিপ্রায় সিদ্ধির প্রতিকূলতা
করিতে পারেন । (৬)

(ইতি নিষ্কান্তাঃ সৰ্ব্বে ।) (গ)

ত্বতি প্রথমোঽঙ্কঃ । (ত)

বর্চনং চেষ্টমানমপীতি বা মাং ত্বরয়তি সত্বরং करोति । তথাহি ভবান্ মাং ধীরতয়া বর্চনং চেষ্টমানমপীতি অহমপি তথা বর্চনং চেষ্টে, কিন্তু এতন্মৃদুত্বশব্দং স্তুত্বা কথমপি নাহং স্থিরতাং গন্তুমর্হামীতি ভাবঃ । অব স্বমনসি রথত্বস্য আরোপাত রূপকম্ আপাততো ধৈর্য্যাবলম্বনেন সহ ত্বরিতত্বস্য ঐকাধিকরণ্যসম্ভবাৎ ঐকাধিকরণ্যেন নিবশ্যতী বিরোধপ্রত্যয়াৎ পর্য্যবসানে চ ধৈর্য্যাবলম্বনস্য ধৈর্য্যাবলম্বনারম্ভতয়া সমাধানাত বিরোধভাসঃ । পূর্ব্বোক্তকিবলগিরঙ্গরূপকানুপ্রাণিতা চ সুরজশব্দ সনারথশব্দত্বসম্ভাবনায়া ইব-শব্দবাচ্যায়াঃ প্রত্যয়তী বাচ্যা স্বরূপোত্প্রেক্ষা । আখ্যা জাতিঃ । উক্তোত্প্রচালদ্বারেণ নাট্যদর্শনাবসরে অমিত্রেতমালবিকাদর্শনরূপাভিলষিত-
লাভোঽবশ্যম্ভাবৌতি ব্যজ্যতে ।

(গ) সৰ্ব্বে নাটকীয়ভূমিকাধারিণঃ জনাঃ, নিষ্কান্তাঃ রজ্জাদিতি শৈথিল্যে । অস্ম্য অঙ্গশেষত্বাৎ “অনর্নিষ্কান্তনিখিলপাভোঽঙ্ক ইতি কীর্তিত” ইত্যঙ্কলক্ষণরচনার্থং সৰ্ব্বপাভাণাং রজ্জাত নিষ্ক্রমণম্ । অব পুনরাবৃত্ত্যা বীজনাংকসম্বন্ধস্য সমাধানং নাম সম্বন্ধসমুৎপত্তম্ । সুখাগমস্য প্রতীতিস্য প্রাপ্তিভাষ্যকং সম্বন্ধম্ । অত প্রথমোক্ত আচার্য্যথোরূপদেগদর্শনে নিশ্চিত প্রথমার্থস্য সমাপ্তৌ সত্যামপি তদ্বিষয়মেকান্ততঃ সমাপ্য পুনঃ পরবর্ত্তিপরিক্ষেদে বিক্ষম্ভকাটৌ প্রতিপাদ্যস্য সঙ্কটকস্য অত্রেব নিপাতনাত্ অজ্ঞাবতারো নাম অর্থোপলব্ধিকঃ আবেদিতঃ । তদ যথা—“অজ্ঞাবতারস্বজ্ঞান্তে পাবিণাঙ্কস্য সূচনাত্” ইত্যলঙ্কারকারা ব্রুবে ।

(ত) ইতিশব্দঃ সমাপ্তিবাচী, প্রথমোক্তনির্জ্ঞানকবস্ত্রনাং নিষ্কান্তাঃ সৰ্ব্বে ইত্যন্তে-

রাজা । আমি দৈর্য্য অবনমন করিয়া আছি । তথাপি এই মুরজ-
বাণের ধ্বনি, সাক্ষাৎ সিদ্ধির পথে অবতীর্ণ স্বকীয় মনোরথের শব্দের শ্রাব্য
আমাকে হরাস্বিত করিতেছে ॥২২॥

नेव समाप्तेः । प्रथमः आदिमः अङ्कः नाटकीयपरिच्छेदविशेषः, “प्रत्यक्षनेत्रचरित”
इत्यादि दर्पणालङ्कारनिबन्धकारानुमतलक्षणलक्ष्य इत्यर्थः । “इति हेतुप्रकरणप्रकर्षादि-
समाप्तिषु” इत्यमरः । एतदन्तो मुखसन्धिः अत्रैव बहुलरसार्थसम्भूताया वीजोत्पत्तेः
प्रारम्भयोगात् “यव बीजसमुत्पत्तिर्नानार्थरससम्भवा । प्रारम्भेण समायुक्ता तन्मूखं
परिकीर्त्तित”मिति लक्षणगमनात् ।

इति मालविकाग्निमित्र-व्याख्याने विजयाख्याने प्रथमोऽङ्कः ।

[सकलैर निष्क्रमण । (१)]

प्रथम अङ्क समाप्त । (३)

দ্বিতীয়োঃ ।

(ততঃ প্রবিশতি সজ্জীতরচনায়াং কৃতায়ামাশ্রমস্থঃ সৰ্বথস্যো রাজা, ধারিণী,
পরিব্রাজিকা. বিমবতস্য পরিবারঃ ।) (ক)

রাজা । ভগবতি ! অত্রভবতোরাচার্য্যযোঃ কতরস্য প্রথমং
প্রয়োগং দ্রক্ষ্যামঃ ? (খ)

পরি । ননু সমানেষুপি জ্ঞানবৃদ্ধভাৱে বয়োবৃদ্ধত্বাৎ গণদাসঃ
পুরস্কারমর্হতি । (গ)

(ক) সজ্জীতরচনায়াং গীতবাৱাদিপ্রারম্ভে, তথাহি প্রথমতঃ সূচিতস্য সজ্জীতকস্য
প্রারম্ভে কৃতে সতীত্যর্থঃ, সৰ্বথস্যঃ বিদূষকীণ সঙ্ঘে বৰ্ত্তমানঃ । বিমবতঃ ऐश्वर्याৎ
পরিবারঃ দাসপ্রভৃতয়ঃ পরিজনাঃ । সৰ্ব্বধামিৱ প্রবিশতীতি ক্রিয়ায়া অশ্ব্যঃ প্রতিপত্তব্যঃ ।
ইতঃপ্রভৃতি প্রতিমুখসম্বিরারম্ভতে, তল্লক্ষণং যথাঃ দৰ্পণে—“ফলপ্রধানোপাথস্য সুখসম্বি-
নিবেশিনঃ । লভ্যলভ্য ইৱোদমেদো যম প্রতিমুখম্ভ তৎ ।” ইতি ।

(খ) আচার্য্যযোঃ অভিনয়কলাশিক্ষকযোঃ হরদত্তগণদাসযোঃ কতরস্য হরদত্তস্য
গণদাসস্য বা প্রথমং আদৌ প্রয়োগং অভিনয়ং তচ্ছিত্তিভিনয়কৌশলপ্রতিপাদনমিত্যর্থঃ ।
দ্রক্ষ্যামঃ আলোকিধ্যামহে বয়মিতি শিষ্যঃ ।

(গ) জ্ঞানেন প্রাপ্ততয়া বৃদ্ধঃ তস্য ভাৱে জ্ঞানবশাৎ বৃহত্ত্বে সমানে অনূনা-
নতিরিক্তত্বে ঽপি ভমযোজ্ঞানস্য নূনাধিকভাৱবিরহেষুত্য়র্থঃ । বয়সা বৃহত্ত্বাৎ
অধিকবলত্বাৎ গণদাসঃ পুরস্কারং আদৌ প্রয়োগদর্শনে যোগ্যতাং অর্হতি । তথাহি

(অনন্তর গান রচনা করার পর বসন্তের সহিত আসনস্থ রাজা, ধারিণী,
পরিব্রাজিকা ও রাজার পরিবারবর্গের প্রবেশ ।) (ক)

রাজা । ভগবতি ! এই মাননীয় আচার্য্যদ্বয়ের মধ্যে প্রথমে কাহার
প্রয়োগ দেখা যাইবে ? (খ)

রাজা । তেন হি মৌদগল্য ! এবমত্রমবতোরাবেদ্য নিয়োগ-
মশ্রুণ্যং কুরু । (ঘ)

কচু । যদান্নাপয়তি দেবঃ । (ইতি নিষ্ক্রান্তঃ ।) (ঙ)

(প্রবিশ্য) গণদাসঃ । দেব ! শশ্মিষ্ঠায়াঃ কৃতির্লয়মধ্যা চতুষ্প-
দাস্তি । তস্যাশ্চ কলিকপ্রয়োগমেকমনাঃ শ্রোতুমর্হতি দেবঃ । (চ)

বথোহহত্বাদৃ গণদাস এব আদৌ প্রয়োগং দর্শয়তু ইতি ভাবঃ । এতদপি পরিব্রাজিকয়া
মালবিকয়া সহ রাজী মেলনে উপাযতয়া স্থাপিতমিতি মন্তব্যম্ ।

(ঘ) অত্রমবতো মাননীয়যোঃ আচার্য্যযোঃ সমীপে এবম্ উক্তরূপং গণদাসস্য আদৌ
প্রয়োগদর্শনাবৈদ্যকং বস্তু ইত্যর্থঃ । আবেদ্য কথয়িত্বা, অত্রমবতোরিত্যত্র কথনার্থ-
ধাতুযোগে পঠী বা । নিয়োগং আদেশং সমেতি শেষঃ । ‘অশ্রুণ্য’ ফলেন যুক্তং কুরু । সমা-
দেশাত্ ইদং বস্তু আচার্য্যযোরাবেদ্য যথা তাবপি তথৈব ব্যবহরেতামিতি ভাবঃ । এতেন
রাজীঃপি তত্র আয়হাতিরিকী ব্যজ্যতে ।

(ঙ) যদিৎ্যাদি । এষ মবদ্রিয়োগং অশ্রুণাং করোমি আচার্য্যযোরেতন্নিবেদ্য
ইতি ভাবঃ ।

(চ) লীয়ন্তে মসংজন্তি অস্মিন্ লোকমনাসি ইতি লয়ঃ গীতব্যাধাদীনাং অন্তরা-
ক্রিয়াকালযোঃ পরস্পরং তুল্যতা । তথাচামরঃ—“লয়ঃ সাম্যমথাস্মিত্য”মিতি । তেন
মধ্যা মধ্যমস্থানীয়া চতুষ্পদা চতুষ্পদীযুক্তা, শশ্মিষ্ঠায়াঃ বৃষপর্ব্বদুহিতুঃ তদাখ্যায়াঃ
স্মিত্যাঃ কৃতিঃ রচনা “মাবে বিহিতঃ কৃতপ্রত্যযো দ্রব্যবত্ প্রকাশ্যতে” ইতি নিয়মেন তথা

পরি । উভয়ের জ্ঞানগুরুত্ব সমান হইলেও, বস্তুাধিক্যবশতঃ গণদাসই
প্রথম প্রয়োগ দেখাইবার যোগ্য পাত্র । (গ)

রাজা । মৌদগল্য ! তবে তুমি মাননীয় আচার্য্যদ্বয়কে এইরূপ বিজ্ঞা-
পিত করিয়া স্বস্থানে অধিষ্ঠান কর । (ঘ)

কচু । যে আজ্ঞা মহারাজ ! (এই বলিয়া তাহার নিষ্ক্রমণ ।) (ঙ)

রাজা । আচার্য্য ! বহুমানাদবহিতোঽস্মি, তত্ প্রবেশয়
 পাত্রম্ । (ক) (নিষ্কান্তো গণদাসঃ ।)

রাজা । (জনান্তিকম্ ।) বয়স্য ! (জ)

নেপথ্যগৃহগতায়াস্চন্দর্শনসমুৎসুকং তस्याঃ ।

সংহর্ত্তমধীরতয়া ব্যবসিতমিব মে তিরস্কারিণীম্ ॥১॥

[অন্বয়ঃ । নেপথ্যগৃহগতায়াঃ তस्याঃ দর্শনসমুৎসুকং মে চতুঃ অধীরতয়া
 তিরস্কারিণী সংহর্ত্তং ব্যবসিতমিব । ১ ।]

কৃতমিত্যর্থঃ, অথ শৃঙ্গারস্য প্রকৃতত্বেন প্রতিপাদ্যত্বাৎ লয়মধ্যং তি বিশেষণম্, তথাচ—
 “শৃঙ্গারহাস্যযৌসংখ্যলয়ঃ, করুণা বিলম্বিত” ইत्याদি ভারতীয়ে । কুলিকপ্রয়োগম
 কুলিকনামকমভিনয়ং বস্তু । একমনাঃ একাঘচিত্তঃ সন্ দেবঃ মহারাজঃ শ্রীতুমর্হতি ।
 তথাহি তদারম্ভতে, অবধানপূর্ব্বকং ভবন্তিঃ শ্রুয়তামিতি ভাবঃ ।

(ক) বহুমানাত্ গৌরবাত, আচার্য্যশোরিতি শিষ্যঃ । অথবা বহুমানাত্ শ্রবণীয়স্য
 বিষয়স্য আগ্রহকারণত্বাৎ ইত্যর্থঃ । এতেন প্রকৃতি মালবিকাপ্রযোজ্যতয়া সংস্কৃতক
 রাজ্ঞোঽল্যলমায়হস্য প্রত্যথাৎ তব সুতরামনুরাগঃ ব্যক্তঃ । অবহিতঃ দত্তাবধানঃ ।
 তত্ তস্মাত্ পাত্রং অভিনয়কারিণং জনং প্রবেশয় । আরম্ভতাং প্রকৃতাভিনয় ইতি ভাবঃ ।

(জ) জনান্তিকমিত্যস্তার্থঃ পূর্ব্বমিব ব্যক্তঃ । অথ ধারিণ্যা বর্ত্তমানত্বাৎ জনান্তিক-
 নভিধানম্ । বয়স্বেতি বিদূষকসম্বোধনম্ । বিদূষকস্য শৃঙ্গারানুকূলতয়া পূর্ব্বমিব
 এতদ্বিষয়বিজ্ঞানে চ তত্সমীপে মালবিকাসম্বন্ধিপ্রস্তাবঃ ।

গণ । (প্রবেশান্তে) মহারাজ ! শগ্নিষ্ঠার প্রণীত লয়মধ্যা চতুঃপদী
 আছে । তাঁহার সেই ছলিকনাটক অবহিতচিত্তে শুনিতে আজ্ঞা হউক । (চ)

রাজা । আচার্য্য ! উহাতে আমার বিশেষ আগ্রহবশতঃ অবহিত
 হইলাম । এখন পাত্র-প্রবেশের ব্যবস্থা করুন । (ছ)

(গণদাসের নিষ্করণ ।)

রাজা । (জনান্তিকে) বয়সা ! (জ)

विद् । (अपवार्थः ।) उबद्धिदं गअगमहु सस्सिहिदमक्खिअं च,
तां अण्णमत्तो दाणिं पेक्ख । [उपस्थितं नयनमधु सन्निहितमच्चिकं च,
तदप्रमत्त इदानीं प्रेक्षस्व ।] (भ)

१ । अथ मालविकादर्शने कालक्षेपाचमतामात्मनो विदूषकसमीपे निवेदयति—
नेपथ्येत्यादिना । नेपथ्यगृहगतायाः वेशरचनास्थानमधितिष्ठन्त्याः तस्या मालविकायाः
दर्शनसमुत्सुकं दर्शनार्थं कौतुकयुक्तं मे मम चक्षुः नेत्रम् अधीरतया अधैर्यवर्जितं
तिरस्करिणीं यवनिकां संहर्तुम् उत्सारयितुम् इव व्यवसितं विचेष्टितम् । तथाहि मम
एवम् अस्यां मालविकायाम् अनुरागो यथा नेपथ्यधारणानन्तरं यवनिकापसारणकाल-
मपि सोढुमन्मत्तः सहसा यवनिकासुतसार्थं तदालोकनाय प्रवृत्तिमुद्वहामीति भावः ।
सत्वरमेव मालविका गृहीतनेपथ्या प्रविशतु किं कालविलम्बेन इति तात्पर्यम् ।
अत्र मालविकादर्शनोत्सुके चक्षुषि तिरस्करिणीसंहरणाध्यवसायसम्भावनायाः इव-
गण्डेन व्यञ्जनात् क्रियोत्प्रेक्षा वाच्या । “प्रतिसौरा यवनिका स्थात्तिरस्करिणी च
सा” इत्यमरः । आर्याजातिः ।

(भ) अपवार्थः । एतल्लक्षणमपि प्रागेव उक्तम् । नयनस्य नेत्रस्य सम्बन्धे मधु
मधुसदृशं, मधु यथा लोकस्य दृष्टिं साधयति तथैव सत् वस्तु नेत्रस्य प्रीतिं साधयति
तथाभूतम् । सन्निहिता सन्निहृष्टा मच्चिका मधुगहणान्तरायभूता सरघा यत्र तथा-
भूतं, तत् तस्मात् मच्चिकायाः सन्निहितत्वात् इत्यर्थः । अप्रमत्तः सावधान इत्यर्थः ।
प्रेक्षस्व, तथाहि मधुचक्रे यदि मच्चिकाः सन्निहिताः तिष्ठन्ति, तदा तस्मात् मधुसंग्रहे
सुतरां सावधानता अवलम्बितव्या, अन्यथा मच्चिकाणां दंशनेन आत्मनः अनिष्ट-
सम्भवादिति भावः । प्रकृतार्थस्तु इयमसौ समुपस्थितेव मालविका तत्र नेत्रप्रीति-
सम्पादिका, अन्तिके च तदनुरागान्तरायभूता वर्तते महिषी धारिणी, तत् सावधानं

नेपथ्यागृहे अविष्टो सेहो मालविकारं दर्शनार्थं यदीयं नयनं नितास्त
उत्सुकं च तज्जगत् एकरूप अधीरं हृदयं उठिशास्ते ये, यवनिकाके येन हिन
करिबारं सकलं करिशास्ते ॥१॥

[ततः प्रविशत्याचार्यवैद्यमाणाङ्गसौष्ठवा मालविका] । (ज)

विद् । (जनान्तिकम्) पेक्खदु भवं । ण क्व, से पडिच्छन्दादो
परिह्वीअदि मधुरदा । [प्रेक्षता भवान् । न खल्वस्याः प्रतिच्छन्दात् परि-
होयते मधुरता । (ट)

वैद्येण आलोकतां भवान् मालविकां, यथा तव अनुरागतिशयो न प्रकाशतां याति ;
अन्यथा धारिणी ज्ञातवत्त्वा प्रतिवध्नीयात् तव समुद्यममिति भावः । एतन्मते माल-
विकायां मधुत्वारीपो गम्यः, धारिण्याच्च मच्चिकाखारोपः, इति उभयोः सापेक्षत्वे न
सङ्करः । केचित्तु—सन्निहिता मच्चिका मधुसमास्वादिना यत्र तथाभूतं, तथाहि
मालविका आगता त्वमपि तदुपभोगकारी समुपस्थित एव वर्त्तसे अतः अप्रमत्त एव
प्रेक्षस्व इति । एतन्मते मच्चिकालस्य राज्ञि आरोपो गम्यः । मच्चिका यथा मधुनि
तदास्वादनाय निपतिता पचादीनां संलग्नतया नान्यत्र उत्पत्य गन्तुं शक्नोति तथा
त्वमपि मालविकायामेकान्ततः अनुरक्तः अनन्यासक्तो भवेति भावो व्यज्यते ।

(ज) आचार्येण गणदासेन मालविकायाः शिचकेण अवैद्यमाणं दृश्यमानम्
अङ्गानां सङ्गीताङ्गानां देहानाञ्च सौष्ठवं सौन्दर्यं यस्याः तथाभूता । मालविका
प्रविशति ।

(ट) भवान् राजा प्रेक्षताम् इमांमुपस्थितां मालविकामिति शेषः, अस्याः प्रत्यक्ष-
दृश्यमानायाः वालविकामालविकायाः, प्रतिच्छन्दात् प्रतिहृतेः, चित्रितमूर्त्तरित्यर्थः ।
मधुरता माधुर्यं न परिह्वीयते नूनतामापद्यते, तथाहि इयमस्याभिः यथा चित्रे दृष्टा
तथैव वस्तुगत्या मूर्त्तावपि इति महदस्या रूपस्य माधुर्यं, प्रायेण प्रतिहृतौ कृत्रिमतया
लावण्यमधिकं चित्रकरैः विन्यस्यते इयं चित्रे वालवे च समैवेति महदाश्चर्यम् ।
“प्रतिरूपं प्रतिच्छन्द” इति विकारुशेषः ।

विद् । (अपवारित करिग्न) नयनमधू मालविका उपस्थित इहैग्राह्ये ।
मर्किकां सन्मुखे अवस्थित । सूत्राङ्गं सावधाने अवलोकनं करुन । (ख)
[आचार्य-परिदृष्टेर्देहसौष्ठवसम्पन्ना मालविकायाः प्रवेशः ।] (ङ)

राजा । (अपवाये) । वयस्य !

चित्रगतायामस्यां कान्तिविसंवादशङ्खि मे हृदयम् ।

सम्प्रति शिथिलसमाधिं मन्ये येनेयमालिखिता ॥२॥

[अन्वयः । चित्रगतायाम् अस्यां मे हृदयं कान्तिविसंवादशङ्खि (आसीत्), सम्प्रति येन इयम् अलिखिता, (तं) शिथिलसमाधिं मन्ये । २ ।]

२ । अथ राजा चित्रितमूर्तेः सौन्दर्यापेक्षया प्रकृतसत्यभूतमालविकायाः सौन्दर्य-
मधिकं निर्वृत्ति—चित्रेत्यादिना । वयस्येति गद्यभूतं सम्बोधनपदम् अत्रैवानुकर्षणान्वेति ।
चित्रगतायां चित्रफलके चित्रितायाम् अस्यां मालविकायां मालविकायाः चित्रितमूर्ता-
वित्यर्थः । मे मम हृदयं चेतः कान्तिविसंवादं शरीरसौन्दर्यस्य वैष्ठादृश्यं शङ्कते
यत् तत् तथाहि तदानौ मालविकायाः चित्रिताम् आकृतिं दृष्ट्वा मया एवं सन्दिग्धं
यथा प्रकृतमालविका चित्रमूर्तिमपेक्ष्य नानशोभा वा इति, यतः दृष्टपूर्व्वेभ्यः सर्व्वेभ्य
एव रूपेभ्यः तदानौ तस्य सौन्दर्य्यस्य परमोत्कर्षः सम्भावित इति भावः । किन्तु सम्प्रति
प्रकृतमालविकायाः दर्शनवेलायामित्यर्थः । येन चित्रकरेण जनेन इयं मालविका
अलिखिता चित्रगता कृता चित्रिता इत्यर्थः । तं चित्रकरं शिथिलः अनतिशयः समाधिः
मनोयोगः यस्य तथाभूतं स्वीये कर्त्तव्ये मालविकामूर्तिलेखनविषये अमनोयोगिनमित्यर्थः ।
मनेन सम्भावयामि, तथाहि यदि सः निपुणश्चित्रकरः सम्यङ्मनोयोगेन तत् मालविकार्था
चित्रं चित्रितमकरिष्यत् तदा अस्या आकृतिमहिमा तव सर्व्वथा परिस्फुरितः अभविष्यत्
इति चित्रगतमूर्त्तिसौन्दर्यापेक्षया प्रकृतमालविकायाः सौन्दर्य्यमधिकमनोहारि इति
व्यतिरेको व्यज्यते । चित्रकरे शिथिलसमाधितस्य सम्भावनाया 'मन्ये'शब्देन
व्यञ्जनात् उत्प्रेक्षालङ्कारः । द्वितीयाहं अवश्यं वाच्यः किन्तुशब्दो नोक्त इति
वाच्यानभिधानं दोषः । येनेत्यादिना यच्छब्देन उद्देश्यतया वक्तव्यस्य विधेयादुत्तरं

विद् । (जनास्तिके) अवलोकनं करुणम् । चित्रं मूर्ति अपेक्षा
मजीव मूर्तिंते ईश्वर माधुर्य्येण किङ्कमात्र वैलक्षण्य इत्येवम् । (ट)
राजा । (अपवारणपूर्व्वकं) वयस्य !

গণ । বত্বে ! মুক্তসাধ্বসা সত্বস্থা ভব । (ঠ)

রাজা । (স্বগতম্) অহো ! সর্বস্থানানবদ্যতা রূপবিশেষস্য ।

তথাহি । (ড)

দৌর্ঘাচং শরদিদু কান্তি বদনং বাহু নতাবংময়োঃ

সংক্ষিপ্তং নিবিড়োন্নতস্তনমুরঃ পার্শ্বে প্রমৃষ্টে ইব ।

নিবন্ধাৎ বিধিপ্রতিষেধঃ, অত তচ্ছব্দস্য অনুপাদানঃপি যচ্ছব্দস্য উত্তরবাক্য-
গতত্বেন তচ্ছব্দস্যর্থত্বমिति । তথাচ দর্পণে—“যচ্ছব্দস্যোত্তরবাক্যগতত্বেনোপাদানে
সামর্থ্যাৎ তচ্ছব্দস্যর্থত্বম্, যথা—“আত্মা জানাতি যত্ পাপম্” ইতি । আত্মাজাতিঃ ।

(ঠ) মালবিকায়াং গণদাসস্য স্নেহাতিরেকাত্ শিষ্যসম্পর্কাস্ত বত্বে ইতি সম্বোধনম্ ।
মুক্তং পরিত্যক্তং সাধ্বসং ভয়ং রাজপ্রভৃतीনাং গৌরবিতানাং দর্শনসমুত্থং ভয়মिति যাবত্,
যথা তথাভূতা, নিঃশঙ্কা সতী, সত্বস্থা স্বभावस्थिता, “সত্বং দ্রব্যে স্বभावे च
व्यवसायप्रभावयोः । पिशाचादौ गुणे प्राणवलजन्तुषु चेतसि” ইত্যজযবচনাত্ রাজ-
দর্শনাদিনা ভয়জনিতবিকারসদৃশভবে সর্বথা অভিনয়নৈপুণ্যস্য প্রদর্শনেन প্রকর্ষণাভঃ
অসম্ভব এব, অভিনয়নৈপুণ্যপ্রদর্শনস্য লজ্জাদিপরতন্ত্রতয়া ব্যাঘাতস্য ভূয়ো-
দর্শনাদনুভবাস্ত ।

(ড) রূপবিশেষস্য বিলচণাকারস্য, সর্ব্বেষু সকলিষু স্থানেষু অঙ্গবিশেষেযু অনবদ্যতা
অনিন্দনীয়তা, তথাহি সর্বাণ্যেব অঙ্গানি যত্ উত্কটানি তত্ কস্যচিদিব রূপস্য
ভবতি নত্ সাধারণ্যেব অতএব দুর্লভত্বাদৌহৃদস্য প্রশংসা ইতি ভাবঃ ।

চিত্রে ইহার আকৃতি দর্শন করিয়া আমার মনে এই শঙ্কা হইয়াছিল যে—
বাস্তবিকই ইহার কাস্তি বোধ হয় একরূপ নহে । এক্ষণে মনে হইতেছে—
যে ব্যক্তি ইহার চিত্র অঙ্কিত করিয়াছিল, সে মনোযোগপূর্ব্বক ভাল
করিয়া চিত্রিত করিতে পারে নাই ॥ ২ ॥

গণ । বৎসে ! ভয় ত্যাগ করিয়া প্রকৃতিস্থ হও । (ঠ)

রাজা । (স্বগত) ইহার সর্ব্বাঙ্গের সৌন্দর্য্য অনিন্দনীয় । (ড)

मध्यः पाणिमितोऽमितश्च जघनं पादावरालाङ्गुली

कन्दो नर्त्तयितुर्यथैव मनसि स्निष्टं तथास्या वपुः ॥३॥

[अन्वयः । (अस्याः) वदनं दीर्घाञ्च शरदिन्दुकान्ति, बाहू अंसयोः नतौ, उरः संचितं निविद्धोन्नतस्तनं, पाश्चै प्रभृष्टे इव, मध्यः पाणिमितः, जघनम् अमितं, पादौ च अरालाङ्गुली, नर्त्तयितुः मनसि यथा कन्दः, तथैव अस्याः वपुः स्निष्टम् । ३ ।]

(३) अथ शरीरस्य अनवयवतां प्रत्यङ्गप्रकर्षोपन्यासेन वक्ति—दीर्घाञ्चमित्यादिना । वदनं मुखम् अस्या इति शेषः । शरदिन्दुवत् शारदचन्द्रवत् कान्तिः सौन्दर्यं यस्य तथाभूतं, दीर्घाञ्चम् आश्रयतलोचनयुक्तम्, एतत् सर्व्वं मुखसौन्दर्य्यमिति भावः । बाहू भुजौ अंसयोः बाहुमूलयोः नतौ नतिमन्तौ, एतदपि बाहुसौन्दर्य्यमिति । उरः वक्षःस्थलं संचितं प्राप्तसङ्कोचं निविद्धौ घनसन्निवेशौ उन्नतौ उच्चौ स्तनौ कुक्षौ यव तथाभूतं घनोन्नतस्तनसम्बाधमित्यर्थः । इदं स्तनसौन्दर्य्यमिति । पाश्चै उदरपार्श्वद्वयं, प्रभृष्टे परिमार्ज्जिते इव, तथाहि यथा गृहमितिप्रभृतिकं केनचित् लेपितं बन्धुरतां परित्यज्य समतामिव समाश्रयति तद्वत् अस्या पार्श्वद्वयं बन्धुरतायुज्यं जातमिति भावः । एतत् पार्श्वद्वयसौन्दर्य्यमिति । मध्यः कटिदेशः पाणिना करतलेन मितः परिमितः, अस्याः कटिदेशस्तथा सूक्ष्मः यथा अङ्गुष्ठतज्ज्यान्त्योरन्तरे परिमातोति भावः । एतत् कटि-सौन्दर्य्यमिति । जघनम् अमितम् अपरिमितम् अतिस्थूलमित्यर्थः । एतत् जघनसौन्दर्य्यमिति । पादौ चरणौ अराला वक्राः अङ्गुल्यः ययोः तथाभूतौ, एतत् पादसौन्दर्य्यम् । नर्त्तयितुः नृत्यशिक्षकस्य मनसि चित्ते यथा कन्दः अभिप्रायः नृत्यशिक्षकः यथा यथा अङ्गसंस्थानं नृत्योपयोगितया समुत्प्रेक्षते इत्यर्थः । तथैव तद्रूपमेव नतु अन्यथा इति भावः । अस्याः मालविकायाः वपुः अङ्गं स्निष्टं सङ्गतं, तथाहि सर्वाङ्गेष्वेव अस्यास्तथा सौन्दर्य्यसौमा यथा नृत्यकौशलम् अनुपयुक्तं लेशतोऽपि न स्यादिति भावः । अत्र पूर्व्व-पदार्थानां चतुर्थचरणवाक्यार्थे प्रति हेतुतया भानात् वाक्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्गमलङ्कारः । पार्श्वयोः प्रभृष्टत्वसम्भावनायाः इवशब्देन बोधनात् वाच्या क्रियोत्प्रेक्षा । शर-दिन्दुकान्तीत्यत्र समासगता उपमा चेति सङ्करः । मध्यस्य पाणिमितत्वमसम्भवादपि सम्भाव्यतया वर्ण्यते इति अतिशयोक्तिरुत्प्रेक्षा वा गम्या । तथाशब्दोत्तरं प्रयोक्तव्यस्य

[মাল । উপগানং কৃत्वा চতুষ্পদবস্তু গায়তি ।] (৬)

দুঃস্থো পিঅো তস্মিঁ ভব হিঅশ্র ! গিরাসং

অহো অপঙ্কশো মে পুরহ কিং পি বামশো ।

এসো সো চিরদিহো কহং ঔণ দৃষ্টবো

গাহ ! মং পরাধোণং তুহ গণঅ সতিস্বম্ ॥ ৪ ॥

[দুঃস্থঃ মঃ প্রিয়স্তাষ্মিন্ ভব হৃদয় নিরাশম্

অহো অপাঙ্কশো মে স্কুরতি কিমপি বামকঃ ।

এষ স চিরদৃষ্টঃ কথং পুনর্দৃষ্টব্যো

নাথ মাং পরাধীনাং ত্বয়ি গণয় সত্বণাম্ ॥ ৪ ॥]

[অন্তর্যঃ । হৃদয় ! প্রিয়ঃ দুঃস্থঃ (অতঃ) তস্মিন্ নিরাশং ভব । অহো মে বামকঃ অপাঙ্কশঃ কিমপি স্কুরতি । এষঃ সঃ চিরদৃষ্টঃ, পুনঃ কথং দৃষ্টব্যঃ । নাথ । পরাধীনাং মাং ত্বয়ি সত্বণাং গণয় । ৪ ।]

এবং-শব্দস্য অস্থানে যথাশব্দোক্তং নিবেগাত্ অক্লমতা-দোষঃ । “অরাশং হজিনং জিন্ন” ইত্যমরঃ । “অমিপ্রায়স্কন্দ আগ্রয়” ইতি চামরঃ । হস্তং শার্দ্দূলবিক্রীড়িতম্ ।

(৬) উপগানং গানস্য প্রারম্ভে কৃত্যং স্বরানুশীলনং বসন্তাদিরাগালাপমিতি যাবত্, কৃৎবা, চতুষ্পদবস্তু পাদচতুষ্টয়যুক্তং গেয়ং পটং গায়তি স্বরসংযোজনে প্রযোজয়তি ।

ইহার লোচনদ্বয় দীর্ঘ; মুখমণ্ডল শরৎকালীন চন্দ্রসদৃশ-কাণ্ডি-
বিশিষ্ট; বাহুযুগল স্বকপ্রদেশে নতভাবাপন্ন। হৃদয়দেশ নিবিড়োন্নত
স্তনযুগলের সন্নিবেশবশতঃ অপ্রশস্ত; পার্শ্বদ্বয় যেন মার্জিত; মধ্যদেশ
হস্ত দ্বারা পরিমাণ করা যায়; জঘন অতি বিশাল; পদযুগলের
অঙ্গুলি সকল কুটিলভাবাপন্ন। ফলতঃ নৃত্যাচার্য্য গণদাসের মনের ইচ্ছানু-
সারেই যেন ইহার দেহ সংঘঠিত হইয়াছে ॥৩॥

মাল। [উপগান অর্থাৎ গানের অগ্রে বসন্তাদিরাগসঙ্গত স্বরবিশেষ
আলাপ করিয়া, চতুষ্পদ গান করিতে লাগিলেন । (৬)]

४ । अथ तदेव गीयमाह—दुर्लभ इत्यादिना । हे हृदय ! सन्तोषनमिदम् निरन्तरं प्रियजनोन्मुखम् आत्मना हृदयं प्रति । प्रियः दयितः अग्रिमिवो नाम राजप्रवरः दुर्लभः कथमपि लब्धुं न शक्यः त्वया दासोपदं गतश्च इति शेषः । अतः तस्मिन् प्रिये राजनि निराशम् आशारहितं भव, दुर्लभस्य जनस्य आशंसया केवलं मनोरथालाभजन्यं कष्टमेव परिणामे लभ्यं नतु आशापूरणजन्यः सन्तोष इति कथमिव स्वेच्छया कष्टवरणमिति भावः । अन्नो इति शौरसेन्यादिभाषासु विषादसूचकमव्ययम् । तदर्थं एव संस्कृते अहोशब्द इति । वामकः वामः मे मम अपाङ्गकः चक्षुःप्रान्तभागः, किमपि स्वल्पं स्वल्पम् अनि-
र्वचनीयं वा स्फुरति स्पन्दते, तथाहि स्त्रीणां वामाङ्गस्य स्पन्दनेन शुभमेव भावि सृज्यते, अतः समापि वामनेवप्रान्तस्पन्दनेन राजसमागमो नितरामसम्भवोऽपि वा सृज्यते, तत् तद्विषयकाशयाः न सुतरामकर्तव्यत्वमिव प्रतिभाति इति पूर्वंप्रचक्ष्य अन्यथाकरणं गम्यम् । एष सः मम प्रियः चिरं बहुकालानन्तरं बहुपूर्वमित्यर्थः । दृष्टः आलोकितः मया इति शेषः । तथाहि प्रियस्य तस्य बहुकालमदर्शनात् दर्शनाशा वलवती जाता इति भावः । अथवा चिरदृष्टः अनुरागबाहुल्यात् सततमेव हृदये दृश्य-
मानः एषः प्रत्यक्षोभूतः, एतावन्तं कालं यावत् सर्वदैव हृदयासने प्रियरूपेण स्थापितः स इदानीं सम्मुखे वसते । पुनः वारान्तरे कथं केन प्रकारेण द्रष्टव्यः आलोकयितव्यः, केन प्रकारेण तं पुनर्दृष्टुं दर्शनाशामतिमात्रद्वन्द्वमुपशमयेयमिति भावः । अथ आत्मनः विरहदुर्गतावस्थाम् उद्दिश्येन राज्ञो निवेद्य तद्दर्शनप्रार्थनाम् पिशुनयति—नाथेत्यादिना । नाथ ! पराधीनां त्वदेकमात्रवशीभूतां मां त्वयि प्रिये सदृशाम् आशावतीं गणय विवेचय । तथाहि त्वयि एकान्ततः वशीभूतायाः मम नास्ति शरणान्तरं, त्वमेव मम शरणमिति मयि अनुग्रहेण देहि वारमेकमपि दृष्टिपातमिति भावः ।

एतदनुरूपा आर्या रत्नावल्यां यथा—“दुर्लभ जनानुरागो लज्जागुरुः परवसो अस्या । पित्रसहि विसमं पेसं मरणं सरणं शवरि एकम् ॥” इति । स्त्रीणां वामाङ्गस्पन्दनं पतिलाभसूचकमिति मत्स्यपुराणे—“योषिह्लासोऽपाङ्गदेशे अत्रणान्ते प्रिया श्रुतिः” इति । अथ तस्मिन् इत्यादि वाक्याथं प्रति दुर्लभ इत्यादि वाक्याथस्य हेतुत्व-

प्रियजन—दुर्लभ, अतएव रुमय ! तूमि तौशर आशी छाड़िग दाओ ।

[ততৌ যথারসমভিনয়তি ।] (ণ)

বিদু । (অপবার্থ) ভো বসন্ত ! চতুষ্পদবস্তু অং দুবারিকরিঅ
তুই উবড়াবিদৌ অণ্মা তত্তভৌদৌ । [ভো বসন্ত ! চতুষ্পদবস্তুকং হারৌক্ল্য
ত্বয়ি উপস্থাপিত আত্মা তবভবত্যা ।] (ত)

রাজা । সখে ! এবমেব মমাপি হৃদয়ম্ । অন্যথা খলু —(থ)

প্রত্যযাত্ কাব্যলিঙ্গং বাক্যার্থহেতুকম্ । অথ পাদচতুষ্টয়ে নিব্ব্যদঃ বিচ্ছয়ঃ কৃপঃ চিন্তা
দৈন্যঞ্চ ইত্যেতি ব্যভিচারিমাণাঃ । সুখরাগাদ্যনুভাবৈরুপদর্শিতাঃ ক্রমেণ ।

(ণ) যথারসং রসাননতিক্রম্য, যথ যৌ রসঃ তব তদুভাবাভিনয়েন ইত্যর্থঃ ।
অভিনয়তি অঙ্গভঙ্গীপ্রমুদিতকং করোতি । অথবা স্বহৃদয়গতশৃঙ্খাররসানুগুণং ভাষ
প্রকাশয়তি, স চ ভাবঃ প্রকৃতেঃপি উপযুজ্যতে গৌণবিষয়স্ত্যপি শৃঙ্খাররসবিষয়কত্বাৎ ।

(ত) চতুষ্পদবস্তুকং পাদচতুষ্টয়াত্মকমুক্তং বস্তু হারৌক্ল্য ব্যাপারতয়া অবলম্ব্য
“দুর্লভঃ প্রিয়ঃ” ইत्याদি কুলিকাপরনামধেয়ং বস্তুপ্রতিপাদনব্যপদেশেন ইত্যর্থঃ । তব-
ভবত্যা আদরভাজনীমৃতযা মালবিকয়া ত্বদনুরাগভাজনতয়া মাননীয়া বা ত্বয়ি
আত্মা শরীরং “আত্মা দেহে ধৃতৌ ক্লীবে স্বভাবৈ পরমাत्मনি” ইत्याদি কোষঃ । উপস্থাপিতঃ
যহণীয়তয়া সমর্পিতঃ । তথাহি কুলিকপ্রয়োগেণ ক্লুরূপঃ ত্বয়ি আত্মসমর্পণমেব
অন্যথা সুখ্যতয়া প্রতিপাদ্যতে, গানানন্তরং যথারসমভিনয়েন তথৈব প্রত্যযাত্ ইতি ।
অপবার্থ্য কথনন্তু ধারিণীবিজ্ঞানপ্রতিহননার্থম্ অন্যথা জ্ঞাততত্বা সা ইদানীমেব বা
স্বানিষ্টফলকং মালবিকায়া নৃত্যাদিশ্যামসু উপলব্ধ্য প্রতিহন্যাदिति ভাবঃ ।

অহো ! আমার বাঁম অপাঙ্গ কিঞ্চিৎ স্পন্দিত হইতেছে । বাঁশাকে
বহুকাল যাবৎ দেখিতেছি, তাঁহাকে কিরূপে আবার দেখিব ? নাথ ! আমি
পরার্থীন । তোনাতেই আমার একান্ত অনুরাগ জানিবে ॥৪॥

[অনন্তর রসানুসারে অভিনয় । (৭)]

বিদু । (অপব্যবহৃত করিয়া) বসন্ত ! এই চতুষ্পদী আশ্রয় করিয়া
আদরগীয়া মানবিকা আপনাতেই যেন আত্মাকে উপহারস্বরূপ গ্রহণ
করিলেন । (ত)

जनमिममनुरक्तं विद्धि नाथेति गेये

वचनमभिनयन्तग्रा स्वाङ्गनिर्देशपूर्वम् ।

प्रणयगतिमदृष्ट्वा धारिणीसन्निकर्षा-

दहमिव सुकुमारप्रार्थनाव्याजमुक्तः ॥५॥

[अन्वयः । हे नाथ ! इमं जनम् अनुरक्तं विद्धि इति गेये स्वाङ्गनिर्देशपूर्वं वचनम् अभिनयन्त्या (अनया) धारिणीसन्निकर्षात् प्रणयगतिम् अदृष्ट्वा, अहं सुकुमारप्रार्थना-
व्याजमुक्त इव । ५ ।]

(ध) समापि न केवलं तवेत्यपिशब्दार्थः । एवमेव त्वया कथितरूपमेव हृदयं मनो-
भावः । तथाहि अहमपि चतुःपदवस्तुगानकलेन अस्या मयि आत्मोपस्थापनमनेन
निर्द्धारयामि इति भावः । अनया मालविकाया खलु निश्चितम् अस्यांशस्य पथे
अन्वयः प्रतिपत्तव्यः ।

५ । अथ स्पष्टं मालविकायाः पूर्ववचनोपन्यासतो विज्ञाप्यं विशिनष्टि—जन-
मित्यादिना । हे नाथ ! प्राणेश्वर ! इमं मङ्गलचरणं जनम् अनुरक्तं त्वयि सानुरागं
विद्धि जानौहि, इति उक्तद्वयं वस्तु गेये गानविषये स्वाङ्गनिर्देशः स्वस्याः
अङ्गविन्यासेन निर्द्धारणं तत्पूर्वं तदाचरणपूर्वकमित्यर्थः । वचनम् उक्तार्थप्रकाशकं
कलिकवाक्यम् अभिनयन्त्या स्वरसंयोगेन गायन्त्या सत्या धारिण्याः प्रधानमहिष्याः
सन्निकर्षात् सान्निध्यात् प्रणयगतिं मम प्रेमवृत्तान्तम् अदृष्ट्वा अनवलोक्य, तथाहि अहमपि
एतस्याम् इतोऽधिकतरमनुरक्तस्तथापि नालमस्मि तत्प्रकाशनाय धारिणीमयादिति भावः ।
अहम् अनया प्रियत्वेन अनुगृहीतः जनः सुकुमारप्रार्थनायाः कौमलयाच्चायाः
व्याजम् उक्तः कथितः । तथाहि मम अस्मान्मायहमज्ञानाना एव इदम् इत्यं विनोत-
प्रार्थनया मयि आत्मोपस्थापनं करोति, ज्ञाततत्त्वा यदि तदा नैवं कातर्यं विन्देदिति
भावः । अथवा सुकुमारप्रार्थना एव व्याजः यत्र तथाभूतं यथा तथा उक्तः । तथाहि
कलिकव्यपदेशेन मयि सुकुमारप्रार्थना कृता इति भावः । तादृशसुकुमारप्रार्थनायाः

राज्ञी । मत्थे ! आमादेर उभयैरत्रै हृदय एवैकप । एवै मानविका
निश्चयै—(थ)

[মালবিকা গীতান্তে নিষ্কৃমিতুমারাম্ভা] । (৬)

বিদ্ । ভোদি ! চিচ্চ কিচ্চ । কিম্ভি বো বিসুমরিদো
‘কন্মমেদো । তং দাব পুচ্ছিস্সম্ । [ভবতি । তিচ্চ কিচ্চিৎ । কিমপি বো
বিচ্ছৃতঃ কন্মমেদঃ । তং তাবৎ প্রত্যাগমি ।] (৭)

প্রকৃতায়াঃ স্বরূপপ্রচ্ছাদনায় ব্যাজশব্দোপন্যাসাত্ তস্য চ ইবশব্দেন সম্ভাবনাপ্রলয়নাত্
সাপন্নবীতপ্রচালঙ্কারঃ । ইতং মালিনী নাম ।

(৬) গীতস্য প্রস্তুতস্য কলিকস্য অন্ত অবসানে, নিষ্কৃমিতুং রজ্ঞাত্ বহির্ভবিতুম্
আরম্ভা প্রবৃতা, এতেনাস্যা সুগ্ধাজনসুলভঃ লজ্জাতিশয়ো ব্যক্তঃ । আরম্ভেতি
“প্রাদিকন্মণি ক্তঃ কত্ঠরি চ” ইতি আদিকন্মণি ক্তপ্রত্যয়ঃ । এতচ্চ রাজ্ঞঃ শ্রীতসুখ-
বর্জনশংসনায় কবিণা প্রস্তুতম্ ।

(৭) কিচ্চিৎ অশ্লকালং যাবৎ, তিচ্চ গতিং নিবর্তন্য । বঃ যুস্মাকং কিমপি স্বল্যঃ
কন্মমেদঃ কার্যবিশেষঃ বিচ্ছৃতঃ, তথাহি কলাপ্রদর্শনে যৎ যৎ কন্ম আচরণীয়ং তৎ তৎ
সর্ব্বং ন সম্যাদিতম্ অংশবিশেষস্য বিচ্ছরণাদিতি তৎ করণার্থং চণং বিলম্বী যুজ্যতে
ইতি ভাবঃ । বস্তুতস্তু মালবিকায়ামতিতরামাসক্তস্য রাজ্ঞঃ যথা সম্যগ্ দর্শনং
भवति তৎসাধনায় एव विदूषकस्यायं मालविकाविलम्बनप्रसावः, इदानीं
परिश्रान्तायास्तस्याः सौम्यताया आधिक्येन अभिव्यक्तेरिति । तं तावत् कन्ममेदं त्वया
विच्छृतपूर्वमित्यर्थः । प्रत्यामि ज्ञातुमिच्छामि प्रच्छ्रधातोर्ज्ञानगोचरेच्छावाचितान्तदर्थः ।

গান করিবার সময়ে ‘নাথ ! এই ব্যক্তি আপনাতেই অনুরক্ত জানি-
বেন’ এইরূপ কথা অঙ্গভঙ্গী বিজ্ঞাসসহকারে অভিনয়ে প্রবৃত্ত হইয়া, ধারিণীর
সান্নিধ্যবশতঃ আমার প্রণয়ের চিহ্ন পাওয়া সম্ভবপর নহে জানিয়া আপনার
অঙ্গ নির্দেশপূর্ব্বক স্নকুমার প্রার্থনাচ্ছলে আমাকেই যেন ঐ কথা
বলিলেন ॥ ৫ ॥

[গীতান্তে মালবিকার নিষ্কৃমণ চেষ্টা । (৬)]

বিদ্ । একটু অপেক্ষা করুন । আপনাদের কোন বিশেষ কার্য
করিতে ভুল হইয়াছে । আমি তাহা জিজ্ঞাসা করিতে চাই । (৭)

গণ । ভদ্রে ! উপদেশবিশুদ্ধা যা তুমহঁসি । (ন)

[মালবিকা নিবৃত্ত স্থিতা] ।

রাজা । (স্বগতম্) । অহো ! সর্বাঙ্গবস্থাষু চারুতা শোভান্তরং
পুথতি । তথাহি—(প)

বাসং সম্বিস্তিমিতবলয়ং ন্যস্য হস্তং নিতম্বে

কৃতা শ্যামাবিটপসদৃশং স্রস্তমুক্তং দ্বিতীয়ম্ ।

পাদাক্কুষ্ঠালুলিতকুমুমে কুট্টিমে পাতিতাচ্চ

নৃত্যাদস্যাঃ স্থিতমতিতরাং কান্তমৃজ্বাযতাহম্ ॥৬॥

(ন) উপদেশে শিলাবিপক্ষে বিশুদ্ধা নির্দোষা শিলাপ্রশস্তি সৰ্ব্বস্বীকৃতাং প্রাপ্তা
মতীত্যর্থঃ । যা তুম্ ইতি নির্গন্তুম্ অহঁসি, নতু অবিশুদ্ধা । তথাহি বিদূষকস্য
বচনানুসারেণ নেপথ্যান্তরং দর্শয় ততো গচ্ছতি অন্যথা তচ্ছিন্ তব অনভিজ্ঞতামানিন
পতে ত্বতঃ 'হরদশশিখ্য' বা প্রশস্তি স্বীকৃত্যুঃ ততো মম মহত্ কষ্টং নিকর্ষ
স্বাদিতি ভাবঃ ।

(প) সৰ্ব্বাষু অবস্থাষু সকলাস্বেব দশাষু চারুতা স্বাভাবিকলাবণ্যং শোভান্তরং
সৌচবাস্তবত্বং পুথতি ক্রোড়ীকরোতি, তথাহি স্বভাবসুভগং বস্তু যদা যমিব ভাবঃ
প্রতিপদ্যতাং, তদা তেনৈব ভাবেন রমণীয়তা তস্য অন্বয়া বর্ত্ততে, যতঃ স্বভাবরমণীয়-
মিদমস্যাঃ বস্তুঃ প্রস্থানবেলায়ামিব নৃত্যানুশীলনবেলায়ামিব চ নিবর্ত্তনবেলায়ামপি
অধিকং রামণীয়কং বহুতীতি ভাবঃ । তথাহি ইত্যস্য পথোনান্বয়ঃ ।

গণ । বৎসে ! ক্ষণমাত্র অবস্থিতি করিয়া, শিক্ষিত বিষয়ের সবিশেষ
পরীক্ষাপ্রদানপূর্ব্বক তাহাতে সর্ব্বসম্মতিক্রমে উত্তীর্ণ হইয়া গমন করিবে । (ন)

(মালবিকার অবস্থান ।)

রাজা (স্বগত) অহো ! ইহঁর সকল অবস্থাতেই সৌন্দর্য্য শোভাস্বর
পোষণ করিতেছে । (প)

[अन्वयः । सन्धिस्तिमितवल्यं वामं हस्तं नितम्बे न्यस्य द्वितीयं (हस्तं) श्यामा-
विटपसदृशं सस्तमुक्तं कृत्वा, पादाङ्गुष्ठालुलितकुसुमे कुट्टिमे पातिताचम् ऋजु आयतार्द्धम्
अस्याः स्थितं नृत्यात् अतितरां कान्तं (विभाति) । ६ ।]

६ । अथ शोभाविशेषं प्रागुक्तं विशेषदर्शनेन प्रतिपादयति—वाममित्यादिना । सन्धौ
मणिबन्धं, भुजकरतलयोः सन्धिप्रदेशे वलयधारणयोग्यस्थान इत्यर्थः । वामं हस्तं
नितम्बे त्रीणिपृष्ठे न्यस्य स्थापयित्वा नृत्यप्रयोगकाले नारीणाम् एषा व्यवस्था यत्
नितम्बपृष्ठे उत्तानीकृतं करं न्यस्य तद्विवर्त्तनमिति, द्वितीयं दक्षिणं हस्तं श्यामा-
विटपसदृशं श्यामालताशाखावत् सस्तमुक्तं शिथिलभावेन लम्बितं कृत्वा, अस्य हस्तस्य
यथेष्टभावेन भङ्गोपाधनाय निरवलम्बनमेव रक्षणमिति । पादाङ्गुष्ठेन चरणस्य अङ्गुष्ठेन
आलुलितानि ईषत् दलितानि कुसुमानि कुट्टिमशोभासम्पादनाय चित्रानि पुष्पाणि यव
तथाभूते रूपप्रकर्षार्थं धारितैः पुष्पसमूहैः नृत्यहेतुकगावचाञ्छल्यजननतः विस्मलैः
परिव्याप्तै इति वा । कुट्टिमे गृहप्राङ्गणे, पातितम् अक्षि यस्य तथाभूतम्, एतद्वि
मालविकायाः लज्जातिशयं प्रत्याश्रयति, पादाङ्गुष्ठेन भूमिस्थवस्त्रपसारणादीनां लज्जा-
जल्यत्वदर्शनात् सहृदयैरनुभवाच्च, स चायं गृह्णारभाव इति । एवंक्रमेण ऋजु सरलम्
अस्याः मालविकायाः आयतार्द्धम् आयतम् दीर्घं अर्द्धं शरीरं स्थितं गतितो निवृत्तम्
अचञ्चलं सत् नृत्यात् नर्त्तनापेक्षया नृत्यकालापेक्षया इत्यर्थः । अतितराम् अतिमात्रं कान्तं
रमणीयं विभातौति शेषः । अथवा आयतं विस्तृतम् अर्द्धं शरीरार्द्धं कटिमारभ्य
चरणपर्यन्तभागः यत् तथाभूतम् अस्याः स्थितम् अवस्थितिः, स्थितमित्यस्य भावप्रत्यय-
निष्पन्नत्वात् अस्या इति कर्त्तरि पठ्यो, नृत्यात् नर्त्तनात् तदपेक्षया अतितरां कान्तं
विभाति, तथाहि नर्त्तनकाले अस्या यथा सौन्दर्यविशेषो दृष्टः तदपेक्षया सम्प्रति
सौन्दर्यमधिकमेव दृश्यते इति भावः । अत मालविकायाः गतिनिवृत्तौ यथाग्रस्य
तदानीं योग्यस्य भावस्य वर्णनात् स्वभावोक्तिरलङ्कारः । श्यामाविटपसदृशमित्यव उपमा ।
चतुर्थपादेन नृत्यापेक्षया स्थितस्य रस्यतातिरेकवर्णनात् व्यतिरेकः । “कुट्टिमः
(पुं क्लीं) मणिभू” रित्यमरटीकाकारभरतवचनात् कुट्टिमे मणिभूमौ इति
अर्थयोग्यतासत्त्वेऽपि रङ्गभूमिस्तथात्वमदृष्टपूर्वमिति साधारणभूमिपर एवास्ती, यदि च

দেবো । গাং গোদমবভ্রগাংবি ভ্রজ্জো হিভ্রএ করেদি । [নন
গৌতমবচনমপ্যার্থো হৃদয়ে কৰোতি ।] (ফ)

গণ । দেবি ! মা মৈবম্ । দেবপ্রত্যয়াত্ সম্ভাব্যতে সূক্ষ্ম-
দর্শিতা গৌতমস্য । পশ্য । (ব)

রাজধানীগতরক্তগৃহস্য চিরন্তনস্য তথাহি সঙ্গতং মন্যতে তদা নাস্তি বিপ্রতিপত্তিলেশঃ
অপি । বৃত্তং মন্দাক্রান্তা নাম ।

(ফ) আর্থঃ সদসমদ্রবীকপারদর্শী মাননীয়ো भवान् গৌতমস্য পরিহাসমাবপ্রিয়স্য
ন্যায়মিদমন্যায়মিদমিতি বিবেকশূন্যস্য বিদূষকস্য অথচ গৌতমঃ শ্রেষ্ঠো গৌঃ স এব
গৌতমঃ স্বার্থে ণঃ । তস্য গোসদৃশস্য মূৰ্খস্য ইত্যর্থঃ, বচনং বাক্যমপি মালবিকায়া-
অবস্থানায় প্রযুক্তং ‘ভবতি তিষ্ঠ কিञ্চিত্’ ইत्याদिरূপং হৃদয়ে কৰোতি গৃহ্ণাতি, তদবাক্য-
গ্রহণেন মালবিকাং পুনঃ গতে: নিবর্তয়তি, তথাহি নাস্তি মালবিকাকায়া: পুনরবা-
বস্থানে কোঃপি হেতু: তত্ অলম্ অস্যা অবস্থানেনাত, দৃষ্টোপদেশা এষা ইদানীং গচ্ছতু
ইতি ভাব: ।

(ব) মা মৈবম্ গৌতমঃ সুতরামনভিষ্ঠ ইতি ন কথয়, দেবস্য রাজঃ বিবেকশালিনঃ
প্রত্যয়াত্ বিশ্বাসাত্ যতো বিবেকো রাজা অত্র বিশ্বাসতি গুণাগুণবিচারে অত্র ইত্যর্থঃ ।
গৌতমস্য তত্ সমাহৃত্যেণ স্থিতস্য বিদূষকস্য সূক্ষ্মদর্শিতা সূক্ষ্মবিষয়াধিগমমতমতা
সম্ভাব্যতে অনুসীযতে, তথাহি অহং নিরন্তরং রাজসহচর:, বিশ্বাসিতি চ গুণাগুণ-

ইহার বাম করের বলয় সন্ধিস্থলে নিশ্চল ইহঁরা রহিয়াছে এবং দক্ষিণ
হস্তের মুক্তাদাম অস্ত ইহঁরা পড়িয়াছে । তদবস্থায় ঐ বাম হস্ত নিত্যে
অস্ত এবং দক্ষিণ হস্ত শ্রামালতার বিটপ সদৃশ করিয়া, পদাঙ্গুষ্ঠ দ্বারা কুষ্টিমের
কুসুম সমস্ত আলুলিত ও তাহাতে দৃষ্টি নিপতিত করত নৃত্য করিতেছে ।
সেই নৃত্যবশে ইহার শরীরের সরল দীর্ঘ অঙ্গভাগ মনোহারী ইহঁরা
শোভা পাইতেছে ॥৬॥

দেবী । গৌতম বাহা বলেন, আৰ্য্যপুত্রের তাহাও মনে লাগে ! (ফ)

মন্দোঃপ্যমন্দতামিতি সংসর্গেণ বিপশ্চিতঃ ।

পঙ্কচ্ছিদঃ ফলস্যেব নিক্ষেণাবিলং পয়ঃ ॥৩॥

[অর্থঃ । মন্দঃ অপি পঙ্কচ্ছিদঃ ফলস্য নিক্ষেণ আবিলং পয় ইব বিপশ্চিতঃ সংসর্গেণ অমন্দতাম্ এতি । ৩ ।]

বিচারাদৌ অস্মিন রাজা, তৎ কথমগুণতায়ামস্য তথা সম্ভবঃ ? নূনং রাজঃ সাহচর্য্যেণ অস্য গুণাগুণবিচারচমতা জাতা ইতি ভাবঃ । পশ্য ইতি ক্রিয়ায়াঃ পদার্থঃ কৰ্ম্ম ।

৩ । অথ বিদূষকস্য রাজসাহচর্য্যতঃ সূক্ষ্মদর্শিতা-সমুতপাদনসমর্থকং সামান্যসাহ—
মন্দ ইत्याদিনা । মন্দঃ সূৰ্হঃ অপি দোষগুণবিচারচমঃ অপি, পঙ্কচ্ছিদঃ মলাপহারিণঃ
ফলস্য “নির্ম্মলী” ইতি প্রসিদ্ধস্য কতকাখ্যস্য ফলবিশেষস্য নিক্ষেণ ঘর্ষণেণ চূড়-
তত্ফলসম্পর্কেণ ইত্যর্থঃ । আবিলং পঙ্কযুক্তং পয়ঃ জলমিব, বিপশ্চিতঃ দোষদর্শিনঃ
দোষগুণবিচারচমস্য ইত্যর্থঃ । সংসর্গেণ সম্পর্কেণ অমন্দতাম্ অনিন্দনীয়তাং মৌহগ্ণ্যাং
দোষগুণবিচারচমতামিতি যাবত্ এতি প্রাপ্নোতি, তথাহি “সংসর্গজা দোষগুণা ভবন্তী”
তি নিয়মাৎ রাজঃ বিবেকশালিনঃ সংসর্গেণ অস্ম্যপি সা শক্তিঃ জাতা ইতি অস্য
বচনং গুণদোষবিচারাভসরে অবশ্যমপেক্ষণীয়ম্ ইতি নাহমুপালভ্য ইতি ভাবঃ । অব
গত্যস্থবাণাং প্রতি পূর্বাঙ্গস্য সামান্যস্য সমর্থকতয়া বিন্যাসাত অর্থান্তরন্যাসঃ, সামান্য-
বিশেষমাধীন শ্লোকমাধে আলোচিত্তে তু পূর্বাঙ্গং সামান্যেন অপ্রস্তুতেন গদ্যোক্তবিশেষস্য
ব্যঞ্জনয়া প্রত্যযাত্ অপ্রস্তুতপ্রশংসালঙ্কারঃ । তস্যেব পূর্বাঙ্গস্য প্রতিপাদ্যে পরাঙ্গস্য
উপমানবিধয়া ব্যবস্থাপনাৎ উপমা ইত্যনয়োরঙ্গাঙ্কিভাবিন সঙ্কারঃ । মন্দোঃপি ইত্যপি-
শব্দেণ কা কথ্য বিচক্ষণস্য ইতি বিচক্ষণস্য সমুজ্জয়াৎ দণ্ডাপ্রপিক্ৰিয়া ন্যায়াৎ
অর্থাপত্তিরলঙ্কারশ্চ ।

গণ । দেবি ! একুপ বলিবেন না । মহারাজের সংসর্গে থাকিয়া
তদীয় ভূয়োদর্শিতাপ্রভাবে গৌতমের স্বপ্নদর্শিতা সম্ভাবিত হইয়াছে ।
দেখুন । (ব)

কতক (নির্ম্মলী) বৃক্ষের ফলচূর্ণসংশ্রবে পক্ষিল সলিল যেমন নির্ম্মল হয়,
সেইরূপ সুধীজনের সংসর্গে থাকিয়া মূঢ়েরও জ্ঞানসঞ্চার হইয়া থাকে ॥৭॥

(বিদূষকং বিলোক্য) তচ্চৃণু মো বিবচিত্তমার্থস্য । (ম)

বিদু। (গণদাসং বিলোক্য) কৌসিইং দাব পুচ্ছ। পচ্ছা জো ময়
কক্ষমেদো দিষ্টো তং ভগিষ্মম্ । [কৌশিকীং তাবত্ পৃচ্ছ। পশাত্ যো ময়া
কক্ষমেদো দৃষ্টস্ ভগিষ্যামি ।] (ম)

গণ। ভগবতি ! যথা দৃষ্টমভিধৌয়তাং গুণো বা দৌষো
বেতি । (য)

(ম) তত্ উক্তরূপকারণাত্, আর্থস্য ভবতঃ বিদূষকস্য বিবচিত্তং বক্তৃমভীষ্টং বস্তু
শ্রুণুমঃ, যো ভবতা কক্ষমেদোঃ দৃষ্টঃ স কথ্যতামিতি ভাবঃ ।

(ম) কৌশিকীং পণ্ডিতপরিব্রাজিকাং তাবত্ প্রথমং পৃচ্ছ, সৈব কক্ষমেদং কথয়িষ্যতি,
অথ সা ন কথয়িতুং পারয়তি তদা অহং কথয়িষ্যামি ইत्याহ পশাত্ ইत्याদিনা । পশাত্
তस्याঃ প্রশ্নানন্তরম্ ইত্যর্থঃ । তং কক্ষমেদং ময়া দৃষ্ট পূর্ব্বমিত্যর্থঃ । ভগিষ্যামি
কথয়িষ্যামি যথা তমপি বঃ গিষ্যা সালবিকা দর্শয়িত্বা বিশুদ্ধসমুপদেশা স্যাদিতি
ভাবঃ ।

(য) গুণঃ প্রশস্তিঃ দৌষঃ নিন্দা বা অস্যা উপদেশদর্শনে ইতি জীবঃ । যথা দৃষ্টং দৃষ্টম্
অনতিক্রম্য, যথা দৃষ্টং তব যদি গুণো দৌষঃ বা জাতঃ তং কথয়, তথৈব দৌষচালনে
অস্যা বিশুদ্ধত্বসম্ভাবনা ইতি নান্যথা ইতি ভাবঃ ।

(বিদূষকের প্রতি দৃষ্টিপাত করিয়া) আপনার বলুয়া কি,—শ্রবণ
করিতে ইচ্ছা করি । (ভ)

বিদু। (গণদাসের প্রতি দৃষ্টি নিক্ষেপ করিয়া) আগে এই
কৌশিকীকে জিজ্ঞাসা করুন । আমি যে কার্যাব্যতিক্রম লক্ষ্য করিয়াছি,
তাহা পশ্চাৎ বলিব । (ম) ।

গণ। ভগবতি ! বেক্রপ দেখিলেন,—তদনুসারে গুণ বা দৌষ নির্দেশ
করুন । (য) ।

परि । यथादृष्टं सर्वमनवद्यम् । कुतः ? (र)

अङ्गैरन्तर्निहितवचनैः सूचितः सम्यगर्थः

पादव्यासो लयमुपगतस्तन्मयत्वं रसेषु ।

शाखायोनिर्मृदुरभिनयस्तद्विकल्पानुवृत्तौ

भावो भावं नुदति विषयाद्वागबन्धः स एव ॥८॥

[अन्वयः । अन्तर्निहितवचनैः अङ्गैः सम्यक् अर्थः सूचितः, पादव्यासः लयमुपगतः, रसेषु तन्मयत्वम् (जातम्) । अभिनयः शाखायोनिः मृदुः । तद्विकल्पानुवृत्तौ स एव वागबन्धः भावः विषयात् भावं नुदति । ८ ।]

(र) यथा दृष्टम् अस्माभिः यत तत् वस्तु अवलोकितं तत् तत् सर्व्वम् अनवद्यम् अनिन्दनीयं, सर्व्वमेव प्रस्तुतमनया प्रशंसायोग्यं, न किमपि दुष्टं निन्द्यं तत् सदोषमिति कथयेयमिति भावः । कुतः कस्मात् हेतोः सर्व्वमनवद्यमित्याकाङ्क्षायाः पट्टेन निराकरणं भविष्यति ।

८ । अथ सर्वाभिनयानाम् अनवद्यताकारणं निर्दिष्टि—अङ्गैरित्यादिना । अन्तः अभ्यन्तरे निहितानि स्थापितानि वचनानि येषां तैः इव वाक्यैरिव सुस्पष्टमर्थम् प्रतिपादयद्भिः अङ्गैः करचरणनयनाद्यङ्गभङ्गीविशेषैः तत्तदवयवैश्च सम्यक् सुव्यक्तभावेन अर्थः अभिप्रायः सूचितः प्रकाशितः, तथाहि गानकाले अङ्गभङ्गीविशेषैः 'दुल्लहो पित्रो' इत्यादिवचनार्थः सम्यक्परिव्यञ्जित इति भावः । पादयोः चरणयोः व्यासः नृत्यकाले विन्यासः लयं कालक्रियमाणम् उपगतः प्राप्तः । नृत्यगौतावसरे चरणतालाः सम्यक् समर्पिता इति भावः । रसेषु प्रोक्तरूपच्छलिकान्तर्गतप्रह्वारविशेषेषु तन्मयत्वं तत् प्रतिपाद्य नायिकायाः सादृश्यं जातमिति शेषः । तथाहि सन्नायिकाया अवस्थानुकरणेन इयं गात्रति अनया तस्या अमेद एव सुतरामुपगम्यते प्रकर्षो भूयानयमभिनयस्थिति ।

परि । याश दैथान इहेन, ताशर किछूरे निम्ननीय इम नाई ।
कारण—(३)

গণ । দেব: কথং মন্যতে ? । (ল)

অভিনয়: নাট্যকাব্যবস্থানুকরণং, শাস্ত্রা নৃত্যকালৈ করতালদানং সৈব যোনি: চতুপতি-
 ভূমি: যস্য তথাভূত: সন্ সৃদু: সাহেবযুক্ত:, তস্য অভিনয়স্য অভিনেয়বস্তুন ইত্যর্থ: ।
 বিকল্যা: বিবিধাঙ্গভঙ্গা: তেষাম্ অনুব্রতৌ অনুকরণে, তস্মিন্ অভিনয়ে য়ে বিকল্যা:
 তদনুব্রতৌ ইতি বা । ভাব: চেষ্টা অঙ্গচালনাদিকমিত্যর্থ: । স এব অভিনেয়স্য তুল্য-
 এব তস্মাদৌষত্ অন্বন অতিরিক্ত ইত্যর্থ: । রাগবন্দ: অনুরাগসমূহ:, বিষয়াত্ এতদন্ব-
 বিষয়াত্ ভাবম্ আসক্তিং তুদতি নিরাকরোতি । এতদ্বি সৰ্ব্বমস্বা: প্রশস্ততমমিতি ভাব: ।
 অত্র গদ্যগতং সৰ্ব্বতোঃনবদ্যত্বং প্রতি অঙ্কে রিত্যাদিপ্রতিপাদ্যানাং বহুনাং বস্তুনাং করণত্বাৎ
 এককার্থ্য্যং প্রতি বহুকারণকত্বরূপ: সমুচ্চয়ালঙ্কার: । অঙ্কেষু অন্তর্নিহিতবচনত্বস্য
 সম্ভাবনায়া: গম্যত্বাৎ গম্যোত্প্রেচা । তন্ময়ত্বমিত্যেবাপি তন্ময়ত্বমিবা ইতি সম্ভাবনায়া
 গম্যত্বাৎ গম্যোত্প্রেচান্তরম্ ইত্যেতেষাং সুভর: । ভাবো ভাবমিতি ব্যঞ্জনসঙ্কস্য যথা-
 ক্রমমাভ্যুচ্যা ক্কেকানুপ্রাস ইতি সংসৃষ্টি: ।

“শাস্ত্রা তু নৃত্যহস্তানাং যা মায়া চিত্তনচনা” ইতি কৌষলশিখি । “ভাব: সত্য-
 স্বভাবাভিপ্রায়চেষ্টাত্মজন্মসু । প্রিয়ালীলাপদার্থেষু বিমূর্তিবুধজন্যসু” ইতি মেদিনী ।
 অঙ্কারস্য প্রকৃতস্য একত্বেপি তদঙ্গভাবাদীনাং বহুনাং সাহচর্য্যেণ রসেখিত্যত্র বহুল-
 সুপপন্নম্ । ব্রতং মন্দাক্রান্তা নাম ।

(ল) দেব: মহারাজ: কথং কৌটুশং মন্যতে জানাতি মালবিকায়া অভিনয়মিতি
 শিখ: । অস্মা দৌষগুণী মহারাজ: নিবন্ধু ইতি ভাব: ।

মুখে কোন কথা না বলিলেও, অঙ্গবিক্ষেপ দ্বারা সম্যকরূপে অর্থ
 প্রকাশিত হইয়াছে । পাদচাঙ্গ সর্ব্বথা লয়সঙ্গত, রসসকলেও তন্ময়তা
 লক্ষিত, অভিনয় বেক্রপ মৃদু, সেইরূপ হস্তাশ্রিত; তত্তৎ অভিনয়ের
 নায়কাদির তত্তৎ দেশাদিচেষ্টা সমস্ত ভাবসঙ্গত এবং রাগবন্ধ হৃদয়কে
 বিষয়াস্তর হইতে আকর্ষণ করিতেও সমর্থ হইয়াছে । (৮)

গণ । মহারাজ কিরূপ মনে করেন ? (ল)

राजा । वयं स्वपक्षशिथिलाभिमानाः संवृत्ताः । (व)

गण । अद्य नर्तयितास्मि । (श)

उपदेशं विदुः शुद्धं सन्तस्तमुपदेशिनः ।

श्यामायते न विद्वत्सु यः काञ्चनमिवाग्निषु ॥८॥

[अन्वयः । अग्निषु काञ्चनम् इव यः (उपदेशः) विद्वत्सु श्यामायते, सन्तः उपदेशिनः तम् उपदेशं शुद्धं विदुः । ८ ।]

(व) वयम् अहं विदूषकादयो मम परिजनाश्च इत्यर्थः । स्वपक्षे आत्मनः पक्षे हरदत्तविषये इत्यर्थः । शिथिलः शैथिल्यं प्राप्तः, अभिमानः अहङ्कारः येषां तथाभूताः, संवृत्ताः जाताः, तथाहि गणदासशिक्षितायाः मालविकायाः शिचानैपुण्यप्रदर्शनेन एवं मन्ये यत् हरदत्तशिक्षितः शिष्यः नैवं नैपुण्यं दर्शयितुमलं तेनैव हरदत्तात् अस्मदुग्रहीतात् गणदासस्य राज्ञीपरिगृहीतस्य उत्कर्षं इति वयमात्मपक्षस्य निकर्षमानिन इति भावः । एतद्धि आत्मपक्षनिकर्षप्रतिपादनेन निवेदप्रदर्शनमात्मनो मालविकामधिकृत्य राज्ञीसमीपे निर्दोषत्वप्रतिसन्धानाय इति मन्तव्यम् ।

(श) अद्य अस्मिन् मालविकाया उपदेशस्य राजसमीपे प्रकर्षप्रतिपत्तिमये दिवसे इत्यर्थः । नर्तयिता प्रशस्तः नर्तकः अभिनयकलाशिक्षकः अस्मि । अद्यैव मम शिचा-प्रकर्षोदये शिचाप्रशस्तिर्जाता इति भावः ।

८ । अथ प्रशस्तनर्तयित्वस्य समर्थनाय आह—उपदेशमित्यादि । सन्तः सदसद-विज्ञानपारदर्शिनः जनाः उपदेशिनः शिचकस्य तम् उपदेशं शिचां शुद्धं निर्दोषं प्रशस्तमित्यर्थः, विदुः जानन्ति, साधुसमाजि सैव शिचा प्रकर्षार्थं कल्पते इत्यर्थः । यः उपदेशः अग्निषु अनलिषु काञ्चनं स्वर्णमिव विद्वत्सु सुधीसमाजिषु न श्यामायते मालिन्यं गच्छति । तथाहि अद्य मालविकायां निहितस्य मदुपदेशस्य विदुषां राज-प्रभृतीनां समीपे शुद्धतया परिगृह्यस्य उत्पादात् विशुद्धिः जाता तद्वारेण च समापि

राजा । स्वपक्षे आमादर अभिमान शिथिल इहेग्राह्ये । (व)

गण । आज तवे आग्नि वास्तविकहे एकजन प्रशस्त नर्तक इहेनाम । (श)

देवी । दिष्टिआ परिक्राराहणेण अज्जो बड्ठदु । [दिष्ट्या

परोचाराधनेन आर्यो बड्ठताम् ।] (घ)

गण । देवि ! त्वत्परिग्रहोऽपि मे वृद्धिहेतुः । (विदूषकं
विलोक्य ।) गौतम ! वदेदानीं यत्ते मनसि वर्तते । (स)

उपदेशस्य परमोत्कर्ष इति भावः । अत्र उत्तरार्द्धेन अग्निभिः विदुषां काचनेन च उपदेशस्य साम्यप्रत्ययान् उपमा, श्यामत्वाभावः सामान्यधर्मः । सर्वाणि च सामान्येन अप्रस्तुतेन विशेषस्य प्रस्तुतस्य प्रतीतेरप्रस्तुतप्रशंसालङ्कारः । उत्तरार्द्धप्रतिपाद्यस्य अर्थस्य उद्देश्यतया पूर्वाङ्गप्रतिपाद्यस्य च विधेयतया “अनुवाद्यमनुक्तेव न विधेयमुदीरयेत्” इति नियमविरोधेनाव निह्देशात् विधेयाविमर्षदोष इति निपुणाः, तत्समाधनञ्च श्लोकार्हायोः पौर्वापर्यव्यतिक्रमेण शक्यम् । उपमानोपमेययोर्लिङ्गवैषम्येऽपि श्यामायमानत्वाभावरूपसामान्यधर्मवाचकपदयोर्लिङ्गभेदेन वैरूप्याभावात् न भयप्रक्रमत्वदोषः, यत्र सामान्यधर्मवाचकपदम् उपमानमोपमेयवाचकपदेन उपमेयमात्रवाचकपदेन वा सरूप-लिङ्गं तत्रैव तद्दोषापातात् इति । तद्वृथा काव्यप्रकाशे “लिङ्गसंख्याविभेदेऽपि उपमानोपमेयता । विभक्तिः पुनरेकैव उपमानोपमेययो” इति ।

(घ) दिष्ट्या भाग्येन परीचायाः उत्कर्षापकर्षपरिचयदानस्य आराधनेन आश्रयणेन शिचया आत्मनः उत्कर्षप्रतिपादनेन इत्यर्थः । आर्यः भवान् बड्ठताम् । एवमार्थस्य चिरम् उत्कर्षः जायतां, मम तु नात्र महती प्रीतिरस्ति : अनेनोपक्रमेण मालविकायां राज्ञः प्रणयस्य गाढतायां जाग्रमानत्वादिति साकूतमिव दिव्या वदनमिति निपुणाः ।

(स) त्वत्परिग्रहः त्वया आत्मौघतया स्त्रीकार इत्यर्थः । अपिः समुच्चये, मे मम

केनना, अनले खर्ग येमन मलिन हय ना, सेहैरूप सूधी-समाजे बाहार कोन प्रकार मालिग लक्षित हय ना, उपदेष्टार सेहै उपदेशहै साधुगण सर्वथा निर्मल बलिग अवगत आछेन । (२)

देवी । आर्य ! सौभाग्यबले परीक्षा द्वारा सभागणेर मनोरञ्जन करिग्या उ०कर्ष लाभ करुन । (घ)

বিদু। পঠমোপদেশদংশে পঠমং ব্রাহ্মণপূজা কাদ্ভ্যা, সা যং
বো বিসুমরিদা । [প্রথমোপদেশদংশে প্রথমং ব্রাহ্মণপূজা কর্তব্য্যা । সা ননু বো
বিস্মৃতা ।] (হ)

ব্রহ্মে: উত্কার্ষস্য হেতু: কারণং, তথাহি ন কেবলং মম গুণা এবাব প্রকর্ষে হেতব:, পরং
ত্বয়া আত্মীয়তয়া মম স্বীকার: অপি, অন্যথা কথং ইদৃশে সঙ্করাবসরে রাজসমীপ-
সুপেত্য প্রকর্ষনির্দারণাবকাশোঽপি মে স্যাদিতি ভাব: । অথ সর্বৈরেব প্রায়েণ স্বীকৃতৈ-
গুণদাসস্য প্রকর্ষে বিদূষকস্য প্রাগুক্তাসম্মতিপ্রকারমপমার্জ্যিতুকাম: তত্সম্মতিলভ্য-
তদ্বক্তব্যং প্রযোজয়তি—গীতমিত্যাदिना । ইদানীং সর্বৈ: স্বীকৃতে মালবিকায়া মম
শিষ্যায়া: প্রকর্ষে ইত্যর্থ: । তে তব মনসি তস্যা: গুণাগুণবিষয়কং যদ্ববস্তু বচন্তে, তত্
সর্বং কথয় যথা সা তত্সাধনেন বিষ্মৃতোপদেশা ভূত্বা নিষ্ক্ৰমেদিতি ভাব: ।

(হ) প্রথমোপদেশদংশে আদিমশিষ্যপ্রদর্শনাবসরে, তদুপক্রমে ইত্যর্থ: । প্রথমম্ আদৌ
ব্রাহ্মণস্য পূজা মানপ্রদর্শনং ভীষ্মবস্তুপ্রভৃতিभि: সমর্চনম্ ইত্যর্থ: । কর্তব্য্যা বিধেয়া ।
সা ব্রাহ্মণপূজা ব: যুष्माकं युष्माभिरित्यर्थ: । বিস্মৃতা বিস্মৃতিবিষयतां नीता इत्यर्थ: ।
তথাহি যত্ প্রথমশিষ্যপ্রদর্শনস্য আদৌ ব্রাহ্মণস্য মম ভীষ্মাদিभिरभ्यर्थनं ন কৃতং তত্
এব সুতরাম্ অন্যায়্যং কৃতমিতি তদিদানীমপি কথञ्चित् তস্য দোষস্য শোধনায় অলং
অবিষ্যসি ইতি ভাব: । এতেন বিদূষকস্য অদরিকত্বং স্বলক্ষণমুপক্রম্য মহাপরিহাসযুক্তং
নৈপুণ্যং প্রদর্শ্য সঙ্কীতবচনस्यापि अनुद्भावनेन नितान्तमनभिज्ञत्वं सङ्कीर्तविषये प्रतीयते
इति ज्ञेयम् ।

গণ। দেবি ! আপনি যে আমাকে আত্মীয়বোধে অনুগ্রহ করিয়া
থাকেন, তাহাও আমার উৎকর্ষের কারণ । (বিদূষকের দিকে দৃষ্টিনিষ্ক্ষেপ
করিয়া ।) গৌতম ! আপনার অভিপ্রায় কি, এক্ষণে বলুন । (স)

বিদু। প্রথম উপদেশপ্রদর্শনসময়ে প্রথমে ব্রাহ্মণের অর্চনা করিতে
হয় । আপনারা তাহা বিস্মৃত হইয়াছেন । (হ)

परि । अहो ! प्रयोगाभ्यन्तरः प्रश्नः ! (च)

[सर्वे प्रहसिताः ।] (क)

[मालविका स्मितं करोति ।] (ख)

राजा । (स्वगतम् ।) उपात्तसारश्चक्षुषा मे स्वविषयः । यद-
नेन ।—(ग)

(च) प्रश्नः “तं दाव पुच्छिष्म” इत्येव अपि प्रच्छातोः वचनमर्थः । प्रथमोप-
देशादि—प्रयोगः कस्यचिद्गूढार्थस्य विज्ञापनम् अभ्यन्तरे गर्भे यस्य तथाभूतः, “मच्च”
किञ्चित् भोज्यादिकं त्वया दातव्यम्” इत्येवंविधभावार्थप्रतिपादकमिति भावः ।

(क) सर्वे तत्रत्याः सकलसामाजिकाः प्रहसिताः हासं कृतवन्तः, प्रहसिता इत्यत्र
हसिरकर्मकत्वात् आदिकर्मणि वा क्तप्रत्ययः । विदूषकस्य मधुरं सङ्गीतरसं विहाय
भोज्यवस्तुषु समधिकानुरागात् इति ।

(ख) स्मितं “इषद्विकासिनयनं स्मितं स्यात् स्पन्दिताधरम्” इति साहित्यदर्पणोक्त-
लक्षणकं हास्यविशेषं करोति । एतच्च लज्जायाः विनयस्य माधुर्यस्य च लक्षणमभिव्यक्त-
मिति मन्तव्यम् । अभिनयप्रयोगे विगृह्यवस्तुपस्थानेन इदमेव मालविकाया आत्मवृत्तिं
महतीं व्यनक्ति ।

(ग) अथेदानीं मालविकायाः कौशलेन तस्यो राजा चक्षुषः सार्थक्यं व्यनक्ति—
उपात्तेत्यादिना, मे मम चक्षुषा नेत्रेण स्वविषयः आत्मनो विषयः दृश्यं वस्तु उपात्तः
गृहीतः सारः उत्कृष्टः अंशः यस्मात् यस्य वा तथाभूतः, तथाहि दृष्टं मया द्रष्टव्य-
मिति भावः । यत् यस्मात् अनेन चक्षुषा इति इदं श्लोकार्थं गृहीतान्वयम् ।

परि । ईहा प्रयोगेणैव मध्यगतं प्रश्नं बटे । (फ)

सकलैरं हास्य । (क)

मालविकारं गृह्य हास्य । (ख)

राजा । (स्वगत) आमारं चक्षुः स्वकीय विषयैरं सारग्रहणं करिनि;
अर्थां हाहा देखिबार, ताहा देखिना नईन । येहेतु ईहा । (ग)

স্বয়মানমায়তাত্মা: কিচ্ছিদভিম্ব্যক্তদশনশোভি সুখম্ ।

অসময়লল্যকেশরমুচ্ছ্বসদিব পঙ্কজং দৃষ্টম্ ॥ ১০ ॥

[অন্বয়: । উচ্ছ্বসত্ অসময়লল্যকেশরং পঙ্কজমিব স্বয়মানং কিচ্ছিদভিম্ব্যক্তদশন-
শোভি আয়তাত্মা: সুখং দৃষ্টম্ ১০।]

গণ । মহান্নাভাঙ্গ ! ন খলু প্রথমং নেপথ্যদর্শনমিদম্,
অন্যথা কথং ত্বাং দক্ষিণীয়ং নার্চয়িষ্যাম: । (ঘ)

১০। অথ উপাস্তসারত্বং চতুর্থ: প্রতিপাদয়তি—স্বয়ত্যাदिना । उच्छ्वसत् उच्छ्वासं
विकाशं गच्छत् असमयम् असम्पूर्णं लल्यं दृश्यतां गतं केशरं किञ्चलकजालं यस्य
तथाभूतम् ईषदभिव्यक्तकिञ्चलकजालं पङ्कजमिव पद्ममिव स्वयमानं मृदुहास्यसमन्वितं
किञ्चित् खलमाचमम् अभिव्यक्तै: प्रकाश गते: दृश्यतां गतैरित्यर्थ: । दशनै: दन्तै:
शोभते यत् तत् आयततया: विशालनेत्राया: सुखं दृष्टम् अवलोकितम् । अत्र
सुखगतस्मितस्य पङ्कजगतविकाशेन दशनानां केशरै: पङ्कजेन सह सुखस्य सादृश्य-
मिवशब्देन प्रतिपाद्यते इति पूर्णोपमालङ्कार: । उच्छ्वासपदार्थस्य असमयलल्यकेशरत्वं
प्रति स्वयमानत्वस्य च अभिव्यक्तदशनशोभित्वं प्रति हेतुत्वप्रत्ययात् पदार्थहेतुकं काव्य-
लिङ्गमलङ्कारश्चेति उभयोरङ्गाङ्गिभावात् सङ्कर: । पङ्कात् जायते यत् तत् पङ्कजमिति
व्युत्पत्त्या निरुपपत्तौद्भूतत्वं प्रतीतं पद्मस्य, तदेव मालविकाया: परिचारिकापदमध्या-
सीनाया सुखस्य सादृश्यं सुसमञ्जसं, तदानीमपि तस्या राजकुलजननाविज्ञानादिति ।

(घ) महान्नाभ्याङ्ग, परिहासोक्तिरित्यं, सा च परिहासोक्ति: गणदामस्यापि आचार्य-
तया माननीयत्वात् विदूषकं प्रति नादौक्तिकी । “शङ्ख तैले तथा मांसे वैद्य
जौतिषिके हिजे । यात्रायां पथि निद्रायां सहच्छन्दो न दौयते ॥” इति नियमात्

আমার নয়ন আগ্রতলোচনা মালবিকার মৃদুহাস্যযুক্ত মুখমণ্ডল দেখিয়া
সর্বথা তৃপ্ত হইয়াছে । ঐক্লপ ঈষৎ হাস্যবশে দশনপংক্তি কিঞ্চিৎ বিকসিত
হওয়াতে মনে হয়, যেন অসমগ্রলক্ষিত কেশরযুক্ত বিকসিত পদ্ম শোভা
পাইতেছে ॥১০॥

विद् । मए णाम सुक्खघणगज्जिदे अन्तरिक्खे जलपाणेण
चादआइदम् । [मया नाम शुक्कघनगर्जिते अन्तरीक्षे जलपानेन चातकाग्रितम् ।] (ङ)

हिजशब्दलभ्यब्राह्मणरूपार्थप्रतिपादकब्राह्मणशब्दात् पूर्वं महच्छब्दानात् निष्कृष्टजातीय-
ब्राह्मणप्रतीतिः, हिजादीनामर्थपरनिर्देशस्य तत्र अभिप्रेतत्वात् । तथाच—“पुण्यो
महाब्रह्मसमूहजुष्ट” इत्यत्र भरतटीकायां “शङ्के तैले तथा मांसे वैद्ये जीतिषिके
हिजे” इत्यादि निषेधान्महता ब्रह्मसमूहेन जुष्ट इति वा विगृह्यते” इति । केचित्तु
शङ्कादिपदं न तत्तदर्थकशब्दान्तरपरमपि स्वरूपतस्तेषामेव उपदानादिति न प्रकृते
परिहासः परं विदूषकस्य ब्राह्मण्यगतमहत्त्वप्रतिपादक एव इति वदन्ति ।

इदं दृश्यमानं नेपथ्यदर्शनं रङ्गभूमिलाभयोग्यवेशपरिग्रहः तद्वेशपरिधानेन रङ्ग-
भूमौ अवतरणमिति भावः । प्रथमं न स्वध्वंसानधिकरणकालवृत्ति आदिममित्यर्थः ।
“आकल्पवेशौ नेपथ्यं प्रतिकर्षप्रसाधन” मित्यमरः । तथाहि यदीदं प्रथमनेपथ्य-
दर्शनमभविष्यत् तदैव अग्रे ब्राह्मणपूजादिरूपसहिधानस्य अवश्यकर्तव्यता अभविष्यत्,
यत इदं न प्रथमनेपथ्यदर्शनम् अतएव ब्राह्मणपूजामकृत्वा प्रयोगप्रदर्शनं न तथा दोषाय,
प्रथमप्रयोगदर्शन एव तदकरणे प्रत्यवायादिति भावः ।

एतदेव स्पष्टमाह—अन्यथेत्यादिना । अन्यथा अस्य नेपथ्यदर्शनस्य प्राथमिकत्वे कथं
केन हेतुना दक्षिणीयं दक्षिणार्धम् अतिशयसम्मानभाजनं त्वं न अर्चयिष्यामः, अत्र
लुट्प्रयोगश्चिन्त्यः, केचित्तु विसर्गहीनं पठित्वा क्रियातिपत्तौ लुट्प्रत्ययं व्रुवते । अन्यथे-
त्यादि वाक्यमपि परिहासव्यञ्जकमिति रसिकाः, पूर्वापरपर्यालोचनया दक्षिणीयमिति
विशेषणस्य तन्निर्वाहकत्वात् ।

(ङ) अथ स्वप्रार्थितभोज्यलाभाभावेन दुःखमात्मनो निवेदयति—मयेत्यादिना । शुक्लैः
जलग्नैः चनेः मेघैः गर्जिते शब्दिते अन्तरीक्षे आकाशे जलपानेन जलपानेच्छया,
चातकेन इव आचरितम् आचाराद्ये आधिः क्यङ् वा ततः अप्रत्ययः । तथाहि यथा

गङ्गा । ओह महाब्राह्मण ! ईशहै प्रथम नेपथ्य-प्रदर्शन नहे । प्रथम
इहेने, मर्कथा दक्षिणार उपयुक्त आपनार पूजा केन नां करिव ? (घ)

परि। एवमेव । (च)

विदू। तेण हि पण्डितपरितोषपञ्चमा णं मूढा जादो ।
जदि अत्तभोदोए सोहणं भण्णिदं, तदो इमं से पारितोषिअं
पअच्छामि । (इति राज्ञो हस्तात् कटकमाकर्षति ।) [तेन हि पण्डितपरितोष-
प्रत्यया ननु मूढा जातिः । यद्यत्रभवत्या शोभनं भणितं तत इदमस्यै पारितोषिकं
प्रयच्छामि ।] (छ)

अन्तरीक्षे शरदि निर्जलानामपि मेघानां गभीरं गर्जनं श्रुत्वा तोयोन्मुखः सन् चातकः
जलमाकाङ्क्षति किन्तु तत् नोपलभ्यते तथैव अहम् अपि अतिक्रमणस्य गणदासस्य
समीपे भोज्यं प्रार्थयमानः भोज्यं नाप्तवान् परं तदभावेन दुःखातिशयमेव इति भावः ।
अत्र चातकाधितमिति आधिप्रत्ययगतोपमालङ्कारः ।

(च) एवमेव गणदासोऽतिक्रमणः त्वच्च तथा चातक इव व्यवहारो जात इति भावः ।
एतच्च सकौतुकमेव वचनमस्या इति ।

(छ) तेन सर्वेषामिव पण्डितसभ्यानां मालविकाया अभिनयचातुर्यसन्दर्शनतः
परितोषातिशयेन । मूढा विज्ञानरहिता आत्मना सदसज्ज्ञानयुक्त्या इत्यर्थः । जातिः
अस्मादृशसम्प्रदाय इत्यर्थः । पण्डितानां परितोषे एव प्रत्ययः विश्वासः यस्याः तथा-
भूता, तथाहि मूढाः स्वर्थं किमपि सदृवा असदृवा न निर्व्विचयितुं क्षमन्ते परं
पण्डितानां यत्र सन्तोषः तदेव सत् पण्डितानां यत्र अपरितोषः तदेव च असत् इति
निर्द्धारयन्तः सदसदृवा निर्व्विचयन्ति अतएव युष्माकं प्रत्ययेन इदं सदेव निर्द्धारयामीति
भावः । यदि अत्रभवत्या अभिनयकौशलेन माननीयया मालविकया शोभनं साधु
भणितं कथितं गीतमित्यर्थः । अथवा अत्रभवत्या यादृक्वाचा मान्यया कौशिक्या शोभनं
साधु यथार्थमित्यर्थः । भणितं “मालविका विमुञ्चोपदेशा” इति कौशिक्युक्तं यदि

विदू। आम्हाके निश्चग्रहे शुद्धमेधगर्जित अस्तुरीक्षे जलपान वासना
करिआ चातकवृत्ति अवलम्बन करिते हईन । (ङ)

परि। तोहाई बटे । (च)

দেবী । চিহ্ন দাৰ । গুণান্তরং অজ্ঞানন্তো কিংনিমিত্তং তুমং
আহরণং দেসি ? [তিষ্ঠ তাবত্ । গুণান্তরমজ্ঞানন্ কিংনিমিত্তং ত্বমাভরণং
দদাসি ?] (জ)

বিদুঃ । পরকীরন্তি করিষ্য । [পরকীয়মিতি ক্ত্বা ।] (ক্ষ)

যথার্থমিত্যর্থঃ । ততঃ তস্মাত্ ইদম্ আকৃষ্যমাণং রাজ্ঞঃ কটকরূপং বস্তু পারিতোষিকং
পারিতোষবিজ্ঞাপকসুপহারং প্রযচ্ছামি, গুণবত্যা মালবিকায়াঃ প্রকৃষ্টোপহারার্হত্বাৎ ।
ইতি উক্তা ইতি শ্রীষঃ । রাজ্ঞঃ অগ্নিমিবস্য, কটকং বলয়ম্ আকর্ষতি সৌচয়িতুং
ব্যাপ্রিয়তে ।

(জ) অথ ধারিণী এতাৱত্ সহমানা রাজ্ঞঃ কটকস্য মালবিকায়ৈ অর্পণং
পরিণামে সুতরামাত্মানিষ্টফলকমবধার্থ্য বিদূষকং তদর্পণাদ্ বারয়তি—তিষ্ঠেত্যাदिना,
তিষ্ঠ প্রকান্তকার্য্যাত্ বিরম, গুণান্তরম্ উত্ কৰ্ষাধায়কগুণবিশেষং অজ্ঞানন্ অননুভৱন্
কিংনিমিত্তং কেন হেতুনা আভরণং রাজ্ঞঃ কটকরূপমলঙ্কারং দদাসি মালবিকায়াঃ
উপহারতয়া উপনয়সি, গুণমধিকৃত্য প্রকর্ষাভিজ্ঞে নৈৱ উপহারো দীয়তে ত্বং স্বয়মনভীজ-
স্নাত প্রবচো নুনমন্যায়কারী গহ্বর্ওঁসীতি প্রকান্তনিব্রতৌ হেতুরুক্তঃ ।

(ক্ষ) ধারিণ্যা “কিংনিমিত্ত”মিতি ক্তস্য হেতুপ্রশ্নস্য উত্তরমাহ—বিদূষকঃ
পরেত্যাदिना । পরকীয়ং পরস্বামিকমিতি ক্ত্বা অনেন নিমিত্তেন ইদম্ আভরণং দদামীতি
ভাবঃ । তথাহি যদীদম্ আত্মীঃ বস্তু অভবিষ্যত্ তদা স্বচতিসম্ভাবনয়া নেদমদাস্যং

বিদুঃ । যাঁহারা আমার শ্রায় মূর্খশ্রেণীর অন্তর্নিবিষ্টে, পণ্ডিতদিগের-
পারিতোষেই তাঁহাদের প্রত্যয় জন্মিয়া থাকে—অর্থাৎ তাঁহারা নিজে
কোনরূপ শ্রীমাংসা করিতে পারে না, পণ্ডিতদিগকে সন্তুষ্ট দেখিলেই,
তত্ত্ব বিষয়ে তাঁহাদের সন্তোষ জন্মে । যেহেতু, আপনি ইতঃ পূর্বে মাল-
বিকার নৃত্যগীত সর্ব্বথা প্রশংসাযোগ্য এই কথা বলিয়াছেন, সুতরাং
আমি ইহাকে এই পারিতোষিক দিতেছি । (ছ)

[এই বলিয়া রাজার হস্ত হইতে বলয় আকর্ষণ । (জ)]

দেবী । (আচার্য্যং বিলোক্য ।) অজ্ঞ গণদাস ! যং দংসিদৌবদেসা
দে সিস্সা ? [আর্থ্য গণদাস ! ননু দর্শিতোপদেশা তে শিষ্যা ?] (জ)

গণ । বত্সে ! এহি, গচ্ছাব ইদানীম্ ।

[মালবিকা সহাচার্য্যেণ নিষ্কান্তা ।] (ট)

কিন্তু পরকীয়বস্তুদানে নাস্তি মম কাপি চতিরिति দদামীতি ভাবঃ । অনেন কথঞ্চিৎ
রাজ্ঞা মানসমপি রচিতং ভবতি গুণপারবশীনাভ্যবস্তুনামপি স্বতএব দানে প্রহতি-
সম্ভবাত্ ইতি ।

(জ) আচার্য্যং গণদাসম্ । তে তব শিষ্যা মালবিকা, দর্শিতঃ অভিনয়েন দৃশ্যতাং
নীতঃ উপদেশঃ শিষ্যাবিশয়ো যথা যথাভূতা, ননু: প্রশ্নে, তথাহি কিমেতদন্তং ভবত:
শিষ্যায়া উপদেশদর্শনম্ উত অন্যদপি অস্তি অথবা নাস্তিএব এতাবতৈব রাজ্ঞোঃমিলপিত-
সিদ্ধে রिति ভাবঃ ব্যজ্যতে, অনেন বিষয়েণ আত্মনোঃনিষ্টোৎপত্তেঃগণদাসস্য তদ্বিষয়-
প্রবর্তকস্য উপরি কীপো ধারিষ্যা: প্রতীয়তে । অথ ইদানীমপি প্রস্তুতীকৃতং তে শিষ্যয়া
ইতি গূঢ়ার্থঃ । অথ মালবিকায়ো নিষ্ক্রমণসাধকেন দেবোবচসা রাজ্ঞো দ্বিতস্য প্রতিবন্ধাত্
নিরোধাত্মকং সম্বন্ধম্ ।

(ট) ইদানীম্ উপদেশস্য বিষয়ভূতায়াং জ্ঞাতায়াম্ ইত্যর্থঃ । গচ্ছাব: ত্বম্ অহম্ ইতি
শিষ্যঃ । আচার্য্যেণ উপদেশকেন গণদাসেন সহ নিষ্কান্তা রজ্ঞাত্ বহির্গতা ।

দেবী । অপেক্ষা করুন । কিরূপ গুণ পুরস্কার লাভ করিতে পারে
তাহা আপনি না জানিয়াই, কি নিমিত্ত আভরণ দান করিতেছেন ? (জ)

বিদু । পরের জিনিষ বলিয়াই দিতেছি । (ঝ)

দেবী । (আচার্য্যের দিকে দৃষ্টিপাত করিয়া) আর্থ্য গণদাস ! আপ-
নার শিষ্যের উপদেশ দেখান হইয়াছে ত ? (ঞ)

গণ । বৎসে ! এস, আমরা এক্ষণে, যাই । [আচার্য্যের সহিত
মালবিকার নিষ্ক্রমণ । (ট)]

विद् । (जनान्तिकम् ।) एत्तिओ मे मदिविहवो भवन्तं सेविदुम् ।

[एतावान् मे मतिविभवो भवन्तं सेवितुम् ।] (३)

राजा । अलमलं परिच्छेदेन ? अहं हि ।—(६)

भाग्यास्तमयमिवाच्छोर्हृदयस्य महोत्सवावसानमिव ।

हारपिधानमिव धृतेर्मन्ये तस्यास्तिरस्करणम् ॥११॥

[अन्यः । तस्याः तिरस्करणम् अच्छोः भाग्यास्तमयमिव हृदयस्य महोत्सवावसानमिव धृतेः हारपिधानमिव मन्ये ॥११॥]

(३) जनान्तिकं, वक्तव्यादितरेण अनधिगम्यरूपेण इत्यर्थः । पारिभाषिकं तल्लक्षणञ्च उक्तपूर्वम्, भवन्तं प्रियवयस्यं सेवितुं रसवदुपायेन उपचरितुं, मे मम एतावान् इत्यन्मात्रः मतेः बुद्धेः विभवः शक्तिः, बुद्धिप्रभावेण मालविकाया दर्शनं मया उपपादितम् इतः परं त्वमेव प्रभवसि नातः किमपि सम्पादयितुं शक्तिरस्ति मे इति भावः । अनेन विपरीतलक्षणाया विदूषकस्य शक्तिगर्वोऽपि व्यन्यते ।

(६) परिच्छेदेन एतावानिति अवधिकरणेन मतिविभवस्येति शेषः । अलमलम्, एकान्त एव प्रयोजनाभावः । तथाहि त्वं बुद्धिप्रभावेण यथा देवीसविधेऽपि मालविकाया मया सह दर्शनं सम्पादितं तथा मन्ये यत् त्वम् अपरिमितमेव मतिविभवं विन्दसे, अतः किमिदानीं मतिविभवस्य स्वल्पं परिमाणं वदसीति भावः । आत्मनः साम्प्रतिकी-
मवस्थामवगमयितुमुपक्रमते—अहं ह्रीत्यादिना वक्ष्यमाणश्लोकान्तेन । अहमिति पदार्थः श्लोकान्तर्गतया मन्ये इति क्रियया कर्तृत्वनान्वेति ।

११ । मालविकाया अन्तर्धाने सम्प्रति महानवसादो मे जात इत्याह—भाग्या-
त्यादिना । तस्याः मालविकायाः तिरस्करणं यवनिकान्तराले अन्तर्धानं अच्छोः चक्षुषीः

विद् । (जनान्तिके) आपनाके सङ्कष्टे करिबार पक्षे एहे पर्याप्तहे
आमार बुद्धिर प्रभाव । (४)

राजा । वयसा ! निज बुद्धि शक्तिर ईश्वरता करिबार आवश्यकता
नाहे । (५)

বিদ্র। (জনান্তিকম্ ।) সাধু, দরিদ্রো বিশ্ব আদুরো বেজ্ঞেণ শ্রীসহ
দৌশমাণং ইচ্ছসি । [সাধু, দরিদ্র ইবাতুরো বৈদ্যেন ঔষধং দৌষমান-
মিচ্ছসি ।] (৫)

মনেতি শ্রীষঃ । ভাগ্যস্য সীভাগ্যস্য অন্তময়ম্ অবসানমিব, তথাহি মালবিকায়াঃ
সন্দর্শনং মম সুমহতো ভাগ্যস্য এব চণমাশীত ইদানীং তদন্তর্ধানং ভাগ্যস্য অবসান-
মূলকমেব মে জাতমিতি ভাবঃ । হৃদয়স্য মনসঃ মহীতস্বস্য প্রশস্তস্য আনন্দজনক-
ব্যাপারস্য অবসানং শ্রীষম্ ইব । তথাহি তদানীং মহান্ মে উতসব আশীত স
চেদানীং সুতরাং বিপর্য্যস্ত ইতি ভাবঃ । ধৃতৈঃ ধৈর্য্যস্য হারপিধানং প্রবেশহারনিরোধম্
ইব মন্যে সম্ভাবয়ামি, তস্যা অদর্শনেন নাহমিদানীং কথমপি হৃদয়ং স্বস্থমবস্থাপ-
য়িতুং চমি ইতি ভাবঃ । অত্র মালবিকায়া অন্তর্ধানং ভাগ্যাস্তময়ত্বাদীনাং তয়াণাং
বস্ত্রানাং সম্ভাবনায়া ইববয়েণ প্রতিপাদনাৎ উতপ্রেলাবয়ৌ বাচ্যা । এতেন মালবিকায়া
বিরহজনিতোৎসাদো রাজ্ঞি ব্যজ্যতে । তিরস্করণমিত্যত্র তিরস্করণীমিতি পাঠে
যবনিকামিত্যর্থঃ । তত্পক্ষে তিরস্করিণ্যামিব তত্চত্বস্তুসম্ভাবনম্ । জাতিরার্থ্য্য ।

(৫) দরিদ্রঃ নির্ধনঃ বৈদ্যায ঔষধাদিমূল্যবিধয়া কিমপি দাতুমসমর্থ ইত্যর্থঃ ।
আতুরঃ রোগী ইব বৈদ্যেন রোগচিকিৎসকেন কামব্যাদিনিরাকরণানুকূলমালবিকা-
সঙ্কমসাধকেন ময়া ইত্যর্থঃ । দৌষমানং নিर्व্বর্ত্তমানম্ ঔষধং কামব্যাদিরসায়নং
মালবিকারূপম্ ইচ্ছসি অমিকাঙ্কসি, তথাহি আদৌ মালবিকাসঙ্কমনমূল্যভূতং
কিমপি মচ্ছং দাতব্যং তত এব মালবিকায়া আকাঙ্ক্ষা ত্বয়া কৰ্ত্তব্যা নতু আদাবপি ইতি
ভাবঃ । অথবা দরিদ্রঃ আতুরঃ বৈদ্যেন দৌষমানম্ ঔষধমিব ইচ্ছসি মালবিকাম্ ইতি
অন্যত্র আহ্ব্য কৰ্ত্তব্যঃ । কেচিচ্চ ইচ্ছসীথেতি ক্রিয়য়া ইবার্থান্বয়ং কুৰ্ব্বতে, তন্মতনু

মালবিকা এখন ইহাতে অন্তর্ধান করিয়াছেন । তাহাতে আমার
মনে ইহাতেছে,—আমার নয়নদ্বয়ের সৌভাগ্য যেন অন্তর্হিত হইয়াছে ;
হৃদয়ের মহোৎসব যেন পর্য্যবসিত হইয়াছে, এবং সন্তোষের (বা ধৈর্য্যের)
দ্বার যেন অবরুদ্ধ হইয়াছে ॥১১॥

(প্রবিশ্য) হরদত্তঃ । দেব ! মদৌয়মিদানীং প্রয়োগমবলোকয়িতুং
প্রসাদঃ ক্রিয়তাং । (ণ)

রাজা । (স্বগতম্ ।) অবসিতো মে দর্শনার্থঃ । (দাচিণ্যমবলম্ব্য প্রকাশম্ ।)
ননু পর্য্যত্সুকা এব বয়ম্ । (ত)

অক্রমতাদৌষপ্রসঙ্গাদেব শক্যতে পরিহর্সুং । উপমালঙ্কারঃ । “লতেব রাজসে তন্বি”
ইতিবত্ উপমানোপমেয়योः পুরুষমেদৈন ভগ্নপ্রক্রমলদৌষস্য পরিহারায কেচিত্ তন্মতমপি
সমীচোনং মন্যন্তে । পূর্ব্বমতে তদৌষস্য অপরিহার্য্যতা । বাচ্যব্যত্যয়েন পাঠে কথঞ্চিত্
শক্যঃ স দৌষঃ সমতিক্রমিতুমিতি সন্তব্যম্ ।

(ণ) ইদানীং গণদাসশিষ্যায়াঃ প্রয়োগপ্রদর্শনে অবসিতে সতীত্যর্থঃ । মদৌয়ং ময়া
উপনীতং প্রয়োগম্ অভিনয়শিচাম্ অবলোকয়িতুং প্রসাদঃ অনুগ্রহঃ ক্রিয়তাং, রাজপ্রসাদস্য
অবলোকনফলকত্বাৎ, ক্রিয়াযাং ক্রিয়ায়াং তুম্ প্রতিপত্তব্যঃ । উভयोঃ প্রয়োগস্য
ক্রমেণ দর্শনীয়তয়া আদৌ ব্যবস্থাপনাৎ গণদাসস্য প্রয়োগদর্শনে অবসিতে মমেদানী-
মবসরঃ তদৃশ্যতামনুগ্রহেণ ময়া উপনীতঃ প্রয়োগ ইতি ভাবঃ ।

(ত) মে মম দর্শনার্থঃ দর্শনস্য বিষয়ঃ প্রকৃতে মালবিকয়া কৃতঃ অভিনয়রূপ ইত্যর্থঃ ।
অবসিতঃ শিষ্যং গন্তঃ, তথাহি মালবিকায়াঃ অভিনয় এব মম আয়ত্নবিষয় আসীত
জাতং তদ্ব্যর্থনমিতি নাতঃ পরং কিমপি দর্শনীয়তয়া সম্ভাবয়িতুমর্হামি, তদলং পুনরপরস্য
বিষয়স্য দর্শনেতি রাজমনোগতম্ । দাচিণ্যং বহুধু সমানুরাগঃ তত্ অবলম্ব্য ক্রটিম-
ভাবেণ আশ্রিত্য বাচ্যং দাচিণ্যং প্রকাশয়ন্ ইত্যর্থঃ । বয়ং পর্য্যত্সুকাঃ আয়ত্নাতিশয়যুক্তা
এব নতু শ্রীতসুকায়ুত্যা ইতি ব্যবচ্ছেদ্যম্ । প্রয়োগমবলোকয়িতুমিতি শিষ্যঃ । এব-
শব্দেণ ইতরব্যবচ্ছেদকত্বপ্রত্যাযনং কথমপি শ্রীতসুকাভাবাশঙ্কানিরাকরণায় ।

বিদু । (জনান্তিকে ।) আপনি দরিদ্র রোগীর আশ্রয়, বিনামূল্যে
বৈদ্যের ঔষধ পাইতে অভিনাষ করিতেছেন ? সাধু ! (চ)

[হরদত্তের প্রবেশ ।]

হর । দেব ! অনুগ্রহপূর্ব্বক এক্ষণে আমার প্রয়োগদর্শনে অনুমতি
ইউক । (৭)

হর । অনুগৃহীতোঽস্মি । (থ)

(নেপথ্যে ।) জয়তু জয়তু দেবঃ । উপারুড়ো মধ্যাহ্নঃ । তথা
হি । (দ)

পত্রচ্ছায়াসু হংসা মুকুলিতনয়না দৌর্ধিকাপগ্নিনীনাং
সৌধান্যত্বার্থতাপাঙ্গলভিপরিচয়দ্বेषিপারাৱতানি ।
বিন্দুত্বেপাত্ পিপাসুঃ পরিসরতি শিখী ভ্রান্তিমদ্বারিয়ন্তং
সর্বৈকস্রৈঃ সময়স্বমিৱ নৃপ গুণৈর্দীপ্যতে সস্রসসিঃ ॥১২॥

[অন্বয়ঃ । হংসাঃ দৌর্ধিকাপগ্নিনীনাং পত্রচ্ছায়াসু মুকুলিতনয়নাঃ (তিষ্ঠন্তি)
সৌধানি অত্যর্থতাপাত্ বলভিপরিচয়দ্বেষিপারাৱতানি (সন্তি), শিখী পিপাসুঃ (সন্)
বিন্দুত্বেপাত্ ভ্রান্তিমত্ বারিয়ন্তং পরিসরতি, হে নৃপ ! (সর্বঃ) গুণৈঃ (সময়ঃ) তমিৱ
সর্বৈঃ স্রৈঃ সময়ঃ সস্রসসিঃ দীপ্যতে । ১২ ।]

(থ) অনুগৃহীতঃ কৃতপ্রসাদঃ অস্মি, মম অভিনয়দর্শনায আপি অভিপ্রায়-
প্রকাশনাৎ ইতি ভাবঃ ।

(দ) অথ সম্রাতি মধ্যাহ্নবেলায়া উপস্থিতৌ বৈতালিকাস্তচ্ছংসনেন রাজানং স্নান-
বিধ্যাদৌ উন্মুক্তকরোতি জয়তু জয়তিত্যাদ্যারম্ভ । মধ্যাহ্নঃ দিবসস্য মধ্যভাগঃ, উপা-
রুড়ঃ উপস্থিতঃ, তত্রৈৱ বিজ্ঞাপকমুপন্যস্বতি—তথাহীত্যারম্ভ শ্লোকান্তেন ।

১২ । কিং কিং তজ্জ্ঞাপকমিত্যাহ—পত্রচ্ছায়াস্বিত্যাদি । হংসাঃ দৌর্ধিকাৱাসিনঃ

রাজা । (স্বগত) যেজন আমার প্রয়োগদর্শন, তাহা ত নিশ্চয়ই
হইয়াছে । (উদারতা দেখাইয়া প্রকাশ্যে) আমরা আপনার প্রয়োগ-
দর্শনার্থ নিতান্ত উৎসুক হইয়া আছি । (ত)

হর । অনুগৃহীত হইলাম । (থ)

(নেপথ্যে ।) মহারাজের জয় হউক, জয় হউক । মধ্যাহ্ন বেলা
উপস্থিত । (দ)

মরালঃ দৌৰ্ঘিকাৱগ্নিনীনাং বাপৌৱৰুদানাং কমলিনোনাং পতচ্ছায়াসু পবৈঃ সম্বাদিতৈ
 অনাতপমণ্ডলৈ মুকুলিতানি নিমীলিতপ্রায়াণি মুকুলাকারতাং প্রাপ্তানীতি যাবত্
 নয়নানি চচুঁষি যेषাং তথাভূতাঃ ইধৱ্নিমীলিতনেবাঃ তিষ্ঠন্তীতি শিষ্যঃ । সৌধানি
 রাজমবনানি অত্যাৰ্থতাৱাৎ অতিমাৱাৎ উণ্মাৱাৎ বলমিৱচিযায় গোপানসৌ
 সংশ্রণায় হৃদিষৌ নিম্ববৰ্চিনে দাকৃৱিণেযায় ইতি যাবত্ । ই যিণঃ ই যবন্তঃ পারাৱতাঃ
 কপোতাঃ যব তথাভূতানি, তথাহি ইদানীম্ এৱং তাপঃ ৱহঃ যথা পারাৱতা অপি সৌধ-
 শিখরবৰ্চিনে দ্রৱ্যৱিণে নাশ্রয়ং সৃগয়ন্তে ইতি ভাৱঃ । শিখরৌ ময়ূরঃ পিপাসুঃ পানীযং
 পাতুমিচ্ছুঃ সন্ বিন্দুনাং শীকরাণাং ৱারিকণানামিত্যর্থঃ । উত্লেপাত্ উহঁ ৱসরণাত্
 সমন্ততঃ উহঁ দিশি প্রকৌণ্ৱতাদিত্যর্থঃ । ভ্রান্তিমন্ ঘূৰ্ণমাণং ৱারিযন্ত্ জলযন্ত্
 (ফোয়ারা ইতি প্রসিদ্ধম্) ৱিসরতি উপসর্পতি জলাশয়া তদন্তিকসুপগচ্ছতি ইত্যর্থঃ ।
 হৈ নৃপ ! লোকপাল ! অনেন বহুমাণানাং গুণানাং লোকহিতসাধকত্বং ব্যক্তম্ । সৰ্ব্বৈঃ
 সময়ে গুণৈঃ শীৰ্ষগাম্ভীৰ্যাদিভিঃ রাজোচিতধৰ্ম্মৈঃ সময়ঃ সম্পূৰ্ণঃ ত্বম্ ইৱ সৰ্ব্বৈঃ
 সমসৌঃ সহস্রসংখ্যকরিত্যর্থঃ । সূৰ্য্যস্য সহস্রকিরণত্বয়তিঃ সৰ্ব্বসিদ্ধত্বাৎ । উসৌঃ
 কিরণৈঃ সম্র সম্রয়ঃ অশ্বাঃ যস্য তথাভূতঃ সম্রাশ্বঃ সূৰ্য্যঃ দৌপ্যতে তপতি । মধ্যগগন-
 মাৰুতঃ সহস্ররশ্মিঃ তাপয়তি সমস্তাং মন্থৌ, উপস্থিতা স্নানাহারৱেলা তত্ স্নানাহারা-
 ভ্যাম্ উদ্যুক্তৌ ভৱেতি তাৎপৰ্য্যম্ । “শিখায়াং ৱড়মৌ চুড়ৈ”তি ৱুদ্রঃ । উলয়োরমেদাত্
 ৱড়মি স্থানি বলমি ইতি । “গোপানসৌ তু বলমৌ ক্রাদনে বক্রদাকৃণী”ত্যস্য
 দৌৰ্ঘিকারান্ৱতাৎ ন তদুপাদানম্ । “কিরণোঃসময়ুগাংযুগমক্তিপৃণিধুণ্যয়”ইত্যমরঃ ।
 “সৌধোঃসল্লী রাজসদন”মিতি । অৱ হংসাৱীনাং মধ্যাজ্জৱলায়াং স্তৱৌ জাতভাৱৱৰ্ণনাৎ
 স্ৱভাৱোক্তিৱলঙ্কারঃ, চতুৰ্থ পাঠে উপমানতাৱোগ্যস্য সূৰ্য্যস্য উপমেয়ত্বকল্পনয়া প্রতী-
 পালঙ্কারশ্চ উভয়োরপেক্ষাপেক্ষিভাৱৱিরহাত্ সংস্ৱষ্টিঃ । স্ৱগ্ধৱাৱন্তম্ ।

হংসসকল দৌৰ্ঘিকাশ্চ পগ্নিনীদলের পত্রচ্ছায়াতে মুদ্রিত নয়নে অবস্থিতি
 করিতেছে ; পাৱাবত সকল সন্তাপের আতিশয়াপ্রযুক্ত সৌধসমূহের
 বনভীর উপরি আর বিচরণ করিতেছে না ; সলিলবিন্দু উদ্ধে বিকীর্ণ
 হওয়ায় তৃষ্ণার্ত ময়ূর ঘূৰ্ণমাণ ৱারিযন্তের (ফোয়ারার) দিকে ধাবিত

বিদু। অবিহা অবিহা ! অন্নমাণং ভোজনবেলা । অন্ন-
 মশ্রদো উদ্বদবেলাদিক্রমেণ চিহ্নচ্ছা দোষং উদাহরন্তি ।
 হরদত্ত ! কিং ভণাসি ? [অবিধা অবিধা ! অস্বাস্যং ভোজনবেলা । অশ্রবত
 উচিতবেলাতিক্রমেণ চিকিত্সকা দোষসুদাহরন্তি । হরদত্ত ! কিং ভণাসি] । (ধ)

হর । নাস্তি বচনস্যান্যস্যাবকাশোঽত্র ? । (ন)

(ধ) অবিধেতি শরীরসৌভাগ্যাদি সমুদায়শব্দে ব্যবহৃত্যে । ভোজনবেলা ভোজনস্য
 বেলা উপস্থিতা ইতি শ্রেণঃ । অশ্রবতঃ মান্যস্য শ্রবতঃ উচিতায়াঃ স্নানাহার-
 যোগ্যয়াঃ বেলায়াঃ অতিক্রমেণ অতিবাহনে স্নানযোগ্যমধ্যাহ্নবেলাদৌ স্নানাভাবেন
 আহারযোগ্যে চ কালী আহারাভাবেন ইত্যর্থঃ । দোষং পিত্তাদিজন্যং দোষম্ উদাহরন্তি
 কথয়ন্তি । তথাহি ভোজনবেলামতিক্রম্য ভোজনে পিত্তদোষঃ প্রাদুর্ভবতি, তেন চ জ্বরাদযৌ
 রোগাঃ জায়ন্তে ইতি ভরতঃ । ইদং ভোজনবেলা নাতিক্রমণীয়া, তদিদানীং ভোজনায়
 প্রতিষেধ ইতি ভাবঃ । ভোজনবেলামাহ দত্তঃ—“পশ্চমে চ তথাভাগে সংবিভাগো যথার্ততঃ ।
 পিত্তদেবমনুষ্যাণাং কৌটানাশৌপদিদৃশ্যতে” ইতি । তদতিক্রমে দোষমাহ ভাবমিহ—
 “কালীঽতীতেঽয়তো জনৌবাণ্যনাপহন্তেঽনলী । ক্লেচ্ছাদিপশ্যতে মুক্তং ন স্যাৎ ভোক্তুং পুনঃ-
 স্পৃহা” ইতি । হরদত্তস্য প্রস্তুতপ্রায়মভিনয়প্রদর্শনমতিক্রম্য ভোজনার্থং প্রস্থানে তস্য
 মহান্মানসবেশসং স্যাদিত্যাশঙ্ক্য হরদত্তস্য অভিমতিং প্রার্থয়তে—হরদত্তেত্যাদিনা । কিং
 ভণাসি ত্বমিদানীং ভোজনার্থং গমনবিষয়ে কৌতুহলং মন্যসে । ইদানীং ভোজনম্ অভিনয়-
 দর্শনং বা উচিতমিতি প্রশ্নবিষয় ইতি ভাবঃ ।

হইতেছে । মহারাজ যেমন সমুদায় গুণে পরিপূর্ণ, দিবাকর তেমন
 সম্পূর্ণ কিরণপূর্ণ হইয়া দেদীপ্যমান হইতেছেন ॥১২॥

বিদু। আহা কি সৌভাগ্য ! কি সৌভাগ্য ! আমাদের ভোজন-
 বেলা উপস্থিত হইয়াছে । চিকিৎসকগণ মহারাজের ভোজনের নিয়মিত সময়
 অতিক্রান্ত হইলে দোষের কথা বলিয়া থাকেন । হরদত্ত কি বলেন ? (ধ)

রাজা । (হরদত্তমবলোক্য ।) তেন হি ত্বদীয়মুপদেশং শ্রৌ বয়ং
দ্রুচ্যামঃ । বিশ্রাম্যতু ভবান্ । (প)

হর । যদাজ্ঞাপয়তি দেবঃ । [ইতি নিষ্ক্রান্তঃ ।] (ফ)

দেবীঃ শিষ্যবৃত্তেদু অজ্ঞতসৌ মজ্জমস্ববিহিম্ । [নির্বচয়ত
আর্যপুত্রৌ মধ্যাহ্নবিধিম্] । (ব)

বিদ্র । ভোদৌ বিশেষেণ পাণাভোজনং তুবরাবেদু । [ভবতী বিশেষেণ
পানভোজনং ত্বরয়ত] । (ম)

(ন) অন্যস্য ভোজনহতানাদন্যস্য বচনস্য অব অস্মিন্ বিষয়ে ইদৃশাবস্থায়া-
সুত্পন্নায়াম্ অবকাশঃ অবসরঃ নাস্তি । তথাহি ইদানীং ভোজনমতিক্রম্য অন্যস্য বিষয়স্য
প্রস্তাব এব ন যুক্ত্যেতি কিসুত প্রবর্তনমিতি ভোজনার্থমিব গন্তব্যম্ ইতি ভাবঃ ।

(প) তেন ইদানীং ভোজনস্য অবশ্যকর্তব্যত্বেন ত্বদীয়ং ত্বতস্বম্বিন্দনম্ উপদেশম্
অভিনয়শিচাম্ । তব শিষ্যায়াঃ প্রয়োগমিত্যর্থঃ ।

(ফ) যত্ব বস্তু বিশ্রামরূপম্ আজ্ঞাপয়তি তদেবাঙ্কং করৌমীতি ভাবঃ ।

(ব) মধ্যাহ্নবিধি মধ্যাহ্নকালি কর্তব্যং স্নানাহারাদিকং নির্বচয়তু সম্বাদয়তু
ভবানিতি শেপঃ । গুদার্থস্তু ইদানীং মধ্যাহ্নকালি গণদাসশিষ্যায়া মালবিকায়া
অভিনয়দর্শনং তব সম্মতম্ আসীত, কিন্তু হরদত্তস্য শিষ্যাভিনয়দর্শনমিবা সম্মতম্ ;
অথাতঃ পরমপি তস্মাচ্ছিন্তনমিবা তে মধ্যাহ্নকাল্যং, তদবসরস্য সম্বাদনীয় ইতি ।

(ম) বিশেষেণ তেল্ল্যখ্যেণ আয়োজনাতিশয়েন ইত্যর্থঃ । পানং ভোজনঞ্চ ত্বরয়তু গৌর
গৌরং উদ্যোজয়তু । তথাহি ভবত্যা রাজস্য সুখস্বোগ্যস্বভাবত্বাৎ বেলাতিক্রমেণ

হর । এতে আর কি অত্রের কথা বলিবার বো আছে ? (ন)

রাজা । (হরদত্তের প্রতি দৃষ্টিপাত করিয়া) অতএব আপনার প্রয়োগ
আগামী কল্য দেখা যাইবে । এক্ষণে আপনি বিশ্রাম করুন । (প)

হর । মহারাজের যেমন আজ্ঞা । (এই বলিয়া নিষ্কৃগণ ।) (ফ)

দেবী । আর্যপুত্র ! আপনি মধ্যাহ্নবিধি নির্বাহ করুন । (ব)

পরি । (উল্লেখ্য ।) স্বস্তি ভবতে ।

[ইতি সপরিজনয়া দেব্যা সহ নিষ্কান্তা ।]

বিদু । মো বঅস্স ! য কেবলং রুবে, সিন্ধে বি অদুদীআ
মালবিন্ধা । [মো বয়স্য ! ন কেবলং রূপে, শিল্পে ঽপি অদ্বিতীয়া মালবিকা ।] (য)
রাজা । বয়স্য !

অভ্যাজসুন্দরীং তাং বিজ্ঞানেন ললিতেন যোজয়তা ।

উপকল্পিতো বিধাতা বাণঃ কামস্য বিধদিগ্ধঃ ॥১৩॥

[অর্থঃ । বিধাতা অভ্যাজসুন্দরীং তাং ললিতেন বিজ্ঞানেন যোজয়তা কামস্য
বিধদিগ্ধঃ বাণঃ উপকল্পিতঃ । ১৩ ।]

ভোজনাদিকং ন সম্ভবতাম্ গচ্ছতি অতঃ যথা সত্বরং ভোজনেন স্বাস্থ্যং রক্ষিতুং চমেষ্যাস্থা
কুরু ইতি ভাবঃ । एतेन বিদূষকস্য রাজীপ্রস্থানানন্তরং রাজা সহ নিমিত্তালাপো
भावीति व्यज्यते ।

(ম) ভবতে ত্বং মহারাজায় ইতি শ্রেয়ঃ । স্বস্তি মঙ্গলং ভবতু ।

(য) মালবিকা রূপে সৌন্দর্য্যে অদ্বিতীয়া নিরূপমা অপিতু শিল্পে ঽপি কলাবিদ্যা-
য়ামপি অদ্বিতীয়া, তথাহি অস্যা রূপানুরূপং শিল্পকৌশলমিতি ভাবঃ । “শিল্প-
বাস্তুশাস্ত্রনোক্তনৃত্যগীতাদিচতুঃষষ্টি”রিত্যমরটীকায়াং ভরতমতম্ ।

১৩ । অথ ললিতলাবস্তায়া মালবিকায়া নৃত্যগীতনৈপুণ্যং রাজ্ঞঃ স্বান্তসমুদ্বীপন-
কারি ইতি স্বয়মেব রাজা প্রাহ—অভ্যাজিত্যাदिना । वयस्येति गद्यमवानुक्तार्थणीयम् । हे

বিদু । আপনিও বিশিষ্টবিধানে পান-ভোজনের জগ্ৰ ত্বরান্বিত
হউন । (ভ)

পরি । (উত্থানপূর্বক) মহারাজের মঙ্গল হউক । (ম)

(এই বলিয়া সপরিজন দেবীর সহিত নিষ্কৃত্য)

বিদু । মহারাজ ! মালবিকা কেবল রূপে অতুলনীয় নহেন ; শিল্পেও
তিনি অদ্বিতীয়া । (য)

किं बहुना ? सखे ! चिन्तयितव्योऽस्मि ते । (र)

विदुः । भवदा वि अहं । दिदं विपणिकन्दू विअ मे उअर-
बभन्तरं दज्झइ । [भवतापि अहम् । इदं विपणिकन्दुरिव मे उदराभ्यन्तरं
दह्यते ।] (ल)

वयस्य ! अय्याजसुन्दरीम् अकलविमलावण्यसमन्वितां स्वभावसुन्दरीमित्यर्थः । तां मालविकां
ललितेन सुरुचिरेण अतिमनोज्ञेन इति यावत् विज्ञानेन कलाकौशलेन नृत्यगीतादि-
नैपुण्येन इत्यर्थः । योजयता सङ्कटयता इमां कलाविद्यायां पारदर्शिनीं कुर्वता इत्यर्थः ।
विधावा विधिना कामस्य मदनस्य विषदिग्धः विषदूषितः वाणः सायकः उपकल्पितः
विरचितः, अतएव तस्याः सम्पत्कात् ईदृशी पीडामनुभवामि इति भावः । अत्र
मालविकायां ललितशिल्पकलया सह योजनकर्त्तरि विधातरि विषदिग्धकामवाणकल्पन-
सम्भावनाया गम्यतया गम्योत्प्रेक्षा । स्वभावसुन्दर्याः सुखहेतुभूतायास्तस्याः कामिजन-
पीडाजनकत्वस्य विरुद्धस्य गम्यमानत्वात् विषमो व्यङ्ग्यः । पूर्वाङ्गतयोजनाविशेषस्य
पराङ्गतोपकल्पनक्रियया विस्वप्रतिविम्बभावप्रत्ययतः निदर्शनापि व्यज्यते । जातिराष्टा ।

(र) बहुना वक्ष्यमाणसंचित्रविषयादितरेण अतिरिक्तेन किं न किमपीति संचेपत
इदमेव वाच्यमिति तात्पर्यम् । ते तव त्वया इत्यर्थः । चिन्तयितव्यः चिन्तनाहं:
अस्मि, मद्विषयिणीं चिन्तां कुरु यथा मया सह मालविकाया मेलनमापादयितुमर्हसीति
अन्यथा महती विपत् मे भाविनीति भावः ।

(ल) भवता राज्ञा अपि अहं विदूषकः चिन्तयितव्य इति शेषः । तथाहि मम
इदानीं क्षुधा प्रवला जाता तत् तत्प्रतोकाराय भवान् काश्चित् व्यवस्थां करोतु इति,
अन्यथा क्षुधापीडितः अहं मरिष्यामीति भावः । तमेवार्थं स्पष्टयति—विपणिकन्दुः
मोदकादिविपणिस्थितं भज्जनपात्रं (चाटु इत्यादि यस्य प्रसिद्धिः) उदरस्य अभ्यन्तरं

राजा । वयस्य ! तौहार मोक्षार्थे कौनरूप कापटो नाई । तौहार
उपर आवार विधाता सर्वलोकमनोहर शिल्पशक्ति प्रदान करिशा, तौहाके
कामेर विधनिष्ठ बाणरूपे कलना करिशाछेन ॥१०॥

রাজা । এবমেব ভবান্ সুহৃদর্থঃপি ত্বরতাম্ । (ব)

বিদ্ । গছৌদৌ খণ্ডো । কিন্তু মেঘাবলৌণিকুড়া জোণ্‌হা
বিশ্র পরাছৌণদংসণা তত্তভৌদৌ মালবিশ্রা । ভবং বি সূণাপরি-
সরচরৌ বিশ্র বিহঙ্গো আমিসলৌলুবো ভৌরুশ্রো অ । তা
অণাদুরো ভবিশ্র কজ্জসিদ্ধি পথ্যন্তো মে রোশ্রসি ।
[গৃহীতঃ চণঃ । কিন্তু মেঘাবলৌণিকুড়া জ্যোতস্বেব পরাধীনদর্শনা তদভবতৌ
মালবিকা । ভবানপি সূনাপরিসরচর ইব বিহঙ্গ আমিষলৌলুপঃ ভৌরুকশ্য । তদনাতুরো
ভূত্বা কার্য্যসিদ্ধি প্রার্থয়মানো মে রোচসে ।] (গ)

মধ্যদেশঃ দৃষ্টতে, চুধাজ্জ্বালা সুতরাং মে প্রবৃদ্ধা অস্যা নিৰ্বাপণং ভবতা কৰ্ত্তব্যমिति
ভাবঃ । “বিপণিঃ পণ্যবৌথিকা” ইত্যমরঃ । “কন্দুর্বাং স্বৌদনী স্ত্রিয়া” মিত্যমরঃ ।

(ব) এবমেব যথা ভবান্ স্বীয়ভোজনায় ত্বরতি তথা ইত্যর্থঃ । সুহৃদঃ বন্ধোঃ
অর্থে কৰ্ত্তব্যবিষয়ে মালবিকয়া সহ সম্মেলনসাধনরূপে ইত্যর্থঃ । ত্বরতাং সত্বরতামব-
লম্বতাম্ । যথা সত্বরং মালবিকা সাচাত্কারেণ শান্তিমাশ্রুয়াং তথা কুরু ইতি ভাবঃ ।

(গ) চণঃ অবসরঃ গৃহীতঃ আশ্রিতঃ ময়েতি শ্রীষঃ । তথাহি ন সহসা এব
এতৎ কৰ্ম্ম সাধয়িতুং শক্যং কিন্তু ক্রিয়ত্‌কালানন্তরমেব, অতঃ ক্রিয়ান্ কালঃ অপেक्षিতব্য
ইতি ভাবঃ । গৃহীতদক্ষিণ ইতি পাঠে ত্বয়া নম ভোজনদানস্য ফলতঃ অঙ্গীকারেণ
আদায়েব দক্ষিণাং মদ্যং দত্তবান্, তত্র চ অবশ্যমেব কার্য্যস্য সাধনীয়তা আয়াতি,
এতদর্থে পরবাক্যস্য উল্লেখ্যং সুমঙ্গলং ভবতি, ‘কিন্তু’ ইত্যনেন প্রতিবন্ধকপদস্য এব
ন্যাসযোগ্যত্বাৎ । মেঘাবল্যা জলটজালীন নিরুদ্ধা আচ্ছাদিতা জ্যোত্স্বা চন্দ্రిকা ইব
পরাধীনং পরায়ত্নং দর্শনং সাচাত্কারঃ যस्याঃ তথাভূতা, পরায়ত্নসম্মেলনা । তথাহি

বাহা ইউক, আর অধিক বলিবার প্রয়োজন নাই । এক্ষণে আমার
বিষয় চিন্তা কর । (র)

বিদ্ । আপনিও আমার জন্ত চিন্তা করুন । ক্ষুধার আমার হৃদয়-
ভাত্তর বিপণিষ্ট কন্দুর (কড়া, তাওরা) শ্রায় দহমান হইতেছে । (ন)

राजा । कथमनातुरो भविष्यामि ? (घ)

मालविकाया दर्शनम् इच्छामावेणैव न सम्पत्स्यते किन्तु देव्या गणदासस्य च अनुमोदनेन, अतएव कठोर-कठोर इव तथा सह साक्षात्कारः, तेन भवतः पीडां सहसा विना-शयेयमिति भावः । अत्र मेघाच्छादिताया ज्योत्स्नाया दर्शनं यथा मेघापसारणमपेक्षते तथैव मालविकासान्नातृकारप्रतिबन्धकोभूताया देव्या अनुपस्थितौ एव तत्साक्षात्कार-सम्भावना इति सादृश्यप्रत्ययात् उपमा । सूनायाः वधस्थानस्य परिसरे प्रान्तदेशे परिचरति यः तदाभूतः वधस्थानसमीपचरः, “सुना पुत्रां वधस्थाने गलगुण्डिकयोः स्त्रिया”मिति मेदिनीकोषः । विहङ्गः हिंस्रः श्येनादिपक्षौ इव आमिषस्य भोग्यवस्तुनः मांसस्य च लोलुपः लोभवान् भौरुक्ः अतिभीतश्च, “उत्कोचे पलले न स्त्री आमिषं भोग्यवस्तुनि” इति कोषान्तरम् । तथाहि श्येनादिपक्षौ यथा मांसमभिकाङ्क्षन् अपि वधस्थानोपान्तचारी भूत्वा सहसा तत्र मांसार्थं नावतरौतुं चमते तथैव त्वमपि देवीभयात् मालविकायाः अदूरे तिष्ठन्नपि तत्साक्षात्कारे न चमसे इति भावः । अत्र विहङ्गेन आमिषलोलुपत्व-भौरुक्त्वरूपधर्मद्वयेन राज्ञः साधर्म्यात् उपमा पूर्णा । सा च आमिषपदे श्रेष्ठात् स्त्री धोत्यापिता । तत् तस्मात् अनातुरः अविकलः भूत्वा कार्यसिद्धिं मालविकाप्राप्तिरूप-कर्मफलं प्रार्थयमानः याचमानः मे मद्यं रोचसे नतु आतुरः सन्, यतः स्वयं कार्य-करणचमः परमपि त्वरयति इति सद्यं भवति, स्वयमशक्तः त्वं यावता कालेन अहं कार्यं कर्तुं शक्नोमि तावत्कालमेव नौरवो भूत्वा तिष्ठ अन्यथा स्वयमेव कर्मणि प्रवृत्तो भव इति राजानं प्रति विदूषकस्य प्रौढोक्तिः । अथवा त्वम् इदानीं सुतरां विपन्न इव यत् माम् अनुरणतुषि तदहं सोढुं न चमि, शान्तो भव सत्वरमेवाहं तव कार्योद्धारं कर्तुं शक्यामि अलं पुनः पुनरुद्देशगतिशयेन, अन्यथा तव वैकल्यदर्शनेन समापि वैकल्यं सभाव्यते इति वयस्यजनीचिता उक्तिः ।

राजा । हा, ताहाई बटे । এইরূপ এক্ষণে আমার জ্ঞাও ব্রতাবিত হও । (ব)

বিদু। আচ্ছা, সময় নিলাম । কিন্তু মেঘাবলীকৃত ছোৎনার শ্রায়,

সর্বান্তঃপুরবনিতাব্যাপার-প্রতিনিবৃত্তহৃদয়স্য ।

সা বামলোচনা মে স্নেহস্যৈকায়নীবৃতা ॥১৪॥

[অন্বয়ঃ । সা বামলোচনা সর্বান্তঃপুরবনিতাব্যাপারপ্রতিনিবৃত্তহৃদয়স্য মে স্নেহস্য একায়নীবৃতা । ১৪ ।]

(ঘ) কথং কেন প্রকারেণ অনাতুরঃ বৈকল্যবর্জিতঃ ভবিষ্যামি, নাস্তি স্থৈর্য্যসম্পাদন-
চমতা সাম্প্রতং মে ইতি ভাবঃ ।

১৪ । গদ্যানন্তরং শ্লোকোক্ত্যানায় যত ইত্যধ্বাহ্ব্যর্থং, হেতুস্বাধম্ অনাতুরতাযোগ্যতা-
বিরহং প্রতি । সর্ব্বাঙ্গা সমস্তানাম্ অন্তঃপুরবনিতানাম্ অন্তঃপুরস্থিতানাং কামিনীনাং
মহাদূরভূতানামিত্যর্থঃ । যৌ ব্যাপারঃ প্রেমসম্বন্ধাদিক্রিয়াকলাপঃ তস্মাৎ প্রতিনিবৃত্তম্
অপমৃতং বিরতমিত্যর্থঃ, হৃদয়ং চিত্তং যস্য তথাভূতস্য, সর্ব্বাস্বান্তঃপুরিকাশু বিরক্তস্য
ইত্যর্থঃ । মে মম স্নেহস্য প্রণয়স্য সা বামলোচনা সুনয়না মালবিকা একায়নীবৃতা
কৈবলাশ্রয়ভূমির্জ্ঞাতা, মম চিত্তং কৈবলং তস্মামেব উপসর্পতি নতু অন্তঃপুরিকাশ্বপরাশু
অতএব তদলাভেন অন্যথাপি সংক্ৰান্তচিত্তস্য যতঃসুখসম্ভাবনা সাপি নাস্তি ইতি ভাবঃ ।
অনেন শ্লোকেণ সর্ব্বাণ্যঃ অন্তঃপুরিকাণ্যঃ মালবিকায়াঃ সৌন্দর্য্যাদ্যতিশয়স্য গম্যতয়া
ব্যতিরেকৌ ব্যজ্যতে । সা বামলোচনা ইত্যত্র এবশব্দস্য অন্যব্যবচ্ছেদপরস্য অধ্বাহ্ব্যাদর্থ-
প্রতিপত্ত্যা পরিসংখ্যাপি অর্থী । এবশব্দস্য অনাদানাত্ ন্যূনপদতা । আর্থ্যা জাতিঃ ।

মানবিক। পরায়ত্তদর্শনা, আপনাকেও বধাভূমিতে বিচরমাণ আমিষলোপ
ভীরুস্বভাব গৃধের ঞ্চায় দেখিতেছি। যদি অনাতুর হইয়া কার্য্যসিদ্ধির
প্রার্থনা করেন, তবে আমি বড় তৃপ্ত হইব । শ।

রাজা। কিরূপে অনাতুর হইতে পারি ? (ঘ)

যেহেতু আমার হৃদয় যাবতীয় অন্তঃপুরচারিণী বনিতাদিগকে পরিহার
করিয়া, একমাত্র সেই বামলোচনাতেই সংস্কৃত হইয়াছে, তজ্জগত্ তিনিই
আমার স্নেহের অদ্বিতীয় আধার-স্থানীয় হইয়াছেন । ॥১৪॥

[इति निष्क्रान्ताः सर्वे ।] (स)

इति द्वितीयोऽङ्कः ॥२

(स) ननु रङ्गे तदानीं राजा विदूषकश्च इति हावेव आस्तां तत् कथं निष्क्रान्ता इति बहुलमिति चेदव । केचित् राजसङ्घचराणां शरीररचकादीनां राज्ञा सङ्घं अविनाभावसम्बन्धात् तेषां तव वृत्तमानता, अतो बहुलं तेषामपि तदानीं राज्ञा सहैव निष्क्रमणात् । परे तु अत्र निष्क्रान्तानां पूर्वपात्राणामपेक्षया बहुलं सर्वशब्दप्रयोगश्च, क्रमेण सर्वेषां पात्राणां निष्क्रमणसमूह इति भावः । एतच्च “अङ्कनिष्क्रान्तनिखिलपात्रोऽङ्कः” इति अङ्कलक्षणसमन्वयाय विन्यस्तं कविनेति समाधेयम् । मालविकानिष्क्रमणात् विच्छिन्नायाः कथायाः सर्वान्तःपुरत्यादिना राजाभिलाषः पराङ्ककथाहेतुत्वाद्विन्दुरिति ज्ञेयम् । इति मालविकाग्रिमिव-व्याख्याने विजयाख्याने द्वितीयोऽङ्कः ।

[मङ्गलान्तरं निष्क्रमणं] । (स)

द्वितीय अङ्क समाप्त ॥२

तृतीयोऽङ्कः ।

(ततः प्रविशति परिव्राजिकायाः परिचारिका समाहितिका ।) (क)

समा । आणत्तद्धि भअवदीए—‘समाहिदिए ! देवीए उवाअणत्थं बीअपूरअं गेण्हिअ आअच्छं’ति । ता जाव पमदवणपालिअं महुअरिअं अखेसामि । (परिक्रम्यावलोक्य च ।)
 एसा तवणीआसोअं आलोअन्ती महुअरिआ चिट्ठदि । जाव णं उवमप्पामि । [आज्ञप्ताभि भगवत्या—‘समाहितिके ! देव्या उपायनार्थं बीज-
 पूरकं गृह्यत्वा आगच्छे’ति । तत् यावत् प्रमदवनपालिकां मधुकरिकामन्विष्यामि ।
 एषा तपनीयाशोकमालोकमाना मधुकरिका तिष्ठति । यावदेनामुपसर्पामि ।] (ख)

(क) महाकविः सम्प्रति अङ्कान्तरप्रारम्भे कथासङ्कुटनार्थं प्रथमं प्रवेशकाभिधान-
 मर्थोपक्षेपकं प्रस्तौति—ततः इत्यादि । परिव्राजिकायाः कौशिक्याः । समाहितिका इति
 परिचारिकाया नाम ।

(ख) भगवत्या कौशिक्या परिव्राजिकाया आज्ञप्ता आदिष्टा अस्मि अहमिति शेषः ।
 देव्या धारिण्या उपायनार्थम् उपहारार्थं बीजपूरकं तदाख्यं फलं तदहचक्षुसुमं वा
 उभयोरेव उपहारयोग्यत्वात् । ‘देवीए उवाअणत्थं’ इत्यत्र ‘देवस्य उववणत्थं’ इति
 कचित् पाठः, तत्र देवस्य महाराजस्य उपवनस्थमित्यर्थः । यद्यपि “फलपूरो बीजपूर”
 इत्यमरः,—तथापि पुष्पाथे फलाथे वा द्विहीनं प्रसवे सर्व्वम्” इत्याद्यमरवचनात् क्लौव-
 लिङ्गता सिद्धा । इति आज्ञप्तासौत्यन्वयः । तत् तस्मात् । प्रमदवनपालिकाम् उद्यान-
 रक्षिकां मधुकरिकां तदाख्यां रज्जुनीम् । एषा दृश्यमाना तपनीयाशोकं स्वर्णवर्णाशोकपु-
 ष्पवृक्षं पीताशोकतृक्षमित्यर्थः । “स्वर्णं सुवर्णं कनकं हिरण्यं हेम हाटकं तपनीय”
 मित्यमरः । आलोकयन्ती पश्यन्ती एनां मधुकरिकाम् उपसर्पामि ।

(अनञ्जय परिव्राजिकार परिचारिका समाहितिकार प्रवेश ।) (क)

समा । भगवती आज्ञा करिवाछेन—“समाहितिके ! राज्ञीके

(ততঃ প্রবিশতুঃ উদ্যানপালিকা ।)

সমা । (উপস্থ্য ।) আলি ! অবি সুহো দে উজ্জ্বাণবাবারো ? ।

[আলি ! অপি সুখস্বে উদ্যানব্যাপারঃ ?] (গ)

মধু । অহো সমাহিদিশা ! সহি ! সাগদং হে ? [অহো সমাহিতিকা ? সহি ! স্বাগতং তে ?] (ঘ)

সমা । হুলা, মম্বদৌ আস্বেদি—‘অরিত্তপাণিণো অহ্মা-
রিসজণেণ তত্তহৌদৌ দেবৌ দেক্খিটব্বা । তা বৌঅপূরণ

(গ) উপস্থ্য মধুকরিকায়াঃ সমৌপং গতা । আলি ! সহি ! “আলৌ মুখী বথস্যা
চ” ইত্যমরঃ । অপিঃ প্রশ্নে । তে তব উদ্যানব্যাপারঃ উদ্যানসম্বন্ধিক্রিয়াকলাপঃ
ব্রহ্মাণীনাং সৌক্যপ্রভৃতিণাং কৰ্ম্মাণীণ্যর্থঃ । সুখঃ ন অতিমায়াসকরঃ, তথাহি
উদ্যানস্থিতানাং ব্রহ্মচলতাণীনাং শোভনাবস্থায়াং বৰ্ত্তমানানাং তেযাং ন বিশেষেণ উপচরণং
কৰ্ত্তব্যং ভবতি তথৈব চ উদ্যানব্যাপারঃ সুখং সম্পদ্যতে তত্ উদ্যানস্থিতব্রহ্মচলতাণীনাং
নিব্বিঘ্নাঃ কচ্ছিদিতি ‘প্রশ্নতানুপৰ্য্যম্’ ইতি ।

(ঘ) অহৌ সমাহিতিকা ইত্যায়ত্নে অহৌশব্দঃ । তস্মৈ আশ্রয়্য সমাহিতিকায়া
হুদানৌমসম্ভাবিতাগমনেন । তে তব স্বাগতং শ্রুমাগমনম্ কিসু ? স্বাগতমিতি ভাবি
ক্তপ্রত্যয়ঃ, তদ্ব্যয়গে চ কৰ্ত্তরি বস্তু । অপি আগমনপথে তব ন কথিত বিঘ্নৌ জ্ঞাত
ইতি ভাবঃ ।

উপহার দিবার জন্ত বীজপূরক (টেবা নেবু) লইয়া আইস ।” অতএব
প্রমদবনরক্ষয়িত্রী মধুকরিকার অন্বেষণ করি । (পরিক্রমণপূর্বক অব-
লোকন করিয়া) এই যে মধুকরিকা দাঁড়াইয়া স্বর্ণবর্ণ অশোক অবলোকন
করিতেছে । অতএব ইহার সহিত সাক্ষাৎ করি । (খ)

[উদ্যানপালিকার প্রবেশ ।]

সমা । (নিকটে যাইয়া) সখি ! তোমার বাগানের কার্য্য বেশ
চলিতেছে ত ? (গ)

মধু । এই যে সমাহিতিকা ! সখি ! তোমার স্বাগত ত ? (ঘ)

পেক্ষিদ' ইচ্ছামি' তি । [হলা ! ভগবতী আজ্ঞাপয়তি—‘অরিত্তপাণিনা
অস্মাদৃশজনেন তব ভবতৌ দেবী দ্রষ্টব্য । তত্ বীজপূরকেণ প্রেচিৎসিচ্ছানী’তি ।] (ঙ)

মধু । শং সখিহিৎ জীব বীজপূরশ্চ । কহেহি দাব
অস্মীষসংবন্ধিহিৎ যদ্বাভারিহিৎ উবদেৎ দেবিত্ত কদরো
ভবদীয়ে পসংসিৎ ? [নতু সন্তিহিতমেব বীজপূরকম্ । কথয় তাবত্ অন্যান্য-
সংঘর্ষিতয়োর্নান্দ্যাচার্য্যোরুপদেশং দৃষ্ট কতরো ভগবত্যা প্রশসিতঃ ?] (চ)

সমা । দুবে বি কিল আশ্রমিণা পশ্যোশ্রয়িণা অ । কিন্তু

(ঙ) ভগবতী পণ্ডিতকৌশিকী আজ্ঞাপয়তি বক্ষ্যমাণমিতি শিষ্যঃ । অস্মাদৃশজনেন
পরিচারিকাজনেন অরিত্তপাণিনা অশূন্যহস্তেন যত্ কিচ্ছিদুপহারযুক্তকরণে ইত্যর্থঃ ।
অবভবতী মাননীয়া দেবী রাজী দ্রষ্টব্য । আলোকয়িতব্যে নতু রিত্তপাণিনা, তথা সতি
দেব্যাঃ সম্মানাতিক্রমঃ ক্রতঃ স্যাদিতি ভাবঃ । অত্র ‘তচ্ছৌদৌ দেবী’ ইত্যত্র ‘তচ্চমবৎ’ ইতি
কচিৎ পাঠঃ । তত্র ভবান্ মহারাজঃ ইত্যর্থঃ । তত্ তস্মাত্ বীজপূরকেণ তদাখ্যক্ষণ-
বিশেষেণ যুক্তা ইতি শিষ্যঃ প্রেচিৎসিচ্ছানী’ দেবীমিতি শিষ্যঃ । ইচ্ছামি তত্ উপদেশ
বীজপূরকনির্দেশমিতি ভাবঃ ।

(চ) বীজপূরকং সন্তিহিতং সমীপবর্তিৎ এব, তত্ অহংসি তদৃশছৌতুমনায়াসমেব ইতি
ভাবঃ । অন্যান্যং পরস্পরং সংঘর্ষিতয়োঃ বিবাদবতোঃ সারকাদিত্যত্ ইত্যর্থঃ ।
পরস্পরম্ আত্মপ্রকর্ষমবলম্ব্য বিবাদকারিণোঃ নান্দ্যাচার্য্যয়োঃ অভিনয়শিষ্যকয়োঃ
উপদেশম্ অভিনয়শিষ্যাং শিষ্যোপহিতাম্ । ভগবত্যা পরিব্রাজিকয়া কতরঃ হরদতঃ
গণদাসী বা প্রশসিতঃ প্রকৃষ্টপদে স্থাপিতঃ ।

সমা । সখি ! ভগবতী আজ্ঞা করিয়াছেন,—নাট্য ব্যক্তির শূন্যহস্তে
মহারাজীর সহিত সাক্ষাৎ করা কর্তব্য নহে । অতএব বীজপূরক প্রদান
করিয়া, সাক্ষাৎ করিতে অভিনায় করি । (ঙ)

মধু । বীজপূরক ত নিকটেই রহিয়াছে । আচ্ছা বলত—উভয়
নাট্যাচার্য্য পরস্পর বিবাদে প্রবৃত্ত হইয়াছিলেন । তাঁহাদের উপদেশ
দর্শন করিয়া, ভগবতী কৌশিকী কাহার প্রশংসা করিলেন ? (চ)

सिद्धागुणविशेषेण उन्मिमितो गणदासो । [हावपि किल आगमिनौ प्रयोगनिपुणौ च । किन्तु शिष्यगुणविशेषेण उन्नमितो गणदासः ।] (छ)

मधु । अहं मालविआगमं कोलीणं किं सुणीअदि ?
[अथ मालविकागतं कौलीनं किं श्रूयते ?] (ज)

समा । वाहं किल तस्मिं साहिल्लासो भट्टा । केवलं देवीए धारिणीए चित्तं रक्खन्तो अत्तणो पडुत्तणं ण दंसेदि । माल विआवि इमेसु दिअसेसु अणुद्दमूच्छा विअ मालदीमाला मिल्लाअमाणा लख्खोअदि । अदो अबरं ण जाणे । विसज्जेहि मं । [वाहं किल तस्यां साभिलाषो भर्ता । केवलं देव्या धारिण्याश्चित्तं रत्ननात्मनः प्रभुत्वं न दर्शयति । मालविकापि एषु दिवसेषु अनुभूतमूच्छेव मालतीमाला स्नायन्ती लल्यते । अतोऽपरं न जाने । विसृज माम् ।] (झ)

(छ) हावपि हरदत्तो गणदासश्चेति उभावैव आगमिनौ शास्त्रज्ञानसम्पन्नौ, प्रयोगे शिचाप्रयोगविषये निपुणौ सुचतुरौ, भवत इति शेषः । तथाहि उभयोरेव शास्त्रज्ञान-प्रकर्ष इव प्रयोगप्रकर्षोऽपीति भावः । किन्तु तथापि शिष्यायाः मालविकायाः गुणः प्रकर्षः तद्विशेषेण तस्याः प्रयोगनैपुण्येन गणदासः उन्नमितः प्रशंसितः । तथाहि शास्त्रज्ञानस्य प्रयोगनैपुण्यस्य च उभयत्र तुल्यत्वेऽपि शिष्योपहितशिचाप्रदर्शनेन प्रकर्षनिर्णयाद् गणदास एव उत्कर्षभाग्जात इति भावः ।

(ज) अथ प्रये मालविकागतं मालविकासम्बन्धि कौलीनं जनश्रुतिः लोकवाद इति यावत् । “स्यात् कौलीनं लोकवादे युद्धे पश्वहिपक्षिणा”मित्यमरः । किं श्रूयते, तत्सम्बन्धे भवती किं जानाति इति ज्ञातुमिच्छामीति भावः ।

(झ) वाहं निश्चितं तस्यां मालविकायां भर्ता स्वानी अग्रिमिचः साभिलाषः

समा । उभयैश्च शास्त्रविद् ओ प्रयोगनिपुण । किञ्च शिष्याः नृतांगीत-नैपुण्यावाह्यो गणदासके अपेक्षाकृत प्रशंसा करा इह्राहे । (छ)

मधु । मालविकासंज्ञास्तु लोकप्रवादं अनुग्राह्यं किं ? (ज)

মধু । **এতং সাখাবলম্বি বীজপূরকং গীণ্হ ।** [এতৎ শাখাবলম্বি বীজপূরকং গৃহাণ ।] অ

সমা । (নাথ্যে ন বীজপূরকং গৃহীত্বা ।) **হলা, তুমং বি ইদৌ পেসলদরং সাঙ্ঘজণমুস্সু সাএ ফলং পাবেহি ।** [হলা, ত্বমপি ইতঃ পেশলতরং সাঙ্ঘজনমুস্সু যথা ফলং প্রাপুহি ।] ইতি প্রস্থিতা । (৫)

মানুরাগঃ রাজা মালবিকায়ামনুরক্ত ইতি যৌ লোকবাদঃ শ্রু্যতে স সত্য এবৈতি ভাবঃ । ননু যদি রাজা মালবিকায়ামনুরক্তস্তত্কিমিতি তাং ন সহসা গৃহ্ণাতি ইत्याহ—
কিন্তু ইत्याদি । দেব্যা মহিষ্যাঃ । চিত্তং মানসং রচন্ তত্র দাচিণ্মভঙ্গমথাদিত্যর্থঃ ।
আত্মনঃ প্রমুতাং প্রভাবং মালবিকায়াম্ যদ্বয়রূপং পরবিলচণগতিকার্যমিত্যর্থঃ । ন
দর্শয়তি, মালবিকাপি ন কেবলং রাজা ইত্যপিগম্ভ্যর্থঃ । এষু দিবসেষু রাজসভাচ্যুতকার-
কালাদনন্তরকালেষু, অনুভূতা আসাদিতা মুচ্ছা মদনজন্যমৌহঃ রবিকিরণতাপজন্য-
জ্বালা ইত্যর্থঃ তথাভূতা মালতীমালা মালতীকুসুমসম্বন্ধে ইব স্নায়মানা স্নানিপুঞ্জা লভ্যন্তে
দৃশ্যন্তে, তথাহি মালবিকাदर्शनेन রাজেব রাজदर्शनेन মালবিকাপি সুতরাং কামবেদনয়াম্
স্নাষতি ইতি ভাবঃ । অতঃ স্নানাত্ অপরং ন জানি, এতন্মাত্রমেব জানামি ইতি ভাবঃ । সাং
বিসর্জ্য গনুন্ম আদিগ, ভগবত্যা আদেশস্য কালবিলম্বে ন কৰ্ত্তুমশক্যত্বাদিতি ভাবঃ ।

(অ) এতৎ দৃশ্যমানং শাখাবলম্বিতং বীজপূরকং তদাখ্যং ফলং গৃহাণ আদত্বঃ ।
অত্র নাস্তি কাপি বাধা ইতি ভাবঃ ।

সমা । **শুনিস্সাহি, মহারাজ মালবিকার প্রতি অতিমাত্র অভিনাব-
প্রবণ হইয়াছেন । কেবল মহারাজী ধারিণীর মনোরঞ্কার জন্ত আত্মপ্রভূতা-
প্রদর্শনে বিরত আছেন । মালবিকাও যেন দিন দিন মুচ্ছার অনুভববশে
মালতীমালার শায় স্নান হইয়া পড়িতেছেন বলিয়া দেখিতে পাওয়া
যাইতেছে । ইহার পর আর কিছু জানি না । এক্ষণে আমায় ছাড়িয়া
দাও ।** (৬)

মধু । **এই শাখাবলম্বী বীজপূরক গ্রহণ কর ।** (৭)

মধু । সখি ! সমং জীব গচ্ছত্ব । অহং বি ইমস্মা চিরা-
 অমাণকুসুমোগমস্ম তবণীআসোঅস্ম দোহলণিমিত্তং দেবীএ
 ণিবেদেমি । [সখি ! সমমেব গচ্ছাব : । অহমপ্যস্ম চিরাশমাণকুসুমোদগমস্ম তপ-
 নীয়াশোকস্ম দোহদনিমিত্তং দেব্যৈ নিবেদয়ামি ।] (৩) ।

(২) ইতঃ অস্মাত্ বীজপূরকফলাত্ পেশলতরং কৌমলতরম্ উত্কৃষ্টতরমিত্যর্থঃ ।
 ফলম্ অমীষ্টার্থং সাধুজনযুগ্মযথা সজ্জনানাং সেবয়া প্রাপ্তুহি লভস্ব । এতেন পূর্ব্ববাপি
 বীজপূরকপদস্য ফলপরতাপত্র এব ত্রৈধানু ন পুষ্পপরতাপত্র ইতি মন্তব্যম্, পুষ্পপরতা
 চাদিনন্তু ইতঃ বীজপূরকহচাত্ পেশলতরম্—অয়ং হচঃ যথা ফলং লেভে তদপেক্ষয়া
 উত্কৃষ্টং ফলমিত্যর্থঃ ।

(৩) সমম্ যুগপদেব, গচ্ছাব: ত্বমহচ্চ একদেব গচ্ছাব: দেবীসমীপমিতি শিখ: ।
 চিরাশমাণ: বিনাম্বমান: কুসুমোদগম: পুষ্পসম্ভব: যস্য তথাভূত:, পুষ্পপ্রকাশে বিলম্ব-
 মানস্য ইত্যর্থ: । তপনীয়াশোকস্য সুবর্ণাশোকহচস্য দোহদনিমিত্তম্ অচিরেণ
 কুসুমোত্পত্তিকারণসম্বলনহেতবে ইত্যর্থ: । দেব্যৈ রাজ্ঞৈ ধারিণ্যৈ নিবেদয়ামি, তথাহি
 অয়মশোকং বহুকালাত্যয়েনাপি ন পুষ্পং প্রসূতে, তত্ কাचित্ বরাদ্ভনা অব আগম্য
 সালঙ্কারস্য চরণস্য আঘাতরূপং দোহদং নির্বর্তয়তু তত এব অচিরাৎ হচস্য ফলোদ-
 গমো ভাবীতি দেবী কথয়ামীতি ভাব: ।

রমণীপাদাঘাতি অশোকপুষ্পোত্পত্তিদোহদলে কবিপ্রসিদ্ধির্নয়ন—“পাদাঘাতাশোকং
 বিকসতি বকুলং যোষিতামাস্বময়” ইत्याদি, এতন্নি বক্ষ্যমাণস্য মালবিকায়া দোহ-
 দাধিকারস্য বিন্ধ্যাপকম্ ইতি ।

সখা । (নাটো গ্রহণ করিয়া) সখি ! তুমিও সাধুজনের সেবা দ্বারা
 ইহা অপেক্ষা উৎকৃষ্ট ফল লাভ কর । (এই বলিয়া প্রশ্নান) (ট)

মধু । সখি ! এক সঙ্গেই যাইব । এই কনক অশোকের ফুল
 ইহাতে বিলম্ব ইহাতেছে । তজ্জন্তু আমাকে মহারাণীর নিকট ইহার সাদ
 দিবার (ফুল ধরিবার) উদ্দেশ্যে) জন্তু আবেদন করিতে ইহাবে । (ঠ)

সমা । জুজ্জদি, অহিমারো ক্ব তুহ । [যুজ্যতে, অধিকারঃ খলু তব ।] (ঙ)

(ইতি নিষ্কান্তে ।)

প্রবেশকঃ । (ঠ)

[ততঃ প্রবিশতি কামথমানাবস্থ্যো রাজা বিধ্বংসকঃ ।] (ণ)

রাজা । (আত্মানং বিলোক্য ।) (ত)

(ঙ) যুজ্যতে দেব্যৈ উক্তব্রতান্ননিবেদনং যুক্তমেব । যতঃ তব অধিকারঃ কৰ্ত্তব্যং কৰ্ম্ম এতৎ, যত্ ত্বং কাননাধিকারে নিযুক্তাসীতি ভাবঃ ।

(ঠ) প্রবেশকঃ, নাটকীয়সন্দর্ভমেদঃ, তল্লক্ষণং যথা—“প্রবেশকোঽনুদাত্তোক্তয়া নীচ-
পাথপ্রযোজিতঃ । অঙ্কদ্বয়ান্নল্লিঙ্গৈঃ শিখং বিষ্কম্বকে যথা ॥” বিষ্কম্বকে যথা
ব্রতানং কৈবল্যিত্ব অংশানাং বস্তুনিষ্পন্নানাচ্চ কৈবল্যিত্ব অংশানাং নিদর্শনং তথা অত্রাপি
ইতি “শিখং বিষ্কম্বকে যথা” ইত্যস্য অভিপ্রায়ঃ । এতদন্তঃ প্রতিমুখসম্বন্ধিযঃ—
তল্লক্ষণং যথা—“ফলপ্রধানোপায়াস্য মুখসম্বন্ধিনিবেশিনঃ । লল্যলল্য ইবোদমেদো যব
প্রতিমুখচ্চ তত্ ॥” ইতি ।

(ণ) ততঃ সমাহিতিকায়া মধুকরিকায়া নিষ্কৃমানন্তরম্ । কামথমানস্য
সকামস্য ইব অবস্থা यस্য তথাভূতঃ, কাশ্যপাঙ্কতাপ্রভৃতিলক্ষণযুক্তঃ । এতৎ কেবলম্
রাজো বিশেষণম্ ।

(ত) আত্মানং স্বশরীরং বিলোক্য দৃষ্টা, নিজশরীরগতকাশ্যপ্রভৃতিকমুদ্রীয় ইত্যর্থঃ ।
কথয়তোতি শিষ্যঃ ।

সমা । তা বটে, সখি ! ইহা তোমারই কার্য্য । (ড)

[এই বলিয়া উভয়ের নিঃস্রবণ]

প্রবেশক । (ঢ)

(অনন্তর কামাকুলিতাবস্থ্য রাজা ও বিদূষক উভয়ের প্রবেশ ।) (ণ)

রাজা । (নিজের দিকে দৃষ্টিপাত করিয়া ।) (ত)

शरीरं चामं स्यादसति दयितालिङ्गनसुखे

भवेत् सास्त्रं चक्षुः क्षणमपि न सा दृश्यत इति ।

तथा सारङ्गाच्या त्वमसि न कदाचिद्विरहितं

प्रसक्ते निर्वाणे हृदय परितापं व्रजसि किम् ॥१॥

[अन्वयः । दयितालिङ्गनसुखे असति शरीरं चामं स्यात्, सा क्षणमपि न दृश्यते इति चक्षुः सास्त्रं भवेत्, हृदय ! त्वं तथा सारङ्गाच्या कदाचित् विरहितं न असि, निर्वाणे प्रसक्ते किं परितापं व्रजसि । १]

१ । तदेव वक्तव्यमाह—शरीरमित्यादिना । दयितायाः प्रियतमायाः आलिङ्गनसुखे आश्लेषजन्ये आनन्दे असति अवर्तमाने प्रियायाः समागमविरहे सति इत्यर्थः । शरीरं देहः चामं चयप्राप्तं क्लृप्तिरिति यावत् स्यात् । तदभावे प्रियाचिन्तनमात्रपरायणस्य भोजनादिवैमुख्येन वर्तमानत्वात् शरीरचामताया अवग्यम्भावात् ममापि प्रियाविरहवतः तथा शरीरचामता इति प्रस्तुतार्थः । सा दयिता क्षणम् अत्यल्पकालमपि व्याप्य न दृश्यते चाक्षुषप्रत्यक्षविषयीभवति इति हेतोः चक्षुः सास्त्रं अश्रुपूर्णं भवेत्, ममापि तद्दर्शनाभावेन निरन्तरं चक्षुः सास्त्रं तिष्ठतीति भावः । एतेन प्रियाजनविरह एव विकारीपस्थितिकारणं नतु प्रियासङ्गतिरिति स्थितम् । शरीरस्य चये नेवस्य च अश्रुपूर्णत्वे कारणमस्ति, किन्तु हृदयस्य परितापे किमपि कारणं नास्ति तथापि कथं स इत्येव प्रश्नार्थमाह—तथैत्यादिना । हे हृदय ! त्वं तथा सारङ्गाच्या हरिणलोचनया प्रियया मालविकया कदाचित् कश्चिन्नपि काले, तद्दर्शनादारभ्य इदानीं यावत् न विरहितं त्यक्तमसि, सर्वदा एव त्वया तस्याचिन्तनात् मानसे तद्रूपस्य जागरूकत्वात् सन्ततमेव तत्समागम इति भावः । अतः निर्वाणे शान्ती प्रसक्ते योग्ये सति निर्वृत्तिलाभयोग्यतायां सत्यामित्यर्थः । किं कथं परितापं व्रजसि लभसे, न युज्यते तव निरन्तरं प्रियासङ्गतस्य परिताप-लेशोऽपीति भावः । अत्र अप्रस्तुतात् सामान्यात् साधारणजनस्य दयितालिङ्गनासत्तायां शरीरकार्शणात् तद्दर्शनाभावेन चक्षुषः स्वास्त्रत्वाच्च प्रस्तुतस्य विशेषस्य राजगततत्तत्पदार्थस्य व्यञ्जनात् अप्रस्तुतप्रशंसालङ्कार इति । सारङ्गाच्या इत्यत्र समासगता उपमा । क्षणमपि इत्यपिशब्देन बहुकालदर्शनस्य फलत एव व्यावर्तनप्रत्ययात् अर्थापत्तिः । प्रियाविरह-

বিদু। অলং ভবদৌ ধীরদং উজ্জ্বলিত্ব পরিদেবিতেন । দিষ্টা
ময় মালবিকায়া পিতৃসহী বউলাবলিয়া, সুখাবিদা অ
অলং জো ভবদা সন্দিষ্টো । [অলং ভবতো ধীরতাসুজ্জ্বলিত্বা পরিদেবিতেন ?
দৃষ্টা 'ময়া মালবিকায়াঃ প্রিয়সখী বকুলাবলিকা, 'আবিতা চাৰ্য' যো ভবতা
সন্দিষ্টঃ ।] (খ)

রাজা । ততঃ কিস্তুক্যবতী ? (দ)

রূপস্য পরিতাপকারণস্য অসত্ত্বঃপি পরিতাপস্য নিবন্ধাত্ বিभावনা, নিर्वृत्तिकারণে
প্রিয়াবিরহাभावि सत्यपि तदभावात् विगंथोक्तिर्वि। इति सन्देहवशात् सन्देहसङ्करः ।
“निर्वाणसस्तगमनं निर्वृत्तिर्गजसज्जनम् । सङ्गमस्यापवर्गश्च” इति मेदिनीवचनवशात्
निर्वाणशब्दस्य निर्वृत्तिरूपार्थतायाः सत्त्वेऽपि अप्रसिद्धत्वात् निहतार्थत्वं दोषः । वृत्तं
शिखरिणी नाम ।

(খ) ধীরতাং ধৈর্যম্ উজ্জ্বলিত্বা বিহায় পরিদেবিতেন ক্রন্দনেন অলম্, চেত্নাং
ধারণতু ভবান্ ইতি ভাবঃ । বকুলাবলিকা তদাপ্য, ভবতা যঃ অর্থঃ সন্দিষ্টঃ
বাচ্যকৃত্য প্রেরিতঃ, তস্মৈ অর্থং বিষয়ং আবিতা বিজ্ঞাপিতা ।

(দ) ততঃ তচ্ছ্রাবণানন্তরং, কিস্তু ক্যবতী কথিতবতী সা বকুলাবলিকীতি শিষ্যঃ ।

সেই দয়িতা মানবিকার আনিঙ্গনস্বথের অসম্ভাববশতঃ, শরীর ক্লশ
হইয়া গিয়াছে । ক্ষণকালও তাঁহাকে দেখিতে পাইতেছে না বলিয়া,
চক্ষুও অশ্রুপূর্ণ হইয়াছে । কিন্তু হে হৃদয় ! তোমার ত সেই হরিণনয়নার
সহিত কোন কালেই বিচ্ছেদ নাই । স্মরণ্য তোমার পক্ষে শান্তিস্বথ সর্বথা
সজ্জ্বলিত হইলেও, তুমি কি জন্ত পরিতাপপ্রাপ্ত হইতেছ ? ॥১॥

বিদু । ধৈর্যা ত্যাগপূর্বক আপনার বিলাপ করিবার প্রয়োজন নাই ।
মানবিকার প্রিয়সখী বকুলাবলিকার সহিত আমার দেখা হইয়াছিল ।
তাহাকে আপনার সন্নিষ্ঠ বিষয় শুনাইয়াছি । (খ)

বিদু। বিস্ববেহি ভদ্রারম্ । অণুগিহীদন্ধি ইমিণা ণিঅ-
 ণ । কিন্তু সা তবস্সিণী দেবীএ অহিঅং রক্বন্তীএ ণাঅ-
 রক্বিদো বিঅ ণিহী ণ সুহং সমাসাদইদব্বা । তহবি ঘড়-
 ইস্সং ত্তি । [বিজ্ঞাপয় ভদ্রারকম্ । অনুগৃহীতাষ্মি অনেন নিয়োগেন । কিন্তু সা
 তপস্বিনী দেব্যা অধিকং রচন্ত্যা নাগরচিত ইব নিধিঃ ন সুখং সমাসাদয়িতব্যা ।
 তথাপি ঘটয়িষ্যামীতি ।] (ধ)

রাজা । ভগবন্ ! সঙ্কল্যয়নে ! প্রতিবন্দ্যবত্স্থপি বিপথে-
 শ্বভিনিবেশকারী কিং তথা প্রহরসি, যথা জনোঃ যং ন
 কালান্তরচমো ভবতি ? (সবিষয়ম্) । (ন)

(ধ) ভদ্রারকং রাজানং “রাজা ভদ্রারকো দেব” ইত্যমরঃ । অনেন নিয়োগেন আদেশেন
 অনুগৃহীতা প্রসাদিতাষ্মি, সা তপস্বিনী বরাকৌ মালবিকা দেব্যা ধারিণ্যা অধিকম্
 অত্যধং রচন্ত্যা সাবধানং স্থাপয়ন্ত্যা ইত্যর্থঃ । নাগেন সপেষ রচিতঃ নিধিঃ ধনমাণ্ডমিব
 সুখম্ অনায়াসেন ন সমাসাদয়িতব্যা লভ্যব্যা । দৃশ্যতে অনেকেষু স্থলেষু যু্যতে চ—
 ধনকলসাদিকং বহুঃ কালাত্ ভূমিচিহ্নং ভুজঙ্গাদিভির্বেষ্টনেন রচ্যতে, তদুপদ্রবাदेव
 তদ্বনপাত্রে সাধারণা নাধিগন্তুং চমন্তে, তদ্বি ধনং যচ্চাধিক্তমমিতি ব্যবহ্রিয়তে ।
 তথাপি দেব্যা নিপুণতরং রচণেন আয়াসেন লাভযোগ্যতায়ামপৌত্যর্থঃ । ঘটয়িষ্যামি
 মেলয়িষ্যামি রাজা সহ মালবিকামিতি শ্রীষঃ । ইতি সা বকুলাবলিকা উক্তবতীতি
 পূর্ব্বেণান্বয়ঃ সমাপ্তঃ । অতস্বং ধৈর্য্যমবলম্বস্ব, অবশ্যমচিরাদেব মালবিকয়া
 কাশ্যমানয়া সহ সম্মেলনস্য সম্ভবাদিতি বিদূষকামিপ্রায়ঃ ।

রাজা । তাহাতে সে কি বলিল ? (দ)

বিদু। “প্রভুকে বিজ্ঞাপিত করুন, আমি এবংবিধ নিয়োগ দ্বারা
 অনুগৃহীত হইয়াছি । কিন্তু দেবী ধারিণী সেই সরলা মালবিকাকে
 কণিবেষ্টিত নিধির আশ্রয় অতি সাবধানে রক্ষা করিতেছেন । বাহাই হউক,
 মালবিকা অনায়াস-লক্ষ না হইলেও আমি তাহার সহিত মিলন ঘটাইব । (ধ)

ক রূজা হৃদয়প্রমাথিনী

ক চ তে বিশ্বসনীয়মাযুধম্ ।

মৃদু তীক্ষ্ণতরং যদুচ্যতে

তদিদং মন্যথ দৃশ্যতে ত্বয়ি ॥২॥

[অর্থঃ । হৃদয়প্রমাথিনী রূজা ক ? বিশ্বসনীয়ং তে আযুধম্ ক ? মন্যথ ! মৃদু তীক্ষ্ণতরং যত্ উচ্যতে, তত্ ইদং ত্বয়ি দৃশ্যতে । ২।]

(ন) ভগবন্ ! ऐश्वर्यमम्पन्न ! अलौकिककर्मसाधनक्षमत्वात् सम्बोधनमिदम् । सङ्क्षेपः नायकानां नायिकानाञ्च परस्परं प्रति कामनाविशेषः स एव योनिः कारणं यस्य तथाभूतः, कामदेवस्य कामनाविशेषादेव सम्भव इति तथात्वम् । प्रतिबन्धवत्सु विरोधियुक्तेषु वर्तमानप्रतिबन्धकेषु अपि विषयेषु कार्येषु अभिनिवेशकारी आग्रहातिशय-सम्पादकः सन् किं कथं तथा तेन प्रकारेण अतिशयेन इत्यर्थः । प्रहरसि, पीडयसि, तथाहि सत्प्रतिबन्धकस्य विषयस्य लाभसम्भवात् न युक्तं तव ईदृशमनर्थकं पीडनमिति भावः । यथा येन प्रकारेण पीडने अयं मल्लजघनः जनः कालान्तरक्षमः कालविलम्बसहः न भवति, तथाहि यदि इतः परमपि ईदृशं मां पीडयेत्तदा नूनं मे जीवनमेव न तिष्ठेत् अतः करुणां कृत्वा मम पीडनात् विरमेति भावः । सविस्मयं विस्मयसहकारेण, विस्मयकारणञ्च परतो व्यक्तीभविव्यति ।

২। অথ পুষ্পায়ুধস্য পুষ্পমযেনায়ুধেন কঠোরপীড়ায়া অসম্ভবেঽপি সাতিশয়-পীড়াজননম্ বিস্ময়কারণমাহ—কেত্যাদিনা । হৃদয়ং চিত্তং প্রমথ্নাতি পীড়য়তি যা সা হৃদয়প্রমাথিনী চিত্তস্য সুতরাং পীড়াদাথিনী, রূজা উপতাপঃ ক ক্রুর । বিশ্বসনীয়ং বিশ্বাসযোগ্যম্ অতিকৌমলমিত্যর্থঃ । তে তব আযুধং পুষ্পময়মস্ত্রম্ ক ক্রুর অনযোরত্যন্তঃ প্রমেদঃ, নহি কৌমলাদবস্তুনঃ তথা কঠোরা পীড়া সম্ভবতি তদ্বিপৰ্য্যয় এব বিস্ময়করঃ,

রাজা । ভগবন্ কাম ! বাহাতে পদে পদেই বিঘ্ন, তাদৃশ বিষয়ে অভিনিবিষ্টে হইয়া, আমাকে এক্রপে প্রহার করিতেছেন, বাহাতে আর কানবিলম্ব সহ্য করিতে পারিতেছি না । (সবিস্ময়ে) । (ন)

বিদুঃ। যং ভণামি, তস্মিঁ সাহসিজে কজ্জি কিদৌ মএ
উবাশ্ৰীকবেবোত্তি । তা পজ্জবত্থাভেদু ভবং অত্ताণম্ । [নদ
ভণামি, তস্মিন্ সাধনৌযে কাৰ্য্যে কৃতৌ ময়া উপাথোপচৈপ ইতি । তত্ পথ্যবস্থাযতু
भवानात्मानम् ।] (প)

হে মন্থথ ! মনোবেদনাহেতুভূত কাম ! মৃদু কোমলং বস্তু তৌচ্ছতরম্ 'অতিসূক্ষ্মাণ' প্রখরজ
ইতি যত্ উচ্যতে প্রবাদবাক্যেযু অবজ্রিয়তে লোকৈরिति শিষ্টঃ । তত্ প্রবাদবাক্যার্থ-
সামঞ্জস্যং তথি পুণ্যায়ুধে মন্থথে দৃশ্যতে অনুভূয়তে, তথাহি তব পুণ্য' কোমলমপি মগ্নি
কঠোরাং বেদনাং নির্বর্তয়তি, অতএব তব আয়ুধে এব তস্য বাক্যস্য সত্যতা উপলভ্যতে
নান্যত্র ইতি ভাবঃ । অত্র হৃদয়প্রমাণিন্যা 'রুজায়াঃ' বিশ্বসনীয়স্য আয়ুধস্য চ ক্রহয়েন
প্রমেদাতিশয়কথনাৎ মৃদুলতৌচ্ছতরত্বয়োঃ বিরূপয়োঃ সঙ্কটনাৎ বিপদমালঙ্কারদ্বয়ৌ
তয়োঃ পরস্পরম্ অপেক্ষাপেক্ষিভাববিরহাৎ সংঘটিতঃ । বিপূৰ্ব্বস্য শ্রুতৌঃ সাক্ষ্যকল্যেয়াদি
দর্শনাৎ কর্ম্মণ্যনীয়প্রত্যয়ঃ । সুন্দরী৪৮৮ ।

(প) অথ পুনরপি বিদূষকঃ রাজানং প্রমোদয়তি—নন্বিত্যাदिना । তস্মিন্ সাধনৌযে
সম্পাদ্যে কাৰ্য্যে সালবিকয়া সহ তব সমাগমরূপে কর্ম্মণি, উপায়স্য তত্ সাধনয়োগ্যস্য
হেতোঃ উপচৈপঃ উপন্যাসঃ ময়া কৃতঃ বিহিতঃ, বজ্রলাবলিকা ময়া নিযুক্তা সৈব যথাযথং
তব কাৰ্য্যে সাধয়িষ্যতি ইতি ভাবঃ । তত্ তস্মাত্ ভবান্ 'আত্মানং স্ব' পথ্যবস্থাযতু
স্বস্থীকরোতু, অলম্ উত্ কণ্ঠয়া, উত কণ্ঠা হি কাৰ্য্যসাফল্যাশায়া অসম্ভবে যুজ্যতে নতু
অচিরমেব কাৰ্য্যোফললাভাশায়াঃ সত্বে ইতি কথমিদানীং সত্বরং ভাবিনি কাৰ্য্যে
উত্ কণ্ঠাং ব্রজসি ইতি ভাবঃ ।

মৰ্ম্মান্তিক দুঃখজনক রোগই বা কোথায়, আর তোমার বিখণ্ড আত্মাই
বা কোথায় ? হে মন্থথ ! লোকে বাহাকে মৃদু হইলেও, অতিমাত্র তীক্ষ্ণ
বলিয়া থাকে, তোমাতে তাহাই দৃষ্ট হইতেছে ॥২॥

বিদুঃ। নিশ্চয়ই আমি বলিতেছি, সেই কর্তব্য কর্ম্ম সাধন করিবার

राजा । अथेमं दिवसशेषमुचितव्यापारविमुखेन चेतसा क
नु खलु यापयामि ? । (फ)

विदू । अज्ज एब्ब पढमावदारसुहआणि रत्तकुरुवआणि
उवाअणं पेसिअ णववसन्तावदारब्बवदेसेण इरावदोए णिउ-
णिआमुहेण पत्थिदो भवं,—इच्छेमि अज्जउत्तेण सह
दोलाहिरोहणं अणुभविदुंत्ति । भवदा बि से पडिस्सादं । ता
पमदवणं एब्ब गच्छुह्म । [अथैव प्रथमावतारसुभगानि रत्तकुरुवकाणि उपायनं
प्रेथ नववसन्तावतारव्यपदेशेन इरावत्या निपुणिकासुखेन प्रार्थितो भवान्—इच्छा-
म्यार्थपुत्रेण सह दोलाधिरोहणमनुभवितुमिति । भवताप्यस्याः प्रतिज्ञातम् । तत् प्रमद-
वनमेव गच्छावः ।] (व)

(फ) अथ-शब्दः प्रश्ने । इमं वर्तमानं दिवसशेषं दिनस्य अवशिष्टभागम् उचितव्यापारः
कर्तव्यकर्मं तस्मात् विमुखेन चेतसा चित्तेन उपलक्षित इत्यर्थः । क कस्मिन् प्रदेशे
यापयामि अतिवाहयामि, तथाहि मम इदानीं यादृशी अवस्था उपस्थिता तथा अवस्थया
अवशिष्टं दिवसभागमेव यापयितुमतितराम् अशक्तोऽपि कुवापि चित्तस्थैर्यस्य अलाभा-
दिति भावः ।

(व) अथैव अस्मिन्नेव दिवसे, प्रथमावतारेण प्रथमसमुदगमेन सुभगानि सुन्दराणि
रत्तकुरुवकाणि रत्तवर्णानि कुरुवककुसुमानि उपायनम् उपहारं प्रेथ नववसन्तावतार-
व्यपदेशेन अभिनववसन्तकालोदयच्छलेन इरावत्या तदाख्यया राज्ञा निपुणिकायाः
तदाख्यायाः कस्याश्चित् सुखेन भवान् प्रार्थितः याचितः । किं प्रार्थित इत्याह—इच्छामी-

अज्ज आनि उपाय करिअ राथिआहि । अतएव आपनि आआके अकृतिह
करुन । (प)

राजा । एअणे कर्तव्य-कार्यापराधूथ हदअ नईअ ऐह दिवसेअ अवशिष्टे
समअ कोथाय थापन करिव ? (र)

রাজা । ন চমমিদম্ । (ভ)

বিদু । কহং বিম্র ? [কথমিব ?] (স)

রাজা । বয়স্য ! নিসর্গনিপুণাঃ স্ত্রিয়ঃ । কথমন্যসংক্রান্ত-
হৃদয়সুপলালয়ন্তমপি তে সখী ন মাং লক্ষয়িষ্যতি ? অতঃ
পশ্যামি । (য) —

ত্যাদিনা । আত্মপুত্রেণ স্বামিনা ভবতা সহ দৌলারোহণং দৌলারোহণমহৌতসবম্
অনুভবিতুম্ ইচ্ছামীতি, এতৎ ইরাবত্যা বচনানুসরণেনোক্তম্ । অত্যাঃ ইরাবত্যাঃ
প্রতিজ্ঞাতং প্রতিজ্ঞাং কৃতা, ইরাবত্যা সহ দৌলামধিরূঢ়া বিলাসমনুভবিষ্যামি ইতি প্রতিজ্ঞা-
প্রকারঃ । তৎ প্রমদবনং বিলাসোপবনম্ এতৎ গচ্ছাবঃ, তব গতা দিবসশেষমতিবাহয়িতুং
চমেষা ইতি ভাবঃ ।

(ভ) ইদম্ ইরাবত্যা সহ দৌলারোহণেন দিবসশেষমতিবাহনরূপং কর্ম্ম ন চমং ন
যোগ্যং, তথাহি মনসি মালবিকায়া অনুরাগমাধায় বহির্হিত ইরাবত্যাং প্রণয়প্রকাশনে
কালক্ষেপণং তদতিমাবশ্যকমিব ময়া বহিঃপ্রকাশং গতে চ মালবিকানুরাগী মহতী
বিপত্তিরিতি, এতদেব পরতো ব্যক্তং ভবিষ্যতি ।

(স) কথমিব কেন হেতুনা ইদং ন চমমিতি শিষ্যঃ ।

(য) নিসর্গনিপুণাঃ স্বভাবতঃ সুচতুরাঃ, অন্যত্যাং তদ্বিত্রায়াং সংক্রান্তং লয়ং হৃদয়ং
যস্য তম্ অন্যানুরক্তং মাম্ উপলালয়ন্তং স্নেহং প্রদর্শয়ন্তমপি তে তব সখী ইরাবতী কথং

বিদু । অজ্ঞই প্রথম প্রস্তুতি বনিয়া পরমসুন্দর রক্ত কুরবক সকল
উপঢ়োকন স্বরূপ প্রেরণ করিয়া; নূতনবসস্তাবতারচ্ছলে ইরাবতী নিপুণি-
কার মুখে বনিয়া পাঠাইয়াছেন, “আর্য্যপুত্রের সহিত দৌলারোহণ
করিতে আমার অভিলাষ হইয়াছে ।” আপনিও তাহাতে প্রতিশ্রুত হইয়া-
ছেন । অতএব প্রমদবনেই গমন করি, চলুন । (ব)

রাজা । ইহা হইতেই পারে না । (ভ)

বিদু । কি নিমিত্ত ? (স)

উচিতঃ প্রণয়ো বরং বিহন্তুঃ

বহবঃ খুণ্ডনহেতবো হি দৃষ্টাঃ ।

উপচারবিধির্মনস্বিনীনাং

ন তু পূর্বাভ্যধিকোঽপি ভাবশূন্যঃ ॥২॥

[অন্বয়ঃ । প্রণয়ঃ বিহন্তুন্ম্ উচিতঃ বরন্ম্, হি বহবঃ খুণ্ডনহেতবঃ দৃষ্টাঃ ।
পূর্বাভ্যধিকঃ অপি ভাবশূন্যঃ উপচারবিধিঃ মনস্বিনীনাং ন বরন্ম্ (ভবতি) । ২ ।]

ন লভয়িষ্যতি জ্ঞাস্যতি, মম অন্যস্যামনুরাগং ন বিভাবয়িষ্যতীত্যর্থঃ । অপিতু নিশ্চিতমেব
স্মা সুচতুরা মালবিকায়া সমানুরাগং বিভাবয়িষ্যত্বেন্ব ইতি তত্র ইদানীং গমনং ন যোগ্য-
মন্যে ইতি ভাবঃ । অতঃ অস্মাত্ হেতাঃ পশ্যামি জানামি বক্ষ্যমাণমিতি শेषঃ ।

২ । অথ দ্রষ্টব্যমুপায়মেবাহ—উচিত ইत्याদি । প্রণয়ঃ প্রীতিঃ প্রার্থনাবিশেষো বা
বিহন্তুং প্রত্যাখ্যাতেতন্ম্ উচিতঃ যুক্ত ইতি বরন্ম্, তথাহি ইরাবত্যা দোলাধিরোহণপ্রার্থনায়
অথ বরং বিহন্তব্য ইতি ভাবঃ । ননু প্রণয়ভঙ্গোঽপি নিষ্কারণং কথং ক্রিয়তামিত্যাকা-
ঙ্কায়ামাহ—বহব ইत्याদি । খুণ্ডনস্য প্রণয়ভঙ্গস্য হেতবঃ কারণানি বহবঃ এব দৃষ্টাঃ,
তথাহি যত্কিঞ্চিৎ ব্যপদিষ্য প্রণয়ভঙ্গঃ কৰ্ত্তুং শক্যতে অতঃ সंप্রতি রাজকাৰ্য্যাদীনা-
মপরিহার্যত্বং নিবেদ্য প্রণয়খুণ্ডনং কৰ্ত্তব্যং ময়েতি বিবেচিতমিতি ভাবঃ । ননু
কিমিদানীং অকাঙ্ক ইরাবত্যা দৃষ্টং প্রণয়ং প্রত্যাখ্যাতেতন্ম্ ইচ্ছসি, ক্রিয়তাম্ অন্ততঃ
বহিরপি প্রণয়প্রকাশ ইत्याকাঙ্কায়ামাহ—উপচারিত্যাদি । পূর্বস্মাত্ অনুষ্ঠিতপূর্বাত্
অভ্যধিকঃ অতিশয়িতঃ অপি কা কথা পূর্বতঃ স্নেহতরস্য ইতি ভাবঃ । ভাবশূন্যঃ
অনুরাগরহিতঃ উপচারবিধিঃ উপলালনক্রিয়া মনস্বিনীনাং প্রশস্তচিত্তসং স্ত্রীণাং সম্বন্ধ-
ন বরং প্রীতিকরঃ ভবতীতি শেষঃ । তথাহি অহং মালবিকায়ামাসক্তচিত্তঃ, ইরাবত্যাং
বহিঃপ্রীতিং প্রদর্শয়ন্নপি নূনং তথা প্রবচনাপূর্ণং এব বিভাবিতঃ স্যাং, তেন চ মহদনিষ্টমেব

রাজা । বয়শ্চ ! জীজাতি স্বভাবতই চতুরা ; স্মৃতরাং আমি অল্পকূল
ব্যবহার করিলেও, তোমার সখী কি জানিতে পারিবে না যে, আমার
হৃদয় অথের প্রতি আসক্ত হইয়াছে ? অতএব দেখিতেছি ।—(২)

বিদু। যারিহদি ভবং অন্তেউরপড়িড়িৎ দক্খিষ্ণং একপদে
পিড়দো কাডুম্। [নাহঁতি ভবানন্তঃপুরপ্রতিষ্ঠিতং দাক্ষিণ্যমেকপদে পৃষ্ঠতঃ
কর্তৃম্ (র)।]

রাজা। (বিচিন্ত্য)। তেন হি প্রমদবনমার্গমাদেশ্য। (ল)

সম্ভবেত, অতএব তং পন্থানমপছ্যত্। প্রণয়স্বাস্থ্য ইরাবতীকৃতস্য স্বপ্ননমিব প্রশস্ততরমিতি
भावः। অব মনস্বিনীনামিতি সামান্যাদপ্রস্তুতাত্ প্রস্তুতায়ঃ বিশেষভূতায়ঃ ইরাবত্যাঃ
প্রত্যয়েন অপ্রস্তুতপ্রশংসালঙ্কারঃ। পূর্বাংশধিকোঽপীত্যপিশব্দে ন দৃষ্টাপূপিকন্যায়াত্
স্বল্পতরস্য উপচারবিধৌ রনুপকৃত এব অপ্রিয়ত্বপ্রতীতিরূপাং পতিঃ। ভাবশূন্যত্বরূপপদার্থস্য
ন বরমিতি পদার্থহেতুত্বাত্ কাব্যলিঙ্গমপীতি। ইতং মালভারিণী নাম।

(র) ভবান্ অন্তঃপুরেণ গুহ্যান্তবনিতাসু প্রতিষ্ঠিতং হৃদभावेन निहितं दक्षिण्यम्
ওদার্থ্যম্ একপদে অকস্মাদিব পৃষ্ঠতঃ কর্তৃং পশ্যাত্কৃত্য অবস্থাতুং ন অহঁতি, তথাহি
পূর্বতনস্য গাঢ়প্রণয়স্য রচণে এব যবঃ কর্তব্যঃ, নতু প্রণয়ভঞ্জন তদ্বিপৰ্য্যয়ে ইতি
ত্বদুক্তং ন যুক্তং মন্যে ইতি ভাবঃ। এতেন ক্রমশঃ মালবিকায়া গুণ্যামিণ তবানুরাগস্য
মবিষ্যত্বং ঽপি ন সহসা তদভঙ্গঃ স্যেয়ান্ ইতি বিদূষকাভিলাষো ব্যজ্যতে।

(ল) তেন একপদে এব প্রণয়ভঙ্গস্য অকর্তব্যতয়া ইত্যর্থঃ। প্রমদবনমার্গম্ উপবন-
পথম্ আদেশ্য নির্দিষ্ট যথা তেন মাগেণ গত্বা প্রতিজ্ঞাং পালয়েয়মিতি ভাবঃ।

প্রণয় খণ্ডন করা বরং প্রশস্ত কল্প, কেননা খণ্ডন করিবার অনেক
কারণও লক্ষিত হইয়া থাকে। তথাপি, প্রথমে অধিক প্রণয় প্রদর্শন করিয়া
অধুনা ভাবশূণ্য প্রণয়প্রদর্শন কোন মতেই উচিত কল্প নহে। উহাতে
হলনামাত্র করা হয়, অথবা মাত্র মন রক্ষা করা হইয়া থাকে ॥৩॥

বিদু। দেখিতেছি—আপনি অন্তঃপুররমণীগণের প্রতি নিহিত বন্ধমূল
অনুরাগ পরিত্যাগ করিতে সহসা সমর্থ হইতেছেন না। (র)

রাজা। (বিশেষ চিন্তা করিয়া) তবে প্রমোদবনেরই পথ প্রদর্শন
কর। (ল)

विद् । इदो इदो भवं । [इत इतो भवान् ।]

[उभौ परिक्रामतः ।] (व)

विद् । गं एदं पमदवणं पवणदरचलाहिं पल्लवाङ्गुलीहिं
तुवरेदि विअ भवन्तं पवेसिदुं । [नन्वेतत् प्रमदवनं पवनदरचलाभिः
पल्लवाङ्गुलीभिः त्वरयतीव भवन्तं प्रवेष्टुम् ।] (श) ।

राजा । (स्पर्शं रूपयित्वा ।) अभिजातः खलु वसन्तः । सखे !
पश्य ।—(घ)

(व) इतः इतः भवान् आगच्छतु इति शेषः, अनेन पथा प्रमदवनमेहीति भावः ।
सर्वनामशब्दोत्तरं सार्वविभक्तिकस्तसिल् इति तृतीयार्थे तसिल् अथवा सप्तम्याः स्थाने ।
उभौ राजा विदूषकश्च, परिक्रामतः प्रमदवनमुद्दिश्य चरणचारणां कुरुत इत्यर्थः ।

(श) एतत् दृश्यमानम् प्रमदवनं उपवनम्, पवनेन वायुना दरम् ईषत् चलाभिः
चञ्चलाभिः पल्लवाङ्गुलीभिः किशलयमयीभिः अङ्गुलीभिः, भवन्तं प्रवेष्टुं प्रवेशकर्मणे
त्वरयति सत्वरं करोतीव प्रवेष्टुमित्यत्र क्रियार्थक्रियायामुपपदौभूतायां भिन्नकर्तृक-
स्थलेऽपि तुम्प्रत्ययस्य नियमात् तुम्, परे तु एककर्तृकतावादिनः प्रवेष्टुमित्यत्र अन्तर्भूत-
व्यर्थतास्वीकारात् प्रकृते एककर्तृकतां निर्वाह्य तुम्प्रत्ययं समादधते । अतः पल्लवेषु
अङ्गुलीत्वारीपात् रूपकम्, तदुत्थापिता च प्रमदवने राज्ञः सत्वरतासम्पादनीतृप्रेचा
इवशब्देन वाच्या इति सङ्करः ।

(घ) स्पर्शं रूपयित्वा वायोरिति शेषः, वर्णयित्वामाणपदार्थेषु अपरिषां स्पर्शेन ग्रहस्य
असामञ्जस्यात् । वसन्तः पुष्पसमयः अभिजातः समुद्रभूतः खलु निश्चितं, यतः मलय-
निलस्य संसर्गमनुभवानीति भावः । सखे ! वयस्य ! विदूषकस्य सम्बोधनमिदम् । पश्य
अवधारय वक्ष्यमाणश्लोकार्थमिति शेषः ।

विद् । एदिके एदिके । (उभयोरपरिक्रमण ।) (व)

विद् । एहि प्रमदवन पवनबले प्रचलित पल्लवरूप अङ्गुलि-सङ्केते
आपनाके प्रवेश करिबार जह्ये येन स्वरचित करितेछे । (श)

उन्मत्तानां श्रवणसुभगैः कूजितैः कोकिलानां

सानुक्रोशं मनसिजरुजः सद्यतां पृच्छतेव ।

अङ्गे चूतप्रसवसुरभिर्दक्षिणो मारुतो मे

सान्द्रस्पर्शः करतल इव व्यापृतो माधवेन ॥ ४ ॥

[अन्वयः । माधवेन उन्मत्तानां कोकिलानां श्रवणसुभगैः कूजितैः सानुक्रोशं मनसिजरुजः सद्यतां पृच्छता इव चूतप्रसवसुरभिः दक्षिणो मारुतः सान्द्रस्पर्शः करतल इव मे अङ्गे व्यापृतः । ४ ।]

४ । अथ मलयानिलस्य अनुभूतस्य अवस्थां विवृणोति—उन्मत्तानामित्यादिना । माधवेन वसन्तेन उन्मत्तानां सहकाररसकषायितकण्ठानां वसन्तोदयादुन्माद्यता-मित्यर्थः । कोकिलानां कलकण्ठानां श्रवणसुभगैः श्रुतिसन्तर्पणैः कूजितैः निस्वनेः सानुक्रोशं सकरुणं यथा तथा मनसिजरुजः कामजनितायाः पीडायाः सद्यतां सह-नीयतां “अपि सद्या भवतां कामवेदना” इत्येवंरूपेण पृच्छता जिज्ञासमानेन इव मे मम अङ्गे कामसन्तापतीन्ने शरीरे सान्द्रस्पर्शः मुकोमलस्पर्शः करतल इव चूतप्रसवैः रसालमुकुलैः सुरभिः सुगन्धः दक्षिणः दक्षिणशैलादागतः मलयशैलीत्य इत्यर्थः । मारुतः वायुः व्यापृतः आच्छाद्यः । तथाहि यथा कश्चित् सदयहृदयः कस्यचित् कष्टमभिवीक्ष्य मुदुःखितः करतलं तद्देहे परामृश्य वेदनायाः सद्यतां पृच्छति, तथैव वसन्तः दक्षिणानिलरूपं करतलं मम शरीरे आच्छाद्य “अपि सद्या कामवेदना भवता”मिति कोकिल-कूजनैः पृच्छतीव इति भावः । कोकिलशब्दः चूतप्रसवाः मलयानिलस्य इत्येते सर्वे एव वसन्ताविर्भावविज्ञापका इति ।

अथ मनसिजपीडायाः सद्यतामस्य माधवे सम्भावनाया इवशब्देन प्रतीतेः क्रियोत्प्रेक्षालङ्कारः, तेन च कोकिलकूजितेषु प्रत्यकरणोपयोगिवाक्यत्वारोपो गम्यः । दक्षिणे मारुते करतलस्य सम्भावनाया इवशब्देन प्रतीतेय द्वितीया उत्प्रेक्षा । “कृपा

राजा । (नाटो अर्श अनूभव करिग्रा) निश्चयइ वगुञ्जैर आभिर्भाव
इइग्राहे । मथे ! देथ, कोकिलकुल उन्नत इइग्रा अतिमधुर शब्द

বিদু। পবিস ণিঝ্বে দিলাহাঅ । [প্রবিশ নিহঁ তিলাভায় ।] (স)

[উভৌ প্রবিশতঃ ।] (হ)

বিদু। অবহাণেণ দিহিঁ দেহি । এদং কলু ভবন্তং বিঅ
লোহহুদুকামাএ পমদবণলচ্ছীএ জুবদীবেসলজ্জাবহুদিঅং
বসন্তকুসুমণীবল্যং গহীদম্ । [অবধানেন হৃদিঁ দেহি । এতৎ খলু
ভবন্তমিব লোভযিতুকাময়া প্রমদবনলচ্ছায়া যুবতিবেশলজ্জাপথিতকং বসন্তকুসুমনেপথ্যং
গৃহীতম্ ।] (চ)

দয়ানুকম্পা স্যাদনুক্রোধঃ” “স্বাদুত্বপাদে ফলি পুণ্যে প্রসবৌ গর্ভমৌচনে” ইতি চামরঃ ।
“সান্দ্রঃ স্নিগ্ধস্ত মেদুর” ইত্যমরঃ । হতং মন্দাক্রান্তা নাম । যোগ্যস্বদে হতং বিরহাব-
স্থায়া বিরহিণ্য উক্তৌ, যথা মেঘদূতে ।

(স) নির্বৃতি: সন্তোষস্য লাভায় অধিগমায প্রবিশ প্রমদবনে ইতি শিষ্যঃ ।

(হ) উভৌ রাজা বিদূষকস্ব প্রবিশতঃ প্রমদবনে ইতি শিষ্যঃ ।

(চ) অবধানেন অভিনিবেশসহকারিণ্য, ‘হৃদিঁ দেহি হৃদিপাতং কুরু প্রমদবনস্থিত-
হৃৎকলতাদৌ ইতি শিষ্যঃ ।

এতৎ দৃষ্টমানং ভবন্তং লোভযিতুকাময়া আসক্তং কৰ্ত্তুকাময়া ইব প্রমদবনলচ্ছায়া
উদ্যানশোভয়া যুবতিবেশস্য তরুণোজনযোগ্যপরিচ্ছেদস্য লজ্জাপথিতকং তপাসম্পাদকং
তদবিশাদুত্বকর্ষাতিশয়েন লজ্জাসম্পাদকমিত্যর্থঃ । বসন্তকুসুমানি বাসন্তপুষ্পাণি

করিতেছে । বোধ হইতেছে বসন্ত যেন সদয় হইয়া, আমাকে জিজ্ঞাসা
করিতেছে,—‘আপনার ত কামরূত বেদনা সহ হইয়াছে ?’ সহকারকুসুম-
গন্ধে আমোদিত দক্ষিণানিল আমার অঙ্গ স্পর্শ করিতেছে । বোধ
হইতেছে, বসন্ত যেন আপনার অতিমাত্র স্পর্শস্বথবিশিষ্ট করতল আমার
দেহে গ্রস্ত করিতেছে ॥১॥

বিদু। শান্তিলাভের জন্ত প্রবেশ করুন । (স)

[উভয়ের প্রবেশ । (হ)]

রাজা । ননু বিস্ময়াদেতদবলোকয়ামি । (ক)

রক্তাশোকরুচা বিশেষিতগুণো বিস্বাধরালক্তকঃ

প্রত্যাখ্যাতবিশেষকং কুরুবকং শ্যামাবদাতারুণম্ ।

আক্রান্তা তিলকক্রিয়া চ তিলকৈর্লগ্নহিরেফাঙ্গনৈঃ

সাবস্ত্রে ব সুখপ্রসাধনবিধৌ শ্রীর্মাধবৌ যোষিতাম্ ॥৫॥

[অন্বয়ঃ । রক্তাশোকরুচা বিস্বাধরালক্তকঃ বিশেষিতগুণঃ, শ্যামাবদাতারুণং কুরুবকং প্রত্যাখ্যাতবিশেষকম্ । লগ্নহিরেফাঙ্গনৈঃ তিলকৈশ্চ তিলকক্রিয়া আক্রান্তা, মাধবৌ শ্রীঃ যোষিতা সুখপ্রসাধনবিধৌ সাবস্ত্রে ইব (রাজতৈ) । ৫ ।]

তান্য ব নেপথ্য' বৈশরচনং তৈঃ সম্বাদিতং নেপথ্য' বা গৃহীতং ধৃতম্ । অব লোভযিতু-
কাময়া ইব ইত্যনেন কুসুমনেপথ্যগ্রহণফলস্য লোভনস্য উত্প্রচণাত্ ফলোত্প্রচা ।
যুবতীত্যাদিবিশেষণেন কুসুমনেপথ্যস্য যুবতিবৈশাষিচয়া উত্কর্ষপ্রত্যয়াত্ ব্যতিরেকঃ ।
রাজনি নাযকত্বস্য বনলজ্জায়া চ নাযিকায়াঃ ব্যবহারসমারোপাত্ সমাসোক্তিযে তি
সঙ্করঃ । পরবাক্যার্থস্য পূর্ববাক্যার্থ' প্রতি হেতুতাপ্রত্যয়াত্ কাব্যলিঙ্গমপীতি বদন্তি
কেচিত্ । "লজ্জাপথিতক"মিত্যেব লজ্জাশব্দাত্ করোত্যর্থ' ইনন্তাত্ কারাদিত্বাদীপ্
ততস্তজ্জনাৎ কপ্রত্যয়ঃ ।

(ক) বিস্ময়াত্ বিস্ময়মাশ্রিত্য ল্যবলোপে পঞ্চমৌ । এতৎ বনং বনলজ্জায়া গৃহীতং
কুসুমনেপথ্য' বা অবলোকয়ামি পশ্যামি, বিস্ময়কারণতু পরত এব ব্যক্তৌভবিত্যতি ।

৫ । অথ বাসন্তবনলজ্জায়াঃ বিস্ময়হেতুত্বং নিব্ব্যক্ত—রক্তেত্যাदिना । রক্তাশোকস্য
রক্তবর্ণপুণ্ডোদগমেন রক্তবর্ণস্য অশোকবৃক্ষস্য রুচা কান্ধ্যা, তপনীয়াশোকবৃক্ষাত্ অন্যেযাম্
অশোকবৃক্ষাণাং পুণ্ডোদগমস্য তদানীমবিরুদ্ধত্বাত্ ন দোষঃ । তপনীয়াশোকমুদ্বিষ্য

বিদু । মনোযোগপূর্বক অবলোকন করুন । প্রমদবনশোভা
আপনাকে যেন প্রলোভিত করিবার আশয়ে, যুবতীজনবেশের লজ্জা-
সম্পাদক এই কুসুমবেশ পরিধান করিয়াছে । (ক)

রাজা । আমি বিশ্রমে অবলোকন করিতেছি । (ক)

एतद्व्याख्यप्रसावे रक्ताशोकपदं रक्तवर्णनवपल्लवोद्गमेन रक्तवर्णाशोकवृक्षपरं, विस्मयिवि
विष्णुफलतुल्यः अधरः निम्बोष्ठः तस्य अलक्तकः तद्वज्रनाथ निहितो लाचारसः,
विलासिनीनाम् अधरवज्रनाथ अलक्तकव्यवहारस्य दृष्टचरत्वात्, विशेषितः कलङ्कितः
तिरस्कृत इति यावत्, गुणः अतृकषः यस्य तथाभूतः, अथवा विशेषितः उपमितः गुणः
रक्तिमा यस्य तथाभूतः, योषितामधरविस्मयिविष्णुस्तलाचारसापेक्षया अधिकरक्तवर्णो
रक्ताशोकः रमणीयश्च इति भावः । अपि च श्यामं श्यामवर्णं कृष्णमयुक्तमिति यावत्,
अवदातं श्रेतगुणयुक्तम्, अरुणं रक्तवर्णञ्च कुरुवकं क्षिण्टोपुष्पं, प्रत्याख्यातम् अधःकृतं
विशेषकं पतावलीचिह्नं येन तथाभूतं, तथाहि कुरुवकेषु चित्रकापेक्षया अधिकतरः
शोभासमुत्कर्षः प्रतिभातीति भावः । विशेषकाण्यपि योषितां नानावर्णैरङ्कितानि
भवन्ति, केचित्तु विशेषकपदं तिलकवाचकमेव, यदि तथा कथं परतोऽपि तिलक-
क्रियेत्यादि सङ्गच्छते, अनेनैव गतार्थत्वात् इति ललाटादिषु नानावर्णरचिताः पतम्भङ्गा
बोध्यन्ते परतिलकपदेन भूयुगमध्यवर्त्तितिलकमेव, अतो न पीनरुक्त्वभयप्रसङ्गिरपि ।
लघाः संसक्ताः हिरैकाः भ्रमरा अञ्जनानि कञ्जलानि इव यव तैः तिलकैः तिलपुष्पैः
तिलकस्य भूमध्यवर्त्तिनः तिलकविन्दोः क्रिया कर्म आक्रान्ता आश्रिता, तथाहि
तिलकुसुमोद्गमेन तिलकशोभितेव इयं माधवी श्रीः प्रतिभातीति भावः । अतएव
माधवी वसन्तकालसम्बन्धिनी श्रीः शोभा योषितां रमणीनां सुखम् अनाश्रयं प्रीतिप्रदो
वा यः प्रसाधनविधिः अलङ्करणक्रिया तस्मिन् सावज्ञा जुगुप्सावतीव राजत इति शेषः ।
तथाहि अनया पूर्वोक्तप्रकारेण ये ये अलङ्काराः लब्धाः तेषां तुलनया योषितामलङ्कारा
अपक्वता एवेति तव नास्या आशङ्कः परं घृणा एव युक्ता इति, यतः योषितां विस्वाधरे
अलक्तकरसंस्थानीया रक्ताशोकशोभा ललाट-कपोलादौ चित्रकस्थानीयानि नाना-
वर्णानि कुरुवककुसुमानि, अञ्जनतिलकस्थानीयानि कृष्णवर्णभ्रमरयुक्ततिलकुसुमानि
जातानि इति योषितामलङ्कारविधौ दुर्लभताज्ञानशून्यतया कथमिव तव गौरवज्ञानं
जायताम् परन्तु आत्मशोभाया नवीनतया सरसतया प्राकृतिकतया च युवतिवेशेषु
युजाति घृणा । सर्व्वमिदं विस्मयकारणमिति भावः । अत्र योषितां वेशात् वनलक्ष्मा
वेशस्य आधिक्यविज्ञापनात् व्यतिरेकः, तदुत्थापितैव माधव्यां श्रियां सावज्ञभावः
सम्भावनया इवशब्देन बोधनात् उत्प्रेक्षा वाच्या । रक्ताशोकशोभापेक्षया विस्वाधरे

[উভৌ নাট্যনোদ্যানশোভাং নির্বণয়তঃ ।] (খ)

[ততঃ প্রবিশতি পথ্যুৎসুকা মালবিকা ।] (গ)

মাল । অবিস্মাদহিঅশ্রং মদ্যরশ্রং অহিলসন্তী অত্থণো
বি দাব লজ্জেমি । কুদো বিহবো সিণিহস্স সছীঅণস্স
বুত্তন্তং আচক্কিদুম্ । এ আণে অণ্ণহিঅরগুহস্সং বেদণং
কেত্তিঅং কালং মদণো মং ণহস্সদিত্তি ! (কতিচ্চিৎ পদানি গলা ।)
কহিঁ এ পল্লিদম্মি ? (স্মৃতিমমিনৌয ।) আদিহম্মি দেবীএ—
“মালবিএ ! গোদমচাবলাদো দোলাপরিব্ভদ্রাএ সরুজো মহ

গতালক্ককস্স অপকর্ঘপ্রলয়াত্ অতিরেকান্তরম্ । দ্বিতীয়পাদেঃপি তথা । দ্বিরপে
অঙ্গনলসাদৃশ্যস্স সমাসগতত্বেন সমাসগতা উপমা । ‘চতুর্থপাদার্থ’ প্রতি পূর্বপাদব্যা-
র্থস্য কারণত্বপ্রলয়াত্ কাব্যলিঙ্গমলঙ্কারঃ । তৃতীয়পাদেঃপি অতিরেকঃ । তেষাঞ্চ মধ্যে
কিঞ্চিদঙ্কাজ্জিভাবিন সঙ্করঃ ।

(খ) নাট্যে ন অভিনয়েন উদ্যানশোভাং প্রমদবনসৌন্দর্য্যং নির্বণয়তঃ নিরুপয়তঃ ।

(গ) ততঃ তস্মিন্নেব অবসরে যদা তৌ সমন্ততঃ উদ্যানশোভাং বিলোকয়তস্মদা
ইত্যর্থঃ । পথ্যুৎসুকা বিরহীতকণ্ঠাযুক্তা ।

এই রক্তাশোকলতা রমণীজনের বিধাধরস্ব অন্তরকণ্ঠগুণকে যেন
তিরস্কৃত করিয়াছে । এই কৃষ্ণ-স্নেহ-রক্তবর্ণ কুরুবকের নিকট ললনাগণের
পত্রাবল্যাদিরচনা যেন নিন্দিতা হইয়াছে । এই ভ্রমররূপ অঙ্গনরঞ্জিত
তিলকপুষ্প রমণীদের তিলকক্রিয়াকে যেন লজ্জিত করিয়াছে । দেখিলে
বোধ হয়, বসন্তলক্ষ্মী প্রমদাগণের স্তম্ভময় সজ্জাবিধিতে যেন অবজ্ঞা প্রদর্শন
করিতেছে ॥৫॥

(এই বলিয়া উভয়ের উদ্যানশোভা নিরূপণ) । (খ)

(অতঃপর অতীব উৎকণ্ঠিত ভাবে মালবিকার প্রবেশ) । (গ)

चलणा । न सकृणोमि । तुमं दाव गदुअ तवणीआसोअस्स
 दोहलं णिवट्टेहि त्ति । जइ सो पञ्चरत्तब्भन्तरे कुसुमं
 दंसेदि, तदो तुह—(इत्यन्तरा निश्चस्य ।) अहिलासपूरइदिअं
 पसादं दाइस्सं त्ति ।” ता जाव णिओअभूमिं पढमं गदा
 होमि, दाव अणुपदं मम चलणालंकारहत्थाए वउलावलिआए
 आअन्तब्बम् । ता दाव परिदेबिस्सं बीसइं सुहुत्तअं ।
 (इति परिक्रामति ।) [अविज्ञातहृदयं भट्टारकमभिलषन्ती आत्मनोऽपि तावत् लज्जे । कुतो
 विभवः स्निग्धस्य सखीजनस्य वृत्तान्तमाख्यातुम् । न जाने अप्रतिकारगुरुकां वेदनां
 कियन्तं कालं मदनो मां नेष्यतीति ! कस्मिन् नु प्रस्थितास्मि ? आदिष्टास्मि देव्या—
 “मालविके ! गौतमचापलात् दोलापरिभ्रष्टायाः सखी मे चरणी । न शक्नोमि ।
 त्वं तावत् गत्वा तपनौयाशोकस्य दोहदं निर्वर्त्तय । यदि स पञ्चराताभ्यन्तरे कुसुमं
 दर्शयति, ततस्तुभ्यमभिलाषपूर्वयिदकं प्रसादं दास्यामि” इति । तत् यावत् नियोगभूमिं
 प्रथमं गता भवामि, तावदनुपदं मम चरणालङ्कारहस्तया वकुलावलिकया आगन्तव्यम् ।
 तत् तावत् परिदेविष्यामि विस्त्रब्धं सुहृत्तकम् ।] (घ)

(घ) न विज्ञातं विशेषेण निश्चितं हृदयं मानसं यस्य तथाभूतम् अनिश्चितानुरागं तस्य
 हृदयं सद्यः अनुरक्तं नवा इति विशेषेण निश्चयमावेऽपि इति भावः । भट्टारकं
 राजानम् अभिलषन्ती कामयमाना, आत्मनोऽपि स्वसकाशादपि का कथा परस्मादित्यपि-
 शब्दार्थः । लज्जे लज्जिता भवामि, अनुरक्ते जने चित्तस्य नियोगः सुतरामात्मानम्
 कामपरवशतां ह्रीनताञ्च प्रत्याययति अतएव लज्जा इति भावः । स्निग्धस्य सद्यः
 सुतरां प्रणयशालिनः सखीजनस्य वृत्तान्तं “अहं राजनि समनुरक्तास्मी”त्येतां
 वार्त्तामित्यर्थः । ‘आख्यातुं’ कथयितुं कुतः कस्मात् मे मम विभवः सामर्थ्यम् अस्तु
 इति शेषः । यस्मिन् विषये आत्मसमीपतोऽपि लज्जा तस्मिन् विषये परसमीपतो
 लज्जेति न बहुवादः । न जाने निर्धारयितुमर्हामि, मदनः कामः, कियन्तं कालं
 कति समयान् व्याप्य अप्रतिकारेण प्रतीकारविरहेण गुरुकां गुर्वीं वेदनां यातनां

নৈষ্যতি প্রাপথিষ্যতি ইতি নৈ জানে ইতি পূৰ্বেণান্বয়ঃ । কথং কটা বা এতস্যা বেদনায়া
 অবসানং ভবেদিতি নৈব নিষ্যেতুং শক্তোমি অতএব বেদনা দ্বিগুণতামিব গচ্ছতীতি ভাবঃ ।
 ক্রুত কক্ষিন্ স্থানে, নুঃ প্রত্রে । প্রস্থিতা গন্তুং প্রবৃত্তা অক্ষি, অনেন বিস্মৃতিঃ কামা-
 বস্থা উক্তা ভবতি । স্মৃতিং স্মরণম্ অভিনীয় বিস্মৃতে: পরং স্মৃতৌ যাটুগাবস্থা জায়তে
 তাটুগাবস্থা নাটয়িত্বা । গৌতমস্য বিদূষকস্য চাপলাত্ চাচ্ছল্যাৎ দোলাপরিষ্ফায়া:
 দোলায়া: পতিতায়: সম চরণী মরুজৌ রোগযুক্তৌ ব্যথিতৌ ইত্যর্থঃ । ন শক্তোমি
 অহম্ অশোকস্য দৌহদং নিৰ্ব্বৰ্ণয়িতুমিতি শিষ্যঃ । গল্যা প্রসদবনমিতি শিষ্যঃ । তপনীয়া-
 শোকস্য সুবর্ণবর্ণাশোকবৃক্ষস্য দৌহদং পাটাবাতলচণং গর্ভাভিলাপং প্রকৃতি পুষ্পোদ্গম-
 সাধকং বস্তু নিৰ্ব্বৰ্ণয় সম্বাদয় । ইতি আদিষ্টাস্মীতি পূৰ্বেণান্বয়ঃ । আদিশিৰ্ব্বচনার্থতয়া
 দ্বিকর্মকত্বাৎ কর্মদ্বয়ৌ । স: তপনীয়াশোক: পञ्চরাতাভ্যন্তরে পञ्চরাবপ্যন্ত-
 দৌর্ঘকালঘটকৌভূত যত্নকিञ্চিত্ কালি কুমুদং পুষ্পং দর্শয়তি উদ্গতপুষ্প: ভবতি তদা তত্র
 মালবিকায়া: । অন্তরা অভিপ্রেতস্য বাক্যস্য অনবসানে এব নিশ্বস্য দৌর্ঘনিশ্বাসং
 বিসৃজ্য স চ নিশ্বাস: আত্মাভিলাষফলস্য দুর্লভতা-নিশ্বসেন ইতি মন্তব্যম্ ।

অভিলাষস্য মনোরথস্য পূরয়িত্বকং পূরণকারিণং প্রসাদম্ অনুগ্রহং দাস্যামি, তত্র
 অভিলাষানুরূপং ফলং নিষাদয়িষ্যে ইত্যর্থঃ । তদযাবত্ যত্ কালমধ্যে প্রথমম্ আদৌ
 নিয়োগভূমি কর্মস্থানং তপনীয়াশোকবৃক্ষসমীপমিত্যর্থঃ । তাবত্ তত কালভ্যন্তরে
 অনুপদং পৃষ্ঠত: সম চরণালঙ্কারহন্তয়া চরণভূষণনুপুৰযুক্তকরয়া বকুলাবলিকয়া
 দেবীপরিচারিকয়া আগন্তব্যম উপস্থাতব্যম্ । বিস্রজ্য বিস্রজ্য ভাবেন অন্তরেজ্ঞাত-
 রূপেণ সুহৃৎ চণমাং পরিদেবিত্যামি ক্রন্দিত্যামি ক্রন্দনকারণস্য রহস্যত্বাৎ রহস্যেব
 ক্রন্দনে ক্লেশস্ত্যপি তত্ কারণজ্ঞানাসম্ভবাৎ । ইতি পরিক্রামতি তপনীয়াশোকদিগমিতি
 শিষ্যঃ । প্রবেশকপ্রকাশিতাৎ ব্রতাদনন্তরং মধুকরিকা দেবী অশোকস্য পুষ্পশূন্যতাং
 দৌহদযোগ্যতাঞ্চ বিজ্ঞাপয়ানাম, সা চ দৌহদনিৰ্ব্বৰ্ণনায় মালবিকাং ন্যযুক্ত ক
 ইতি জেয়ম্ ।

মান। মহারাজের হৃদয় না জানিরা তাঁহার প্রতি অভিনাবপরবশ
 হইয়া, আপনা আপনিও লজ্জিত হইতেছি। শ্রেয়শীল সখীজনের সমীপেও

বিদু। (দৃষ্টা।) হৌ হৌ, এদং কলু সৌধুপাণুবেজিদস্স মচ্ছল্লিগ্গা
উবণ্ণদা । [হৌ হৌ, এতৎ খলু সৌধুপানৌহে জিতস্স মত্সল্লিগ্গিকা উপনতা ।] (ঙ)

(ঙ) দৃষ্টা মালবিকামিতি শেযঃ । হৌ হৌ ইতি আনন্দপ্রকাশকমব্যয়ম্ একপদমেব
হৌশব্দস্য দ্বিকৃতির্বা বীক্ষায়াম্ । এতৎ দৃষ্টমান' মালবিকারূপ' বস্তু সৌধুপানেন
মদ্যপানেন উহেজিতস্য নীতবিকারস্য জনস্য মত্সল্লিগ্গিকা গৃহবিকারঃ উপনতা
উপস্থিতা । বিধেয়প্রাধান্যেন নির্দে'শাত্ উপনতেত্যত্র স্ত্রীত্বম্ । “ইচৌ রসৌ যঃ
সম্পত্তৌ ঘনঃ কিচ্ছিদ্রবান্বিতঃ । মন্দ' যত্ স্যন্দতে তত্স্যান্মত্সল্লিগ্গৌতি নিগদ্যতে” ।
ইচৌঃ পক্ক'রসৈঃ সিদ্ধঃ সৌধুঃ পক্ক'রসস্য স” ইতি । মদ্যপানেন মনস্শতাং গতস্য জনস্য
মত্সল্লিগ্গিকা'স্বাদন' যথা সুতরাং তদ্রসে পরিকল্প্যতে তথৈব কামজ্বালাকুলস্য তব ইদং
মালবিকাতদ্রসে পরিকল্প্যতে ইতি ভাবঃ । অত্র অপ্রস্তুতাৎ সমান্ মদ্যপানমনস্য
মত্সল্লিগ্গিকোপস্থানরূপাৎ প্রস্তুতস্য সমস্য মালবিকোপস্থানরূপস্য প্রত্যয়াৎ অপ্রস্তুত-

এই বৃত্তান্ত বলিবার ক্ষমতা নাই । জানি না, মদন আর কতকাল আমাকে
এই অপ্রতিবিধেয় অসহ বেদনা প্রদান করিবে ! (কতিপয় পদ গমন
করিয়া) কোথায় যাইতেছি ? (বিশেষরূপ চিন্তা করিয়া) ও, দেবী
ধারিণী আমাকে আদেশ করিয়াছেন,—“মালবিকে ! গৌতমের চপলতা-
বশতঃ দোলা হইতে পড়িয়া যাওয়ায়, আমার পদদ্বয়ে দারুণ বেদনা
জন্মিয়াছে । তজ্জন্তু আমার ক্ষমতা নাই । তুমিই তপনীয় অশোকের
দোহদ নির্বাহিত কর । যদি উহা পাঁচ রাত্রির মধ্যে পুষ্প প্রদর্শন করে,
তাহা হইলে, [দীর্ঘনিশ্বাস পরিত্যাগ করিয়া] তোমার অভিনাযপূরণ-
রূপ অনুগ্রহ করিব ।” এখন আমি প্রথমে সেই অশোক বৃক্ষের
নিকট যাই । পরে আমার চরণালঙ্কার হস্তে করিয়া, পশ্চাৎ বকুলা-
বলিকা আগমন করিবে । অতএব মুহূর্ত্তমাত্র বিলম্বচিন্তে বিলাপ
করিয়া নই । (এই বলিয়া পরিক্রমণ) । (ঘ)

রাজা। অয়ে ! কিমেতত্ ? (চ)

বিদু। এসা নাতিপরিষ্কৃতবেসা উত্সু অবঅণা এআইণী
মালবিআ অদূরে বট্টিদি । [এসা নাতিপরিষ্কৃতবেসা উত্সুকবদনা একাকিনী
মালবিকা অদূরে বচঁতে ।] (ছ)

প্রশংসালঙ্কারঃ । এততপদেন মালবিকায়াঃ প্রস্তুতাতাঃ শংসনে ন অপ্রস্তুতপ্রশংসা, পরং
মদ্যপানমত্তজনসম্বন্ধিমত্স্বলিকায়া অমেদস্য এততপদপ্রতিপাদ্যে মালবিকারূপে বস্তুনি
অধ্যবসায়াত্ অতিশয়োক্তিরিতি কেচিত্ বদন্তি ।

(চ) এতত্ দৃশ্যমান বস্তু কিং কিংস্বরূপম্ ? অথবা এতদিত্যনেন কিং ভবতা
নির্দিষ্ট্যতে, যত্বে এতৎ শান্তিকরলমনুসংস্ধাসি ইতি মালবিকামহদ্রৈব রাজঃ
উক্তিযিম্ ।

(ছ) নাতিপরিষ্কৃতঃ নাতিশুদ্ধঃ মলিনভাবাপন্নঃ বৈশঃ পরিষ্কৃতাঃ যস্যঃ তথা-
ভূতা, এতদ্বি মালবিকায়াঃ বিরহজনিতং মালিন্যং দাসীভাবং বা সূচয়তি । উত্সুকম্
উত্কণ্ঠাজ্ঞাপকং বদনং মুখং যস্যঃ তথাভূতা মুখভাবেনৈব অনুমেয়মানসীতকণ্ঠা
ইত্যর্থঃ । একাকিনী সছায়াবিরহিতা, মালবিকা অদূরে নাতিবিপ্রকর্ষে বচঁতে,
প্রথমবিশেষণং রাজি অনুরাগসূচনার্থং তদ্বিরহৈবৈব তাড়শাবস্থাশংসনাৎ, দ্বিতীয়বিশেষণ-
মপি তাড়শাবস্থায়াঃ কারণান্তরপ্রয়োজ্যলঙ্কারানিরাকরণায়, তৃতীয়বিশেষণম্
বিস্বপ্নমেব রাজঃ তত্রিকটোপসর্পণযোগ্যতাপ্রদর্শনাৎ । তথাহি ইদৃশং সুযোগং পরিহায় নূনং
দৈবমেব বিফলং কৃতং স্যাৎ অত ইদৃশে কালে উপসর্পণং ভবান্ মালবিকামিতি ভাবঃ ।

বিদু। (দর্শন করিয়া) । আশ্চর্য্য ! মদ্যপানে উন্মত্ত ব্যক্তির পক্ষে
এই শরীর খণ্ড (মিছরি) উপস্থিত হইয়াছে ! (ঙ)

রাজা। অয়ে ! ইহা কি ? (চ)

বিদু। এই যে নাতিপরিষ্কৃতবেশা মালবিকা একাকিনী অদূরে
অবস্থিতি করিতেছেন ; ইহার বদনমণ্ডল উৎকণ্ঠার সূচনা করিতেছে । (ছ)

राजा । (सहर्षम् ।) कथं मालविका ! (ज)

विद् । अहम् । [अधिकम् ।] (भू)

राजा । शक्यमिदानीं जीवितमवलम्बयितुम् । (ज)

त्वदुपलभ्य समीपगतां प्रियां

हृदयमुच्छ्वसितं मम विह्वलम् ।

तरुवतां पथिकस्य जलार्थिनः

सरितमारसितादिव सारसात् ॥ ६ ॥

[अन्वयः । आरसितात् सारसात् तरुवतां सरितं (उपलभ्य) जलार्थिनः पथिकस्य (हृदयम्) इव त्वत्समीपगतां प्रियाम् उपलभ्य मम विह्वलं हृदयम् उच्छ्वसितम् (अभूत्) । ६ ।]

(ज) सहर्षं, नित्यमाकाङ्क्षितायाः सहसा असम्भावितसमागमलाभात् आनन्दातिशयसहकारिण इत्यर्थः । कथं किं मालविका मम काम्यभूता सा एव इयम् इति भावः ।

(भू) अथ किम्, सा मालविका एव इयम् इत्यर्थः ।

(ज) इदानीं चिराकाङ्क्षितायाः प्रियतमायाः मालविकाया दर्शनलाभे जाते सतीत्यर्थः । जीवितं जीवनम् अवलम्बयितुं धारयितुं शक्यं चमम् । तथाहि इतः पूर्वं मालविकाया विरहेण प्रस्थितप्रायं मे जीवितमिदानीं तद्दर्शनात् सोच्छ्वासमिव सम्पन्नमिति भावः ।

६ । अथात्मनः मालविकासन्दर्शनलाभेन कथञ्चित् स्वास्थ्यं निर्वन्ति—त्वदित्यादिना । आरसितात् सुतरां शब्दयुक्तात् उच्चैः शब्दायमानादित्यर्थः । सारसात् तदाख्यात

राजा । (सहर्षम्) किं मालविका ! (ज)

विद् । ईश । (भू)

राजा । एकत्रैव जीवनधारणे समर्थ इहैव । (ज)

ক তত্ৰভবতী ? (ট)

বিদ্র। এসা তরুরাজমজ্জাদো গিক্কন্তা ইদো জীব অহি-
বহন্তী দৌসদি । [এষা তরুরাজিমধ্যান্নিক্কান্তা ইত এবামিবত্তমাণা দৃশ্যতে ।] (উ)

পচিণ্ণঃ তরুহতাং হচরাজিপ্রচ্ছন্নব্রহ্মপাং সরিতং নদীম্ উপলভ্য জলার্থিনঃ জলপ্রণয়িনঃ
পিপাসোরিত্যর্থঃ । পথিকস্য পান্যস্য ইব ত্বন তব সকাশাত্ “শ্রুত্যাণাং শ্রাবয়িতা”
ইতি পক্ষমী । সমীপগতাং অদূরস্থিতাং প্রিয়াং দয়িতাং মালবিকাম্ উপলভ্য শ্রুত্বা, সা
অদূরে এব বৰ্ত্ততে ইতি ত্বত্তঃ বিজ্ঞায় ইত্যর্থঃ । মম বিক্লবং বিরহতাপক্লিষ্টং হৃদয়ং
মনঃ উচ্ছ্বসিতং প্রাপ্তসমুচ্ছ্বাসং জাতং, গতমিব মে জীবনং পুনঃ প্রत्याগতমিব ত্বদ্বাক্য-
শ্রবণেন ইতি ভাবঃ । উপলভ্যেত্যিব স্থিতস্যৈত্যাধ্বাংস্বাং ক্ৰাপ্রত্যয়োপপাদকমেক-
কর্তৃকত্বং রচণীয়ম্ । তথাহি উপি ন নূনপদতা, নিয়মতস্তস্য প্রত্যয়াৎ । যব
নিয়মেণ অনুপাতপদার্থস্য প্রতীতিঃ তব তদ্বোধাভাবাত্ । শাব্দবোধবিলম্বনস্যৈব
তদ্বোধভূততয়া নিয়মতঃ তাদৃশার্থস্য প্রতীতৌ শাব্দবোধবিলম্বনস্য অসম্ভাবাত্ ।
আরম্বিতাদিত্যিব শব্দকর্ম্মকতয়া কর্ত্তরি ক্তপ্রত্যয়ঃ । পূজ্বার্জ্জিত্তারজ্জ যৌরুপমা স্পষ্টা ।
উপমেয়টিগি তরুহতামিতি বিশেষণস্য অনুপযোগিতয়া অধিকপদত্বমলঙ্কারদীপঃ । অব
চিন্ত্যমানস্য পদার্থস্য লাভাত্ ক্রমো নাম সম্যঙ্গমুক্রমঃ । দ্রুতবিলম্বিতং ব্রুতম্ ।

(ট) তত্ৰভবতী আদরণীয়া মালবিকা ক্ত কুব স্থানে বৰ্ত্ততে ইতি শিষ্যঃ ।

(উ) তরুরাজিমধ্যাত্ হচর্য্যেখম্বলরাৎ নিষ্কান্তা বহির্গতা, ইত এব অস্মানিব
দিগি অমিবত্তমাণা আগচ্ছন্তী দৃশ্যতে ।

সারসের শব্দে মুখরিত তরুসমাচ্ছন্ন নদী নিকটস্থ জানিতে পারিয়া,
জলার্থী পথিকের অভিজ্ঞত হৃদয় যেমন উচ্ছ্বসিত হইয়া উঠে, তোমার মুখে
প্রিয়াকে সমীপগত অবগত হইয়া, আমার অবসন্ন হৃদয়েও সেইরূপ উচ্ছ্বাস
সংঘটিত হইয়াছে ॥৬॥

আদরণীয়া মালবিকা কোথায় ? (ট)

রাজা । (বিলোক্য সহর্ষম্ ।) বয়স্য ! পশ্যামি । (ঙ)

বিপুলং নিতম্ববিস্মে মध्ये চামং সমুন্নতং কুচयो: ।

অত্মাযতং নয়নযোর্মম জীবিতমেতদায়াতি ॥ ৩ ॥

[অন্বয়: । নিতম্ববিস্মে বিপুলং, মध्ये চামং, কুচयो: সমুন্নতং, নয়নयो: অত্মাযতম্, এতৎ মম জীবিতম্ আয়াতি । ৩ ।]

(ঙ) বিলোক্য মালবিকাম্ভিমিত্র শিষ: । সহর্ষং সানন্দং পশ্যামি অনুমিতোমি
বক্ষ্যমাণম্ভিমিত্র শিষ: ।

৩ । তসেবানুমেয়ং পদার্থমাহ—বিপুলমিত্যাदिना । নিতম্ববিস্মে শ্রীষিমল্লি
বিপুলং মাংসলং, মध्ये কটিভাগে চামং সুতরাং চৌখং, কুচयो: পযোধরयो: সমুন্নতম্
উন্নতিমত্, নয়নयो: নেত্রयो: অত্মাযতম্ অতিবিস্তৃতম্ এতৎ দৃশ্যমানং বস্তু মম জীবিতং
জীবনম্ আয়াতি আগচ্ছতি, সর্বং অবচ্ছদে সমমৌ । এতেন মালবিকায়া: নিতম্ব:
স্থূল:, কটিদেশ: চৌখ:, কুচৌ উন্নতৌ, নেত্রে বিশালৌ ইতি প্রतीयতে, জীবনেনাভেদ-
প্রত্যাঘনান্ন মালবিকায়াং রাজ্ঞ: সুতরামনুরাগো ব্যক্ত: । অত্র নিতম্ববিস্মাদ্যবচ্ছদেন
বিপুলত্বাদিয়ুক্তে এতৎপদপ্রতিপাদ্যে মালবিকারূপে বস্তুনি রাজ্ঞো জীবিতলারোপাৎ
রূপকমলদ্ধার: । পরে তু জীবিতাংশে উক্তবিপুলত্বাদিবিশেষণং স্বীকৃত্য আরোপ্যমাণ-
পদার্থস্য অধিকারুঢ়বৈশিষ্ট্যতয়া অধিকারুঢ়বৈশিষ্ট্যরূপকং স্বীকৃৎ তে, আরোপ্য-
বিশেষণানাম্ অর্থার্থত্বে তদলদ্ধারবিষয়ত্বাৎ । এতৎপদস্য দৃশ্যমানমালবিকারূপ-
বস্তুপরত্বাभावि জীবিতাংশে তদন্বযোপগমে চ জীবিতেন মালবিকায়া ভেদেऽপি अभेदाध्य-
वसायमूला अतिशयोक्तिरिति निपुणा: । नितम्वविस्म इत्यत्र ह्येकानुप्रास इत्यनयो:
संस्पृष्टि: । आर्या जाति: ।

বিদু । এই তিনি তরুরাজির মধ্য হইতে বিনির্গত হইয়া, এইখানেই
আসিতেছেন,—দেখিতে পাওয়া যাইতেছে । (ঠ)

রাজা । (দেখিয়া সহর্ষে) বয়স্য ! দেখিয়াছি । (ড)

सखे ! पूर्वस्मादतिमनोहरमवस्थान्तरमुपाखुडा तत्रभवती ।

तथाहि । (ढ)

शरकाण्डपाण्डुगण्डस्थलेयमाभाति परिमिताभरणा ।

माधवपरिणतपत्रा कतिपयकुसुमेव कुन्दलता ॥ ८ ॥

[अन्वयः । शरकाण्डपाण्डुगण्डस्थला परिमिताभरणा इयम् माधवपरिणतपत्रा कतिपयकुसुमा कुन्दलता इव आभाति । ८ ।]

(ढ) तत्रभवती आदरभाजनं मालविका । पूर्वस्यात् इतः पूर्वम् अवस्थितात् अवस्थान्तरात्, पूर्वस्यात् पूर्वकालमपेक्ष्य इति वा अतिमनोहरम् अतिमाधुर्यम् अवस्थान्तरम् अपरविधान् अवस्थाम् उपाखुडा समाश्रिता । इदानीमियं पूर्वतः अधिकमनोज्ञा दृश्यते इति भावः ।

८ । अथ अधिकमनोज्ञतां प्रतिपादयति—शरीरत्यादिना । शरकाण्डवत् शराण्य-
दण्डाण्डवत् पाण्डु पाण्डुरतायुक्तं गण्डस्थलं कपोलभागः यस्याः तथाभूता, विरह-
कालीनचिन्ताविषयापरागादिभिः कारणैः शरीररक्तशोषणात् पाण्डुता शरीरे व्यव-
तिष्ठते, मालविकाया अपि तेनैव तथात्वम् । परिमितानि अनधिकानि अत्यमावाणि
इत्यर्थः आभरणानि अलङ्काराः यस्याः तथाभूता, दामोदरौ वसन्मानत्वात् विरह-
निःस्पृहत्वाच्च अधिकभूषणवर्जनम् । इयं दृश्यमाना मालविका माधवे वसन्तकाले
परिणतानि पङ्कतां गतानि पत्राणि पर्णसमूहाः यस्याः तथाभूता, पत्राणां परिणामे जाते

ईश्वरं नितम्बं नितान्तं विपुलं, मध्यादेशः एकाग्रं कृशं, कूटयुगलं निरतिशयं
उन्नतं एवं नयनद्वयं अतिमात्रं दीर्घं । आमारं साक्षात् जीवितस्वरूपं इति
आगमनं करितेछेन ॥ १॥

सखे ! पूर्वे ईश्वरं यैरूपं देखिआछिनाम, ताहा अपेक्षा ईश्वर
आकृति अधिकतर मनोरम हईआछे । (ढ)

ईश्वरं गण्डस्थलं शरकाण्डेण शायं पाण्डुवर्णं । ताहार उपरं इति परिमितं

বিদু। **এসা বি ভবং বিম্র মম্রণব্বাছিণা পরিমিট্টা ভবি-
স্সদি ।** [**এষাপি ভবানিব মদনব্যাধিনা পরিম্ভট্টা ভবিষ্যতি ।**] (খ)

রাজা। **সৌহার্দমেবং পশ্যতি । (ত)**

পাণ্ডুতোদয়েন পাণ্ডুকপোলাযা মালবিকাযাঃ সাহস্শরচণায় বিশেষণমিদম্ । কতি-
পয়ানি কিথম্মাদাণি নাতিপ্রচুরাণি ইত্যর্থঃ । কুমুমানি পুষ্পাণি যন্তাঃ তথামূতা,
দ্বিত্বৈঃ পদ্মপেবা কুমুমৈঃ শোভিতা কুন্দলতা কুন্দকুমুমবল্লীব আভাতি শোভতে । অব
শরকাণ্ড পাণ্ডু ইত্যব সমাসগতা উপমা চক্ৰবিশেষণবিশিষ্টকুন্দলতয়া সহ বিশেষণ-
বিশিষ্টমালবিকাযাঃ সাহস্শব্দেণ ইবশব্দেণ প্রত্যাঘনাৎ বাচ্যোপমা । প্রথমপাদে ‘সু’কারস্য
অনেকধাপি অসঙ্কতস্যাত্ হত্যনুপ্রাস ইতি প্রথমাক্তায়া উপমায়া হত্যনুপ্রাসস্য চ
সঙ্করঃ একাশ্রয়ানুপ্রবেশরূপঃ । ইয়মার্থ্যা জাতিঃ ।

(খ) এষা মালবিকাপি ভবানিব যথা ভবান্ তথা মদনব্যাধিনা কামজন্মরাগেণ
পরিম্ভট্টা সম্পৃষ্টা ভবিষ্যতি, ভবতো যথা অস্যা উপরি মহানুরাগঃ বিরহেণ চ
দুরবস্থা তথা অস্যা অপি ভবত উপরি অনুরাগঃ বিরহেণ চ দুরবস্থা জাতেনি
সম্ভাবয়ামি কামার্চজনস্বৈব পাণ্ডুতাপ্রমত্তোনাং দশনাদিতি ভাবঃ । উপমা স্পষ্টা,
উপমানোপমেয়যোল্লিঙ্গবপম্যাৎ সাধারণধর্ম্মবাচকস্য পরিম্ভট্টতিপদস্য লিঙ্গব্যবহে-
ন উপমানান্বয়স্তাত্ কথ্যতয়া উপমাগতপ্রকমভঙ্গদোষঃ । পরিম্ভট্টা ভাবত্বতাত্বব
পরিম্ভট্টতি ইতি পাঠো নহৌষঃ ।

(ত) সৌহার্দং স্নহঃ এবম্ ইদৃশং প্রিয়স্য জনস্য অনুকূলমেব বস্তু পশ্যতি নির্দোষতঃ ।
অক্ৰমিমো বস্তুঃ প্রিয়স্য যথা যথা অনুকূলং ভবতি তথা তথা এষ সম্ভাবয়তি অতএব

আভরণ পরিধান করিয়া আছেন । বোধ হইতেছে, বসন্তের আবির্ভাব-
বশে পরিপকুপত্রশালিনী কতিপয়কুসুমধারিণী কুন্দলতা বেন শোভা
পাইতেছে ॥৮॥

বিদু। ইনিও আপনার শ্রায় মদনব্যাধিতে অভিভূত হইয়াছেন । (৭)

মাল । অশ্ব' সো ললিতসুসুমারদোহলাপেক্ষৌ অগিহীত-
কুমুমণিবল্যৌ উক্কণ্ঠিতাদে মহ অসৌশ্রো অনুকরেদি । জাব সৈ
পচ্ছাঅসৌশ্রলৈ সিলাপট্টে নিসস্সা অত্তাণং বিণোদেমি ।
[অঃ স ললিতসুসুমারদোহলাপেক্ষৌ অগিহীতকুমুমণেপথ্য উত্কণ্ঠিতায়া মম অশোক:
অনুকরোতি । যাবদস্য পচ্ছায়গীতলৈ শিলাপট্টকৈ নিষস্সা আত্মানং বিনোদয়ামি ।] (থ)

ময়ি স্নেহাতিশয়বান্ ভবান্ ময়ি মালবিকায়া অনুরাগত এবমস্যা অবস্থা কল্যয়সি,
বস্তুতস্তু ন তথা পাণ্ডুতায়া: কামার্চনাতায়া বহুস্থলৈষ্য ব্যভিচারদর্শনাদবাপি
কারণজন্যায়া: পাণ্ডুতায়া: সম্ভবেন ব্যভিচারশঙ্কোদযাদিতি ভাব: । বচনমিদম্
অস্বৈব কবে: “স্নহ: পাপমাশঙ্কতে” ইতি বচনবিরোধ' পুণ্যাতীতি চিন্তনীয়ম্ । অথ
সামান্যাদপ্রস্তুতাৎ বিশেষস্য প্রস্তুতস্য প্রতীতেরপ্রস্তুতপ্রশংসালঙ্কার: । সৌহার্দ্য' মিত্যস্য
বিদূষকস্য রাজ্ঞি স্নেহরূপবিশেষপরত্নে তু নাথমলঙ্কার: ।

(থ) স: পূর্বপ্রস্তুত:, ললিতসুসুমারদোহদম্ অতিরমণীয়ম্ অমিলাষপূরকং পাদাঘাত-
রূপং বস্তু অপেচতে য: স:, কুমুমোদগমী বরাঙ্গনাপাদাঘাতমপেচমাণ ইত্যর্থ: ।
অগিহীতকুমুমণেপথ্য: পুণ্যসজ্জাবজ্জিত: অশোক: উত্কণ্ঠিতায়া: কামকৃতৌতসুখ-
শালিন্যা মম অনুকরোতি, তথাহি অহং যথা ললিতসুসুমার' রাজ্ঞ: সমস্তুতমপেচ-
মাণা কুমুমমযানলঙ্কারান্ ন ধারয়ামি তথৈব এষ: অশোক: যুবতিচরণাঘাতরূপং
দোহদমপেচমাণা কুমুমসজ্জাং ন ধারয়তি ইতি ভাব: । এতেন যথা মালবিকায়া:
পাদাঘাতানন্তরমৈব অশোকস্য অচিরেণ পুণ্যোদগম: তথৈব অচিরেণ অস্যা অপি
রাজসমাগমো জ্যজ্যতে । অনুক্লজ উপমার্থবাচকতয়া মালবিকয়া সহ অশোকস্য
সাহস্র্যপ্রথ্যাৎ উপমা, কুমুমেণ নেপথ্যলারোপাৎ রূপকং তদঙ্গম্ ইতি সঙ্কর: ।

রাজা । সৌহার্দ্যবলেই এইরূপ দর্শন হইয়া থাকে । (ত)

মাল । এই সেই ললিত-সুসুমার-দোহলাপেক্ষী, কুমুমরূপবেশবিজ্ঞানে
পরাসুখ তপনীয় অশোক উৎকণ্ঠিতা আমার শোক অনুকরণ করিতেছে ।

বিদু। সুদং ভবদা,—উৎকণ্ঠিতমিচ্ছতি অত্ভভৌদী মন্তেদি ?
[স্মৃতং ভবতা,—উৎকণ্ঠিতাঽস্মীতি অবভবতৌ মন্তয়তে ?] (৮)

রাজা। নৈতাবতা ভবন্তং প্রসন্নতর্কং মন্যে । কৃতঃ ? (৯)

অনুকরোতি ইত্যম কর্মবিধয়াশোকমিতি কেচিত্ পঠন্তি । পছান্তরে তু মম ইত্যেব
অনুক্ৰমঃ কর্ম, অনুক্ৰমাদৌনাং কর্মণি ষষ্ঠাঃ স্মৃতত্বাৎ । অস্য অশোকবচস্য প্রচ্ছায়া-
শীতলী ছায়াবহুলতয়া শীতলতায়ুক্তে শিলাপটুকে প্রস্রবপটে, নিষপ্পা উপবিষ্টা সতৌ
আত্মানং দেহম্ অন্তঃকরণং বা বিনোদয়ামি সান্ত্বয়ামি ।

(৮) ভবতা স্মৃতম্ আকর্ণিতম্ অন্যথা উক্তম্ বচনম্ ইতি শেধঃ । উৎকণ্ঠিতা
উৎকণ্ঠায়ুক্তা অস্মি অহমিতি শেধঃ । ইতি উক্তরূপং বচনম্ । অবভবতৌ মাননীয়া
মালবিকা মন্তয়তে কথয়তি, তদাশ্রাস ইদানীং আশ্রীযতামিতি ভাবঃ ।

(৯) এতাবতা “উৎকণ্ঠিতাঽস্মী”তি মালবিকায়া এতন্মাত্রাণেণ বচনেন ইত্যর্থঃ ।
ভবন্তং মালবিকায়াঃ ময়ি অনুরাগানুমাতারং ত্বাং প্রসন্নঃ সুবিশুদ্ধঃ যথার্থ ইত্যর্থঃ ।
তর্কঃ বিবেচনা यस্য তথাভূতং ন মন্যে নিরূপয়ামি, নহি এতাবতা এব ময়ি অস্যা
অব্যমিচারেণ অনুরাগঃ অনুমাতুং শক্যতে ইতি ভাবঃ । কৃতঃ কস্মাত্ হৈতৌ, তথা ইতি
প্রশ্নে, অস্য প্রশ্নস্য উত্তরমুত্তরস্লোকেনাধিগল্যম্ ।

এখন ইহার প্রকৃষ্টরূপ ছায়াবিশিষ্ট শীতল শিলাপটুে নিষপ্পা ইহঁরা আত্মাকে
বিনোদিত করি । (৯)

বিদু। আপনি শুনিলেন কি—পূজনীয় এই মালবিকা ‘উৎকণ্ঠিতা
ইহঁরাছি’ বলিয়া প্রকাশ করিতেছেন ? (৮)

রাজা। মালবিকার এই কয়টি মাত্র কথা শুনিয়াই—তিনি আমার
উপর অনুরক্ত—তোমার এই অনুমান যথার্থ নহে বলিয়া আমার মনে
ইহঁতেছে । কেননা—(৯)

बोढ़ा कुरुवकरजसां किसलयपुटभेदशोकरानुगतः ।

अनिमित्तोत्कण्ठामपि जनयति मनसो मलयवातः ॥ ९ ॥

[अन्वयः । कुरुवकरजसां बोढ़ा किसलयपुटभेदशोकरानुगतः मलयवातः मनसः अनिमित्तोत्कण्ठामपि जनयति । ९ ।]

९ । कुत इति प्रश्नस्य गद्यसूचितस्य उत्तरमाह—बोढ़ा इत्यादिना । कुरुवकरजसां कुरुवककुसुमपरागाणां बोढ़ा वाहकः कुरुवकपुष्पाणां रजांसि आदाय प्रवहणशोलः, किसलयपुटानां पल्लवपुटानां पल्लवाद्यवर्त्तिपरस्परवह्नपत्रकाण्डानां भेदेन भङ्गेन यः शोकरः रसविन्दुः, तेन अनुगतः सम्पृक्तः, उभयमध्ये तत् मानसोत्कण्ठाजनकमिति प्रकृते उपयुज्यते, मलयवातः दक्षिणानिलः मनसः चित्तस्य स्वस्थस्यापीति शेषः । अनिमित्तोत्कण्ठां विरहादिरूपोत्कण्ठाप्रसिद्धकारणाजन्त्यामपि उत्कण्ठां जनयति सम्पादयति, तथाहि दक्षिणानिलः पुष्परजांसि इतस्ततो विचिपति, पल्लवरसविन्दुनिवह्नांश्च आहत्य उपहरति तदीदृशदशायां स्वस्यापि मालविका विकारं गन्तुमर्हति, नेतावता मामधिकृत्य अस्या उत्कण्ठा निश्चेतुं शक्यते, अतएव तव तर्को न यथार्थविषयनिर्धारको जात इति मे प्रतीतिरिति भावः । पूर्वाङ्गतविशेषणद्वयार्थस्य उत्कण्ठाजनने हेतुत्वप्रत्ययात् काव्यलिङ्गम् । अत्र ईदृशमलयवायुसंस्पर्शेन साधारणमानसोत्कण्ठाहपात् सामान्यात् अप्रसूतात् प्रसूतस्य प्रवहन्मलयसंस्पर्शतो जातस्य विशेषस्य मालविकामानसोत्कण्ठाहपस्य वस्तुनः प्रत्ययात् अप्रसूतप्रशंसालङ्कारः । वातस्य प्रथमविशेषणात् सौरभ्यम् द्वितीयविशेषणाच्च शैत्यं मान्यञ्चेति गुणवयोक्तिः । अनिमित्तोत्कण्ठामपीत्यत्र अपिशब्दार्थस्य समासे गुणोभूतेन अनिमित्तपदार्थेन सह सम्बन्धः कवेरभिमतो नोपपद्यत इति अभवन्मत-सम्बन्धदोषमाहुः । “उत्कण्ठामनिमित्तमपि छदि तनुते मलयवात” इति दिक् समाधानस्य । आर्या जातिः ।

कुरुवकपुष्पेण परागवाही मलयानिल किमलयपुटभेदे शोकरसंपृक्त
इहैव हृदये अकारणेऽङ्कुरो जन्मैव शोके ॥२॥

[মালবিকোপবিষ্টা ।]

রাজা । সখে ! ইতস্তাবদাং লতান্তরিতৌ ভবাবঃ । (ন)

বিদুঃ । ইরাবতিং বিশ্ব অদূরে পেক্ষামি । [ইরাবতীমিবাদূরে প্রেচে । (প)]

রাজা । নহি কমলিনীং দৃষ্ট্বা আহমপেচ্ছতে মতঙ্গজঃ ।

(ইতি বিলোকয়ন্ স্থিতঃ ।) (ফ)

(ন) ইতঃ অস্মিন্ স্থানে, লতাभिः অন্তরিতৌ প্রচ্ছাদিতশরীরৌ ভবাবঃ, অন্যথা অস্মা বিশ্বম্ভবচনে বিশ্বম্ভবব্যবহারৈশ্চ অনুমেয়ং হৃদয়ভাবং ন উন্নেতুং শক্ত্যাম ইতি ভাবঃ ।

(প) অদূরে নাতিব্যবধানে ইরাবতীমিব প্রেচে সম্যগনিশ্চয়েন ইবশব্দব্যবহারঃ । তদ্যথা—তস্যাঃ সমীপে তব মালবিকায়াং বহুভাবতা ন প্রকাশিত তথা কচংব্যমিতি বিদূষকামিপ্রায়ঃ ।

(ফ) বিদূষকস্য অভিপ্রায়ং প্রতিষেধতি—নহীত্যাदिना । মতঙ্গজঃ হস্তী কমলিনীং স্ত্রীং ন অধিগম্যাং পদ্মিনীং দৃষ্ট্বা অবলোক্য যাহং মকরকুম্বীরাদিকং জলজন্তুং ন অপেচ্ছতে উপরুণহি, জলজন্তুনিবহানামাক্রমণাদভীতঃ সন্ ন কমলিনীং দৃষ্ট্বা বিরমতীতি । অথ তথাহি যথা জলজন্তুভয়েন কীরীন্দ্রঃ কমলিনীং দৃষ্ট্বা ন পরাঙ্মুখীভবতি তথৈব অহমপি ইরাবতীভয়েন মালবিকায়া রূপদর্শনাদিতো ন বিরন্তুমহামি, অতএব তব অভিপ্রায়ং নাহং রক্ষিতুমহামীতি ভাবঃ । অথ অপ্রস্তুতে ন মতঙ্গজস্য কমলিনীদর্শনানন্তরং যাহাপিচাভাবরূপেণ সমেন মালবিকা দর্শনানন্তরম্ ইরাবতীভয়াৎ রাজাঃ সংযতভাবাপিচাভাবরূপস্য সমস্য প্রস্তুতস্য প্রতীতের প্রস্তুতপ্রশংসালঙ্কারঃ । ইতি উক্তবাক্যম্ উক্তা ইতি শিষ্যঃ । বিলোকয়ন্ মালবিকামিতি শিষ্যঃ । উক্তেনালঙ্কারেণ রাজা মালবিকয়া সহ নির্বিঘ্নসঙ্কতৌ প্রতিবন্দ্যকালং ব্যজ্যতে ইत्याলঙ্কারেণ বস্তুস্বনিঃ ।

[মালবিকার উপবেশন ।]

রাজা । সখে ! আমরা এইখানে উভয়ে লতার অন্তরানে অবস্থিতি করিব । (ন)

বিদুঃ । ইরাবতীকে যেন অদূরে দেখিতেছি । (প)

মাল। হিঅশ্র! গিরবলস্বনাডো অদিভুমিলঙ্ঘিণো দে
মণোরহাদো বিরম, কিং মং আশ্রাসিঅ? [হৃদয়! নিরবলস্বনাৎ
অতিভুমিলঙ্ঘিনসো মনোরথাহিরম, কিং মাশায়াস?] (ব)

[বিদূষকো রাজানং বীচতে । (ম)]

রাজা। প্রিয়ে! পশ্য মহত্বং স্নেহস্য । (ম)

(ব) নি: ন বিদ্যতে অবলস্বনং যথার্থে: বিপথ: যস্য তথামুতাৎ, বাস্তববিষয়-
বজ্জিতাৎ, তথাহি মম মনোরথ: ময়া সহ রাজ: সমাগমবিষয়ক: স সুতরামসম্বন্ধ
ইতি বিপথস্য অর্থার্থত্বম্। অতিভুমিলঙ্ঘিন: অত্যাধুদস্য, দাসীভূতমধিষ্ঠিতায়া:
রাজলাভস্য একান্তোঃশ্যোগ্যত্বাৎ। মনোরথাৎ আশায়া: বিরম নিবর্ত্তস্ব, মাম্ আশা
আশাসিতাং কৃत्वा सर्वदा तच्चिन्तया मां क्लेशयित्वा इत्यर्थ:, কিং ফলং, নাস্তি কিমপি
ফলমিতি, তথাহি অস্য তে মনোরথস্য অযোগ্যতয়া ন কথমপি ফললাভ: সম্ভবী অত:
ইত: পরং ন যুক্ত্যেত ইথা তন্মনোরথাস্রয়ণমিতি ভাব:।

(ম) রাজানং বীচতে অবলোকয়তি, বীচণস্য অমিপ্রায়স্তু “বথস্য! নুনং ময়া
কল্যিত এব ত্বয়ি মালবিকায়া অনুরাগো যথার্থ:, যত: মনোরথস্য অতিভুমিলঙ্ঘিত্ব-
নাহ” ইতি। স্নেহে নিরূপিতস্য বিপথস্য মত্বতামিমানেন গর্ব্বং বিদূষকস্য ব্যজতে।

(ম) প্রিয়ে! দদ্যতে মালবিকৈ! ইতি মালবিকাসুপলভ্য সম্বোধনম্। স্নেহস্য

রাজা। কমলিনীকে অবলোকন করিলে, কুস্তীরাদির প্রতি হস্তীর
ক্রক্ষেপ থাকে না। (এই বলিয়া দর্শন করত অবস্থান।) (ফ)

মাল। হৃদয়! বাহার কোনরূপ অবলম্বন নাই এবং বাহা সীমা
লঙ্ঘন করিয়াছে, তাদৃশ মনোরথ ইহাতে নিবৃত্ত হও। কিজন্য আমাকে
বুথা ক্লেষ দিতেছ। (ব)

[রাজার প্রতি বিদূষকের দৃষ্টিপাত।] (ভ)

ঐতসুক্যহেতু' বিব্রণোষি ন ত্বং

তত্বাববোধেকফলো ন তর্কঃ ।

তথাপি রম্ভোরু করোমি লক্ষ্য

মাআনমেধাং পরিদেবিতানাং ॥ ১০ ॥

[অন্বয়ঃ । অথি রম্ভোরু ! ত্বম্ ঐতসুক্যহেতু' ন বিব্রণোষি, তর্কঃ তত্বাববোধেকফলঃ ন (ভবতি), তথাপি এধাং পরিদেবিতানাং মাআনং লক্ষ্য করোমি । ১০ ।]

প্রণয়স্য মহত্বম্ অসাধারণপ্রভাবং পশ্য অবধারণ্য, তন্মহত্বপ্রত্যায়কপদার্থস্য শ্লোকে ন স্মৃতিভবিষ্যতি । মহত্বমিত্যত্র বামত্বমিতি কেচিত্, তত্র বামত্বং প্রতিকূলত্বমিত্যর্থঃ ।

১০ । অথ স্তে হস্য মহত্বং বিশিনষ্টি—ঐতসুক্যেত্যাদিনা । রম্ভে কদলীকান্মৌ তদ্বৎ উক্য় যত্নাঃ তত্বাঃ সম্বোধনম্ । সম্বোধনদশায়াসূরসৌন্দর্য্যবর্ণনং স্বস্য কামদশা-
য়স্তুতামূলকম্ । ত্বম্ ঐতসুক্যস্য উত্কণ্ঠায়াঃ হেতু' কারণং ন বিব্রণোষি ন প্রকাশয়সি-
কস্মাদ্ ভবত্যা ইদং গাঢ়তমা উত্কণ্ঠা জাতা ইতি তব ক্রুতৌপি লক্ষণাদ্বাক্যাদিতঃ
নোপলব্ধু' ভমে ইতি ভাবঃ । তর্কঃ অনুমানম্ অপি ন তত্বস্য যথার্থ্যবিষয়স্য, “তত্ব'
ব্রহ্মণি যথার্থ্যে” ইতি কোষাত্ । অববোধঃ নির্ধারণং স এব ফলং যস্য তথাভূতঃ ন
ভবতি ইতি শিষ্যঃ । তথাহি ময়ি অন্যস্মিন্ বা ত্বমনুরক্তা সতী এবমবস্থাং গতাশীতি
অনুমানাদিনাপি নাধিগন্তু' পার্থ্যতে দৃষ্টস্য হেতোরুত্কণ্ঠারূপস্য ব্যমিচারিত্বাত্ ।
এতচ্চ বক্তৃমাণকাব্যস্য কারণাভাবদর্শনাগ্রমুপন্যস্ত' ভবতি । তথাপি ত্বয়া ঐতসুক্য-
হেতুনির্দে' শস্য অকরণে তর্কস্য তত্বনির্ণায়কত্বাভাবৌপি চ ইত্যর্থঃ । মাআনং স্বমেব
এধাং ত্বয়া প্রবর্তিতানাং পরিদেবিতানাং হৃদিতানাং বিরহজনিতকরুণোক্তোনামিত্যর্থঃ ।
লক্ষ্য' বিষয়ং করোমি সম্ভাবয়ামি, তথাহি এধা যত্ “হৃদয় ! নিরবলম্বনাত্” ইত্যাদি

রাজা । প্রিয়ে ! স্নেহের মহত্ব অবলোকন কর । (২)

অগ্নি রম্ভোরু ! তুমি উৎকণ্ঠার কোনরূপ কারণ ব্যক্ত করিতেছ
না । আবার তর্ক করিয়াও কোন বিষয়ের যথার্থ্য নির্ধারণরূপ ফল

বিদু । সম্মদং ভবদৌ ণিস্সংসন্নং ভবিস্সদি । এসা অপিদ-
মন্নণসংদেসা বিবিত্তে বজ্জাভলিআ উবট্ঠিতা । [সাম্পতং ভবতো
নিঃসংগং ভবিষ্যতি । এসা অর্পিতমদনসন্দে শা বিবিত্তে বজ্জাভলিকা উপস্থিতা । (য)
রাজা । অপি স্মরেদসা বস্মদভ্যর্থনাম্ ? (র)

মণতি তত্র ন মামি বধিকৃত্য, মমৈব রাজত্বাৎ মনোরথস্য মদ্বিষয়ত্বেনৈব অতি-
ভূমিলঙ্ঘিতসামঞ্জস্যাত ইত্যেব হৃদং কল্যণিতুং মনঃ প্রবর্তন্তে ইতি ভাবঃ । বিহৃণোষি
ন ত্বমিত্যব বিহৃণোষি তত্সমিতি, ফল ইত্যব রস ইতি চ পাঠভেদৌ দৃশ্যতে ।

(য) সাম্পতং অধুনা নিঃসংগং নিঃসন্দেহং ভবতঃ তবৈব ভবিষ্যতি এসা মালবিকা
নবৈব অধিকারবর্তিনী ভবিষ্যতীত্যর্থঃ । তবৈব হেতুমাহ—অর্পিতেনাদিনা । অর্পিতঃ
স্থাপিতঃ মদনসন্দে শঃ কামসম্বন্ধী সংবাদঃ যব তথাভূতা, মালবিকায়া মনোগতি
রাজি প্রবর্ত্তয়স্ব ইতি বোধিতা ইত্যর্থঃ । বজ্জাভলিকা বিবিত্তে নিব্ব্বনস্থানে
উপস্থিতা সমাগতা, তথাহি ইদানীং নিব্ব্বনস্থানে সুবিস্তৃতমিথং বজ্জাভলিকা
মালবিকা নানাবিধৈরুপায়েঃ প্রবোধ্য ত্বয়ি বহুরাগাং ত্বদুপভোগচমাচ করিষ্যতীতি
নিশ্চিতং জানীয়া ইতি ভাবঃ । নিঃসংগং ভবিষ্যতি ইত্যব সংগং করিষ্যতীতি পাঠোপি
দৃশ্যতে ।

(র) অসৌ বজ্জাভলিকা । অপিঃ প্রভে । অস্মাকম্ অভ্যর্থনাং মালবিকাসম্বন্ধিনী
প্রার্থনাং স্মরেত্ মনসি প্রাপ্তুয়াত, তথাহি যদি সা অস্মদভ্যর্থনা তয়া বিস্মৃতা
স্যাৎ তদা কথমিব মালবিকা প্রবোধনজন্যমস্মদভিলষিতফলং সম্পদেত ইতি ভাবঃ,
“গর্হাসমুচ্চয়প্রশংসাসম্ভাবনাস্বপি” ইত্যমরঃ ।

জাত করা যায় না । তথাপি, তুমি যে এইরূপ পরিবেশনা করিতেছ, আমি
আপনাকেই ইহার লক্ষীভূত করিতেছি ॥২০॥

বিদু । এখন আর সন্দেহ নাই, মালবিকা নিশ্চয়ই আপনার হইবেন ।
বজ্জাভলিকা নিব্ব্বনে সমাগতা হইয়াছে । ইহাকে আমি আপনার
কথিতানুরূপ মদনসংবাদ জ্ঞাপিত করিয়া পাঠাইয়া দিচ্ছি । (য)

বিদু। কিং দাণিঁ এসা দাসীয়ে দুহিঁদা তুহ গুরুপ' সন্দেং
বিসুমরেদি ? অহং দাব য় বিসুমরেমি । [কিমিদানীমেধা দায়া
দুহিতা তব গুরুকং সন্দেং বিস্মরতি ? অহং তাবন্ন বিস্মরামি ।] (ল)

(প্রবিশ্য চরণালঙ্কারহস্তা বকুলাবলিকা ।)—অবি সুহং সছীয়ে ?
[অপি সুখং সখ্যাঃ ?] (ব)

মাল। অস্ম্যো বউলাবলিআ উবহিঁদা ! সছি সাঅদং দে ?
উববিস । [অহো বকুলাবলিকা উপস্থিতা ! সখি ! স্বাগতং তে ? উপবিশ ।] (শ)

(ল) এষা বকুলাবলিকালক্ষণা দায়া: দুহিতা নীচাগর্ভজাতত্বেন নীচা ইত্যর্থ: । তব
রাজ্যাধীশ্বরস্য স্বপ্রভো: ইতি ব্যজ্যতে । গুরুকং গুরুতরং ন সাধারণমপীতি ভাব: । সন্দেং
সংবাদং কিম্ ইদানীম্ অধুনা অলপকালাতিক্রমে এব বিস্মরতি ? অপি তু ন কথমপি
বিস্মৃতিংমর্হতীতি ভাব: । ননু কথমেবমনুসীযতে ইत्याহ—অহমিত্যাদিনা । অহং তাবৎ
ইদানীমপি ন বিস্মরামি, তথাহি অহং স্বল্যমেধা অপি যৎ এতাবৎকালং বিষয়মিমে ন
বিস্মরামি তত কৈয়ং সম্ভাবনা অস্মান্নকৃণ্ণা নিপুণায়া: এতদ্বিচ্ছৃতেরिति ভাব: ।

(ব) চরণালঙ্কারৈ: যুক্তৌ হস্তৌ যন্তা: তথামূতা, অশোকহস্তে পাদাঘাতকালি
ব্যবহরণীয়স্য মালবিকয়া পরিধানীয়স্য পাদালঙ্কারস্য সচ্ছিত্যা প্রদানমिति তদ-
লঙ্কারহস্তা ইত্যর্থ: । অপি: প্রপ্রে । সখ্যা: মালবিকায়া: । সুখং কুশলম্ ।

(শ) স্বাগতং সুখেন আগমনম্, আগমনে তব কোঃপি বিঘ্নো ন জাত: কচ্ছিত ইত্যর্থ: ।

রাজা। আমাদের কথা কি ইহার মনে আছে ? (র)

বিদু। কি ! এক্ষণে দাসী-পুত্রী আপনার গুরুতর সংবাদ বিস্মৃত
হইবে ? আমারও ত এখনও মনে আছে । (ল)

[চরণালঙ্কারহস্তে বকুলাবলিকার প্রবেশ ।]

বকুলা। সখি ! কুশল ত ? (ব)

মাল। অহে ! বকুলাবলিকা উপস্থিত হইয়াছে ! তোমার ত স্বাগত ?
উপবেশন কর । (শ)

वकुला । (उपविश्य ।) हला ! त्वमं दाणिं जोगदाए णिउत्ता ।
ता एकं चलणं उवणेहि, जाव सालत्तअं सणेउरं करेमि ।
[हला, त्वमिदानीं योग्यतया नियुक्ता । तदेकं चरणमुपनय, यावत् सालत्तकं सनूपुरं
करोमि ।] (ष)

माल । (स्वगतम् ।) हिअअ ! अलं सुहिदाए ? उवड्ठिदो अअं
बिहबो त्ति । कहं दाणिं अत्ताणं मोचेअं ? अहं वा एदं
एब्ब मे मित्तुमण्डणं भविस्सदि । [हृदय ! अलं सुखितया ? उपस्थितः
अयं विभव इति । कथमिदानीमात्मानं मुञ्चेयम् ? अयदेतदेव मे मृत्युमण्डनं
भविष्यति ।] (स)

(ष) हला इति सख्याः सम्बोधनम्, “हण्डे हण्डे हलाह्वानं नौचां चेटीं सखीं प्रति”
इति दर्पणनियमः । योग्यतया सामर्थ्येन नियुक्ता व्यापारिता महिष्या इति शेषः ।
तथाहि महिषी धारिणी त्वां वराङ्गनाम् अशोककुसुमोदगमसाधनानुकूलां विवेचयन्ती
दोहदविधाने नियुक्तवती अतस्त्वमध्यामिः सुतराम् आदरणीया इति भावः । तत् तस्मात्
एकं चरणम् उपनय प्रसारय, सालत्तकम् अलक्तकरागरञ्जितं सनूपुरं नूपुरालङ्कृतञ्च
करोमि, दोहदविधाने चरणस्य मण्डितत्वप्रयोजनादिति भावः । अनेन उपक्रमेण
तव महती योग्यता प्रकाशं गमिष्यति, तेन च राज्ञा सह समागमसम्भावना दृढायते
इति गूढार्थः ।

(स) सुखितया विरहोद्दीपकानाम् उपनतानामलङ्काराणाम् अस्वीकारेण ज्वाला-
सम्भ्रान्तपनोदनेन इत्यर्थः । अलं निष्प्रयोजनम् । तथाहि यद्यपि विरहवशात् त्वमपराना-
त्मनोऽलङ्कारान् परित्यज्य निर्वृतिमेव मे सम्पादितवत्, तथापि एतदुपनतमलङ्करणं
कथमपि न परिह्रियम् इति भावः । यतः अयं विभवः सम्पदेव उपस्थितः, इति हेतोः ।

वकुला । (उपविष्टे इहेना ।) मशि ! तूमि अक्कणे वोगाया बनिग्गहि
नियुज्ज इहेनाह । तोमोर एकटी पा दाउ । अलक्तक-रञ्जित करिग्ग
उहाते नूपुर पग्गहि । (ष)

वकुला । किं विचारयसि ? उत्सुका क्व इमस्म तवणीया-
सोअस्स कुसुमोदगमो देवी । [किं विचारयसि ? उत्सुका खल्वस्य
तपनीयाशोकस्य सुकुलोदगमे देवी ।] (ह)

तथाहि एतदलङ्कारान् परिधाय अशोकं पादाघातं कृत्वा यदि सफलकामा भवितु-
महंमि तदा धारिण्या परितुष्टया अभिमतं फलं वा निष्पादयिष्यते इति भावः । नास्मि
आत्मनः कथमपि अन्यथाप्रवर्तनसामर्थ्यस्य विषयस्य राज्ञा निर्द्देशादित्याह—कथ-
मित्यादिना । इदानीं राज्ञा आदिष्टे विषये उपस्थिते सतीत्यर्थः । कथं केन प्रकारेण
आत्मानं स्त्रां मोचयेयं मुक्तं कुर्याम्, अपितु न कथमपि मोचयितुं शक्नुयाम् महिष्याः
आदेशस्य अलङ्कितत्वादिति भावः । अथवा पचान्तरे, एतत् मण्डनमेव मे मम मृत्यु-
मण्डनं मरणकालीनं भूषणं भविष्यति एतदलङ्कारेण परिगृहीतेन मरणमपि वा मे
स्यात्, एतेन विषयेषु सुतरां हेयः, कामावस्थाया अतिदूरादौहर्षश्च व्यक्तं भवति ।
अथवा अत्र यथाशुतार्थ एव काव्यः, यथा अयं विभवः महिषीजनयोग्यालङ्कारः सम्पत्तिः
उपस्थितः इति कृत्वा सुखितया आनन्देन अलम्, वास्तविकमहिषीत्वस्य स्वस्यामभावात्
राजसम्बन्धिजनव्यवहार्येणानेन राज्ञः करणात् तापातिशयस्यैव जननादिति भावः ।
उत्तरभागस्तु तुल्यार्थ एव ।

(ह) किं किमात्मकं वस्तु विचारयसि विवेचयसि ? अस्य तपनीयाशोकस्य सुवर्णा-
शोकवृक्षस्य कुसुमोदगमे पुष्पोदभेदे देवी महिषी धारिणी खलु निश्चितम् उत्सुका
ममृतकण्ठिता वर्त्तत इति शेषः । तथाहि महिष्याः कालक्षेपानर्हंतया कालमन-
पेक्षैव अलङ्कारं परिधाय सालङ्कारेण पादेन अशोकं पादेनाजहि, सत्वरं यथा तव
पुष्पोदगमः स्यादिति भावः । कुसुमोदगम इत्यत्र सुकुलोदगम इति केचित् पठन्ति,
तत्र समीचीनम्, पादाघातेन अशोकस्य पुष्पविकाशस्यैव शास्त्रसिद्धत्वात् । तथाच
दर्पणे “पादाघातादशोकं विकसति” इति ।

मान । (स्वगत) । हृदय ! आर स्रुथे प्रयोजन नाई । এই বিভব
উপস্থিত । কিরূপে এক্ষণে আত্মাকে মোচন করিব ? অথবা ইহাই
আমার মৃত্যুমণ্ডন ইহেবে । (স)

রাজা । কথমশোকদোহদনিমিত্তোঃস্যমারম্ভঃ ? (চ)

বিদু । কিং ণু ক্ব, জাণাসি তুমং, মহ কালণাদো ইমং
অন্তে উরণেবল্যেণ জোঅস্সদি ত্তি ? [কিং নু খলু জানাসি ত্বং, মম
কারণাত্ ইমাম্ অন্তঃপুরনেপথ্যেণ যোজয়িষ্যতীতি ?] (ক)

মাল । হলা মরিসেহি দাব ণং । [হলা ! মর্ষয় তাবদেনম্ ।] (ইতি
পাদমুপহরতি ।) (খ)

(চ) অয়ং পবর্জমানঃ আরম্ভঃ ব্যাপারঃ অলঙ্কারপরিধাপনাদিরূপঃ, কথং
সম্ভাবনায়াস্ম অশোকদোহদনিমিত্তঃ অশোকবচস্য পুণ্যোদগমকারণীভূতপাদাঘাত-
নিমিত্ত ইত্যর্থঃ । তথাহি বকুলাবলিকায়া বচনেণ एवमेव उद्धर्तुं शक्यत इति भावः ।

(ক) বিদূষকঃ রাজঃ সম্ভাবনয়া পরিহাসেন ব্রবীতি—কিমিত্যাदि । মম রাজঃ সমেতি
রাজবচনাপেক্ষয়া অস্মদঃ প্রয়োগঃ । কারণাত্ হেতোঃ, তবৈব উপভোগানুকূল্যবিধানায়
ইতি भावः । ইমাং মালবিকাম্ অন্তঃপুরনেপথ্যেণ অন্তঃপুরিকাঙ্গনোচ্চিন্তেন ভূষণেণ
যোজয়িষ্যতি মহিষীতি শ্রীষঃ । তথাহি ইতঃ পূর্বস্ম ইদৃশশনিষয়কারী বস্তুতোঃসি চিন্তেন
ইতি भावः ।

(খ) হলা সখি ! এনং ত্বয়ি মাননীয়ায়ামপি চরণপ্রসারণরূপমপরাধম্ । তাবত
প্রথমতঃ মর্ষয় চক্ষুসম্ । ইতি উক্তরূপং বাক্যম্ উক্তা । পাদং চরণম্ উপহরতি বকুলা-
বলিকায়া হস্তে অর্পয়তি, অলঙ্কারস্য লাল্চারস্য চ সন্নিবেশনায ইতি भावः ।

বকুলা । কি বিচার করিতেছ ? দেবী এই তপনীয় অশোকের পুষ্পোদ-
গমবিষয়ে উৎস্রুকা হইয়াছেন । (হ)

রাজা । অশোকদোহদের নিমিত্ত এই উদযোগ কি ? (ফ)

বিদু । আপনি কি জানেন না, দেবী আপনারই উপভোগানুকূল্যের
নিমিত্ত মালবিকাকে অন্তঃপুর-বেশ পরিধান করাইবেন ? (ক)

মাল । (পাদপ্রদান করিয়া ।) সখি ! অপরাধ ক্ষমা কর । (খ)

বকুলা । অহ ! সরীরং সি মে । [অগ্নি ! শরীরমসি মে !] (ইতি নাট্যেণ চরণসংস্কারমারমভে ।) (গ)

রাজা । চরণান্তনিবেশিতাং প্রিয়ায়া :

সরসাং পশ্য বয়স্য রাগলিখাম্ ।

প্রথমামিব পল্লবপ্রসূতিং

হরদগ্ধস্য মনোভবদ্রুমস্য ॥ ১১ ॥

[অন্বয়ঃ । বয়স্য ! হরদগ্ধস্য মনোভবদ্রুমস্য প্রথমং পল্লবপ্রসূতিম্ ইব প্রিয়ায়া : চরণান্তনিবেশিতাং সরসাং রাগলিখাং পশ্য । ১১ ।]

(গ) অগ্নি ! এতৎ সাদরসম্বোধনম্ । অসি ত্বং মে মম শরীরং দেহমূতা অসি ইতি শিষ্যঃ । তথাহি যথা আত্মনঃ পাদস্য আত্মনি স্থাপনে নাপরাধঃ তথৈব তথাপি ময়ি পাদস্থাপনে নাস্তি অপরাধস্য লেশোঽপি, তৎ নিঃসঙ্কোচমিব পাদমুপহৃত্য বর্ধস্ব ইতি भावः । নাভ্যে ন অভিনয়েন, 'চরণসংস্কার' চরণস্য পরিষ্কারণম্ অলক্ষকদানাৎ পূর্বতঃ কৰ্ত্তব্যমিত্যর্থঃ আরম্ভে প্রবর্ত্তয়তি ।

১১ । অথ মালবিকায়াঃ চরণে বকুলাবলিকয়া নিহিতাং লাজ্জারসলিখামবলোক্য তৎ সৌন্দর্য্যং ব্যনক্তি—চরণান্তেত্যাদিনা । হে বয়স্য ! হরেণ সমাধিভঙ্গাত্ ক্রুপিতেন রুদ্রেণ দগ্ধস্য মল্লীকৃতস্য মনোভবঃ কাম এব দ্রুমঃ পাদপঃ তস্য কামতরোঃ প্রথমাম্ আদিমাং পল্লবপ্রসূতিং কিসলয়োদগমমিব উদগতং কিসলয়মিবেত্যর্থঃ । “ভাবি বিহিতাঃ ক্লতপ্রত্যখৌ দ্রব্ধবত্ প্রকাশতে” ইতি নিয়মেণ তদর্থঃ । প্রিয়ায়াঃ প্রিয়তমায়াঃ মালবিকায়াঃ চরণান্তে পাদপ্রান্তে নিবেশিতাং নিহিতাং সরসাম্ আত্মাং মদীয়শৃঙ্খারসৌদ্বীপিকাঞ্চ রাগলিখাং লাজ্জারসরাগং পশ্য অবলোকয়, তথাহি প্রিয়ায়াচরণস্য রাগলিখামবলোকয় এব অহং সুতরাং কামাধীনমানসো জাত ইতি भावः । রন্যতে অনেনেতি রাগঃ লাজ্জারসঃ তস্য

বকুলা । অগ্নি ! তুমি আমার শরীর । [নাট্যে চরণসংস্কারের আরম্ভণ] । (গ)

রাজা । বয়স্য ! অবলোকন কর, প্রিয়ার এই চরণান্তস্নানবিধি সরস

বিদু। চলণানুৰূপো তত্তমদৌএ অহিআরো উবক্সিত্তো ।

[চরণানুৰূপস্তবমবস্থা অধিকার উপচিস্তঃ ।] (ঘ)

রাজা। সম্যগাহ্ ভবান্ । (ঙ)

নবকিসলয়রাগিণ্যাদ্রপাদেন বালা

স্ফুরিতনখরুচা হৌ হন্তুমর্হত্যনেন ।

অকুসুমিতমশোকং দৌহদাপেচয়া বা

প্রণমিতশিরসং বা কান্তমাদ্রাপরাধম্ ॥ ১২ ॥

[অন্বয়ঃ । বালা নবকিসলয়রাগিণ্য স্ফুরিতনখরুচা অনেন আদ্রপাদেন দৌহদাপেচয়া অকুসুমিতম্ অশোকং বা আদ্রাপরাধং প্রণমিতশিরসং কান্তং বা হৌ হন্তুমর্হতি । ১২ ।]

লেখা সন্নিবেশঃ, করণে ঘণ্মপ্রত্যয়ঃ । অত্র মনোভবে দ্রুতবারোপাত্ রূপকং তত্‌সাপেচা চ রাগলেখায়াং পল্লবলারোপসম্ভাবনায়া ইবশব্দে ন বাচ্যতাত্ বাচ্যা দ্রব্যোত্প্রেক্ষা ।

(ঘ) তবমবস্থাঃ সম্মানার্থায়াঃ অস্ত্যা মালবিকায়াঃ চরণানুরূপঃ চরণতুল্যঃ উত্কলিত্যোঃ চরণ্যোঃ যোগ্য এব ইত্যর্থঃ । অধিকারঃ কর্মনিয়োগঃ উপচিস্তঃ সমর্পিতঃ দৈব্যা ইতি গিণঃ । তথাহি যথৈব অস্থাঃ পাদৌ সুকোমলৌ তথৈব সৃঢ়কর্মণি অশোকস্য দৌহদসম্পাদনযোগ্যে পাদস্পর্শনরূপে নিযুক্তৌ ইতি ভাবঃ ।

(ঙ) ভবান্ সম্যক যুক্তিযুক্তম্ আহ, অস্থাঃ পাদৌ কোমলকর্ম্মার্থী ইদম্ কর্ম্ম এতত্পাদানুরূপমিতি যথার্থমেব ভবতা উপচিস্তম্ ইতি ভাবঃ ।

১২ । অথ বিদূষকোক্তিঃ সম্যক্ব্যক্তমেব সমর্থয়ন্তে—নবীচাদিনা । বালা ইয়ং কুমারী মালবিকা নবকিসলয়স্য অচিরজাতপল্লবস্য রাগঃ রক্তিমা ইব রাগঃ রক্তিমা যত্র তথা-

রাগলেখা হরকোপানলে ভস্মীভূত কামরূপ পাদপের প্রথম পল্লবোদগমের জায় শোভা পাইতেছে ॥ ১১ ॥

বিদু। মাননীয়া মালবিকার কোমল চরণানুরূপই নিরোগ প্রদত্ত হইয়াছে । (ঘ)

রাজা। তুমি যথোচিত নির্দেশ করিয়াছ । (ঙ)

রাজা । মূর্খা প্রতিগৃহীতং বচঃ সিদ্ধির্দর্শিনো ব্রাহ্মণস্য । (ক)

[ততঃ প্রবিশতি যুক্তমদা ইরাবতী চেটী চ ।] (জ)

ইরা । হস্তে ণিউণি ! সূণামি বহুসো, মদো কিল

ততঃ अभिमानायवसरे त्वयि प्रणयप्रहारोऽप्यनया करिष्यते तदलमुत्तरतया प्रार्थ्य इति भावः । अत्र भङ्गा अचिरं मालविकासमागमप्रतिपादनात् प्रर्थ्यायोक्तम् ।

(क) सिद्धिः मया वाञ्छितस्य मालविकया सह समागमस्य समुत्पादः तद्दर्शिनः अवश्यम्भाविनस्तस्य विषयस्य प्रत्यक्षकारिणः इति प्रकृतम्, ब्राह्मणस्य वचः वाक्यं मालविकायाः समागमस्यावश्यम्भावित्वविनिवेदकमित्यर्थः । मूर्खा शिरसा प्रतिगृहीतं स्वीकृतम्, एतेन प्रकृतवाक्यार्थे सुतरामादरो दर्शितो भवति । अत्र अप्रस्तुतात् सिद्धिरूपात् सामान्यात् विशेषस्य मालविकालाभरूपस्य प्रस्तुतस्य गम्यत्वादप्रस्तुतप्रशंसेति भव्याः ।

(ज) युक्तमदा आनन्दातिशयभोगाय नातिरिक्तमत्ततायुक्ता, अतिरिक्तमद्यपानेन मत्ततातिशयस्य उदयात् न आनन्दः परं ज्वाला एव प्रवर्तते इति आनन्दोपभोगोचित-मद्यपानजन्यमत्तताया उपन्यासः, प्रकृते राजाचरितविषयाणामवधारणसामर्थ्यासत्ता-व्यञ्जनार्थश्च, अन्यथा विह्वलाया राजवचनादर्थयद्गणसामर्थ्यातिबोधनस्य योग्यतया वक्ष्यमाणमसमञ्जसं स्यात् इति भावः । इरावती तदाख्या अग्निमिवस्य अपरा राज्ञी, चेटी तस्या दासी च, प्रविशतीति प्रत्येकं पृथगन्वेति, अन्यथा द्विवचनप्रसक्तेः । न चाव इरावत्या मद्यपाने नितान्तदोषशङ्का कार्या, क्षत्रियादीनां गौडीप्रभृतिसमद्यपानस्य “कामतोऽपि हि राजन्यो देश्यो वापि समाहितः । मद्यं पीत्वा सुरासंज्ञं न किञ्चिद्दोषमर्हति” इत्यादिषु स्मृतत्वात् ।

বিদু । প্রশংসাপরাধী আপনাকে মাননীয়া মানবিকা প্রশংসা করিবেন । (চ)

রাজা । সিদ্ধির্দর্শী ব্রাহ্মণের বাক্য শিরোধার্য্য করিলাম । (ছ)

[অনন্তর মদ্যপানজনিত মত্ততায়ুক্তা ইরাবতী ও চেটীর প্রবেশ ।] (জ)

ইতি ভ্রাজস্ব্য বিশেষমণ্ডলং তি । অবি সস্বো অশ্ব
লোঅবাদো ? । [হস্তে নিপুণিকে ! শ্রণোমি বহুশঃ, মদঃ কিল স্ত্রীজনস্য
বিশেষমণ্ডনমিতি । অপি সত্যোঃ লোকবাদঃ ?] (অ)

নিপ । পঠমং লোঅবাদো এব্ব, সম্পদং সস্বো সংবৃত্তো । [প্রথমং
লোকবাদ এব, সাম্প্রতং সত্যঃ সংহতঃ ।] (অ)

২২১ । অলং মই সিণেহেণ ? কহেহি—কুদো দাণি অবগমিদব্বং
দোলাঘরং পঠমাগদো ভট্টা য় বেত্তি ? [অলং মথি সেহেন ? কথয়—কুত
ইদানীম্ অবগন্তব্যং দোলাগৃহং প্রথমাগতো ভট্টা নবেত্তি ?] (ট)

(অ) নিপুণিকে ইতি ২২১বতৌদাত্মা নাম তত্ সস্বোধনম্ । বহুশঃ বহুব্যং শ্রণোমি
লোকসুখাত্ বৃত্ত্যমাণমিতি শিষ্যঃ । মদঃ মদ্যপানজন্যা মত্ততা স্ত্রীজনস্য রমণীজনস্য
বিশেষমণ্ডনং সবিশেষশোভাসম্পাদকং কঙ্কণমৌখলাপ্রভৃতিভ্যোঃ সলঙ্কারিভ্যঃ প্রকৃত্ততরং
ভূষণমিত্যর্থঃ । অপি: প্রত্ন, অয়ম্ উক্তরূপঃ লোকবাদঃ জনানাং বাচ্যঃ সত্যঃ যথার্থঃ ।
তথাহি কথয় মামদ্য মদ্যপানজনিতমত্ততয়া কথমিয প্রল্যেপি, সুন্দরীমসুন্দরীং বা ইতি
भावः । অতাপি পথ্যায়োক্তমলঙ্কারঃ ।

(অ) প্রথমম্ ইত: পূর্ব্বং, তব মত্ততাসমুদয়াৎ পূর্ব্বামিত্যর্থঃ । লোকবাদঃ জনশ্রুতি-
মাবম্ এব নতু বস্তুত: সত্যভূতঃ, তজ্জনিতসৌন্দর্য্যস্য বিশেষেণ কুতাপি অননুভবাদিতি
भावः । সাম্প্রতম্ অধুনা তথি গৃহীতমত্তভাবায়াং সত্যামিত্যর্থঃ । সত্যঃ যথার্থঃ সংহতঃ
জাতঃ স লোকবাদ ইতি শিষ্যঃ । তথাহি ত্বায়া মত্ততায়া উদয়েন যথা সৌন্দর্য্যসম্বন্ধি:
পরিষ্রজ্ঞা ন তথা সর্ব্বং পরিষ্রজ্যতে, পূর্ব্বাপেক্ষয়া ইদানীং দ্বিগুণিতসৌন্দর্য্যে বাসীতি
भावः । অনেন অপরস্ত্রীজনাপেক্ষয়া উক্তকণপ্রতীতিবীতিরিকী ব্যজ্যতে ।

২২২ । মথি নিপুণিকে ! অনেকেৰ নিকট বহুব্যৰ শুনিয়াছি, মত্ততা
দ্বীজাতিৰ বিশেষ অলঙ্কার । এই জনশ্রুতি কি সত্য ? (অ)

নিপু । পূৰ্বে জনশ্রুতি মাঝ ছিল । সম্প্রতি সত্য হইয়াছে । (অ)

निष् । भट्टिणीय अखण्डिदादो पणआदो । [भट्टिण्या अखण्डितात्
प्रणयात् ।] (३)

इरा । अलं सेवाए । मज्झत्यदं परिगच्छिअ भणायिहि ।
[अलं सेवया । मध्यस्थतां परिगच्छ भण ।] (४)

(३) मयि स्नेहेन प्रणयेन अलं निष्पूयाजनं, तथाहि स त्वं सकलरमण्यपेक्षया मम
स्वत एव सौन्दर्यस्य उत्कर्षं मत्ततासमुदयेन च ततोऽपि परमोत्कर्षं प्रतिपादयसि
तन्नूनं मयि स्नेहातिरेकादेव नाभ्यथा इति भावः । वचनमिदम् इरावत्या गौणतः
सौन्दर्यगर्वमपि व्यनक्ति, चेटीवाक्ये कस्याश्चिदापत्तेरनुदभावनेन केवलस्नेहप्रयोज्यत्व-
व्याख्यानात् । कुतः कस्यात् इतोः, अवगन्तव्यं ज्ञातव्यं, भर्ता स्वामी, दोलागृहं
प्रथमं मदागमनात् पूर्वमेव आगतो न वा ? तथाहि यदि भर्ता प्रथमत एव दोलागृह-
मागतः स्यात् तदैव मयि तस्य अखण्डितानुरागः प्रकाशित, तदिदं मया ज्ञातव्यम्
इति भावः ।

(४) भट्टिण्या, राज्ञा भवत्याः, अखण्डितात् अचुच्छात् प्रणयात् अनुरागात् भर्ता
प्रथममेव आगत इति निःसंशयमिति भावः । अथवा भवत्या कदापि राज्ञः प्रणयो न
खण्डितः चिरमेव राज्ञि अखण्डितप्रणया भवती अतस्त्वत्प्रणयध्वरणेन सः अवश्य-
मागत इति बाढमिति भावः । “देवी कृताभिषेकायामितरासु च भट्टिनी”त्यमरः,
धारिणी कृताभिषेका, इरावती च तदितरा ।

(५) सेवया उपासनया सन्तोषविधायकवचनमावप्रस्तावनया इत्यर्थः । अलं
निष्पूयाजनम् । तथाहि मदनुरागात् भर्ता प्रथमं दोलागृहमागत इति नूनमसम्भवं

इरा । आमार प्रति आर स्नेहप्रकाशे प्रयोजन नाहे । एकणे
बल,—किरूपे जानिते पारिव, दोलागृहे आर्यापुत्र प्रथमे
आसिन्नाहेन किं नि ? (६)

निष् । आपनार अथङ्गित प्रणय । सूत्राय, महाराज अग्रेहै
आसिन्नाहेन । (७)

নিপু । বসন্তোঽস্তুবুবাশ্রণলোলুবেণ অজ্জগীতমেণ কহিঅ' ।
তুবরদু ভট্ঠিণী । [বসন্তোতসবোপায়নলোলুপেণ আর্থ্যগীতমেণ কথিতম্ । ত্বরতা
ভট্ঠিণী ।] (৬)

৪২১ । (অবস্থাষট্ঠশং পরিক্রম্য ।) হজ্জে ! মদেণ গিলাঅমাণং
অত্তাণং অজ্জউত্তস্স দংসণে হিঅঅ' তুবরাবেদি, চলণা উণ ণ
পসরন্তি । [হজ্জে ! মদেণ গ্লামানমাআনম্ আর্থ্যপুত্রস্য দর্শনে হৃদয়ং ত্বরয়তি,
চরণৌ পুনরং প্রসরতঃ ।] (৭)

মনে, কেবলং ত্বং মত্সন্তোষবিধানার্থমিৎ ব্রবীষীতি ভাবঃ । তত্ মধ্যস্থতাং শ্রীদামীন্য
পক্ষপাতরাহিত্যং পরিগৃহ্য আশ্রিত্য ভগ্ন কথয়, স আগতৌ নবেতি শিষঃ ।

(৬) বসন্তোত্সবে বসন্তকালীনানন্দজনকব্যাপারে উপায়নম্ উপহারঃ সৌন্দর্য-
দ্রুপদৌকগমিত্যর্থঃ । তল্লোলুপেণ তল্লাভাভাঙ্কিণা, আর্থ্যগীতমেণ বিদূষকেণ কথিতং
নিবেদিতং, রাজঃ দৌলাগৃহে প্রথমাগমনমিতি শিষঃ । তদলমব সন্দেহে ন রাজৌ নিযত-
সহচরেণ কথিতত্বাদিতি ভাবঃ, ভট্ঠিণী ত্বরতাং সত্বরং গচ্ছতু দৌলাগৃহং প্রতীতি শিষঃ ।

(৭) অবস্থাষট্ঠশং মস্তাবস্থাযোগ্যং, স্থূলিতপদমিত্যর্থঃ । পরিক্রম্য চলিত্বা ।
হৃদয়ং মম অন্তঃকরণং কত্তু মদেণ মদ্যপানজন্যমসত্তয়া গ্লামানং গ্লামানাপদমানং
অবশতামিব গচ্ছন্তিমিত্যর্থঃ । আত্মানং দেহম্ আর্থ্যপুত্রস্য পত্ন্যুৎসাহরাজস্য দর্শনে সাক্ষাৎ-
কারে ত্বরয়তি ত্বরিতাং করোতি, পুনঃ কিন্তু চরণৌ পাদৌ ন প্রসরতঃ সত্বরং গচ্ছতঃ
শরীরস্য মসত্তয়া মন্তরশক্তিকত্বাদিতি ভাবঃ । এতন্মমাতিদুঃখকারণমিতি
তাৎপর্যম্ ।

ইয়া । সন্তোষবিধায়ক বচনরচনার আর প্রয়োজন নাই । এক্ষণে
পক্ষ-পাতিত্ব পরিভ্যাগ করিয়া বল । (৬)

নিপু । আর্থ্য গোতম বসন্তোৎসবীয় উপঢৌকন পাইবার লোভে
বলিয়াছেন । এখন সত্বর হউন । (৭)

ইয়া । (অবস্থাসদৃশ পরিক্রম করিয়া) সখি ! মন্তপানে আমার

নিপু। যাং পত্নী দোলাধরং । [নতু প্রাপ্তে স্ত্রী দোলায়তনম্ ।] (ত)

ইরা। গিণ্ডিণি! অজ্ঞাত্তো এত্য় ন দৌসদি! [নিপুণিকি!]

আর্যপুত্রোঃ ন দৃশ্যতে ।] (থ)

নিপু। ভট্টিণৌ অলৌপদু। পরিহাসনিমিত্তং কচ্চিৎ বি
গূঢ়েণ ভট্টিণা হোদব্বং । অলৌপদু ইমং পিঅঙ্কুলদাপরিষ্বিত্তং
অসৌঅসিলাপট্টকং পবিসামো । [ভট্টিণৌ অবলোকয়তু । পরিহাসনিমিত্তং
কচ্চিৎপ্রপি গূঢ়েণ ভবাং ভবিতব্যম্ । আবামপৌদেং প্রিয়ঙ্কুলতাপরিচেষম্ অশোকশিলাপট্টকং
প্রবিশাবঃ ।] (দ)

(ত) প্রাপ্তে আগতে স্বঃ, আবামিতি শিষ্যঃ ।

(থ) অব অস্মিন্ দোলায়তনে, আর্যপুত্রঃ ন দৃশ্যতে আলোক্যতে, তত্ কিং নাগত এব
দদানৌমপি ভবাং অব ইতি প্রশ্নো ব্যজ্যতে ।

(দ) অবলোকয়তু, অন্বিত্য পশ্যতু, পরিহাসনিমিত্তং নন্দনকরণায়, ভবাং স্বামিনা
কৃত্বাপি কচ্চিৎ গুপ্তপ্রদেশে গূঢ়েণ প্রচ্ছাদিতশরীরেণ ভবিতব্যম্, তদত ভবাং আগত
ইত্যত নাস্তি সন্দেহ ইতি ভাবঃ । প্রিয়ঙ্কুলতাभिः श्यामालताभिः परिचिप्तं परिवेष्टितम्
अशोकशिखापट्टकम् अशोकवृक्षतलवर्त्तिप्रस्तरफलकं प्रविशवः अभ्यन्तरवर्त्तिनस्तस्य
प्रस्तरफलकस्य अभ्यन्तररूपतास्वीकारेण प्रविशतेः प्रयोगः न दुःसहः । तत्र प्रविशो राज्ञः
अन्वेषणाय इति मन्तव्यम् ।

আত্মা মানিযুক্ত ইইয়া উঠিয়াছে । হৃদয় আৰ্য্যপুত্রের দৰ্শনে ইরা প্রদান
করিলেও, চরণ চলিতেছে না । (গ)

নিপু। আমরা এই দোলাগৃহে উপস্থিত ইইয়াছি । (ত)

ইরা। নিপুণিকে! আৰ্য্যপুত্রকে ত এখানে দেখিতেছি না! (থ)

নিপু। অব্বেষণ করিয়া দেখুন—নিশ্চয়ই তিনি পরিহাসনিমিত্ত
কোথাও লুকাইয়া আছেন । আমরা এই প্রিয়ঙ্কুলতাপরিবেষ্টিত অশোক-
তলবর্তী শিলাপট্টে প্রবেশ করি, চলুন । (দ)

২রা । তচ্ছা । [তথা ।] (ধ)

নিপু । (বিলোক্য ।) আলোপদু ভট্টিনো । চুতাকুরং বিচিন্ত্যন্তীণং
অজ্ঞাণং পিবোলিঅহিঁ দংসিদং । [অবলোকয়তু ভট্টিনো । চুতাকুরং
বিচিন্ত্যন্তীরাবযোঃ পিপোলিকামিদ্দং] (ন)

২রা । কহং বিঅ ? [কথমিঅ ?] (প)

নিপু । এসা অসোঅপাদবচ্ছাঅএ মালবিঅএ বডলাবলিঅ
চলণালংকারং ণিব্বত্তেদি । [এষা অশোকপাদপচ্ছায়ায়াং মালবিকায়া
বকুলাবলিকা চরণালঙ্কারং নির্বর্তয়তি ।] (ফ)

(ধ) তথা, তবৈব প্রবিশাব ইতি স্বীকারোক্তিরিয়ম্ । তাৎশেষু স্থলেষু রাজঃ
স্থিতিসম্ভবাদিতি ভাবঃ ।

(ন) অথ নিপুণিকা অন্তরে মালবিকায়াঃ চরণৌ প্রসারয়ন্তী বকুলাবলিকা-
মবলোক্য অপ্রস্তুতপদার্থেন তদিরাবর্তী বোধয়তি—চুতাকুরমিত্যাदिना । চুতাকুরং রসাল-
মুকুলং বিচিন্ত্যন্তোঃ অন্তে ষয়ন্ত্যাঃ আবযাঃ তব মম চ পিপোলিকাভ্যাং চুতাকুটাভ্যাং
দৃষ্টম্ । আবযোরিত্যব কর্ম্মণ্যপি সম্বন্ধবিবচনয়া ষষ্ঠী । ভাবে ক্তপ্রত্যয়স্য কর্ম্মণি ষষ্ঠী
বা । অস্য প্রস্তুতার্থঃ পরতো নিপুণিকামুখেনৈব ব্যক্তীভবিষ্যতি, সমাদপ্রস্তুতাত্ সমস্য
প্রস্তুতস্য গম্যত্বাত্ অপ্রস্তুতপ্রশংসালঙ্কারঃ ।

(প) কথমিঅ, ত্বমনেন কৌটুশমর্থং শংসসি তত্ ন জানামি অতো জ্ঞাতুমিচ্ছামীতি
ভাবঃ ।

(ফ) অশোকপাদপস্য ছায়ায়াং তলস্থিতি অনাতপে, চরণালঙ্কারং পাদমল্লনং,
নির্বর্তয়তি সংসাধয়তি, তথাহি এতদেবাত্মাকমনিষ্টতয়া পিপোলিকাংদংশনসদৃশমিতি

২রা । আচ্ছা, চল । (ধ)

নিপু । (বিলোকনপূর্বক) । ভট্টিনী অবলোকন করুন, চুতাকুর চয়ন
করিতে গিয়া, আমাদের উভয়কে পিপোলিকা দংশন করিয়াছে । (ন)

২রা । কি বলিতেছ ? (প)

২২। (শঙ্ক্যং রূপযিত্বা ।) অমুমী ইমং মালবিশ্রাণ । কহং
 যস্য তক্কেসি ? [অমুমিরিখং মালবিকায়াঃ । কথমব তর্কযসি ?] (ব)

নিপু । তক্কেমি—দোলাপরিব্ভংসিদাএ সরুঅচলণাএ দেবীএ
 অসোঅদোহলাহিআরি মালবিশ্রা ণিউত্তেতি । অসুহা কহং
 দেবী সঅংধারিদং ণেউরজুঅলং পরিঅণস্স অব্ভগুজাণিস্সদি ।

[তর্কযামি—দোলাপরিব্ভটয়া সরুজচরণয়া দেব্যা অশোকদোহদাধিকারি মালবিকা
 নিযুক্তেতি । অন্যথা কথং দেবী স্বয়ং ধারিতং নূপুরযুগলং পারজনস্য অম্বনুজাস্যতি ?] (ম)

ব্রবৌবীতি ভাবঃ । অথবা যথা চূতাঙ্কুরস্থিতাঃ পিপীলিকাঃ চূতাঙ্কুরলামে বিঘ্ন-
 স্তুত্পাদয়ন্তি তথৈব ইদং মালবিকা অস্ম্যাকং রাজলামে বিঘ্নকারিণী জাতিতি সম্ভাবয়া-
 নীতি ভাবঃ । পূর্ব্ববাক্যস্বরণাদনুসন্ধ্যৈঃ ।

(ব) শঙ্ক্যং শঙ্কিতভাবং, রাজমালবিক্যোঃ সংসর্গসম্ভাবনাজন্যমিত্যর্থঃ । ইদম্
 উদ্যানভূমিঃ, অমুমিঃ অগ্ন্যগ্ন্যস্থানম্ । অথ অখিন্ মালবিকায়া অতাগমনবিষয়ে
 কথং কৌটুশং তর্কযসি, কোঃন ইতুরিতি ভাবঃ ।

(ম) দোলায়াঃ পরিব্ভটয়া পতিতয়া অত এব সরুজৌ চালনাচমৌ চরণৌ যস্যাঃ
 তথাভূতয়া লম্বিতচরণয়া দেব্যা মহিষ্যা ধারিষ্যা অশোকস্য দোহদঃ চরণাঘাতরূপ-
 পুণ্যোত্পাদকক্রিয়াবিশয়ঃ, তদধিকারি তদ্রূপে কতম্যকার্য্য নিযুক্তা অধিক্রতা ইতি উক্ত-
 রূপং তর্কযামি সম্ভাবয়ামি, অন্যথা ইদৃশবস্ত্রভাবি, দেবী ধারিণী স্বয়ং ধারিতম্ আত্মনা
 স্বীকৃতম্ আত্মচরণালঙ্কারমিত্যর্থঃ । নূপুরযুগলং কথং কেন ইতুনা, পরিজনস্য
 পরিচারিকায়া মালবিকায়াঃ অম্বনুজাস্যতি তত্পরিব্ভবত্বেন অনুসন্ধ্যৈ ত, তথাহি দেব্যাঃ

নিপু । এই বে বকুলাবলিকা অশোকপাদপের ছায়ায় মানবিকার
 চরণে অনঙ্কার পরাইতেছে । (ক)

ইরা । (শঙ্কিতভাবে) ইহা কখন মানবিকার পক্ষে উপপন্ন হইতে
 পারে না । তোমার কি মনে হয় ? (ব)

ইরা । মহদী মে সংभावणा । [মহতী মে সম্ভাবনা ।] (ম)

নিপু । কিং য় অস্মে সৌমদি মদ্রা ? [কিং ন অন্বিষ্যতি মর্চা ?] (য)

ইরা । হুজ্জে ! য় মে চলণা অগদো পবদন্তি । মদো মং
বিআরিদি । আসঙ্জিতস্স দাব অন্তং গমিস্সং । (মালবিকা
নিরুপ্যাত্মগতম্ !) ঠাণে কলু কাদরং মে হিঅঅং । [হুজ্জে ! ন মে চরণৌ
অয়তঃ প্রবর্ত্তে । মদো মাং বিকারয়তি । আশঙ্জিতস্স তাবদন্তং গমিষ্যামি । স্যানে
স্বলু কাतरং মে হৃদয়ম্ ।] (র)

কর্তব্যসাধনায়া এষ তত্পরিচারিকায়া মালবিকায়া অথ ইত্যং বর্ত্তনং সম্ভাষ্যতে
ইতি ভাবঃ ।

(ম) মে মম মহতী সূত্বদা সম্ভাবনা শঙ্কা জাতা, তথাহি মালবিকা রাজা
সঙ্জিতা বা ইদং পদমধিষ্ঠিতবতীত্যেবং শঙ্কাস্পৃষ্টমানসা সংহতাস্মীতি ভাবঃ । অথবা
দেব্যা অশোকদৌহদাধিকারে নিযুক্তা মালবিকা অথ সমুপস্থিতা ইতি যত্নলব্ধা কথিতং
তদ্বিশ্বাসযোগ্যং মধি প্রতিভাতীতি ভাবঃ ।

(য) কিং কেন হেতুনা মর্চা স্বামী ন অন্বিষ্যতি অনুসন্ধ্যীযতে, বিচৌযতাং নিপুণ-
ভাবেন কুবাশী বর্ত্তনং ইতি ভাবঃ ।

(র) মে মম চরণৌ অয়তঃ সম্মুখভাগে ন প্রসরতঃ চলতঃ. মদঃ মদ্যপানজা সত্ততা
মাং বিকারয়তি বিহ্বলা করোতি. আশঙ্জিতস্স সম্ভাবিতপূর্ব্বস্য রাজ্ঞা সহ মালবিকায়াঃ
সঙ্কমবিধেঃ মালবিকাং দৃষ্টা রাজা অনুরাগং গচ্ছন্ত্বন্নবা ইতি সংশয়স্য বা অন্তং গ্রীষং

নিপু । আমার মনে হয়, দোলা হইতে পড়িয়া গিয়া, দেবী ধারিণীর
চরণে বেদনা হইয়াছে । সেইজন্যই তিনি মালবিকাকে অশোকদৌহদ-
বিধায়ক পদাঘাত কার্যে নিযুক্ত করিয়াছেন । অতথা কিরূপে দেবী স্বীয়
চরণের অলঙ্কার এই নুপুরযুগল পরিজনকে পরিতে অনুজ্ঞা করিবেন ? (ভ)
ইরা । এ বিষয়ে আমার মহতী আশঙ্কা সমুদ্ভাবিতা হইয়াছে । (ম)

নিপু । কিজন্য ভর্তার অব্বেষণ করিতেছেন না ? (য)

বকুল। (মালবিকায়ে চরণং দর্শয়ন্তী ।) অবি রোঅদি দে রাঅরেহা-
বিস্বাসো ? [অপি রোচতে তে রাগলিখাবিন্যাসঃ ?] (ল)

মাল। হলা ! অন্তণো চলণং ত্তি লজ্জেমি ণং পসংসিদ্দুং । কেণ
পসাঙ্কণকলাএ অহিবিণীদাসি ? [হলা ! আত্মনশ্চরণমিতি লজ্জা এনং
প্রশংসিতম্ । কেন প্রসাধনকলায়ামভিযনীতাসি ?] (ব)

গগিষ্যামি, বস্তুত এব তত্ সত্যং নবা তত্ত্বং সর্বথা উন্নেষ্যামি, অন্যথা তদনিশ্চয়েন
মালবিকাশান্তিসম্বাদিতি ভাবঃ । নিরুপ্য সামিনিবেশং নিবৰ্ণ্য, স্থানে যুক্তরূপেণ এব
কাतरং কাतरতায়ুক্তং শঙ্কাবহুলমির্থ্যঃ । তথাহি মালবিকেশমতিশয়িতলাবল্লী, যদি
রাজা দৃশ্যেত তদা নুনমস্মাসু সৌন্দর্য্যবোধং জজ্ঞাদেব, অতএব যথা মালবিকায়া
দর্শনং রাজা ন স্যাৎ তথা অস্মাভিরভিসম্বীয়তে ইতি ভাবঃ । “যুক্তে হে সামান্যং স্থানং”
ইত্যমরঃ ।

(ল) চরণম্ অলক্তকরাগেণ রঞ্জিতং মালবিকায়া এব পাদং, দর্শয়ন্তী, অপি: প্রভে ।
রাগলিখায়া অলক্তকরাগস্য বিন্যাসঃ সন্নিবেশঃ তে তুভ্যং রোচতে কুচিং জনয়তি, তথাহি
চরণনিহিতঃ অলক্তকরাগঃ কৌদ্রশক্বে প্রতিভাতীতি ভাবঃ ।

(ব) আত্মনঃ স্বস্য চরণম্ ইতি হেতো: এনং ত্বয়া দর্শমানং পাদং প্রশংসিতং
স্বাভয়িতুং লজ্জা, লজ্জা লভে, স্বীয়বস্তুনঃ প্রশংসয়া গর্বপ্রকাশ এব ক্রান্ত: স্যাৎ, তম্
অন্যাত্মমিতি, তথাহি ত্বয়া ক্রুতা রাগলিখা সুতরাসুতক্রুতা জাতা ইতি ভাবঃ । কেন

ইয়া । সখি ! আমার চরণদ্বয় আর অগ্রগমনে সমর্থ হইতেছে না ।
মদ আমাকে বিকৃত করিয়াছে । যাঁহা হউক, আশঙ্কার শেষ করিয়া
যাইতে হইবে । (মালবিকাকে নিরুপিত করিয়া, আশ্রয়িত) আমার হৃদয়
যে কাতর হইয়াছে, ইহা সর্বথা উপযুক্ত । (র)

বকুল। (রঞ্জিত চরণ দর্শন করাইয়া) এই রাগরেখাবিহীন
তোমার কুচিকর হইয়াছে ত ? (ল)

বকুলা । এতৎ কথং ভট্টিনো সিস্সচ্ছিত্তি । [অবং যত্নে ভট্টঃ শিষ্যাস্থি ।] (গ)

বিদু । তুবরেহি দাণি গুরুদক্ষিণায়া । [ত্বরত্বদানো গুরুদক্ষিণায়ৈ ।] (ঘ)

মাল । দিষ্টমিহা য গব্বিদাসি । [দিষ্টা ন গব্বিতাসি ।] (স)

বকুলা । উবদেসাণুরুবে চলণে লম্বিঅ দাণি গব্বিদা
 ভবিষ্স' । (রাগং ত্রিলোক্যাত্মগতম্ ।) হন্ত সিন্ধো মে দণ্ডো । (প্রকাশম্) ।

কিম্পরিচয়েন শিচকৈণ, প্রসাধনকলায়াম্ অলঙ্কারণনৈপুণ্যে অভিবিনীতা শিখিতা অসি,
 তথাহি তস্য শিষ্যাত্মকত্বৈব ইদৃশৌ প্রসাধননিপুণতা ন জানে স কৌটুশো নিপুণ ইতি
 ভাবো ব্যজ্যতে ।

(গ) অব অস্যাং প্রসাধনকলায়াং ভট্টঃ স্বামিনঃ অগ্নিমিত্রস্য শিষ্যা অস্মি, রাজা এব
 মে ইমাং কলাম্ উপদিষ্টবান্ ইতি ভাবঃ ।

(ঘ) ইদানীম্ অধুনা বিদ্যায়াঃ প্রকর্ষণনির্ণয়ে জ্ঞাতে সতীত্যর্থঃ । গুরুদক্ষিণায়ৈ গুরবে
 দেয়াং দক্ষিণাং নিব্বর্ত্তংগিতুন্ম্ ইত্যর্থঃ । ত্বরস্ব ত্বরিতা ভব । তথাহি ইদানীং প্রথমে
 রাজা মালবিকাসম্বন্ধসুপপাদ্য গুরুদক্ষিণাং নিব্বর্ত্তং ইতি ভাবঃ । কেचित্তু রাজান-
 সুদৃষ্ট্য বিদূষকোক্তিরিযমিতি প্রতিপাদয়ন্তি, তন্মতে গুরুদক্ষিণায়ৈ শিষ্যাজনসমীপাৎ
 গুরুদক্ষিণাং যদীতুমিত্যর্থঃ ত্বরস্ব, সত্বরসুপসর্প ইত্যর্থঃ ।

(স) দিষ্টা ভাগ্যবশাত স্বস্ত্যা এব ইতি গৌঃ । গব্বিতা অহঙ্কারবতী ন অসি,
 তথাহি তব মহতা অলঙ্কারণনৈপুণ্যেন যুজ্যতে অহঙ্কারঃ তথাপি যত্নে ন অহঙ্কারলাভং
 ন প্রাপ্তা, তত্ তব ভাগস্বৈব ফলমিতি ভাবঃ ।

মাল । নিজের চরণ বলিয়া, ইহার প্রশংসা করিতে লজ্জাবোধ
 হইতেছে । কে তোমাকে শিল্পসাধনকলা বিষয়ে এক্রপে শিক্ষা দিল ? (ব)

বকুলা । এ বিষয়ে আমি স্বামি-সন্নিধানে শিক্ষালাভ করিয়াছি । (শ)

বিদু । এক্রপে গুরুদক্ষিণা দিবার জন্য সত্বর হউন । (ঘ)

মাল । সৌভাগ্যক্রমেই তুমি এজন্ত গব্বিতা হও নাই । (স)

सहि ! एकस्मिन् दे चरणस्मिन् अवसिदो रात्रिणिक्वेवो । केवलं
सुखमारुतो लभ्यते इदम् । अहंवा पवादं एव एदं ठाणं ।
[उपदेशानुरूपे चरणे लब्ध्वा इदानीं गर्विता भविष्यामि । हन्त मिद्धो मे दर्पः ।
सखि ! एकस्य ते चरणस्यावसितो रात्रिनिक्षेपः । केवलं सुखमारुतो लभयिष्यति त्वम् ।
अथवा प्रवातमेवैतत् स्थानम् ।] (ह)

(ह) इदानीम् उपदेशस्य शिलायाः अनुरूपे योग्य चरणे उत्कृष्टं तव पदे लब्ध्वा ।
समालम्ब्य तया प्राप्य गर्विता अहङ्कारवतो भविष्यामि, तथाहि गुरुणा मल्लं या विद्या
प्रदत्ता अस्या अनुरूपी सुतरां तवैव चरणौ तौ च भाग्यवत एव कस्यापि अलङ्करणाय-
तामध्यासात्, अतएव समाय तल्लाम्भेन भाग्यवत्त्वसूचनात् गर्वावसर इति भावः ।
केचित्तु तवैव चरणौ लब्ध्वा गर्विता भविष्यामि इत्याहुः, तत न वयं प्रणयिनः इदानीं-
मित्यस्य अनुपपत्तियोगात् तद्वरणलाभस्य असम्भवाच्च । रागम् अलङ्कृतकारणं चरणस्य
इत्यर्थः । विलोक्य विशेषेण दृष्ट्वा, हन्त हर्षं, मम दर्पः अलङ्करणशक्तिमाश्रित्य गर्वः
सिद्धः सफलः । तथाहि अलङ्कृतविन्यासेन यथा अस्याश्चरणो मनोरमो जातः तथा
विन्यासकारिणी अहं गर्वं कर्तुं क्षमा अस्मीति भावः । मिद्धं मे दूयमिति केचित्
पठन्ति, तत्र दूयं दूतीकार्यं, मिद्धं सफलं जातम् अचिरमेव मम दूतीकार्यं सफलतां
यास्यतीत्यर्थः । अतीतनिर्देशः अनायासनिश्चिन्तंसी, तथाहि मयि यादृशोऽस्या विश्वासः
लक्ष्यते तथा मन्ये अनया मत्कथिता विषया अवश्यं गृहीतव्या इति भावः । रागस्य
रञ्जनवस्तुनः अलङ्कृतस्य निक्षेपः विन्यासः अवसितः समाप्तिं गतः, सुखमारुतः
सुखवायुः लभयिष्यति प्रापयिष्यति, सुखप्रदत्तफुल्लकारेण पादस्थिता रेणवः अपकार्या
इति भावः । एतदेवावशिष्टं वर्णते अन्यत् सर्व्वमवसितमिति । अथवा इदं स्थानं
प्रवातं प्रकृष्टवातयुक्तमेव, अतः तेन वातेनैव चरणवर्तिरेणुनिराकरणसम्भवात् अलं सुख-
मारुतलम्बनेन इति भावः । सुखमारुतलम्बनप्रक्रमः तरलालङ्कृतशोषणार्थम् इति परे ।

बकुला । उपदेशानुरूपं चरणं लाभं करिष्या, सम्पत्तिं गर्विता इहैव ।
(चरणेन अलङ्कृतं रागं अवलोकनं करिष्या, आश्रितम्) आह ! आम्भारं गर्सं

রাজা । সখে ! পশ্য পশ্য । (চ)

আর্দ্রালক্ককমস্যাশ্চরণং মুখমাকুতেন বীজয়িতুম্ ।

প্রতিপন্নঃ প্রথমতরঃ সম্প্রতি সেবাবকাশো মে ॥১৩॥

[অন্বয়ঃ । সম্প্রতি অস্যাঃ আর্দ্রালক্ককং চরণং মুখমাকুতেন বীজয়িতুম্ মে প্রথমতরঃ সেবাবকাশঃ প্রতিপন্নঃ ॥১৩॥]

(চ) সখে বদস্য ! পশ্য পশ্য, আয়হাতিশযে দিকৃষ্টিঃ । কেচিত্ পশ্যে ত্যেকবারমেব পঠন্তি । বচ্যমাণশ্লোকার্থঃ কৰ্ম্ম ।

১৩ । অথ মালবিকায়াশ্চরণস্য আত্মনা বীজনীয়ত্বসুদভাব্য পরমসুতকর্মে প্রতিপাদয়তি—আর্দ্রত্যাদিনা । সম্প্রতি অস্যাশ্চরণস্য অলক্ককরাগে অবসিতে সতি ইত্যর্থঃ । অস্যাঃ মালবিকায়াঃ আর্দ্রং তরলম্ অলক্ককং লাচারমঃ যত তথাভূতং তরললাচারম-রঞ্জিতং চরণং পাদম, একবচনমত্ব বিবচিতমেব, একস্বৈব অবসিতালক্ককরাগত্বাৎ । মুখমাকুতেন মুখপ্রদত্তবায়ুনা বীজয়িতুং শোষণয়িতুং মে মম প্রথমতরঃ উভযৌঃ প্রথমঃ বকুলাবলিকাপেচ্যা আদৌ যোগ্যঃ সেবায়াঃ পরিচর্যায়াঃ অবকাশঃ অবসরঃ প্রতিপন্নঃ যুক্তঃ, তথাহি মালবিকায়া অলক্ককরাগরঞ্জিতস্য অস্য চরণস্য বকুলাবলিকায়া মুখমাকুতেন বীজনাপেচ্যা পূর্ব্বত এব ময়া বীজনং কৰ্ত্তব্যম্ আসৌত্, তদকরণং মন অন্ব্যর্থ্য জাতমিতি ভাবঃ । অথ অন্যথা ভঙ্গ্যা আত্মনঃ মালবিকাপতিত্বপ্রত্যাশনাত্ পথ্যায়োক্তমলঙ্কারঃ । আর্থ্যা জাতিঃ ।

সফল হইয়াছে ! (প্রকাশে) সখি ! তোমার এক চরণের অলক্কক-রাগবিজ্ঞান সমাপ্ত হইয়াছে । এখন কেবল অলক্ককের আর্দ্রভাব-দূরীকরণার্থ মুখমাকুত প্রদান করিলেই হয় । অথবা, এখানে প্রবল বায়ু বহিতেছে । (ই)

রাজা । সখে ! দেখ, দেখ ! (ক্ষ)

ইহার এই আর্দ্র অলক্ককযুক্ত চরণ মুখমাকুত দ্বারা শোষণ করিলে, আমার প্রথমতর সেবাবকাশ প্রতিপন্ন হইবে ॥১৩॥

বিদু। কুটো দে অণুসম্মো ? চিরং ভবদা এদং কমেণ অণু-
মবিদম্ব । [কৃতসে অনুশয়ঃ ? চিরং ভবতা এতত্ কমেণ অনুভবিতব্যম্ ।] (ক)

বকুলা। সহি ! অরুণং সদপত্তং বিম্র সোহৃটি দে চক্ষুণং ।
সম্বহা মট্টিণো অঙ্কপরিবট্টিণো হোহি । [সখি ! অরুণং শতপদমিব
শোভতে তে চরণম্ । সর্বথা মর্তুরঙ্কপরিবর্তিনী ভব ।] (খ)

(ইরাবতী নিপুণিকামবেচতে ।) (গ)

(ক) কৃতঃ কস্মাত্ হেতৌ তে তব অনুশয়ঃ অনুতাপঃ, অস্বাশ্রয়বীজনস্য আত্মনা
কর্তুমশক্যত্বাৎ কথং পরিতাপং ব্রজসি ইতি ভাবঃ । যতঃ চিরং বহুকালং ব্যাপ্য এতৎ
অস্বাশ্রয়সেবাকর্ম অনুভবিতব্যং কর্তুং শক্যং ত্বয়া ইতি শ্রেয়ঃ । তথাহি দৃষ্টং যদা
তব মায়া ভবিষ্যতি, তদা যথেষ্টম্ এতৎ করিষ্যসীতি ভাবঃ ।

(খ) অরুণং রক্তবর্ণং শতপদং শতদলং পদ্মমিব তে তব চরণম্ অলক্করামরজিতং
প্রদং শোভতে কান্তিমত্ প্রতিभाति, সর্বথা সর্বেষাং প্রকারেণ হেতুনা রূপেণ গুণেণ চ
দ্রব্যৈঃ । মর্তুঃ স্বামিনঃ অগ্নিমিবস্য অঙ্কপরিবর্তিনী ক্রোড়শায়িনী ভব, তথাহি
তব চরণং যথা রমণীয়ং প্রতিभाति তথা ত্বং রাজপরিহৃতসেবাহঁসি, অন্তঃ ত্বং যদি
রাজপরিহৃতঃ স্বাস্তদেব যুক্তং স্নাত্ ইতি ভাবো ব্যজ্যতে । “পদ্মে ন ভূপতে: পত্নী জনয়েত
ভূপতিং সুতম্” ইতি নিয়মে ন তত্প্রাসঃ ।

(গ) নিপুণিকাং স্ত্রীয়াং সচ্চারিণীং তদাখ্যাম্ । অবৈচতে মালবিকাং প্রতি
বকুলাবলিকয়া প্রযুক্তস্য বাক্যস্য গূঢ়ার্থমনুসন্দধানা তজ্জ্ঞাপনায় নয়নসঙ্কেতে ন
নিপুণিকাং প্রতি অভিবৰ্ণতে ইতি ভাবঃ ।

বিদু। আপনার অনুরূপে প্রয়োজন কি ? আপনাকে চিরকালই
এই চরণ-সেবা-কার্য্য করিতে হইবে । (ক)

বকুলা। সখি ! তোমার চরণ, অরুণবর্ণ শতদল পদ্মের আয়
শোভা পাইতেছে । সর্বথা ভর্তার ক্রোড়শায়িনী হও । (খ)

[নিপুণিকার প্রতি ইরাবতীর দৃষ্টিনিষ্ক্রেপ ।] (গ)

राजा । ममैयमाशौः । (घ)

माल । हला ! मा अबिणोअं मन्तेहि । [हला ! मा अबिणोतं मन्तयस्व ।] (ङ)

वकुला । मन्तिदब्बं एव मए मन्तिदं । [मन्तयितव्यमेव मया मन्तितम् ।] (च)

माल । पिआ क्व अहं तव । [प्रिया खल्वहं तव ।] (छ)

वकुला । ण केवलं मम । [न केवलं मम ।] (ज)

(घ) इयं वकुलावलिकया उक्तवाक्यरूपा मम मत्सम्बन्धे आशौः, आशीर्वादः, तथाहि यथा आशीर्वादः इष्टफलाशंसने अभ्यर्थनीयः तथा एतदवाक्यमपि ।

(ङ) अबिणोतं विनयवर्जितं यथा तथा, मा मन्तयस्व न कथय, तथाहि अहं दासौ दासीवदेव वर्त्तेय, मम तु राजयोग्यत्वकथनं विनयवर्तिक्रम एव, राज्ञीवद्व्यवहार-प्रत्ययात्, अतो विनयवर्जितव्यवहारस्य अनिष्टफलकत्वसम्भवात् ततो विनिवृत्तिरुचि-तेति भावः ।

(च) मया मन्तयितव्यं कथयितव्यमेव वस्तु मन्तितम् उक्तम्, तथाहि मया यदुच्यते तत्र अन्याय्यम् सर्वथा राजयोग्यासि, अतएव मया तथा कथितमिति भावः ।

(छ) अहं तव प्रिया प्रणयपात्रम्, अतएव त्वं मयि एवमुत्कर्षं जानासि वस्तुतो नाहं तथा इति आत्मापहारो मालविकायाः । एतेन मम राजपरिग्रहत्वमेकान्ततः असम्भवमेव इति विभाव्य सुतरां दौर्नभावो व्यज्यते ।

(ज) केवलं न मम प्रिया, अपि तु अन्यस्यापि प्रिया असीति भावः ।

राजा । आमार पक्के ईश आशीर्वाद । (घ)

माल । अग्नि ! विनयपरिहारपूर्वक कथा बलिष्ठ ना । (ङ)

वकुला । बाह ! बनिवार, ताहाई बलिष्ठाहि । (च)

माल । आमि निश्चयई तोमार प्रिया । (छ)

वकुला । केवल आमार नहे । (ज)

মাল। কস্য বা অস্বস্য ? [কস্য বা অস্বস্য ?] (ক)

বকুল। গুণেষু অহিণিবেশিণো ভক্ত্যণো বি । [গুণেশ্বভিনিবেশিনো ভক্ত্যণি] (খ)

মাল। অলিঅং মন্তেসি । এদং এন্ম মই যথ্যি । [অলীকং মন্তয়সি । এতদেব ময়ি নাস্তি] (ঙ)

বকুল। সত্বং তুই যথ্যি ? ভক্ত্যণো কিসেসু বরপাণ্ডরেসু দৌসই অঙ্কেসু । [সত্বং ত্বয়ি নাস্তি ? ভক্ত্যণে ক্রশেষু বরপাণ্ডরেষু দৃশ্যতে অঙ্কেষু] (চ)

(ক) অস্বস্য ত্বতঃ ইতরস্য কস্য বা জনস্য প্রিয়া অস্মি অহমিতি শ্রেষঃ ।

(খ) গুণেষু রূপাদিবিষয়েষু অভিনিবেশিনঃ অভিনিবেশবতঃ গুণজস্য ইতি যাবত্ । ভক্ত্যণে স্বামিনঃ অগ্নিমিবস্য প্রিয়া অসৌতি শ্রেষঃ । তথাহি ভক্ত্যপি তব গুণাতিশয়-সুবেচনাগত্বয়ি পরামাসক্তিভূষণতবান্ ইতি ভাবঃ ।

(ঙ) অলীকং মিথ্যা মন্তয়সি কথয়সি, মম গুণেন যত্ রাজা বশীভূত ইত্যেতন্ কথমপি ন সত্বং ভবিতুমর্হতীতি ভাবঃ । এতত্ গুণবত্বম্ এব ময়ি নাস্তি, তত্ কথমিব কারণাভাবেন রাজানুরাগরূপকার্যস্য উত্পাদঃ সম্ভবেদिति ভাবঃ ।

(চ) সত্বং যথার্থং ত্বয়ি নাস্তি ন বর্ত্ততে গুণবত্বমিতি শ্রেষঃ । অত্র বিপরীত-লক্ষণায়া “উপকৃতং বহু তব কিমুচ্যতে” ইत्याদিবত্ গুণোঃ স্তীতি বোধ্যতে, ত্বয়ি অবশ্যং গুণাঃ সন্তীতি ভাবঃ । ননু কথং কাহ্না মম গুণবত্বং জানাসি ইत्याকাঙ্ক্ষায়া-মাহ—ভক্ত্যণিত্যাदि । ভক্ত্যণে স্বামিনঃ ক্রশেষ বিরুদ্ধবেদনয়া কাশ্চাৎ-গতেষু বরপাণ্ডরেষু অত্যন্তপাণ্ডুরবেশে অঙ্কেষু শরীরেষু দৃশ্যতে উপলভ্যতে তদগুণবত্বমিতি শ্রেষঃ । তথাহি রাজাঃ ক্রশবৎ পাণ্ডুরত্বম্ তদগুণহেতুকমিব অতো রাজাঃ শরীরে তদৃশ্যনাৎ তব গুণবত্ব-রূপো হেতুরনুমীযতে ইতি কার্য্যদর্শনেন কারণানুমানস্য সিদ্ধত্বাদिति ভাবঃ ।

মাল। অত্র আত্র কাহারই বা ? (ক)

বকুল। গুণগ্রাহী ভর্ত্তারও । (খ)

মাল। তুমি অলীক মজ্জনা করিতেছ, তাদৃশ গুণ আমাতে নাই । (ঙ)

নিপ। পড়মং গণিতং বিপ্র হৃদাশায়ে উত্তরং । [প্রথমং গণিতমিব
হৃদাশায়া উত্তরম্ ।] (ঙ)

বকুলা । অণুরাশ্রো অণুরাণে বচ্চেদ্ব্যোত্তি সুশ্রণবশ্রণং
পমাণং করেহি । [অনুরাগাঃ অনুরাগেণ প্রত্যেষ্য ইতি সৃজনবচনং প্রমাণং
কুরু] (ঙ)

(ঙ) হৃদাশায়াঃ প্রতিহৃতপ্রাথবাসনায়াঃ বকুলাবলিকায়া ইত্যর্থঃ । বিশেষণমিদং
প্রকৃতস্য নিষ্ফলতাভিপ্রাশকম্ । উত্তরং প্রত্যুত্তরবাক্যম্ “মন্তুঃ কণিষু” ইत्याদি
বচনমিত্যর্থঃ । প্রথমং ফলোৎপত্তে: পূর্বং গণিতম্ কৃতগণনমিব, তথাহি যথা জ্যোতিষি
কাণাং গণনান্তরমকৃত্বা প্রথমত এব কৃতা গণনা ফলেন সমস্তসত্যতাপদ্যতে তথৈব বকুলা-
বলিকায়া এতদ্বচনং রাজ্যে বিরহকাশ্মাদিরূপফলসমন্বয়েন ইতি ভাবঃ । প্রথমমিতি
গণনান্তরানন্তরং কৃতায়া গণনায়াঃ কদাচিত্ পূর্বগণনাবশাৎ বিকৃতমস্কিততয়া
বৈফল্যমপি বা স্যাৎ ইতি গণনায়াঃ ফলনির্ণয়সামর্থ্যপ্রতিপত্তয়ে । সবিদ্যমং সাক্ষাৎ
বচনং নিপুণিকায়াঃ অনভিসমতবিষয়স্য বকুলাবলিকয়া আচরণাৎ, মালবিকয়া
দাস্যা অপি রাজযোগ্যত্বলাভাচ্চ ইতি ।

(ঙ) অনুরাগেণ আত্মনঃ প্রণয়েন স্বহৃদয়জাতিেন স্নেহেন প্রিয়ং প্রতীতি শিষঃ । অনুরাগঃ
প্রিয়স্য আত্মানং প্রতি প্রণয় ইত্যর্থঃ । প্রত্যেষ্যঃ পরিজ্ঞাতব্যঃ, তথাহি যো য় প্রতি যথা
প্রণয়বান্ স তং প্রতি অবশ্যমিব তথা প্রণয়বান্ ইতি সামান্যব্যাপ্ত্যা পরস্বাপি প্রণয়
আত্মনি উন্নেতুং শক্যতে, ইতি উক্তরূপং সৃজনবচনং সাধুজনানামুক্তং প্রমাণং প্রমাজনকং
কুরু, তথাহি তদবাক্যং প্রমাণতয়া স্বীকৃত্য তব হৃদয়গতেন অনুরাগেণ রাজস্বয়ি

বকুলা । সতাই তোমাতে নাই ? ভর্তার স্নন্দর পাণ্ডুরবর্ণ কুশ অঙ্গের
উহা লক্ষিত হইয়া থাকে । (ঙ)

নিপু । জ্যোতিঃশাস্ত্রের প্রথম গণনার শ্রায় হৃদাশার পক্ষে এই
উত্তর । (ঙ)

মাল । কিং অত্থণো কুন্দেণ মন্তেসি ? [কিমাत्मनঃকুন্দে ন মন্তয়সে ?] (ণ)

বকুল । গহি গহি । ভক্ত্যণো কুণু এদাণি পণ্যমিদ্ভুত্যাণি অকুরাণি বক্তন্তরিদাণি । [নহি নহি । ভক্ত্যঃ স্বল্পে তানি পণ্যমৃদুকানি অচরাণি বক্তান্তরিতানি] (ত)

মাল । হলা ! দেবী চিন্তিঅ গা মে হিঅঅং বিস্সসদি । [হলা ! দেবী চিন্তয়িত্বা ন মে হৃদয়ং বিশ্বসিতি] (থ)

অনুরাগাতিরিক্তং নির্দারয় ইতি ভাবঃ । এতেন রাজ্ঞি তব প্রণয়ো জাত ইতি ব্যজ্যতে । প্রত্যেষ্য ইত্যত্র পরোচিত্য ইত্যপি কেচিত্ পঠন্তি ।

(ণ) আत्मनঃ স্বস্য কুন্দে ন অমিপ্রায়েণ কিং মন্তয়সে কথয়সি ? তথাহি নাহং রাজ্ঞি প্রণয়বতী নবা রাজা সখি অনুরক্তঃ কেবলং ত্বং কল্যণামাত্রসংগ্ৰাহা এব এবং ব্রবীষি, তদলৌকমিবৈতদिति ভাবঃ । এবম্ভ কুমারীজনমূলভলজ্ঞাহিতুকং বচনম্ তেষাং প্রণয়োদ্-
মেদেষ সৌদৃশ্যমভ্যবদিতি ।

(ত) নহি নহি, নাহং আत्मনঃকুন্দে ন কেবলং মন্তয়ামীত্যর্থঃ । ভক্ত্যঃ স্বামিনঃ অগ্নিমিত্রস্য এতানি উক্তরূপাণি প্রণয়মৃদুকানি স্বেদৈন কৌমল্যানি অচরাণি বর্ণাঃ বক্তান্তরিতানি সুখসামায়েণ পরিবর্তিতানি, নতু বর্ণতোঽপি, তথাহি রাজা বিদূষক-
মুখেন সম এতচ্চ নিবেদিতবান্ যথা সঃ তথি সুতরাং প্রণয়ো জাত ইতি, অতঃ কথমিদমসম্ভবং মন্তয়সে ইতি ভাবঃ । এতানীত্যনেন মালবিকায়াঃ কণ্ঠে কথনীয়াসি
বচাসি প্রত্যেতব্যানি ইতি নিপুণাঃ ।

বকুল । অনুরাগ অনুরাগের দ্বারা বুদ্ধিগা লইবে, সাধুজনের এই উপদেশ মানিয়া লও । (৫)

মাল । তুমি কি আপনার ইচ্ছামত মন্ত্রণা করিতেছ ? (৭)

বকুল । না, না । এ সকল ভর্তারই, তিনিই গৌতমমুখে এই স্নেহ-
কোমল কথা প্রেরণ করিয়াছেন । (৩)

বকুলা । মুখে ! ভরসংপাদো ভবিষ্যদিত্তি বসন্তাবদার-
সম্বলস্বং কিং য চুদপ্যসবো অদংসিৎদল্লো ? । [মুখে ! ভরসংপাদো
ভবিষ্যতীতি বসন্তাবতারসবংস্বং কিং ন চুতপ্রসবঃ অবতংসিতব্যঃ ?] (৮)

মাল । তুমং দাব দুজ্জাদে অচ্চন্তং সহায়া হোহি । [তং তাবত
দুর্জাতি অত্যন্তং সহায়া ভব ।] (৯)

(৮) দেবী মহিষী ধারিণী চিন্তাযিত্বা বিমাত্রে মম হৃদয়ং চিত্তং ন বিশ্বসিতি,
রাজপ্রণয়ে বিশ্বাসং গচ্ছতি । তথাহি অধিকারবতী গুণগুপ্তিতা চ ধারিণী মহিষী,
তদুপরিধং পরিত্যজ্য কথমিব রাজা ময়ি আশ্রিতো ভবিতুং পারয়তু তস্যাঃ সর্বদেব রাজা
সহ মম সমাগমে প্রতিবন্ধকত্বাৎ ইতি ভাবঃ । অথবা দেবীকোপাশঙ্ক্য নাহং
নিঃসংশয়ং রাজনি প্রণয়মাখ্যাপয়িতুং সহসা প্রহতা ভবামি, কিন্তু কাঙ্ক্ষণীয় এব
রাজপ্রণয়ঃ সর্বস্য মাহেশস্য ইতি ভাবো গম্যঃ ।

(৯) মুখে ! বিবেকশূন্যে, ভরসংপাদঃ মধুকরসম্পর্কঃ, ভবিষ্যতি ইতি ক্লান্তা
বসন্তাবতারসবংস্বং, বসন্তোদয়সবংস্বভূতং বস্তু চুতপ্রসবঃ চুতাজ্জরঃ কিং ন অবতংসি-
তব্যঃ কণ্ঠমূষণরূপেণ অবলম্বিতব্যঃ, অপি তু অবতংসিতব্য এব । ন ভরসংপাদ-
বশাৎ ততো বিরতিঃ কর্তব্য ইতি ভাবঃ । তথাহি দেবীভয়েন রাজপ্রণয়রূপাৎ কাম্য-
বস্তুনঃ কথমপি ত্বয়া ন নিবর্তিতব্যম্ ইতি প্রকৃততাত্পর্যম্ । অব অপ্রস্তুতাত্ সমাত্
প্রস্তুতস্য সমস্য গম্যতয়া অপ্রস্তুতপ্রশংসালঙ্কারঃ । ভরসংপাদ ইত্যব ভরসংপাদ
ইতি পাঠে ভরসংপাদরূপবিঘ্ন ইত্যর্থঃ । সর্বংস্বমিত্যব সম্মত ইতি পাঠে বসন্তকালজাত
ইত্যর্থঃ । চুতৈত্যব নবচুতীতি পাঠঃ স্পষ্টার্থঃ ।

(৯) দুর্জাতি বিপদে ভাবে বর্তমান অত্যন্তম্ অতিমাত্রং সহায়া সাহায্যকারিণী ভব

মাল । মথি ! দেবীকে মনে করিয়া, আমার হৃদয় ইহা বিশ্বাস
করিতেছে না । (১০)

বকুলা । মুখে ! মধুকর আক্রমণ করিবে বলিয়া কি তুমি বসন্তসময়-
সর্বস্ব চূতকুলমে কণ্ঠ ভূষিত করিবে না ? (১১)

वकुला । विमदसुरहो बडलावलिषा क्व अहं । [विमदसुरभि-
चकुलावलिषा खल्वहम्] (न)

राजा । साधु, वकुलावलिके ! साधु ।

भावज्ञानानन्तरं प्रसूतेन

प्रत्याख्याने दत्तयुक्तोत्तरेण ।

वाक्येनेयं स्थापिता स्वे निदेशे

स्थाने प्राणाः कामिनां दूत्यधीनाः ॥ १४ ॥

[अन्वयः । (त्वया) भावज्ञानानन्तरं प्रसूतेन प्रत्याख्याने दत्तयुक्तोत्तरेण वाक्येन इयं स्वे निदेशे स्थापिता । कामिनां प्राणाः दूत्यधीनाः (इति) स्थाने । १४ ।]

अन्यथा मम कथमपि अभीष्टलाभासम्भवादिति विषमदशासन्निपातेन कर्त्तव्यावधारण-
विकला अस्मीति कर्त्तव्यं मे उपदिश इति भावो व्यज्यते । दुर्ज्ञाति अत्यन्तमिव
दुर्याति गच्छति इति पाठ दुःखिन गम्ये प्रदेशे गच्छतो मल्लचणस्य जनस्य इत्यर्थः कर्त्तव्यः ।
तथाहि त्वत्साहाय्यं विना नाहमस्मिन् मार्गे किमपि फलं लब्ध्वास्मि इति भावः ।
“दुर्ज्ञातं व्यसने क्लौवमसम्यग् जातवस्तुनि” इति केशवः ।

(न) विमदो विपत्प्राप्तौ अपि सुरभिः धीरा, वकुलावलिका तदाख्यया प्रसिद्धा
खलु अहं, निजनाम्ना स्वस्य विशेषणं सातिशयाहङ्कारसूचकम् । पक्षे विमदोऽहं नैनं
सुरभिः अधिकसौरभशालिनी वकुलावलिका वकुलकुसुममाला । तथाहि यथा स्वभाव-
सुरभिरपि वकुलमाला विमदनादधिकतरं सौरभमवलम्बते तथैव अहं स्वस्यावस्था-
पेक्षया विपदुपगमे वृद्धिचिह्नमधिगच्छामि, अतएव त्वमिदानीं तव विपदुपगमे
निश्चिन्ता सती ममैव परिचालनानुसारेण मार्गमाश्रय, तथैव कार्यसाफल्यं ते अवश्यं
भविष्यतीति भावः ।

माल । तूमि तवे एहे ह्फर कार्यो प्रवृत्त व्यक्तिर सहायता कर । (ध)

वकुला । आमि विपत्प्रातेऽ धैर्याशीना वकुलावलिका । (न)

राजा । साधु, वकुलावलिके साधु !

१४ । अथ गद्योक्तस्य वकुलावलिकोक्तौ साधुत्वस्य समर्थनार्थं वचनमुपन्यस्यति—
 भावित्यादि । भावस्य मालविकाया मनोगतस्य विकारस्य “निर्व्विकारात्मके चित्ते भावः
 प्रथमविक्रिया” इति निर्दिष्टात् । भावस्य मयि अनुरागस्य वा ज्ञानं बोधः तदनन्तरं
 तत्परं मालविकाया मनोभावं ज्ञात्वा इत्यर्थः । अन्यथा मालविकायाः प्रकृतविषये
 असम्प्रती सा धारिणीं विज्ञाप्य विशेषेण वकुलावलिकाया मम च अनिष्टमुत्पादयेत्
 इति भावः । प्रस्तुतेन अवतारितेन, प्रत्याख्याने वकुलावलिकाप्रस्तावितस्य राजानुरागस्य
 “मा अविनीतं मन्त्रयस्व” इत्यनेन अपवाहने, दत्तं युक्तम् उचिम् उत्तरं येन तथाभूतेन,
 यथास्थानं प्रयोक्तव्येन प्रयुक्तेन वाक्येन “मन्त्रयितव्यमेव मया मन्त्रितं” इत्यादिरूपेण
 वचनेन इयं मालविका स्वे निदेशे स्वीयवशोभावे स्थापिता, वाक्यचातुर्येण आदेश-
 वशीभूता-क्ता, “त्वं तावत् दुर्ज्जाति” इत्यादिना तत्प्रतीतेः । तथाहि एवं वाक्यनैपुण्यं
 वकुलावलिका प्रस्तुतवती यथा आपाततो न तस्यां दोषलेशोऽपि संसृजति अथच
 आत्मना अनुष्ठेयस्य हानिः न स्यादिति महती खलु बुद्धिप्रशस्तिरस्या इति भावः ।
 कामिनां कामातुराणां जनानां प्राणाः जीवनं दूतीनाम् अधीनाः वशीभूताः इति स्थाने
 युक्तमेव, तथाहि दूत्यो यदि निपुणतया आत्मकर्म सम्पादयितुमर्हन्ति तदैव अभिमतफल-
 लाभात् कामिनो जीवन्ति, यदि न तथा पारयन्ति तदा कामिनां जीवनस्य आशापि
 सुदूरपराहता भवतीति कामिजीवनस्य दूत्यधीनत्वमिति भावः । प्रकृतार्थस्तु मम प्राणा
 वकुलावलिकाया एव अधीना इति । अतः अप्रस्तुतात् साधारणकामिप्राणानां साधारण-
 दूत्यधीनत्वरूपात् वस्तुनः सामान्यात् राजप्राणानां वकुलावलिकाधीनत्वरूपस्य विशेषस्य
 प्रस्तुतस्य गम्यत्वात् अप्रस्तुतप्रशंसालङ्कारः । चतुर्थपादप्रतिपादनार्थं प्रति पूर्वपादचतुर्थस्य
 हेतुत्वप्रत्ययात् काव्यलिङ्गं वाक्यार्थहेतुकम् अनयोश्च अङ्गाङ्गिभावात् सङ्करः, युष्मदर्थः
 सम्बुध्यमानपदार्थादनतिरिक्त इति गद्योक्तसम्बोधनपदादेव त्वयेति कर्तृपदलाभात्
 स्थापिता इत्यस्य कर्तृपदस्य विशेषेण अनुल्लेखोऽपि न नूनपदतादोषः । कामिनामित्येव
 कामिन इत्येकवचनमपि पठन्ति तदपेक्षया कामिनामित्यनेनैवाप्रस्तुतप्रशंसावैचित्र्यं
 समञ्जसम् । शालिनी इत्तम् ।

आमार प्रति मानविकार अनुराग प्रकाश ७ प्रताथान करिने७

ইরা। হুন্নে ! পেক্স, কারিদ' এন্ড বউলাবলিআএ এদস্সি' পদ' মালবিআএ । [হুন্নে ! প্রেক্স, কারিতমেব বকুলাবলিকয়া এতস্মিন্ পদ' মালবিআয়া: ।] (প)

নিপু। ভট্টিণি ! অহিআরস্স উইদো উবদেসো । [ভট্টিণি ! অধিকারস্স উচিত উপদেশ: ।] (ফ)

ইরা। ঠাণে ক্ব, সঙ্কিদ' মে হিঅঅ' । গিহৌদত্যা অগান্তর' চিন্তিইস্স' । [স্থানে খলু শঙ্কিত' মে হৃদয়ম: । গৃহৌতায়' অনন্তর' চিন্তয়ি-
ষ্যামি ।] (ব)

(প) বকুলাবলিকয়া এতস্মিন্ রাজরূপে জনে মালবিআয়া: পদ' ব্যবসিত' কারিত' সম্বাদিতম্ এব । এতস্মিন্ স্বীয়াদিষ্টবিষয়পালনে বা, তথাহি বকুলাবলিকা রাজনি মালবিকাসুন্মুখী' কৰ্ত্তু' চেষ্টে মালবিআপি অস্মা বচনাৎ তথ্যভূতব জাতা ইতি পশ্যামীতি ভাব: । “পদ' ব্যবসিতত্রাণস্থানলচ্ছাঙ্কি, বস্তু” ইত্যমর: ।

(ফ) অধিকারস্স আত্মনি রাজাদেশস্স দৌত্যকারিণো জনস্স অবশ্যকর্তব্যবিষয়স্স ইত্যর্থ: । উচিত: সুযোগ: উপদেশ: মালবিআয়া: রাজনি উন্মুখতাসম্বাদন-
ব্যবসায়িনী বাক্যপরম্পরা, তথাহি ইতমসী ন স্তত এব মালবিকাসুপদিষ্য র:জনি সানুরাগা কৰোতি পং রাজা এব এনামিধংকস্মিণি প্রারোচয়ত্ তদুপদিষ্টমেবং কৰোতি অতো ন বকুলাবলিকা অত লেশতোঽপি অপরাধ্যতি ইতি ভাব: ।

(ব) স্থানে যুক্তমেব মে মম হৃদয়' শঙ্কিত' শঙ্কায়ুক্ত' জাত', শঙ্ক্যশব্দাৎ তারকাডি-

উপযুক্ত উত্তর দান করিয়া, উহার মনোভাব বুঝিয়া পরে স্বকীয় বশীভূতা করিয়াছ । কামিজনের প্রাণ যে দূতীর অধীন, তাহা সর্বথা যুক্তিযুক্ত ॥১৪॥

ইরা। সখি ! অবলোকন কর, এই বকুলাবলিকা মালবিকাকে স্বনিয়োগপ্রতিপালনে সমুত্তত করিয়াছে । (প)

নিপু। ভট্টিণি ! বকুলাবলিকা মহারাজের উপদেশানুসারেই ঐক্লপ করিতেছে । (ফ)

বকুলা । এসো দুদৌশ্রোবি দে ণিঙ্বু ত্তপরিকম্মা চলণো । জাব
 ণং বি সণীউরং করেমি । (নাঙ্ক্যে ন নূপুরয়ুগলমাসুখ্য ।) হল্লা ! উড়েহি,
 অসৌঅবিআসইত্তিঅং দেবৌএ ণিঅৌঅং অণুচিট্ঠ । [এষ দ্বিতীযো-
 ঽপি তে নিহঁত্পরিকম্মো চরণঃ । যাবদেনমপি সনূপুরং করোমি । হল্লা ! উচিষ্ট,
 অশোকবিকাসযিট্ঠকং দেব্যা নিয়োগম্ অনুতিষ্ট ।] (ম)

ত্বাদিতচ্ । ইতঃ পূর্ব্বমিহ ময়া আশঙ্কিতং যত রাজ্ঞৌ মালবিকায়াং অনুরাগঃ সজ্ঞাত
 ইতি, সৈব শঙ্কা ইদানীং সত্যভূতেনি মন্যতে, যতঃ রাজা এনাং বকুলাবলিকাং মালবিকায়া
 আত্মনি চিত্তসংক্রমণার্থং প্রাবর্ত্তয়ত্ ইতি ভাবঃ । ননু एवं যদি নিয়য়মধিগচ্ছতি
 তদা তত্প্রতীকারায় কথং भवতী ন চেष्टতে ইत्याকাঙ্ক্ষ্যামাহ—গৃহীতার্থেত্যাদি ।
 গৃহীতার্থা অবগততত্বা, অস্ব যথাযথং বিষয়মবগত্য ইত্যর্থঃ অনন্তরং তত্পরকর্ত্তব্যং
 বস্তু এতত্প্রতীকারমিত্যর্থঃ । চিন্তয়িষ্যামি অনুশীলয়িষ্যামি, তথাহি বিষয়স্য
 প্রতীকারযোগ্যস্য অংশবিশেষমধিগত্য তত্প্রতীকারচিন্তা ন কর্ত্তব্যে তদ্যত্রস্য অশত
 এব সাফল্যাৎ বিষয়স্য সাফল্যে ন নিয়য়াभावতঃ অজ্ঞাতস্যাংশস্য প্রতীকারাসম্ভবেন
 সর্বপ্রতীকারাभावात्, অতএব আদৌ সর্ব্বং যথাযথং জানামি, ততোঽস্য প্রতীকারচেষ্টা
 করিষ্যামি ইতি ভাবঃ ।

(ম) এষঃ দৃষ্টমানঃ দ্বিতীযঃ পূর্ব্বং রঞ্জিতচরণোপেচযা অপরঃ অপি, তে চরণঃ
 নির্বৃত্তং সুসম্পন্নং পরিকর্ম্ম সংস্কারক্রিয়া অলক্তকরঞ্জনাদিরূপম্ কর্ম্ম যস্য তথাভূতঃ,
 তথাহি তব অপরমপি ময়া অলক্তেন রঞ্জিতমিতি ভাবঃ । এনং দ্বিতীযমপি চরণং
 সনূপুরং নূপুরালঙ্কৃতং করোমি । নাট্যেন অভিনয়বিশেষেণ, যথা নূপুরং পরিধাপয়তি তথা
 ইত্যর্থঃ । নূপুরয়ুগলং নূপুরদ্বয়ম্, আসুচ্য পরিধাপ্য, অশোকস্য অশোকহৃৎস্বয় বিকাসযি-
 ট্ঠকং পুষ্পিতभावसम्पादकं देव्याः धारिण्याः नियोगम् आदिष्टं कर्म अशोकगात्रे

ইরা । আমার হৃদয় যে শঙ্কিত হইয়াছিল, তাহা সর্ব্বথা উচিত ।
 সমস্ত ব্যাপার বৃক্ষিণ কর্ত্তব্য চিন্তা করিতে হইবে । (ব)

[উমে উচ্চিষ্টতঃ ।] (ম)

১২১। সুদো দেবোঽপি শিখাশ্রো । ভোদু দাণি । [সুতো দেব্যা
নিয়োগঃ । ভবতিদানোম্] (য)

বকুল। এসো উবারুদরাশ্রো উবমোশ্রক্সমো পুরদো দে বহুদি !
[এষ উপারুদরাগ উপভোগচমঃ পুরতস্তে বচন্তে !] (র)

পদাঘাতরূপম্ অনুতিষ্ঠ বিধেঃ । “পরিকর্মাঙ্কসংস্কারঃ” “আমুক্তঃ প্রতিমুক্তয
পিনহুয়াপিনহুবত্” ইতি চামরঃ ।

(ম) উমে বকুলাবলিকা মালবিকা চ উচ্চিষ্টতঃ উত্থানং কুরুতঃ, অশোকবৃক্ষ-
স্মৃতিসন্নিধৌ গন্থমিত্যর্থঃ ।

(য) দেব্যাঃ ধারিণ্যাঃ নিয়োগঃ আদেশঃ স্মৃতঃ, দোলাপরিষদায়া দেব্যাঃ স্বয়ম্
অশোকদৌহদানিষ্পাদনাশকত্বাৎ মালবিকা তত্র তয়া নিযুক্তা ভবেদিতি ত্বদুক্তমিব
যথার্থমिति ভাবঃ । ভবতু ইদানোম্, ইতঃপরং ভবিতব্যং দ্রষ্টব্যমिति শ্রেয়ঃ ।

(র) উপারুদঃ সম্ভ্রাতঃ রাগঃ রক্তিমা পল্লবরাগ ইত্যর্থঃ, যত্র তথাভূতঃ, অথচ
উপারুদঃ রাগঃ অনুরাগঃ যত্র তথাভূতঃ উপভোগচমঃ উপভোগযোগ্যঃ একত্র উপভোগঃ
কর্ণভূষণতয়া শিরোভূষণতয়া চ ব্যবহারঃ, অন্যত্র সুরতসম্ভোগঃ । তে তত্র পুরতঃ
সমুপভোগে বচন্তে, অত্র রাজরূপপ্রধানাথ্যাক্তরাপেক্ষিণঃ কাব্যযোজিতস্য দ্বিষ্টস্য দ্ব্যর্থবচন-
বিন্যাসস্য ক্রতত্বাৎ পতাকাস্থানকম্ । তল্লক্ষণং দর্পণে “দ্ব্যর্থো বচনবিন্যাসঃ সুদ্বিষ্টঃ
কাব্যযোজিতঃ । প্রধানাথ্যাক্তরাপেক্ষী পতাকাস্থানকং পরম্” । ইতি ।

বকুল। এই তোমার দ্বিতীয় পদেরও অলঙ্করগুণাদি প্রসাধনক্রিয়া
সম্পন্ন হইল । এক্ষণে উভয় চরণে নূপুর পরিধান করাই । (নাটো নূপুরদ্বয়
পরিধান করাইয়া ।) সখি ! উত্থান করিয়া, দেবীর অশোকবিকাসের
কার্য্য সম্পাদন কর । (ভ)

[উভয়ের উত্থান ।] (ম)

ইরা । দেবীর আদেশ শ্রবণ করিলে । আচ্ছা, দেখি,—পরে কি
হয় । (য)

মাল । [সহর্ষম্ ।] কিং ভট্টা ? । [কিং ভর্তা ?] (ল)

বকুলা । (সম্মিতম্) । গা দাব ভট্টা । অসোঅসাছাবলম্বী পল্লব-
গুচ্ছম্ভী অদংসেহি দাব গাং । [ন তাবভক্তাং । অশোকশাখাবলম্বী
পল্লবগুচ্ছকঃ, অবতংসয় তাবদেনম্] (ব)

[মালবিকা বিধাদং নাটয়তি ।] (শ)

বিদুঃ । কিং সুদং ভবদা ? । [কিং শ্রুতং ভবতা ?] (ঘ)

(ল) মালবিকা রাজনি সুতরামাসক্তা ত্রেণগম্যমর্থান্তরমেব সনতি কৃতা প্রাহ—
কিমিত্যাदि । কিং ভর্তা উপারুদরাগঃ উপভোগচক্ষুঃ মে পুরতো বর্ততে इति প্রশ্নার্থঃ ।
অনেন সুতরাং মালবিকায়াল্লভ্যতভাবো ব্যক্তঃ ।

(ব) সম্মিতম্, অহৌ রাগমহিমা, যদন্যস্মিন্নপি প্রস্তুতে রাজানমেব প্রতিপদ্যতে
মালবিকা इति সম্মিততাত্পর্যম্ । ন তাবত্ ভর্তা স্বামী পুরতো বর্ততে इति শিষ্যঃ ।
তত্ কৌ নাম ইत्याহ—অশোকীত্যাতি । অশোকশাখাবলম্বী অশোকশাখাস্থিতঃ পল্লব-
গুচ্ছকঃ কিসলয়স্নবকঃ, তে পুরতো বর্ততে इति শিষ্যঃ । এনং পল্লবগুচ্ছকম্ অবতংসয়
কর্ণভূষণং শিরীভূষণং বা কুরু ইত্যর্থঃ । এতদেবাচ্চ ব্রবীমি इति ভাবঃ ।

(শ) মালবিকা বিধাদম্ উদ্ভূতাত্মা রাজবিপ্রশিষ্যা আশায়াঃ সহসা “ন ভর্তা”
इत्यনেন হেদনাত্ বিধাদৌদগমঃ । নাটয়তি অভিনয়তি, স চাভিনয়ৌ বিধাদমূচক-
সুখমালিন্যাदिप्रदर्शनमेव ।

বকুলা । এই রাগপ্রাপ্ত উপভোগসমর্থ (অশোক) তোমার সম্মুখে
অবস্থিতি করিতেছে । (র)

মাল । (সহর্ষে) কি, স্বামী ? (ল)

বকুলা । (সম্মিতভাবে) ভর্তা নহেন । অশোকশাখাবলম্বী পল্লবগুচ্ছ ।
ইহাকে কর্ণভূষণ কর । (ব)

(মালবিকার বিধাদাভিনয় ।) (শ)

राजा । सखे ! पर्याप्तमेतावता कामिनाम् । (स)

अनातुरोत्कण्ठितयोः प्रसिध्यता

समागमेनापि रतिर्न मां प्रति ।

परस्परप्राप्तिनिराशयोर्वरं

शरीरनाशोऽपि समानुरागयोः ॥ १५ ॥

[अन्वयः । अनातुरोत्कण्ठितयोः प्रसिध्यता समागमेनापि मां प्रति न रतिः (भवति) समानुरागयोः परस्परप्राप्तिनिराशयोः शरीरनाशोऽपि वरम् (भवति) । १५]

(घ) भवता किं श्रुतम् आकर्णितम् ? भवत्येवास्या अनुरागातिशयात् अन्यस्मिन् वस्तुनि प्रसूतेऽपि त्वामिव मन्यमाना यथा इयं सहर्षा “किं भर्ता” इति व्रवाणा आसीत् त्वदभावग्रहणेन च विषणा जाता, तथा मन्ये निश्चित एव त्वयि अस्याः रागातिरेक इति भावो व्यज्यते । अनेन वचनेन विदूषकस्य स्वकल्पितविषयग्रहणार्थप्रतिपत्तिजन्यो हर्षो व्यक्तः ।

(स) सखे, समप्राणवन्धो ! “समप्राणः सखा मत” इति परिभाषातः प्रकृते हृदयस्थितस्य वस्तुनः प्रकाशे सम्बोधनमिदमुपयुक्तायं कम् । एतावता अभिलषितजनस्य ईदृशोत्कण्ठामात्रेण कामिनां कामवतां पर्याप्तं यथेष्टम्, नतु इतोऽधिकमपि कामिनः कामयन्ते इति भावः । “कामं प्रकामं पर्याप्तं निकामेष्टं यथेष्टम्” इत्यमरः ।

१५ । अथ तन्मात्रस्येव यथेष्टत्वे हेतुमुपन्यस्यति—अनातुरेत्यादिना । अनातुरः प्रियजनमिलनोत्कण्ठाग्रन्थः, विरहकातरतारहित इति यावत् । उत्कण्ठितः विरहजनितकातर्ययुक्तः, उत्कण्ठाशब्दात् अस्वर्थे इतच्प्रत्ययः । तयोः कातराकातरयोः इत्यर्थः । ईदृशयोः प्रियजनयोः प्रसिध्यता जायमानेन फलता इत्यर्थः । समागमेन सम्मेलनेनापि मां प्रति न रतिः सन्तोषः प्रतिभातीति शेषः । तथाहि उभयोः प्रिययोश्चोध्ये एकः अनुरक्तः अपरश्च न तथा अनुरक्तः इति यदि तदा तयोः मिलनमपि

विदू । आपनि किं शुनिलेन ? (व)

राजा । मथे ! ईहाई कामिगणेर अक्षे यथेष्टे । (ज)

[মালবিকা । রচিতপল্লাবাবতংসা সলীলমশোকায় পাদং প্রদ্বিশোতি ।] (৬)

নাথিকং সুখং নিব্বর্তয়তি, পরম্ অসুখমৈব, অন্যত্র স্থিতস্য অনুরক্তস্য প্রিয়জনস্য আত্মনি রাগকত্মনয়া সুখসম্ভাবনায়া অপি মেলনে ব্যাঘাতাदिति भावः । किन्तु समानुरागयोः परस्परं प्रति तुल्यभावेनैव अनुरक्तयोः प्रियजनयोः परस्परम् अन्योन्यं प्राप्तिः सम्मेलनं तस्यां निः न विद्यते आशापि ययोः तयोः, परस्परमेलनसम्भावनावर्जित्तयोः सतोः शरीरनाशः दृढध्वंसः मरणमित्यर्थः । सोऽपि वरं मनाक्प्रियः, का कथा मेलनादेरिष्टवस्तुनः प्राप्तेरिति भावः । तथाहि मम यथा अस्यामनुरागः, तथैव अस्या अपि मयि इति एव यथार्थम्, इदानीं यदि अहं स्त्रिये तदापि नास्ति कष्टमत- एव तावन्मात्रं पथ्याप्तं कल्पयामीति मन्तव्यम् । इत्येकैव एकस्यैव अनुरागित्वे रसाभासः, तद्वयथा दर्पणे “एकवैवानुरागयेदङ्गुलमिति योषितः । अनौचित्यप्रवृत्तिश्च शङ्कराभास उच्यते” । इति अत्र अनातुरीत्कण्ठितत्वरूपपदार्थयोः रत्यभावहेतुत्वप्रत्ययात् काव्यलिङ्गम्, अपिशब्दे मेलनाभावादिः स्वत एव व्यावर्त्तनप्रतीतिः द्वितीयापिशब्दे न च मेलनादेस्तथा अनुषङ्गात् अर्थापत्तिश्च । उत्तरार्द्धेन सामान्यात् अप्रस्तुतात् तुल्यानुरागसाधारणप्रियजनद्वयस्य शरीरनाशस्यापि प्रियत्वरूपवस्तुनः प्रस्तुतस्य विशेषस्य राजमालविकयोः शरीरनाशस्यापि प्रियत्वरूपस्य प्रस्तुतस्य गत्यत्वात् अप्रस्तुतप्रशंसालङ्कारः । रतिशब्दस्य सन्तोषार्थकतया स्वशब्देन स्थायिभावोक्तिरूपदोषविरहः । तद्वाचकतया तच्छब्दोपादानस्य एव दोषत्वात् नतु तद्वाचकशब्दसन्निवेशमावस्य । वंशस्थं व्रत्तम् ।

(৬) রচিত: কৃত: পল্লাবাবতংসা: পল্লাবরূপং কণ্ঠমূষণং শিরোমূষণং বা যথা তথাভূতা, কিসলয়ৈন রচিতাবতংসা, সলীলং সবিলাসম্, অশোকায় অশোকবৃক্ষমুদ্রিষ্ট, পাদং স্বচরণং প্রদ্বিশোতি পরিচালয়তি, তব পাদাঘাতং করোতি ইত্যর্থ: । “অবতংসী ন

একজন অনুৎকৃষ্টিত, আর একজন উৎকৃষ্টাপরাগ্ন। এইরূপ বিবম-
ভাববিশিষ্ট নাগকনাগিকার সমাগম কোনরূপে সম্পাদিত হইলেও
আমার তাহা ভাল বোধ হয় না। কিন্তু পরস্পরের অনুরাগ সমান,
এরূপ অবস্থায় সমাগমের আশা না থাকিলে, যদি শরীরবিয়োগও হয়,
তাহাও শ্রেয়: । (১৫)

রাজা । বয়স্য !

আদায় কর্ণকিসলয়মস্মাদিয়মত্র চরণমর্পয়তি ।

উভयो: सदृशविनिमयादात्मानं वञ्चितं मन्ये ॥ ১৫ ॥

[অর্থঃ । ইদম্ অস্মান কর্ণকিসলয়ম্ আদায় অব চরণম্ অর্পয়তি । উভयो: सदृशविनिमयात् আত্মানং বঞ্চিতং মন্যে । ১৫]

মাল । बामो क्व एसो प्रसोओ जो ब्रह्मन् पमाणीकदुश्च

स्त्रियां स्यात् কর্ণপূরে চ গৌরবে” ইতি মেদিনী । অশোকায় ইত্যত্র কথঞ্চিৎ ভাক্ত-
সংপ্রদানত্বং স্বীকৃত্য উপপত্তিঃ কর্তব্য্যা ।

১৫। অথ অনুরাগিজনসুলভাং প্রণয়ৈর্ঘ্যাং প্রতিপাদয়তি—আদায়িত্বাদিনা । ইদং
মালবিকা অস্মাত্ অশোকহৃচ্চাত্ কর্ণকিসলয়ং কর্ণাবতং সত্যায়োগ্যম্ অশোকপল্লবম্ আদায়
গৃহীত্বা অব অস্থিন্ অশোকহৃদে কর্ণকিসলয়দায়িনী ইত্যর্থঃ । চরণং পাদম্ অর্পয়তি
স্থাপয়তি, তদীয়পল্লবং গৃহীত্বা ততস্থানে পাদপল্লবং কৰোতি ইত্যর্থঃ । উভयो: অশোক-
হৃদস্য প্রিয়ায়ায় ইত্যর্থঃ । सदृशविनिमयात् তুল্যবস্তুপরিবর্তনাত্ আত্মানং স্বং বঞ্চিতং
প্রতারণিতং মন্যে, অন্যথাপি কৌচিত্ জনৌ পরস্পরং सदृशवस्तुविनिमयेन পরস্পরস্য সখ্যং
হৃদং কুরুতঃ তন্মন্যে ইদাবপি পরস্পরম্ এতদ্বিনিময়েন তথা, অতএব নাস্তি সমাধ
আশালিশোঃপীতি ব্যজ্যতে । অথচ যদাহম্ एवं তুল্যবস্তুविनिमयमनया सह कर्तुमशक्यं
তদা অন্যথা প্রণয়েন বহৌ ভবিতুমপারথিয্যং তদভাবেদিদানীং নৈরাশ্যদ্বিতুর্ভ্যো প্রাপ
ইতি ভাবঃ । অত্র सदृशवस्तुविनिमयात् समपरिवृत्तिरलङ्कारः । তেন চ চরণমিব
কর্ণকিসলয়ং কর্ণকিসলয়মিব চরণমিতি উপমেয়োপমা ব্যজ্যতে । আত্মা জাতিঃ ।

(পল্লবভূষণ পরিধান করিয়া নীলামহকারে অশোকের প্রতি মান-
বিকার পাদাবাত) । (হ)

রাজা । वयस्य ! मालविका এই অশোকের নিকটে কর্ণভূষণার্থ নব-
পল্লব গ্রহণ করিয়া ইহাকে চরণ অর্পণ করিতেছেন । উভয়ের এই সদৃশবস্তু-
विनिमये আত্মাকে আমার বঞ্চিত মনে ইহিতেছে । (১৬)

কুসুমুগমং যং দংসেতি । অবি যাম অহ্মাণং সম্ভাবনা সফলা
হবে ? । [বাস: খলং প: অশোক:, যৌ ব্যজ্ঞকং প্রমাণীকৃত্য কুমুমোদ্রগমং ন দর্শয়তি ।
অপি নাম অস্মাকং সম্ভাবনা সফলা ভবেত্ ?] (চ)

বকুলা । হলা ! যথ্যি দে দৌসৌ । অত্র জীব যিগ্মগৌ
অসৌত্রৌ জড কুসুমুগমমম্যরৌ হবে, জৌ দে চলণসঙ্কারং
লম্বিতৌ । [হলা ! নাস্তি তে দৌষ: । অয়মেব নির্গণ: অশোক: যদি কুমুমোদ-
্রগমম্যরৌ ভবেত, যস্মৈ চরণসৎকারং লম্বিত: ?] (ক)

(চ) এষ: দৃশ্যমান: চরণেনাহন্যমান ইতি বা, অশোক: বাস: প্রতিকূলচারৌ
খলু নিশ্চিতম্ । যত্ যচ্চাত্ ব্যজ্ঞকং আত্মকুসুমপ্রকাশহেতুং কামিনীচরণাঘাতং
প্রমাণীকৃত্য কুমুমোদ্রগমবিষয়ে কারণতয়া প্রমাণতাং নীত্বা, কুমুমোদ্রগমং পুষ্পপ্রকাশং
ন দর্শয়তি, অপি: প্রণে, নাম সম্ভাবনায়াস্, অস্মাকং সম বকুলাবলিকাদৌনাশ্চ অশ-
বদুরক্তানং জনানাং সম্ভাবনা, পাটাকাতেন অশোকপুষ্পোদ্রগমাশাসফলা ভবেত,
অথবা সম্ভাবনা সমুদয়:, পাটাকাतरूपक्रिया इति यावत् । तथाहि किम् अनेन
पाटाघातेन अशोकेऽस्मिन् पुष्पाणि सम्भविष्यन्ति, यदि तथा न स्यात् तदा सहानपमान:
स्यात् । केचित्, सम्भवनাপ्रकान्तपाटाघातात् अशोकस्य पुष्पविकाशात् आत्मनोऽभि-
लाषपूरणाय सफला भवेत्, अनेन उपक्रमेण अशोकस्य पुष्पविकाशे अभिलाषपूरणस्य
राज्ञा स्त्रीकृतत्वात् इति भाव: ।

(ক) তে তব দৌষ: অপরাধ: নির্গুণতা ইতি ভাব: । নাস্তি, যদি কুমুমস্য
উদ্রগমে প্রকাশি, মম্যর: অলস: ভবেত, অনুদ্রগতকুমুম: স্যাৎ ইত্যর্থ: । তদা অ্যে
অশোকহুচ এব নির্গুণ: কুমুমোদ্রগমোপযোগিগুণায়ুস্ব: য: এষ: তে তব চরণসৎকারং
পাটাকাतरूपं सत्क्रियां लम्बितः प्रापितः, तथाहि तव पाटाघातेन यदि अशोको न

মান । এই অশোক নিশ্চয়ই প্রতিকূলপ্রকৃতি । সেইজন্য দোহন
স্বীকার করিয়াও পুষ্পোদ্রগম প্রদর্শন করিতেছে না । আমাদের উত্তোগ
কি সফল হইবে ? (ক)

রাজা । অনেন তনুমধ্যয়া মুখরনুপুরারাবিণা

নবাম্ব রুহকোমলেন চরণেন সম্ভাবিতঃ ।

অশোক যদি সত্য এব মুকুলৈন সম্মতস্যসে

ব্রথা বহসি দৌহদং ললিতকামিসাধারণম্ ॥১৩॥

[অন্বয়ঃ । অশোক ! তনুমধ্যয়া মুখরনুপুরারাবিণা নবাম্ব রুহকোমলেন অনেন চরণেন সম্ভাবিতঃ যদি সত্য এব মুকুলৈঃ ন সম্মতস্যসে (তদা) ললিতকামিসাধারণং দৌহদং ব্রথা বহসি । ১৩ ।]

পুষ্পং দধ্যাতু তদা অযং কদাপি পুষ্পং ন ধারয়িষ্যতি বস্তুত্বাদিত্যে, অবশ্যমেব ইদানীং পুষ্পবান্ অযং ভবিता इति व्यज्यते । কুমুমোদমেদমন্তর इति पाठेऽपि स एवार्थः ।

১৩ । অথ অশোকস্য ইতঃ পরমপি পুষ্পোদমেদবিরহে দোষমাহ—অনেনেত্যাदिना ।
 हे अशोक ! तनुः चौणः मध्यः मध्यभागः यस्याः तथा चौणक्या मालविकया मुखरेण शब्दकारिणा नूपुरेण मणिमञ्जरीरेण आरौति शब्दायते यः तेन, नवं यत् अम्ब रूहं कमलं तद्वत् कोमलिन मृदुलिन अनेन दृश्यमानेन चरणेन मालविकायाः पादेन सम्भावितः आघातेन सम्भानितः यदि सत्यः अविलम्बितमेव मुकुलैः पुष्पकोरकैः न सम्पत्स्यसे युक्तो भवसि मुकुलितभावं नाधत्से इत्यर्थः । सम्पत्स्यते इति पाठे मुकुलैरिति कर्त्तरि तृतीया, सम्पत्स्यते जनिष्यते इत्यर्थः । तदा ब्रथा निष्फलमेव ललितकामि-
 साधारणं विलासिकामिजनतुल्यं दौहदं पादाघातरूपम् अभिलाषपूरयित्वा वस्तु बहसि धारयसि, तथाहि ईदृशं दुर्लभं मालविकायाः पादाघातरूपं दौहदं लब्ध्वा अवश्य-
 मविलम्बमेव त्वया मुकुलितेन भवितव्यमिति भावः । अत्र चरणाघातः लोके अपमान-
 कारणमिति प्रसिद्धं तस्माच्च सम्भावनाया तद्विरुद्धकर्म्मणः वर्णनात् विषमालङ्कारः ।
 नवित्यादौ लुप्ता उत्पन्ना, ललितकामिसाधारणमित्येवापि तथा साधारणपदस्य साम्य-

বকুল। মথি ! তোমার দোষ নাই । এই অশোক তোমার চরণ-
 সংকার প্রাপ্ত হইয়াও যদি কুমুমপ্রসবে বিনষ্ট করে, তাহা হইলে এ
 নিজেই নিষ্ঠুর । (ক)

সখ্যে ! বচনাবকাশপূর্বকং প্রবেষ্টমিচ্ছামি । (খ)

বিদুঃ । এহি । শং পরিহাসয়িষ্যমি । [এহি, এনাং পরিহাসন
যিষ্যামি] । (গ)

[উভৌ প্রবেশং কুরুতঃ ।] (ঘ)

পরিত্যক্ত । পাদাঘাতরূপে মুকুলসম্পত্তিকারণে মন্যপি তৃতীয়পাটে তদভাববর্ণনাৎ
বিশেষোক্তিঃ, কাৰ্য্য্যভাবপ্রয়োজকস্য কারণাভাবস্য অসম্ভবেপি কাৰ্য্য্যভাববর্ণনাৎ
বিভাবনা বা ইতি সন্দেহে উভযোঃ সঙ্করঃ । দোহদসম্বন্ধেণ সমাসস্য বাক্যস্য
ললিতিত্যাদ্যবিশেষণমাত্রেন পুনরাदानাৎ সমাসপুনরাহুততাপি দোষঃ । প্রকৃতে তনুমধ্য
ইতি বিশেষণপদেন বিশেষ্যনির্দেশাৎ নাশকস্য নাযিকাতাম্ কামভাবঃ সূতরাং প্রযুক্তঃ ।
বৃথা ইত্যত্র সুধা ইতি কেচিত্ পঠন্তি, অর্থস্তু সম এব, ব্রতং পৃথ্বী নাম ।

(খ) বচনাবকাশঃ অনयोঃ বাক্যাবসরে আবयोঃ বচনস্থাপনং ততপূর্বকং প্রবেষ্টম্
ইচ্ছামি, তথাহি অনयोঃ यादृशवाक्योक्तौ আবयोः किमपि वचनमुक्तमुपयुक्तं स्यात्
तदुपलक्ष्य प्रवेशं समाभिलाषः वर्तते इति भावः ।

(গ) এনাং পরিহাসয়িষ্যামি, পরিহাসোক্তিপরাং করোমি, তথাহি আবাসাদৌ
পরিহাসোক্তিমবলম্ব্য যদি প্রবিশ্যতঃ তদা ইয়মপি তদুত্তরবিধয়া পরিহাসোক্তির্মিব
করিষ্যতি তদতিরমণীয়ং স্যাৎ । তদেব ব্যাজীকৃত্য প্রবেশঃ কর্তব্যঃ অন্তর্য্যাবকাশ-
বিলম্বে ন ইতি ভাবঃ ।

রাজা । অগ্রে অশোক ! তুমি এই তনুমধ্যমার নুপুরববিশিষ্ট,
নবীনকমলসদৃশ কোমল চরণের আঘাতে সম্মানিত হইয়াও, যদি সদাই
মুকুলসম্পন্ন না হও, তাহা হইলে স্নন্দর-কানিজন-সাধারণের পাদ নিক্ষেপ-
রূপ দোহদ (অর্থাৎ তাড়না) বৃথা বহন করিতেছে । (১৭)

সখ্যে ! ইহাদের উভয়ের কথোপকথন শেষ হইলে, প্রবেশ করিতে
ইচ্ছা করি । (খ)

বিদুঃ । আসুন, মালবিকাকে পরিহাসকার্য্যে প্রযুক্ত করিব । (গ)

নিপু । ভট্টিনি ! ভট্টিনি ! ভট্টা এত পবিসদি । [ভট্টিনি !
ভট্টিনি ! ভট্টাণ্ড প্রবিশতি ।] (ঙ)

ইরা । এতং মম পদমং চিন্তিতং হিঅরণ । [এতন্মম প্রথমং
চিন্তিতং হৃদয়েন] । (চ)

বিদু । (উপৈত্য) হোটি ! যুক্তং গাম অত্ভোদি পিঅবঅস্সে
অসীঅো বাসপাএণ তাড়ইদং ? [ভবতি ! যুক্তং নাম অত্ভবতি প্রিয়-
বয়স্সে অশোকো বাসপাদেণ তাড়য়িতুম্ ?] (ছ)

(ঘ) ভট্টা ইতি রাজা বিদূষকয় প্রবেশং কুরুতঃ অশোকমণ্ডপে ইতি গৌপ ।

(ঙ) ভট্টিনি ! ভট্টিনি ! ইতি বিবৃতিঃ সম্ভ্রমে । অত্র অস্মিন অশোকমণ্ডপে, ভট্টা
রাজা প্রবিশতি, রাজঃ সালবিকাসমীপে প্রবেশস্য অনর্থকারিত্বসম্ভাবনয়া সম্ভ্রমঃ ।

(চ) মম হৃদয়েন অন্তঃকরণেণ এতৎ সালবিকায়ামনুরাগাতিরিকাত্ তৎসন্নিধান-
দিকং প্রথমম্ আদাবৈব রাজঃ দৌল্যবহে অদর্শনানন্তরমেব চিন্তিতম্ আশঙ্কিতম্ ।
নতু অচিন্তিতোপনতমিৎ যথা নূতনতয়া প্রতিপাদয়িতুমিচ্ছসি ইতি ভাবঃ ।

(ক) উপৈত্য সালবিকায়াঃ সমীপমুপস্থল্য, অত্রভবতি সাননয়ে প্রিয়বয়স্সে রাজনি
অগ্নিমিত্বে অত্র বর্তমানো সত্যত্বং । অথবা অত্র অস্মিন্ স্থানে ভবতি বর্তমানো
সত্যত্বং । বাসপাদেণ বাসচরণেণ অশোকঃ অশোকবচঃ তাড়য়িতুম্ আহুতং যুক্তম্
উচিতং নাম, অপি তু ন যুক্তমেব ইতি কাঙ্ক্ষা ব্যজ্যতে, তথাহি তব প্রিয়বয়স্সঃ অত্র
বর্তমানঃ, স এব চরণাঘাতমর্হতি নতু অয়মশোক ইতি কিসল্যার্থং কণ্ঠে প্রবর্তা
অসীতি ভাবঃ ।

[রাজা ও বিদূষকের অশোক-মণ্ডপে প্রবেশ] (ঘ)

নিপু । ভট্টিনি ! ভট্টিনি ! ভট্টা এখানে প্রবেশ করিতেছেন ! (ঙ)

ইরা । আমার হৃদয় প্রথমেই ইহা চিন্তা করিয়াছিল । (চ)

বিদু । (সমীপে সমাগত ইইরা) শ্রীতে ! পূজনীয় প্রিয় বয়স্স থাকিতে,
অশোককে বাসপাদে তাড়না করা কি উপযুক্ত ইইরাছে ? (ছ)

উমে । (সসম্ভ্রমম্) । অম্মো ভট্টা ! জেদু জেদু ভট্টা [অহো ভট্টা !
জয়তু জয়তু ভট্টা ।] (জ)

বিদু । বউলাবলিএ ! গিহীদত্থাএ তুএ অত্তভোদী ইরিসং
অবিণাঅং করন্তী কৌস য়া ণিবারিট্টা ? [বকুলাবলিকি ! গৃহীতার্থয়া
ত্বয়া অবভবতী ইদৃশমবিনয়ং কুর্বতী কেন ন নিবারিতা ?] । (ঞ্জ)

[মালবিকা ভয়ং রূপয়তি ।] (জ)

নিপু । ভট্টিণি ! পেব্ব, কিং পউত্তং অজ্জগোদমেণ ? [ভট্টিণি !
প্রেচস্ব, কিং প্রবচমার্থ্যগৌতমেণ ?] (ট)

(জ) উমে মালবিকাবকুলাবলিকি, সসম্ভ্রমং রাজাগমনাত্ সম্ভ্রমসহকারেণ,
অহো আশ্চর্য্যে, তথা ত্বচ্চ বিশম্ভালাপসময়ে রাজঃ সহসা আগমনকারণমপ্রাপ্য ইতি ।

(ঞ্জ) গৃহীতার্থয়া জ্ঞাততত্বয়া ত্বয়া অবভবতী মাননীয়া মালবিকা ইদৃশং নির্দোষ
বস্ত্রনি অশোকবচরূপে পাদপ্রহাররূপম্ অবিনয়ং বিনীতভাববিরুদ্ধং কৰ্ম্ম কুর্বতী কেন
হেতুনা ন নিবারিতা নিবর্তিতা, অথচ গৃহীতার্থয়া অগতরাজানুরাগয়া গৃহীততত-
সন্দেশয়া ইতি বা, ইদৃশম্ রাজানং রক্তং জনং পরিহায় অস্মিন্ পাদপ্রহাররূপম্ অবিনয়ম্
অন্যাত্ম্যকার্য্যে কুর্বতী, তথাহি অস্থা নিবারণং ত্বয়া কৰ্ত্তব্যমাসীদিতি ভাবো ধ্বন্যতে ।

(জ) মালবিকা বিদূষকবাক্যস্য গূঢ়ার্থমননুসন্ধ্যায় অশোকতরী পাদাঘাতেন
অন্যাত্ম্যকারিত্বদোষমেব আত্মনি সম্ভাব্য পরিজনোচিতং ভয়ং রূপয়তি অভিনয়তি,
“ভয়ং তাবত্ সেত্যাভিনিবিশতে সেবকজন” মিত্যাদিনিয়মাদিতি ভাবঃ ।

(ট) নিপুণিকা তু সার্থকাভিধানা বিদূষকবাক্যস্য গূঢ়ার্থমবধার্য্য বিদূষকস্য
অন্যাত্ম্যকারিত্বমিরাবল্যে নিবেদয়তি—ভট্টিণীত্যাदिना । আর্থ্যগৌতমেণ গৌতমাখ্যেণ

উভয়ে (সসম্ভ্রমে) অয়ে ভট্টা ! মহারাজের জয় হউক, জয় হউক । (ছ)
বিদু । বকুলাবলিকে ! তুমিত সমস্তই সবিশেষ জান । তবে কেন
মাননীয়া মালবিকাকে ঐদৃশ অবিনয়কার্য্য হইতে নিবৃত্ত কর নাই ? (ব)
[মালবিকার ভগ্নাভিনয় ।] (ঞ্জ)

ইরা । কং কবু বহুবন্থ অসহা জীবিস্দি ? [কথং খলু বহুবন্থং ন্যথা জীবিস্যতি ?] । (৩)

বকুলা । অজ্জ ! এসা দেবীএ ণিঅোঅং অণুচিট্টিদি । এদস্সি^১ অদিক্কে পরবদৌ ইঅং । পসীদদু মট্টা । (ইত্যাत्मনা সহৈনাং প্রণিপাতয়তি ।) [অর্থ্য ! এষা দেব্যা নিয়োগমনুতিষ্ঠতি । এতন্নিব্রতক্রমে পরবতীযং, প্রসীদতু মর্ত্তা] । (৬)

আর্যোণ বিদূষকেণ কিং কীড়শং কৰ্ম্ম অন্যাত্ম্যম্ ইত্যর্থঃ । প্রব্রতং প্রকান্তম্ ? এতেন বিদূষকপ্রবর্ত্তিতৈ কৰ্ম্মণি মহান্ বিহেসৌ ব্যজ্যতে ।

(৩) ব্রহ্মবন্থঃ নিকটব্রাহ্মণঃ “ব্রহ্মবন্থুরধিষ্ঠেপে” ইত্যমরঃ । অন্যথা ইষ্টয়া-
কাৰ্য্যকরণপ্রযোজকতামন্তরেণ ইত্যর্থঃ । কথং কেন প্রকারেণ জীবিস্যতি প্রাণান্
ধারয়িস্যতি, তথাহি অযং নিকটৌ জন এবম্ অন্যাত্ম্যকাৰ্য্যস্য সাহায্যং কুবাণ এব
রাজৌ মহান্তমর্থরাশি লব্ধ্বা জীবতি, তদভাবে অস্য জীবিকা এব ব্যাহতা স্যাৎ ইতি
এতেন রাজৌপি উপরি অকাৰ্য্যকারিতয়া হ সৌ ব্যজ্যতে ।

(৬) এষা মালবিকা দেব্যাঃ সহিষ্যাঃ ধারিণ্যাঃ নিয়োগম্ আদেশম্ অনুতিষ্ঠতি
আচরতি, অতো নায়া অব দৌষলীশৌপি ইতি ভাবঃ । যতঃ এতন্নিব্ প্রবর্ত্তিতৈ
অতিক্রমে পাদাঘাতরূপে লঙ্ঘনে ইযং মালবিকা পরবতৌ পরাধীনা, অতঃ অস্যাঃ অন্য-
প্রযোজ্যতয়া এতত্ কৰ্ম্মকরণাত্ দৌষস্য অবশ্যম্ভাবিলৈ প্রযোজিকায়া ধারিণ্যা এব স
দৌষ ইত্যभिপ্রায়ৌ ব্যক্ত্যঃ । মর্ত্তা স্বামী প্রসীদতু অনুগৃহং কৰোতু, ইতি বক্তৃত্বপন্থ
বক্তা, আत्मনা সহ এনাং মালবিকাং প্রণিপাতয়তি প্রণতাং কৰোতি, উমে রাজানং
প্রণমত ইত্যর্থঃ । দৌষচ্চালনাভিলাষেণেতি ভাবঃ ।

নিপু । ভট্টিনি ! অবলোকন করুন, আৰ্য্যগৌতম কি কৰিতে-
ছেন ? (৬)

ইরা । একুপ না কৰিলে, এই ব্রাহ্মণাধমের কিক্রমে জীবিকানিৰ্ব্বাহ
হইতে পারে ? (৬)

রাজা । যদ্যেবমনপরাধাসি । উত্তিষ্ঠ ভদ্রে ! [ইতি হস্তেন
মৃদ্বীলৈ নাসুত্যাপযতি ।] (ঙ)

বিদু । জুজ্জদি । দেবী এত্য মাণ্ডদম্বা । [যুজ্যতে । দেবী অব
মানয়িতব্যঃ ।] (ণ)

রাজা । (বিহ্বল্য ।)

কিসলয়মৃদাবিলাসিনি কঠিনে নিহিতস্য পাদপঙ্কজে ।

চরণস্য ন তে বাধা সম্ভ্রতি বামোৰ্ বামস্য ॥ ১৮ ॥

[অন্বয়ঃ । হে বিলাসিনি ! বামোৰ্ ! কঠিনে পাদপঙ্কজে নিহিতস্য কিসলয়মৃদো:
বামস্য তে চরণস্য সম্ভ্রতি ন বাধা । ১৮ ।]

(ঙ) যদি एवं ধারিण्या আদেশাদেব ইদৃশং কৰ্ম কৃতবন্ত্যসি নতু স্বত এব তদা
ইত্যর্থঃ । অনপরাধা অপরাধশূন্যা অসি, প্রযোজকস্য জনস্বৈব অব সাপরাধিত্বাদিতি
भावः । উত্তিষ্ঠ, অলম্ অপরাহস্যেব জনস্য প্রসাদনাহেতুপ্রণত্বপূন্যাসিন ইতি भावः ।
এনাং মালবিকাম্ উত্যাপযতি, অব প্রথমতঃ প্রণামপ্রবর্তিকাং বকুলাবলিকামনুত্যাপ্য
মালবিকায়াঃ সান্বনাপূর্বকমুত্যাপনেন রাজ্ঞঃ সুতরা কামभावो व्यज्यते ।

(ণ) যুজ্যতে, যুক্তমিদং যত্ দেব্যাদেশাত্ অনার্থ্যঃপি কর্ম্মণি প্রহত্বিরিতি । দেবী
মহিষী, অব অক্ষিন্ বিষয়ে মানয়িতব্য গৌরবেণ দ্রষ্টব্য, তদাदेशः अवश्य
মালয়িতব্য ইতি भावः ।

বকুলা । আৰ্য্য ! ইনি দেবী ধারিণীর নিম্নোগ পালনে প্রবৃত্ত হইয়াছেন ;
তাহার আদেশলজ্বনে ইহার ক্ষমতা নাই । অতএব ভর্তা প্রসন্ন হউন ।
[এই বলিয়া মালবিকাকে আপনার সঙ্গে লইয়া, রাজার উদ্দেশে
প্রণিপাত ।] (ড)

রাজা । যদি এইরূপই হয়, তাহা হইলে তোমার অপরাধ নাই ।
ভদ্রে ! উত্থান কর । (মালবিকাকে হস্তে ধরিয়া উত্থাপন) । (ঢ)

বিদু । এ বিষয়ে দেবী ধারিণীর সম্মান রক্ষা করা সর্ব্বথা উচিত । (ণ)

[मालविका लज्जा नाटयति] । (त)

इरा । अहो एवगीदकपहिअओ अज्जउत्तो । [अहो ! नवनीत-
कल्पहृदय आर्यपुत्रः !] । (थ)

१८ । अथ राजा शृङ्गारभावसुलभं परिहाससुररीकृत्य कोमलभावेन प्राह—
किसलयेत्यादि । हे विलासिनि विभ्रमयुक्ते ! हे वामोर मुन्दरोरुविशिष्टे ! सम्बोधन-
इयमेव राज्ञः शृङ्गारभावं व्यनक्ति । कठिने कठिनगात्रे पादपङ्क्तम्बे वृक्षस्तम्बे, निहितस्य
क्षिप्तस्य किसलयमृदोः पङ्क्तवत् कोमलस्य ते तव वामस्य चरणस्य पादस्य सम्प्रति
पादप्रहारानन्तरं बाधा व्यथा न कश्चिदिति नञा शिरश्चालनेन प्रत्यार्थः प्रत्याय्यते ।
किसलयमृदोरिति विशेषण वृक्षस्तम्बं चरणक्षेपात् व्यथायोग्यतास्थापनार्थम् । कठिन-
इत्यपि तत एव । किसलयमृदोरित्यत्र समासगता लुप्तोपमा, वामोर वामस्येति
छेकानुप्रासः ।—“गतिस्थानामनादोनां सुखनेवादिकर्षणम् । तात्कालिकान्तु
वैशिष्यं विलासः प्रियसङ्गजम्” इत्युक्तलक्षणः विलासः । शृङ्गारसुलभपरिहास-
परता चास्य गद्यात्मकेन विहस्येत्यनेनैव प्रतिपत्तव्या । किसलयमृदोरिति कठिन इति च
पदार्थयोः बाधां प्रति हेतुत्वप्रत्ययात् काव्यलिङ्गमिति अपि वदन्ति ।

(त) मालविका लज्जां शृङ्गारसञ्चारिभावं नाटयति अभिनयति, परिवारिकारूपे
आत्मनि राज्ञो योग्यतातिक्रमेण आदरस्य लाभात् । अथवा राज्ञि वत्तमानस्य
शृङ्गारस्य अनुकूलतया एव लज्जायाः प्रवृत्तिरिति ।

(थ) नवनीतं नवीकृतं, (ननी इति भाषाप्रसिद्धं) तत्कल्पं हृदयं मनः यस्य तथाभूतः
नवनीतं यथा अतिशयेन कोमलं तथैव आर्यपुत्रस्य हृदयमिति, मालविकायाः पादप-
ङ्क्तम्बे पादप्रहारात् तदीयपादे व्यथानुभवात् इति भावः । सीलुण्ठनीतिरेषा
इरावत्याः । “नवीनतं नवीकृतं” मित्यमरः

राजा । (हास्य करिशा) अग्नि विनासिनि ! ब्रह्मोरु ! तोगार
किसलयसदृश कोमल वामचरण कठिन तरुङ्गके आघात करिशा, बाधित
हईतेछे ना त ? । १८

[मालविकार लज्जाभिनय] । (उ)

মাল। বউলাবলিএ ! এহি । অণুচিড়িৎ স্তগো ণিঅশ্রো
 দেবীএ ণিবেদেহ্ন । [বকুলাবলিকৈ ! এহি । অনুষ্ঠিতমাत्मনো নিয়োগং দেয়ৈ
 নিবেদয়াব :] । (৮)

বকুলা । বিস্সবেহি ভট্টারং বিস্সজেহি ত্তি । [বিজ্ঞাপয় ভক্তাং
 বিসর্জয়েতি] । (৯)

রাজা । ভদ্রে ! যাস্যসি ? মম তাবদুত্পন্नावसरमर्थित्वं
 श्रूयताम् । (১০)

বকুলা । অবহিদা সূণাহি । আণবেদু ভট্টা । [অবহিতা শৃণু ।
 আজ্ঞাপয়তু ভক্তা ।] (১১)

(৮) মালবিকা লজ্জাবশাত্ত অধিকং কালম্ রাজসকাশে স্খাতুমশক্তা গমনীয়মাশ্চ
 প্রাহ—বকুলাবলিকৈ ইत्याদি । অনুষ্ঠিতং নিৰ্জ্বলিতম্ আत्मनঃ স্বস্থা : নিয়োগম্ আদেশম্
 আদিষ্টং বিষয়মিত্যর্থ : । দেবী ধারণ্যৈ নিবেদয়াব : , অত : ইদানীং গম্যতামিতি ভাব : ।

(৯) ভক্তাং স্বামিনং রাজানমিত্যর্থ : । বিজ্ঞাপয় বিসর্জয় গন্তুমাदिश इति, अन्यथा
 राज्ञः सम्भावनाया भङ्गप्रसङ्गादिति ভাব : ।

(১০) ভদ্রে, সাধুচরিত্বে ! যাস্যসি অবশ্যং গমিষ্যসি, উত্পন্ন : জাত : অবসরঃ
 अवकाशः योग्यकाल इत्यर्थः यस्य तथाभूतम्, अर्थित्वं याचकत्वं श्रूयताम् ।

(১১) অবহিতা সাবধানা, মনোযোগসহকারিণী ইত্যর্থ : । শৃণু ভক্তা কথ্যমানং
 वस्तु इति शेषः । अयमंशः मालविकां प्रति, परांशश्च राजानं प्रति उक्तिः, भक्तां
 महाराजः आज्ञापयतु कथयतु यत् वक्तव्यमिति शेषः ।

ইরা । আহা ! আৰ্ধ্যপুত্ৰেৰ হৃদয় নবনীতের জায় কি কোমল ! (৭)
 মালবিকা । বকুলাবলিকে ! আইস, দেবী মহিবীর নিয়োগ প্রতি
 পানিত হইয়াছে ; এখন যাইয়া তাঁহাকে নিবেদন করি । (৮)

বকুলা । ভর্তাকে, বিদায় প্রদান করুন বলিয়া, বিজ্ঞাপিত কর । (৯)

রাজা । ভদ্রে ! যাইবে, আমার অবসরসমুচিত প্রার্থনা শ্রবণ কর । (১০)

রাজা । ধৃতিপুষ্পময়মপি জনো বধ্নাতি ন তাদৃশং চিরাৎ প্রভৃতি ।

স্পর্শামৃতেন পূরয় দৌহদমস্বাপ্যনন্যরুচে: ॥ ১৫ ॥

[অন্বয়: । অয়ং জন: চিরাৎ প্রভৃতি ধৃতিপুষ্পম্ অপি তাদৃশং ন বধ্নাতি—
অনন্যরুচে: অস্য অপি দৌহদং স্পর্শামৃতেন পূরয় ।] ১৫

১৫। (সহস্রোপস্থল্য) । পূরেছি পূরেছি । অসীমকুসুমং য়া দংসেদি,
অস্ম' উণা য়া পুপ্ফদ্ব ফলদ্বজ্জীব । [পূরয় পূরয় । অশোক: কুসুমং ন
দর্শয়তি, অয়ং পুনর্ন পুষ্পাতি ফলন্যেব] । (ফ)

১৫। অথ রাজা প্রাক্ সংসূচিতং বক্তব্যমাহ—ধৃতীত্যাदिना । অয়মপি মল্লচরণ:
অপি জন: ন কেবলং অশোকবৃক্ষ এব ইত্যপিকারেণ সমুচ্চৈশ্বৰ্যম্ । চিরাৎ প্রভৃতি
বহুকালং যাবৎ ত্বচ্ছিন্তায়া হৃদয়ে প্রবেশানন্তরম্ ইতি ভাব: । তাদৃশং পূর্বসদৃশম্ অশোক-
বচনতুল্যমিতি বা ধৃতিপুষ্পং ধৈর্যরূপং কুসুমং ন বধ্নাতি ন ধারয়তি । তথাহি তব
প্রথমদর্শনাদারম্ভ মম চিত্তমেকান্ততঃ ধৈর্যশূন্যং জাতমিতি ভাব: । অত: স্পর্শামৃতেন
স্বীয়াঙ্গমস্পর্কারূপামৃতবর্ষণে, অনন্যরুচে: কেকিলং তথ্যেব অনুরক্তস্য অস্য মল্লচরণস্য
জনন্যাপি দৌহদম্ অভিলষ্য পূরয় নিষ্যাদয় । অত্র ধৃতৌ পুষ্পলারোপাত্ রূপকম্ ।
স্পর্শে চ অমৃতলারোপাত্ রূপকান্তরম্ । আত্মা জাতি: ।

(ফ) উপস্থল্য মালবিকায়া: সমীপে উপস্থায় পূরয় নিষ্যাদয় অস্য তবোপরি
অনুরক্তস্য রাজ: দৌহদম্ ইতি শিষ: । অশোক: অয়ম্ অশোকবৃক্ষ: কুসুমং পুষ্পং ন
দর্শয়তি পুষ্পবান্ ন ভবতীত্যর্থ:, কেনচিত্ প্রতিবন্ধকেন প্রতিবন্ধাদিতি ভাব: । পুন:
কিন্তু অয়ং রাজা ন পুষ্পাতি পুষ্পবান্ ন ভবতি কদাপীতি শিষ:, ফলন্যেব ফলং জনয়েত্যেব,
তথাহি অশোক: পুষ্পমাত্রেণ জট: দৌহদপূরণকারিণ্যো মোদং জনয়তি, অয়ন্তু পুষ্পং

বকুল। অবহিত হইয়া শ্রবণ কর । কি আঞ্জা হয়, বলুন । (প)

রাজা । এই অশোকই যে পুষ্প ধারণ করিতেছে না, এমন নহে ;
আমিও বহুকাল হইতে ধৈর্য ধারণ করিতে পারিতেছি না । বলিতে কি,
অত্র কাহাতেও আমার অভিলাস নাই । অতএব স্পর্শরূপ অমৃত প্রদান
করিয়া আমার অভিলাস পূরণ কর । (১৯)

[সবে ইরাবতী দৃষ্টা সম্ভ্রান্তাঃ ।] (ব)

রাজা । (অপবার্থ্য্য ।) বয়স্য ! কা প্রতিপত্তিরত্ব ? । (ম)

বিদুঃ । কিং অস্ব ? জঙ্ঘাবলং এব্ব সরণম্ । [কিমন্যত ? জঙ্ঘাবলমেব
শরণম্] । (ম)

ইরা । সাহু বউলাবলিএ ! সাহু তুএ উবক্কন্ত' । দাণি
করেছি সফলপ্ৰত্যয়ং অজ্জুত্ত' । [সাধু বকুলাবলিকে ! সাধু তথা
উপকান্তম্ । ইদানীং কুরু সফলপ্রার্থনমার্থ্য্যপুতম্] । (য)

বিনেব ফলনিষ্পাদনেন দৌহদদায়িনো মহদিষ্ট' সম্পাদয়তি, অতএব ইষ্টসাধকত্বজ্ঞানেন
তব এতস্য দৌহদপূরণে প্রৱর্ত্তিত্যুজ্যতে ইতি ভাবঃ । বক্কোক্তিরিত্যং মালবিকাং প্রতি
ইরাবত্যাঃ ।

(ব) সম্ভ্রান্তাঃ ভীতভীতাঃ জাতাঃ, ইরাবত্যাঃ অনভিমতবিষয়াচরণেন ক্রোধং গতায়াঃ
অনিষ্টসাধকত্ববিজ্ঞানেন ইত্যর্থঃ ।

(ম) অথ অস্মিন্ বিষয়ে ইষ্টশি দশাশক্তিপাতে ইত্যর্থঃ । কা প্রতিপত্তিঃ কিং কৰ্ত্তব্য'
কৰ্ত্তব্যনির্দ্ধারণং তথা কুরু যথা ইরাবতী শান্তভাবেন সূচা বা বিজ্ঞাপ্য শমগতাং
কৰ্ত্তুমর্হসীতি ভাবঃ ।

(ম) অন্যত্ বৃত্ত্যমাণাত্ অপরং কিং কৰ্ত্তব্যম্ অপি তু ন কিমপীতি শিষঃ । জঙ্ঘা-
বলং চরণশক্তিঃ এব শরণং রচাকরং, তথাহি যদি ইদানীম্ অস্মাত্ স্থানান্ সত্বর'
পলায়িতুমর্হসি তদেব রচা স্যাৎ, অন্যথা বিপদুপশমো দুষ্কার এব ইতি ভাবঃ ।

ইরা । (সহসা সমীপস্থ ইইয়া) পূরণ কর—পূরণ কর । অশোকবৃক্ষ
কুসুম প্রদর্শন করিতেছে না, কিন্তু রাজা পুষ্পবান্ না ইইয়া একবারে ফল
প্রসবই করিবেন । (ফ)

[ইরাবতীকে দেখিয়া সকলের সম্ভ্রম] । (ব)

রাজা । (অপবারণপূর্ব্বক) বয়স্য ! এখন কর্ত্তব্য কি ? (ভ)

বিদুঃ । কর্ত্তব্য আর কি আছে ? জঙ্ঘাবলই এখন একমাত্র অবলম্ব-
নীয় । (ম)

উমি । প্রসীদতু মন্দিণী । কাশ্রো অহ্নে মন্দিণী পণ্যপরি-
গাহস্য । (ইতি নিম্নান্তে) । [প্রসীদতু মন্দিণী । কে আবাং মনুঃ প্রণয়পরি-
গাহস্য] (১)

ইরা । অবিষ্মসনোয়া পুরিসা । অত্ৰণো বস্বণবস্বণং
পমাণীকরিঅ অক্বিত্তাএ বাহজগাগীদগহৌদচিত্তাএ হরিণীএ
বিঅ এদং ণ বিসাদং । [অবিষ্মসনোয়া: পুরুষা: । আত্মনো বস্বনবচনং
প্রমাণীকৃত্য আচিন্তয়া ব্যাধজনগৌতম্ভৌতচিন্তয়া হরিণ্যা ইব এতৎ ন বিজাতম্] । (ল)

(য) সাধু সর্দেব বস্তু উপকান্তম্ আরম্ভং বিপরীতলক্ষণয়া “উপকৃতং বহু তব
কিসুচ্যতে” ইत्याদিস্থলবৎ নিতান্তমসর্দেব ত্বয়া কর্তুমারম্ভমিতি ভাবঃ । ইদানীম্ উপ-
ক্রমানন্তরং বর্তমানি সময়ে আর্য্যপুত্রম্ অস্বত্স্বামিনং রাজানং সফলা ফলবতী প্রার্থনা
যাজ্ঞা यस্য তে কুরু, মালবিকয়া সহ আর্য্যপুত্রস্য সজ্জতি সমুত্পাদ্য তস্য
প্রার্থনাং সফলাং কুরু ইতি ভাবঃ ।

(১) মন্দিণী দেবী প্রসীদতু প্রসন্নো ভবতু কোপং জহৌহি ইত্যর্থঃ । মনুঃ স্বামিনঃ
অগ্নিমিত্রস্য প্রণয়পরিগাহস্য প্রেমধারণস্য সম্বন্ধে আবাং মালবিকা বকুলাবলিকা চ কে
অপি তু ন কে অপি অতিনিজ্জট ইত্যর্থঃ । তথাহি অগ্নিমিত্রস্য স্বামিনঃ প্রণয়পরিগাহৌ
ভবত্যমিত্র যুজ্যতে ন আবধোরতঃ আবধৌ রাজপ্রণয়শঙ্কাং নো কথ্যো: তচ্ছিন্তয়া কোপম্
মুচ্যে ইতি ভাবঃ ।

(ল) পুরুষা: পুমাংস: অবিষ্মসনোয়া: বিশ্বাসযোগ্যা:, তথাহি পুরুষা: সর্ব্ব এব
মৃগাষাঃ দূষিতা: অতএব পুরুষস্য রাজন: বিশ্বসনীয়তা নৈব তথাপি মুগ্ধয়া ময়া তব

ইরা । সাধু, বকুলাবলিকে ! উত্তম কার্য্য করিয়াছ । ইদানীং
কার্য্যপুত্রের প্রার্থনা সফল কর । (য)

উভয়ে । ভক্তিনি । প্রসন্ন হউন । ভর্তার প্রণয়পরিগ্রহের কোন-
মতেই আমরা যোগ্যপাত্রী নহি । [এই বলিয়া উভয়ের নিজস্ব] । (১)

বিদুঃ । (জনান্তিকম্) ভো ! পড়িবজ্জে হি কিংপি উত্তরং । কিং ণ
 ভণাৎ ‘উদকান্দমূলে বিবাহিৎ বিমহিৎ দেণ কুম্বীলেণ
 সন্নিচ্চেদো সিক্কিৎ দব্বং’ তি বত্তব্বং হোদি ? [ভো : ! প্রতিপদ্যস্ব
 কিমপ্যুত্তরম্ । কিং ন ভণতি ‘উদকান্দমূলে বিপথিকে বিমথিতেন কুম্বীলেণ সন্নিচ্চেদঃ
 শিচিতব্যঃ’ ইতি বক্তব্যং ভবতি ?] (ব)

বিশ্বাসঃ স্থাপিত ইতি মহতী অনবধানতা মে ইতি ভাবঃ । ননু কথং তথাপি বিশ্বাসঃ
 স্থাপিত ইत्याকাঙ্ক্ষ্যামাহ—আত্মন ইত্যাদি । আত্মনঃ স্বস্য । কর্মণি বশী । বচন-
 বচনং প্রতারণাবাক্যং প্রমাণীকৃত্য প্রমাণতয়া মত্বা আশ্রিত্য প্রতারিতয়া সমাক্ষেপ্তয়া বা
 ময়া ইতি শ্রেষ্টঃ । ব্যাধজনস্য শাকুনিকস্য গীতেন সঙ্গীতেন গৃহীতম্ আক্লষ্টং চিত্তং
 মানসং যন্ত্যাঃ তথা, ব্যাধাঃ হরিণোন্মাদং জনয়িতুং গীতং কুর্বন্তীতি ব্যবহারঃ । হরিণা
 কুরঙ্গা ইব এতৎ প্রতারণা ন বিজাতং বিদিতং, তথাহি যদি পূর্ব্বতোঃপি শঠস্যাস্য বাক্যে
 মিথ্যাভবমহীতং তদা কথমপি অব এতং বিশ্বাসং নাচরিষ্যম্ ইতি ভাবঃ । হেতুগর্ভ-
 বিশেষণমুখেন আকাঙ্ক্ষানিহতিঃ ক্রতা যস্যকারিণ তচ্ছাতিসুহৃৎ । অতঃ বিহার্যং
 যৎসৌ মাং মৃষেব আহ্বতবান্ এতৎ পূর্ব্বমহং নাবিদিষ্যম্ অতএব আগতান্মি অন্যথা
 কিমাগমনং কুৰ্য্যাম্ ইতি ভাবো বা উপমা বস্তুতঃ ।

(ব) জনান্তিকং তল্লক্ষণম উক্তপূর্ব্বম্ ! কিমপি যৎকিঞ্চিৎ যোগ্যমযোগ্যং বা উত্তরং
 প্রতিপদ্যস্ব ব্রহ্মি কৰ্ত্তব্যমুত্তরমেবাহ—কিমিত্যাदिनो, কিং কথং ন ভণতি ন কথয়তি
 ভবান্ বচ্যমাণমিতি শ্রেষ্টঃ । উদকান্দমূলে জলসমীপদেশে বিপথিকে পথিকশূন্যে জন-
 সম্ভবজ্জিহ্নে, এতৎ চৌর্য্যসৌকর্য্যায় বিশেষণম্ । বিমথিতেন কেনচিত্ দেবাদুপস্থায়
 অবরুদ্ধে ইত্যর্থঃ । কুম্বীলেণ চৌরেণ সন্নিচ্চেদঃ অবরোধকারিণঃ শরীরসমিস্থান-
 চ্চেদনং শিচিতব্যঃ अभ्यासेन योजयितव्यः इति उक्तं कथं वाक्यं वक्तव्यं भवति, एतद-

ইহা । পুরুষদিগকে বিশ্বাস করিতে নাই । শঠের প্রবঞ্চনাপূর্ণ বাক্যে
 বিশ্বাস করিবার প্রতারণা ইহা ছাড়া । ব্যাধসঙ্গীতমুখচিত্ত হরিণীর আশ্র-
 য়ে ইহার শঠতা পূর্বে বুঝিতে পারি নাই । (ব)

রাজা । সুন্দরি ! ন মে মালবিকয়া কচ্ছিদ্যঃ । ময়া ত্বং
চিরয়সীতি যথাকথচ্ছিদাভ্মা বিনোদিতঃ । (শ)

বচনরচনে তব নির্দোষতা ব্যবস্থাপ্যতে ইতি, তথাহি দ্রাবতী রাজা আহ্বতা বিহার-
কৃতি, বিহারস্থ গহনো যদি পূর্বমনুশীলিতো ন স্যাৎ তদা সুষ্টু আরচয়িতুং ন শক্যেত
অতএব মালবিকয়া তদনুশীলনকর্ম্য কেবলং দ্রাবত্যা এব সহ বিহারস্য সুব্যবস্থা-
সম্পাদনায় ইত্যেব বক্তব্যমিপ্রাথঃ । কৈশাচ্ছিতু মতে তেযাং সম্ভিচ্ছেদঃ ইত্যস্য গৃহসম্ভি-
কর্তনমিতি অর্থ এব য়েযান্ । প্রাণুক্রাধ্যাংমিপ্রাণুস্তু ইত্যং যথা নদীসমীপদেশে চৌরো যদি
কেনচিদবরুধ্যতে তদা স তদানীমাভ্মবাণং দুষ্করং মত্বা যথা ধর্তুঃ পুরুষস্য করসম্ভা-
দিকং ভিত্ত্বা পলায়তে তথৈবাধং যুগ্মাকমেতাৱতা দুব্ধাবহারেণ বিরক্তো জনান্তরং প্রণয়েন
‘আশ্রয়িতুমমিপ্রৈমি ইতি অপস্তুতপ্রশংসালঙ্কারঃ । “কুম্বীলঃ শালমীনে চ চৌরে শ্লোকাথ-
চৌরয়ো”রিতি মেদিনী ।

(শ) সুন্দরি ! সম্বোধনমিদং কুপিতায়া দ্রাবত্যাঃ প্রকথং বিজ্ঞাপ্য চিত্তনমনায়া ।
মালবিকয়া ত্বদাক্রোশবিষয়ীভূতয়া অনয়া মালবিকাস্যয়া পরিচারিকয়া কথিত
অর্থঃ কিমপি প্রযোজনং ন অসীতি শিষ্যঃ । ননু তন্ কিমিমামাশ্রিত্য রসিকতাং রচ-
য়সীত্যা কাঙ্ক্ষায়ামাহ—ময়েত্যাদি । ত্বং চিরয়সি কৃতসঙ্কেতাপি আগমনে বিলম্বং করোপি
ইতি হেতোঃ যথাকথচ্ছিতু স্বয়মুপস্থিতেন কেনচিত্ বিপৰ্যয়েণ মালবিকয়া সহ রসকথা-
প্রসঙ্গেন ইত্যর্থঃ । আভ্মা বিনোদিতঃ অন্তঃকরণসন্তোষঃ প্রারম্ভঃ অতএৱ নাহমি
মৃগা কোপং কৰ্ত্তুমিতি ভাবঃ ।

বিদুঃ । (জনান্তিকে) এক্ষণে বাহাউক কিছু একটা উত্তর প্রদান
করুন । দেখুন, ‘পথিকশৃণু জলসমীপে চৌরকে ধরিলে, সে বলিয়া থাকে,
এইরূপ স্থানে সন্ধিচ্ছেদ শিক্ষা করা কর্তব্য । এইজন্ত আমি এখানে সন্ধি
করিয়াছি, অপহরণেচ্ছায় করি নাই ।’ এইরূপ যুক্তিতেই কিছু বলা
উচিত । (ব)

রাজা । সুন্দরি ! মালবিকায় আমার কোনই প্রয়োজন নাই । তোমার

২২২। অবিস্মসনৌশ্রো সি। ময় য় বিস্মাদ্ ইরিসং
 বিনোদবত্য় অ' অজ্জউত্তেণ অবলচ্ছং ত্তি। অস্মহা দুক্খভাঙ্গণীএ
 এল্লং য় করৌশ্রদি। [অবিস্মসনৌশ্রোসি। ময়া ন বিজ্ঞাতস্ম ইদৃশং বিনোদ-
 বস্তুকস্ম আর্থ্যপুত্রেণোপলভ্যমিতি। অন্যথা দুঃখভাগিন্যা এতং ন ক্রিয়তে।] (৭)

বিদু। মা দাব তত্তভোদৌ দক্কিস্সস্স অবরোহং করেহি.
 সমীবদিট্টেণ দেবীএ পরিচারি ইত্থিআঅণেণ সংকহাবি জই
 বারীঅদি এত্থ তুমং এল্ল পমাণং। [মা তাবত ততমবতৌ দাচিণ্ণস্স
 উপরোধং কুরু, সমীপদৃষ্টেণ দেব্যাঃ পরিচারিস্ত্রীজনেণ সহায়্যাপি যদি বার্থ্যতে, অত-
 তমেব প্রমাণম্। (স)]

(৭) অবিস্মসনৌশ্রোঃ বিশ্বাসমানহঃ অস্মি তথাহি ত্বং যদেব বদস্মি তদেব অবিস্মাস-
 মতৌ ন ইদমপি চবনং বিশ্বাস্যমিতি ভাবঃ। ইদৃশং মালবিকারূপং বিনোদবস্তুকস্ম
 আমোদজনকং বস্তু আর্থ্যপুত্রেণ স্বামিনা ভবতা উপলভ্যং প্রাপ্তম্ ইতি ন ময়া বিজ্ঞাতস্ম
 অবগতং, তথাহি যদি এতদজ্ঞায' তদা কথমপি অত আগমনে অভিপ্ৰায়লেশমপি
 নাধারয়িষ্যমিতি ভাবঃ। ত্বয়া ইত্যনুজ্ঞাতা আর্থ্যপুত্রেণিতি বাদৌ রাজনি ইরাবত্যাঃ
 মহান্ধনাক্রোশং ব্যনক্তি। অন্যথা এতদ্বিষয়বিজ্ঞানে সত্যৌল্যঃ। দুঃখভাগিন্যা
 স্বানিজনাপরাগবিষয়তাসমুদ্যকষ্টশালিন্যা তজ্জনকদুরহৃষ্টজুস্তথা বা ময়া এবম্ অত
 গমনরূপম্ অকর্তব্যং বস্তু ন ক্রিয়তে সদাগমনেন ভবতৌ মনোরথপ্রতিবন্ধাদিতি ভাবঃ।

(স) সা তাবত, এবম্ আক্রোশং রাজনি ন পরিপুষাণ, কথলিখাহ—তদেত্যাदि।
 দাচিণ্ণস্স উদারপ্রণয়স্স দক্ষিণনাযকস্ববহারস্স বা 'অনেকমহিন্ধাসু সমরাগৌ দক্ষিণঃ

আসিতে বিনম্র দেখিয়া, আমি যে কোনরূপে আত্মাকে বিনোদিত করিতে-
 ছিলাম মাত্র। (শ)

ইহা। তোমাকে বিশ্বাস করিতে নাই। আর্থ্যপুত্র যে ইদৃশ বিনোদের
 সামগ্রী লাভ করিয়াছেন, তাহা আমি জানিতাম না। জানিলে দুঃখ
 ভাগিনী আমি এইরূপ করিতাম না। (ব)

২১। যং সংক্কাণাম হোদু, কিংচি অচ্চাণং আআসইস্সং ?

[ননু সঙ্কথা নাম্ ভবতু, কিমিতি আত্মানন্ আয়াসয়িষ্যামি ?] (ইতি কুটা প্রস্থিতা ।) (হ)

রাজা । (অনুসরন্) প্রসীদতু ভবতৌ । (চ)

কথিতঃ' ইতি দর্শণে । উপরোধ' প্রতিবন্ধকতাং সাক্ষরু, তথাহি অয়মসৌ রাজা দল্লিগ-
নাথকঃ সর্বাসু প্রিয়াসু সমঃ, অতএব ত্বয়ীষ দেব্যা ধারিণ্যামপি অস্ব মহান্ প্রণয়ঃ
সম্ভাব্যতৈ, ততএব তত্পরিচারিকয়া অনয়া সালবিকয়া সহ অস্ব আলাপে নাক্সি দোষ
ইতি তাৎপর্যম্ । সনৌপহৃষ্টেন সহসা সনৌপে উপস্থিতেন, অনেন দোষণজ্ঞা নিরাক্লতা
দেব্যাঃ ধারিণ্যাঃ পরিচারিক্সৌজনেন পরিচারিক্সাজনেন অনেন সালবিকারূপেণ ইত্যর্থঃ ।
যদি সঙ্কথাপি সম্ভাষণমপি বাধ্যতৈ দোষণজ্ঞয়া প্রতিবध्यতৈ তদা অব অস্মিন্ বারণ-
বিষয় ত্বমেব প্রমাণং দোষাদোষবিচারে সমর্থ্য অস্মি, তথাহি এতন্ ত্বয়া সূতগামেব ন
কর্ণম্ব্যং, তেন রাজঃ ঐদার্য্যগুণব্যাঘাত এব ক্লতৌ ভবেদিতি ভাবঃ ।

(হ) ননু সম্বোধনে, সঙ্কথা সম্ভাষণং ভবতু অবাধ' প্রসরতু নাম্সি তব সম
কৌসপি প্রতিবন্ধ ইত্যর্থঃ । "উল্লাপঃ কাকু বাগম্ব্যোক্তিঃ সল্লাপসঙ্কথা" ইতি
হেমচন্দ্রঃ । কিমিতি কেন হেতুনা আত্মানন্ স্বন্ অন্তরং বা আয়াসয়িষ্যামি ক্লেশয়িষ্যামি,
তথাহি অব অবস্থানেন সালবিকয়া সহ রাজৌ ব্যবহারবৈজাত্যং জানত্যা সম অন্তরে
সুখান্ ক্লেশ এব ভাবৌ, ভবিতা চ রাজৌ সনৌরথসঙ্কীৰ্ণঃ, তদেধাৎ প্রতিষ্ঠে ইতি ভাবঃ ।
কুটা কুপিতা অসৌ প্রস্থিতা প্রস্তাভুসুপকান্তা, আদিকর্ম্মণি ক্রপ্রত্যয়ঃ ।

বিদু। মহারাজ আপনাদের সকলেরই প্রতি সন্মান অতুল। আপনি
তাহার ব্যাঘাত করিবেন না। আপনি যদি সনৌপদৃষ্ট দেবীর পরিচারিকা
স্ট্রীজনের সহিত কথোপকথনেরও প্রতিবেদ করেন, তাহা হইলে আপনিই
এই বারণজ্ঞ দোষাদোষ বুঝিতে পারিবেন । (স)

ইরা । আচ্ছা, কথোপকথন হউক । কিজ্ঞত আত্মাকে ক্লিষ্ট করিব ?
[এই বলিয়া সরোষে প্রস্থান] । (হ)

[ইরাবতী রসনামুন্দানিতচরণা ব্রজল্যেব ।] (ক)

রাজা । সুন্দরি ! ন শোমতে প্রণয়িনি জনে নিরপেक्षতা । (খ)

ইরা । শঠ ! অবিস্মসণীশ্রো সি । [শঠ ! অবিশ্বসনীয়োঽসি ।] (গ)

রাজা । শঠ ইতি ময়ি তাবদস্তু তে

পরিচয়বত্ববধীরণা প্রিয়ে ।

চরণপতিতয়া ন চণ্ডি তাং

বিস্মজসি মেখলয়াপি য়াচিতা ॥২০॥

[অর্থঃ । প্রিয়ে ! পরিচয়বতি ময়ি তাবৎ শঠ ইতি তে অবধীরণা অস্ত, চণ্ডি ! চরণপতিতয়া মেখলয়া অপি য়াচিতা তাং ন বিস্মজসি । ২০]

(খ) অনুরনু অনুগচ্ছনু প্রস্থিতানিরাবতীমিতি শিষ্যঃ । প্রসীদতু প্রসন্নো ভবতু মনোমালিন্যং বিহায় পূর্ব্ববৎ ময়ি বর্त्নস্ব ইতি ভাবঃ ।

(ক) রসনয়া মেখলয়া সন্দানিতৌ বহুৈ চরণৌ যস্মাঃ তথাভূতা, ব্রজল্যেব ন রাজানুরোধাত তব অতিষ্ঠদিতি এবশব্দব্যবচ্ছেদ্যম্ ।

(খ) সুন্দরি ! অতাপি পূর্ব্ববৎসম্বোধনপদপ্রয়োগতাত্পর্য্যমবসেয়ম্ । প্রণয়িনি ত্বদ্বিষয়কপ্রেমযুক্তে অনুরক্তে জনে মণ্ডিতার্থঃ । নিরপেक्षতা উপেক্ষা ন শোমতে ন যুক্তা প্রতিভাতি, তথাহি ত্বং যথা মাং ত্বয়ি অনুরক্তং মন্যসে নাহং তথা, তত্কিন্ধি নিষ্কারণং মাং পরিহরসীতি ভাবঃ ।

(গ) শঠ প্রতারক ! অবিশ্বসনীয়ঃ অসি তব সর্ব্বেষাং কথা প্রতারণাভিপ্রায়েণ প্রযুক্তা অতস্বং যথা ময়ি প্রণয়ং জ্ঞাপয়সি স ন তথা, অতএব মন্যাপি উপেক্ষা শোমতে এব ইতি ভাবঃ ।

রাজা । (অনুসরণ করিয়া) প্রসন্ন হও । (ক্ষ)

[ইরাবতীর মেখলাবদ্ধ চরণে প্রশ্রুতি] । (ক)

রাজা । সুন্দরি ! প্রণয়িনী জনে উপেক্ষা শোভা পায় না । (খ)

ইরা । শঠ ! তোমাকে আর বিশ্বাস হয় না । (গ)

ইরা । ইমং বি হৃদাশা তুমং এব্ব অণুসরদি । [ইয়মপি হৃতাশা
ত্বমেবানুসরতি ।] (ইতি রসনামাদায় রাজানং তাড়য়িতুমিচ্ছতি) । (ঘ)

রাজা । বয়স্য ! এষা ইরাবতী ।—(ঙ)

২০ । অথ রসলাপমুখেন প্রতিষেড়ং বচনং প্রযুক্তং—শট্যেত্যাদি । হে প্রিয়ে ! পরিচয়-
বতি অতিশয়েন পরিচিত ! “ভূমনিন্দাপ্রশংসাসু” ইত্যাদ্যনুশাসনাৎ ভূমার্থে বন্তুঃ, ময়ি
শটঃ প্রতারক ইতি হেতোঃ তৈ তব অবধীরণা অবজ্ঞা অস্তু, তথাহি ময়ি সত্যপি অব-
ধীরণাভাবপ্রযোজকে পরিচয়ে শটত্বমেব তদ্বিঘটকমস্তু ইতি কথ্যম্ভূতং যুক্তম্ ইতি ভাবঃ,
কিন্তু হে চণ্ডি ! ক্রোধনশীল ! চরণপতিতয়া পদলগ্নয়া মেখলয়া রসনয়া যাচিতা
অব অবস্থানায় প্রার্থিতাপি তাং চরণপতিতাং মেখলাং বিসৃজ্যসি নিরাকরোষি তস্যা
উপরোধমপি ন মানয়সি ইত্যর্থঃ । তথাহি তস্যা উপরোধগণনে নাস্তি কোঃপি হেতুঃ
তদস্যা এব উপরোধং গণয়িত্বা গমনাদবিরতা ভবতি ভাবঃ । অব মেখলায়াশ্চরণ-
পতনেন যাচকরূপে কারণে সত্যপি তৎকার্য্যস্য উপরোধগণনস্য অभावনিবন্ধাত
বিশেষোক্তিঃ । হতমপরবক্তং নাম ।

(ঘ) ইয়মপি ময়া চিরং গৃহীতা এষাপি হৃতাশা খলস্বভাৱা, অথবা হৃতা-
বিনাশিতা বিনাশোন্মুখী কৃতা ইত্যর্থঃ । আশা অমিলাপঃ মম গমনবিষয়ক ইত্যর্থঃ ।
ময়া তথাভূতা মম অমিলপিতে গমনে প্রতিবন্ধিকা ইত্যর্থঃ । ত্বমেব অনুসরতি তব
এব অনুবর্তনং করোতি, ত্বদনুকূলমেব মাং প্রবর্তয়িতুং চেষ্টতি ইত্যর্থঃ । অতএব অহমসিমাং
বিসৃজ্যামি ইতি ভাবঃ । রসনাং মেখলাম্ আদায় গৃহীত্বা, তাড়য়িতুং প্রহর্যুমিচ্ছতি
তয়া রসনয়া ইতি শিষঃ ।

রাজা । প্রিয়ে ! আমাকে তুমি বিশেষরূপে জান, অতএব শঠ বলিয়া
তিরস্কার কর ! কিন্তু হে কোপনে ! এই যে মেখলাদাম চরণপতিত হইয়া
বাঁচকা করিতেছে, তাহাকে কিজন্ম তিরস্কৃত করিতেছ ? (২০)

ইরা । এই হৃতাশাও তোমারই অনুসরণ করিতেছে । [মেখলাগ্রহণ-
পূর্বক রাজাকে গ্রহণ করিতে উত্তত] । (ঘ)

बाष्पासारा हेमकाञ्चीगुणेन

श्रीणीविम्बादप्युपेक्षाच्यतेन ।

चण्डी चण्डं हन्तुमभ्युद्यता मां

विद्युद्दाम्ना मेघराजौव विन्ध्यम् ॥ २१ ॥

[अन्वयः । मेघराजौ विद्युद्दाम्ना विन्ध्यम् इव बाष्पासारा चण्डी श्रीणीविम्बात् अपि उपेक्षाच्यतेन हेमकाञ्चीगुणेन मां चण्डं हन्तुम् अभ्युद्यता ॥ २१] ।

(छ) “एषा इरावती” अस्य भागस्य द्यौकस्थेन अभ्युद्यता इत्यनेन कर्तृतया अन्वयः ।

२१ । उपक्रान्तमेवाह—वाप्येत्यादिना । मेघराजौ जलधरमाला विद्युद्दाम्ना विद्युद्मालया विन्ध्यं विन्ध्यपर्वतमिव वाष्पाः नयनाश्रूणि आसारा धारासम्पाता इव यस्याः तथाभूता धाराकारिण वाष्पराशिं सुञ्चन्ती वाष्पाणाम् आसारः विस्तारः तद्वती अस्यर्थे अप्रत्यय इति वा, चण्डी क्रीधनस्वभावा एषा इरावतीति गदास्थमतिवान्तेति । श्रीणीविम्बात् नितम्बस्थलात् उपेक्षाच्युतेन विह्वलतासमुत्पादात् असावधानतया च्युतेन खलितेन अपि हेमकाञ्चीगुणेन स्वर्णमयमेखलारज्ज्वा मां चण्डम् अतिकठोरं हन्तुं ताडयितुम् अभ्युद्यता उद्युक्ता जाता इति शेषः । अपिशब्दाभिप्रायस्तु—यद्यपि इयं काञ्ची स्वस्य असावधानतया खलिता तथापि अस्याः मदनुवर्तितां सम्भाव्य मदुपरि एतत्तेषां इयम् उद्युक्ता, अहो विह्वलतातिरेक इति ! अतः चण्डी चण्डमिति सकृन्त्यञ्जनसङ्घस्य अनेकधा साम्यात् क्लेकानुप्रासः । चतुर्थपादे उपमा, बाष्पासारा इत्यस्य समासान्तर्गतेपमार्थव्यत्ययेन श्लेषश्च । चण्डीत्यस्य हननोदने हेतुपरतया काव्यलिङ्गमित्यभिजाताः । आहन्तुमित्यर्थे हन्तुमित्यस्य प्रयोगादमङ्गलप्रतीत्या अश्लीलतादोषः । स च “चण्डाहन्तुं चण्डमभ्युद्यता मां” मित्यादिप्रकारेण समाधेयः । मेघराजौ हन्त्येव नतु अभ्युद्यता इति उपमागतभग्नप्रक्रमत्वम् । शालिनी हन्तम् ।

राजा । वन्नया ! एहे इरावती ।—(७)

इति नितम्ब इहेते उपेक्षावशे अनित्यवर्णकाञ्ची द्वारा आगतके प्रवेश

১২১। কিং মং এষ্ম ভূয়ো বি অৱরদ্ধং করেসি ? [কিং মামিৱ ভূয়োঃপি অপরাহ্ণাং করোষি ?] (চ)

রাজা । (সরসনং হস্তমবলম্বয়তি ।) (ছ)

অপরাধিনি ময়ি দণ্ডং সংহরসি কিসুদ্যতং কুটিলকেশি ।

বর্জয়সি বিলসিতং ত্বং দাসজনায়াত্ কুপ্যসি চ ॥২২॥

[অন্বয়ঃ । কুটিলকেশি ! ত্বম্ অপরাধিনি ময়ি কিসুদ্যতং দণ্ডং সংহরসি বিলসিতং বর্জয়সি দাসজনায়া অৱ কুপ্যসি চ । ২২ ।]

(চ) কিং কথং ভূয়ঃ পুনরপি, এতচ্চ রাজা প্রাপুপচ্চিপ্রম্ 'অৱধীরণারূপম্ অপরাধং সমুচ্চিনোতি । মামিৱ অপরাহ্ণাং সাপরাধাং করোষি "চণ্ডো চণ্ডং হনুৱমম্ভুদ্যতা মা" মিতি বাদেৱ মথ্যেৱ অপরাধম্ আরোপয়সি, তথাহি ৱৱতো ৱচনেৱ মম কোপস্য অনর্থতা, হনুৱমিত্যনেন অমঙ্গলকারিত্বচ্চ ৱ্যজ্যতে, স চ মম অপরাধ ইতি প্রতিভাতি, ৱস্তুতো নেদমন্যাত্ ময়া কিসপি কৃতং যেন অন্যাৱ্যতামারোপ্য মম সাপরাধতাং স্থাপয়িতুং প্রৱৰ্ত্তসি ইতি ভাৱঃ ।

(ছ) সরসনং মেখলাযুক্তং হস্তম্ ৱরাৱত্যাঃ ইতি শিষঃ । অৱলম্বতে ধারয়তি, যথা ন প্রতিষ্ঠতে অনুৱীতা চ ৱৱতি ইতি ভাৱঃ ।

২২ । অনুৱয়ৱাচমেৱ প্রযুক্তে—অপরাধিনীৱ্যাদিনা । হি কুটিলকেশি ! কুটিল-কুন্তলশোভনে ! অস্বাৱ্যম্ভাৱঃ—যত্ ৱহিৱেৱ ত্বং কুটিলতাং প্রকাশয়সি নতু অম্ভ্যন্তরেঃপি ইতি । অপরাধিনি অপরাধিতয়া নিহ্নারিতি ইত্য়র্থঃ । নতু সাপরাধি পূর্ৱাপৱাক্ষ-সামন্তস্যমঙ্গপ্রসন্নাত্ । ময়ি উদ্যতং কর্ণুমাযোজিতং দণ্ডং মেখলাপ্রহাররূপাং শাস্তিং

করিতে উচ্চত হইয়াছেন । দেখিলে বোধ হয়, মেঘমালা যেন বিছাদাম-সহায়ে বিক্ষাগিরিকে গ্রহাৱ করিৱার উপক্রম করিয়াছে । ঐ দেখ—ইনি নেত্রনীৱরূপ জনধারা বর্ষণ করিতেছেন । (২১)

ইরা । কি, আমাকে পুনরাৱ অপরাধিনী করিতেছ ? (চ)

রাজা । (মেখলাযুক্ত হস্ত ধারণ করিয়া ।) (ছ)

নুনমিদমনুজ্ঞাতম্ । (ইতি পাদযোঃ পততি ।) (জ)

২২১। য় কলু ইমে মালবিকায়া চরণা, জা দে হরিসদৌহলং
পূরয়স্সন্তি । [ন খল্বিমৌ মালবিকায়াচরণৌ, যৌ তে হর্ষদৌহদং পূরয়িষ্যতঃ] ।
(ইতি নিষ্ক্রান্তা সচেষ্টী ।) (ক)

কিং কথং সংহরসি উপসংহৃতং করোষি, তথাহি যৌ যেন অপরাধিতয়া নিষীদ্যতে স সতি
সামর্থ্যে তেন দণ্ড্যতে ইতি নিয়মঃ, ত্বং তদ্বিপরীতং কথং করোষি ইতি ভাবঃ । এতেন
২২২। ইরাবত্যা আধিপত্যম্ আত্মনি প্রকটয়্য চিত্তপ্রসাদঃ অনুকূলিতঃ ভবতি । অত্র অক্ষিন্
প্রকল্পে বিলসিতং বিলাসং কৌতুকসিদ্ধার্থঃ । বর্জয়সি বর্জিতং নয়সি, অথবা বিলসিতম্
ইদৃশদশায়ামপি সখি আনুকূল্যবুদ্ধ্যা বিধমং বর্জয়সি ইতি দাসজনায় অধীনজনায়
মদ্যং কুপ্যসি ক্রোধং বহসি চ, কৌপ্যধাতুযোগে চতুর্থী । কৌপ্যেপি বিলাসবর্জনমিতি
মহদাশ্চর্যম্ উপাদায়সি ইতি ভাবঃ । অত্র বিলাসবর্জনকৌপকারণরূপযোঃ ক্রিয়योঃ
যোগপদ্যাত্ ক্রিয়াসমুচ্চয়ঃ অলঙ্কারঃ । আত্মা জাতিঃ ।

জ) ইদং মম অপরাধমার্জনং, সখি আনুকূল্যং বা নুনং নিশ্চিতম্ অনুজ্ঞাতম্ অনু-
মোদিতং ভবত্যা ইতি শিষ্যঃ । তথাহি উদ্যতস্তাপি দণ্ডস্য সংহরণদর্শনেন এতদনুমীযতে
ইতি ভাবঃ ।

(ক) ইমৌ ত্বয়া পতনাদিকরণত্বেন লল্যৌ ক্রতৌ এতৌ দৃশ্যমানৌ চরণৌ পাদৌ ন
মালবিকায়াঃ মালবিকাসম্বন্ধিনৌ ভবত ইতি শিষ্যঃ । যৌ চরণৌ তে তব হর্ষদৌহদং
প্রমোদরূপফলবিষয়কং মনোরথং হর্ষজনকং বস্তু বা পূরয়িষ্যতঃ সফলীকরিষ্যতঃ । পদে
রচয়িষ্যতঃ । সচেষ্টৌ পরিচারিকাসহিতা ।

অগ্নি কুটিল-কুন্তলে ! আমাকে অপরাধী বলিয়া স্থির করিয়াছ । তজ্জন্তু
আমার প্রতি সমুত্তত মেথলাপ্রহার-দণ্ড উপসংহার করিতেছ কেন ?
ইহাতে ত বিলাসবিশেষই বর্জিত করিতেছ । অথচ মাদৃশ অধীন জনের
প্রতি কুপিতাও হইয়াছ ॥২২॥

নিশ্চয়ই এক্ষণে আমার অপরাধ-ক্ষমার আবেদন অনুমোদন করিয়াছ ।
(এই বলিয়া পদদ্বয়ে পতন ।) (জ)

বিদু। উদেহি, অকিটপ্পসাডোসি । [উত্তিহ অকৃতপ্পসাডোসি ।] (জ)

রাজা। (উত্থায় দ্রাবতীমপশ্যন্ ।) কথং গতেইব প্রিয়া ? (ট)

বিদু। বঅস্স ! দিট্টিআ ইমস্স অবিণঅস্স অপ্পসম্মা গদা
এসা। তা অল্লে সিগ্ধং অবক্কমাম। জাব অঙ্গারঅো রাসিং
বিঅ অণুবক্কং পড়িগমণং ণ করেদি। [বদ্যস্ব ! দিষ্ট্যা অনেন অবিণয়েন
অপ্সন্নো গতা এষা। তদ্যং শীঘ্রমপক্কমামঃ। যাবদঙ্গারকো রাশিমিব অনুবক্কং
প্রতিগমনং ন কৰোতি।) (ড)

(জ) উত্তিহ ভূমিতলাদিত্তি শিষ্যঃ। ন কৃতঃ প্রসাদঃ যস্মিন্ তথাভূতঃ। তথাহি
কথম্ অনুগহলাভায় যতসে ন খলু দ্রাবতী ত্বয়ি অনুগৃহং কৃতবতী, পরন্তু প্রস্থিতা
এব ইতি ভাবঃ।

(ট) প্রিয়া দ্রাবতী গতা এব প্রস্থিতা এব নতু মদনরোধমপেক্ষমাণা স্থিতা ইতি
এবশব্দব্যবচ্ছেষম্। কথং প্রত্নে সম্ভাবনায়াং বা।

(ড) অনেন অনুষ্ঠিতপূৰ্বেণ অবিণয়েন মালবিকামায়িত্ব্য দোহদপূরণপ্রার্থনাদি-
রূপেণ কৃত্যবহারেণ অপ্সন্নো অসন্তুষ্টা এষা দ্রাবতী দিষ্ট্যা ভাগ্যবশাদেব তবৈতি
শিষ্যঃ। গতা অস্মাত্ স্থানাৎ অপক্কান্তা। তথাহি তস্যা যদিহঃ প্রস্থানং তত্ মজ্জলায়
এব তৈ পথ্যকল্যপ্ত, অন্যথা তস্যা অব স্থিতিঃ অন্যস্মৈ বা কস্মৈচিত্ মহতে অনর্থাৎ
অকল্যপ্তত্ব ইদানীন্তু নিব্বাধমেব বস্তুত্ পারয়েথা ইতি ভাবঃ। তত্ তস্মাত্ বয়ং
আবামিতি যাবত্, শীঘ্রং কালবিলম্বমকৃত্বা এব অপক্কমামঃ অপ্সরামঃ ‘অস্মদা ইত্যথ’
ইতি বহুবচনম্। অন্যথা পরতঃ সা আগত্য বা অনিষ্টান্তরঙ্গপদাদেয়ত্। যাবত্

ইরা। ইহা মালবিকার চরণ নহে, তোমার আনন্দজনক অভিনায়
পূরণ করিবে। (এই বলিয়া চোটার সহিত নিজগমন।) (ঝ)

বিদু। উত্থান করুন। আপনি উহাকে প্রসন্ন করিতে পারি-
লেন না। (ঞ)

রাজা। (উত্থানপূর্বক ইরাবতীকে দেখিতে না পাইয়া) তবে কি
প্রিয়া নিশ্চয়ই গমন করিয়াছেন ? (ট)

রাজা । অহো ! মদনস্য বৈষম্যম্ ! (ঙ)

মন্যে প্রিয়াহৃতমনাস্তস্যাঃ প্রণিপাতলঙ্ঘনং সেবাম্ ।

এবং হি প্রণয়বতী সা শক্যমুপেচ্চিতুং কুপিতা ॥ ২২ ॥

[অন্বয়ঃ । প্রিয়াহৃতমনাঃ তস্যাঃ প্রণিপাতলঙ্ঘনং সেবাং মন্যে এবং সা কুপিতা প্রণয়বতী উপেচ্চিতুং নহি শক্যম্ । ২২ ।]

যতকালান্তরে অঙ্গারকঃ সঙ্কলয়হঃ রাশিং মৈষাদীনামন্যতমম্ ইব অনুবক্রং কুটিল-
 ভাবেন প্রতিগমনং প্রতিকূলগতিং ন কৰোতি নাশ্রয়তি । তথাহি যথা সঙ্কলয়হো বক্র-
 ভাবমাশ্রিত্য রাশিবিশেষং গচ্ছন্ত মহদনিষ্টমুপাদয়তি তথা ইয়মপি বক্রা সতী
 ধারিণীপ্রভৃতিষু প্রকৃতং হৃতং নিবেদ্য যথা শ্রবণাগত্য প্রমাণেন তব সাপরাধতানিশ্চয়ং ন
 কৰ্ত্তুমর্হতি তথা কৰ্ত্তব্যমিতি ভাবঃ । উপমালঙ্কারঃ । ‘ইমস্য অবিনয়স্য’ ইত্যব-
 ত্তীয়ার্থে বিদূষকপ্রাকৃতভাষায়াং ষষ্ঠী প্রযুজ্যতে । অনুশাসনঞ্চ “ষষ্ঠী প্রায়েণ” ইতি ।
 অনুবক্রমিত্যব অনুশব্দং পৃথক্কৃত্য রাশিমিতি দ্বিতীযোপপাদনং সাধু ।

(৩) অহো আশ্চর্য্যে, মদনস্য কামস্য বৈষম্যং বিষমভাবঃ ।

২২ । মদনবৈষম্যমেব প্রতিপাদয়তি—মন্যে ইत्यादिना । প্রিয়য়া প্রিয়তময়া মাল-
 বিকয়া হৃতম্ আশ্রয়চৌক্যতং মনঃ অন্তঃকরণং যস্য তথাভূতঃ মালবিকায়ামতিমাত্রমাসক্ত-
 হৃদয়ঃ অহমিত্যর্থঃ । তস্যাঃ ইরাবত্যাঃ প্রণয়িন্যা অপি প্রণিপাতলঙ্ঘনং পাদপতন-
 রূপানুশযুক্তং ক্রমং সেবাম্ আনুকূল্যবিধানমেব মন্যে সম্ভাবয়ামি । তথাহি ময়ি চরণ-
 পতনং সতি যত্ সা মাসুপেত্য শ্রবণং গতা তত্ অবশ্যং মম অনভিমতিযোগ্যম্
 অপমানকরঞ্চ, তথাপি তত্প্রস্থানেনৈব মালবিকাবিলাসভোগস্য সৌকর্য্যবোধাত্
 তদতিমাত্রানভিমতমেব জানামি ইতি ভাবঃ । অর্থান্তরমপি শ্রবণং এবং সম্ভবতি—যথা

বিদু । বয়স্তু ! ভাগ্যবশতই এই অবিনয়ব্যবহারে অসন্তুষ্টা হইয়া
 ইনি এস্থান হইতে প্রস্থান করিলেন । অতএব বক্রতাপ্রাপ্ত মঙ্গল-গ্রহের
 রাশিস্তরগমনের ন্যায় তাঁহার পুনরাগমনের পূর্বেই আনরা সত্তর এস্থান
 হইতে প্রস্থান করি ।

রাজা । অহো ! কামের কি বিষম ব্যবহার ! (ঙ)

[ইতি নিষ্কান্তঃ সহ বয়সেন ।] (৬)

ইতি তৃতীয়োঃ ২

প্রিয়য়া ইরাবত্যা হং পূর্বম্ আকৃতং মনঃ यस্য তথাভূতঃ ইতঃ পূর্বং তব সুতরাসাসক্তঃ
অপি প্রণিপাতলঙ্ঘনং সেবাং মন্যে । পরে তু তদাসক্তমনস্কালমেব অপমানস্য সেবালগ্নে
প্রযোজকং ব্যাচচতে । एवम् অতিমাত্রং প্রণয়বতী প্রমশালিনী সা ইরাবতী কুপিতা
জাতক্রোধা ক্রোধেন কৃতমত্প্রণিপাতলঙ্ঘনা ইত্যর্থঃ । অপেচিতুং পরিহাতুং শক্যম্, শকীরব
ধাত্বর্থমাত্রকর্মকালস্বীকারাত “শক্যমরবিন্দসুরমিত্ব” মিত্যাদিবত্ সামান্যতী বা ক্রীত-
বত্ম । তথাহি যদি ইরাবতী কুপিতা কৃতমত্প্রণিপাতলঙ্ঘনা চ নাভবিষ্যত্ তদা কস্মিন
দোষং ব্যাজীকৃত্য ইমাং পরিহায মালবিকায়ামাসক্তোঃ ভবিষ্যম্, ইদানীং তু কুপিতয়া তয়া
স্বতঃসঙ্গতয়ে নোপস্থাতব্যমিতি সুকারমেব মালবিকাসঙ্কতিসাধকোপায়পরিচিন্তনাদিক-
নপি ইতি ভাবঃ । অত্ প্রতিকূলস্য প্রণিপাতলঙ্ঘনস্য অনুকূলতয়া পরিণমনাত্ অনু-
কূললঙ্কারঃ । ‘এবং প্রণয়বতী সা নহি শক্য’মিতি কচিৎ পাঠঃ । অত্ নিপুণবীচণে
অর্থান্তরমপ্যপতিষ্ঠতে, তচ্চ বিস্মৃতিভয়াত্ ত্যক্তম্ । আত্মা জাতিঃ ।

(৬) ইতিশব্দঃ অবসানসূচকঃ । বয়সেন বিদূষকীণ সহ সহায় তৃতীয়া । নিষ্কান্তঃ
রাজা ইতি পূর্বপদার্থনান্বয়ঃ । এতদন্তঃ গর্ভসম্বিঃ ।

ইতি মালবিকাগ্নিমিতব্যখ্যানি বিজয়াখ্যানি তৃতীয়োঃ ২

দেখ! প্রিয়ভোঁই আমি মন অর্পণ করিয়াছি। তজ্জন্ত আমি
প্রণিপাতপূর্বক পরিচর্যা করিলাম। কিন্তু তিনি তাহা গ্রাহ্য করিলেন না।
ইহা আমার পক্ষে সুবিধাজনকই হইয়াছে বলিয়া আমার মনে হইতেছে।
অতিমাত্র প্রেমশালিনী ইরাবতী কুপিতা হইয়া আমার প্রণিপাতাদি গ্রাহ্য
না করিয়া প্রস্থান করাতে তাঁহাকে উপেক্ষা করা সহজসাধ্য হইয়াছে ॥২৩॥

[বিদূষকের সহিত সকলের নিঃসঙ্গতা ।] (৬)

তৃতীয় অঙ্ক ৩

चतुर्थोऽङ्कः ।

(ततः प्रविशति पर्युत्सुको राजा प्रतीहारी च ।) (क)
राजा । (आत्मगतम् ।)

तामाश्रित्य श्रुतिपथगतामाशया बद्धमूलः

सम्प्राप्तायां नयनविषयं रुद्धरागप्रवालः ।

हस्तस्पर्शैः कुसुमित इव व्यक्तरौमोद्गमत्वात्

कुर्यात् कान्तं मनसिजतर्कमां रसज्ञं फलस्य ॥ १ ॥

[अन्यः । श्रुतिपथगतां ताम् आश्रित्य आशया बद्धमूलः नयनविषयं सम्प्राप्तायां रुद्धरागप्रवालः हस्तस्पर्शैः व्यक्तरौमोद्गमत्वात् कुसुमित इव मनसिजतर्कः मां फलस्य कान्तं रसज्ञं कुर्यात् । १ ।]

(क) ततः यवनिकापसारानन्तरम् । पर्युत्सुकः मालविकाप्रणयोत्कण्ठितः ।
राजा अग्रिमितः ।

१ । उत्कण्ठामिव व्यनक्ति—तामित्यादिना । श्रुतिपथगतां वसुलक्ष्मा मालविका-
चित्रदर्शनविलायां तत्त्वेन श्रुतितां तां मालविकाम् आश्रित्य अभिज्ञत्वा आशया तद्विषयक-
मनोरथेन तदीयसिलनाकाङ्क्षा वा इत्यर्थः । बद्धमूलः जातप्ररोहः अङ्कुरित इति
भावः । परतश्च नयनविषयम् अभिगोचरतां सम्प्राप्तायां लब्धवत्यां सत्यां चाक्षुषविषयी-
भूतायामित्यर्थः । अभिनयकलाप्रदर्शनावसरे इति भावः । रुद्धः अङ्कुरितः रागः
अनुराग एव प्रवालः पल्लवः यस्य तथाभूतः अनुरागरूपपल्लवयुक्त इत्यर्थः । हस्तस्पर्शैः
तृतीयदृष्टे वकुलावलिकया स्वेन सह पातितायाः मालविकाया उल्लापनविलायां
जातेः करसम्पर्कैः तदीयाङ्गे इति भावः । व्यक्तः प्रकाशं गतः दृष्टिलक्ष्यतामाश्रित

[अनसुत्र नितासु उक्कण्ठित राजा उ अतिशारीर अवेशः ।] (क)

(প্রকাশম্ ।) সখে ! গৌতম ! (খ)

ইত্যর্থঃ । রোমোদ্গমঃ রোমাভ্যঃ তস্য তস্য ভাবঃ তস্মাৎ উদ্গতরোমকত্বাদিত্যর্থঃ ।
 কুমুমিতঃ পুষ্পিত ইব ফলতঃ কদম্বপুষ্পযুক্তত্বাদিসম্ভাবনং গম্যতে । মনসিজতরুঃ
 কামহলঃ ফলস্য প্রসরস্য সঙ্কল্যাদিনিষ্যাদ্যসুখাদিরূপেষ্ণকার্যস্য চ কান্তং ফলা-
 কাঙ্ক্ষিণং মাং রসজং রসস্বাদাভিজং মালবিকাবিষয়কশৃঙ্গারফলানুভবকারিণমিত্যর্থঃ ।
 মাধুর্যরসামিভ্যুচ্চার্যঃ । কুর্ধ্যাত্ বিদধ্যাত্ । তথাহি সমাযং কামো যাং মালবিকামাশ্রিত্য
 হৃদি সজ্জাতসম্মদঃ তস্থাঃ সঙ্কমেণ কামতৃপ্তির্নো ভবতু নান্যত্ কিমপি আকাঙ্ক্ষা-
 বিষয় ইদানীমিতি ভাবঃ । অথ মনসিজে তরুত্বস্য আরোপো রাগে প্রবালতারোপ-
 হতুঃ ইতি পরম্পরিতং, সুখাদিরূপেষ্ণাত্মকফলে চ প্রসবাত্মকফলত্বস্য শৃঙ্গাররসে
 মাধুর্যরসত্বস্য চ স্তোষেণারোপপ্রত্যয়াৎ স্মিষ্টরূপকঞ্চ, আশাশাং মূলতারোপপ্রত্যয়াৎ
 ব্যধিকরণরূপকঞ্চ । প্রোক্তমনসিজতরৌ চ কুমুমিতত্বসম্ভাবনায়া ইবশব্দে ন
 ব্যঞ্জনাৎ উত্প্রেচাপি ইত্যঙ্গাঙ্কিমাবসঙ্করঃ । “প্রবালো বল্লকৌদৃশ্যে বিদ্রুমে নবপল্লবে”
 ইতি বিশ্বঃ । “কান্তো রম্যে প্রিয়ে যাবণি কান্তা প্রিয়ঙ্গুযোষিতো” ইতি হেমঃ । হস্ত-
 স্পর্শং ইতি বহুবচনম্ একस्याপি স্পর্শস্য বহুতরস্পর্শজন্যসুখসম্পাদকতাভিজ্ঞানেন
 বহুলমভিপ্রেতম্ । সাত্ত্বিকভাবেন কাম্যেন বিযুজ্য বিযুজ্য বহুস্পর্শা বস্তুত এব জাতা
 ইতি বা ।

(খ) তব অনুপস্থিততয়াপি গৌতমস্য উপস্থিতত্ববোধেন রাজ্ঞো বিদূষকসম্বোধন-
 সিদং মহদেব ঐমনস্য ব্যনক্তি, তচ্চ প্রকৃতি মালবিকার্থমত্যুতকণ্ঠাসীব পরিচাশ্রয়তি ।

রাজা । (আশ্রয়গত) কামরূপ তরু মালবিকার কথা নাজ্ঞ শ্রবণ করিয়া
 প্রথমে মিলনাশায় অকুরিত এবং পরে তিনি নয়নপথে পতিত হইলে,
 অনুরাগরূপ পল্লবযুক্ত ও তদনন্তর করস্পর্শ দ্বারা রোমোদ্গম হওয়াতে, উহা
 ধেন কুমুমিত হইয়াছিল । অধুনা, উহা আমাকে স্বকীয় ফলের কামনায়ুক্ত
 ও রসজ্ঞ করিবে ॥১৥

(প্রকাশে) সখে গৌতম ! (খ)

প্রতী । জেদু জেদু মহা । অসম্মিহিতো গোদমো । [জয়তু জয়ত
মর্ত্যো । অসম্মিহিতো গৌতমঃ ।] (গ)

রাজা । (আত্মগতম্) । আঃ ! মালবিকাবৃত্তান্তজ্ঞানায ময়া
প্রেষিতঃ । (ঘ)

(প্রবিশ্য বিদূষকঃ ।) জেদু জেদু ভবম্ [জয়তু জয়তু ভবান্] । (ঙ)

রাজা । জয়সেনে ! জানৌহি তাবত্,—কাসো দেবৌ ধারিণৌ
সকুজচরণত্বাদ্বিনোদ্যত ইতি । (চ)

(গ) গৌতমঃ ভবতৃসম্বোধনবিষয়ঃ তদাখ্যঃ বিদূষকঃ অসম্মিহিতঃ অত্র অনুপস্থিতঃ
তত্ কথমিব তম্ আমন্যয়সে ইতি ভাবঃ ।

(ঘ) আঃ স্মরণে । মালবিকায়াঃ মতৃপ্রিয়ায়াঃ বৃত্তান্তস্য বর্ত্তমানব্যাপারস্য
জ্ঞানায অবগতয়ে ময়া প্রেযিতঃ নিযুক্তঃ । তথাহি অহং মালবিকাং সম্মিত্ব এতাবদ-
বস্থ্যান্তরং গতৌঃস্মি সা তু কথমিত্যবগত্য মাং বিজ্ঞাপয় ইতি নিযুক্ত ইতি ভাবঃ । আ
ইতি নিজবিম্মৃতিজনিতদুঃখাবেদকং বা ইতি কেচিত্ ।

(ঙ) জয়তু জয়তু উত্কর্ষণে বর্ত্তনাম্ । এতচ্চ রাজোপস্থাননিয়মেণ কথিতম্ ।

(চ) জয়সেনা ইতি প্রতীহার্য্যা নাম, ততৃসম্বোধনম্ । ক কস্মিন্ স্থানে ।
সকুজচরণত্বাৎ বেদনার্হিতপাদত্বাৎ, দৌলাপরিমেষ্টায়া দেব্যাঃ পাদবেদনায়াঃ উত্পত্তিঃ ।
বিনোদ্যতে পরিচর্য্যতে পরিজনেনেতি শ্রুতঃ । মালবিকামাশ্রিত্য বাক্যাবতারণে প্রতীহার্য্যা
প্রতিবন্ধকত্বমিতি প্রতীহারৌমন্যয় গময়িতুমিষা রাজ্ঞঃ প্রহস্মিরিতি মন্যম্ ।

প্রতী । জয় হউক, জয় হউক মহারাজ । গৌতম ত নিকটে নাই । (গ)

রাজা (আত্মগত) ওঃ, মালবিকার বৃত্তান্ত জানিবার জন্ত তাহাকে
পাঠাইয়াছি । (ঘ)

(বিদূষকের প্রবেশ ।) বিদূ । আপনার জয় হউক, জয় হউক । (ঙ)

রাজা । জয়সেনে ! দেবী ধারিণী চরণে আহত হইয়া কোথায়
পরিচারিকার সেবা দ্বারা বিনোদিতা হইতেছেন,—জানিয়া আইস ! (চ)

प्रती । ऊं देवो आज्ञावेदि । [यत् देव आज्ञापयति ।] (इति निष्क्रान्ता ।) (छ)

राजा । गौतम ! को वृत्तान्तस्तत्रभवत्यास्ते सख्याः ? (ज)

विदू । जो बिड़ालगिहौदाए परहुदिआए । [यो बिड़ालगृहीतायाः परभृतिकायाः ।] (झ)

राजा । (सविषादम् ।) कथमिव ? (ज)

(छ) देवः महाराजः यत् आज्ञापयति आदिशति तदेव करोमि इति शेषः ।

(ज) अवभवत्याः सया प्रीतिनिधानतया अभ्यङ्गणीयायाः ते तव सख्याः मालविकायाः को वृत्तान्तः कौटुम्भी अवस्था, अपि यथाहं तस्मान्नुरागेण विकारं गतवान् सापि तथा इति प्रश्नार्थः ।

(झ) बिड़ालिन माज्जारेण गृहीताया आलम्बितायाः हिंसनबुद्ध्या धृताया इत्यर्थः । परभृतिकायाः कोकिलायाः यः वृत्तान्तः भवतीति शेषः । अत्र परभृतिकापदं मालविकायाः पराधीनतां व्यनक्ति । स एव वृत्तान्तस्तस्या जात इति तात्पर्यम् । स च वृत्तान्तः परत एव व्यक्तोभवति । अत्र बिड़ालगृहीतायाः परभृतिकाया यथा अवस्था भवति तथा इति सादृश्ये वाक्यपर्यवसानात् निदर्शना इति वदन्ति । परभृता एव परभृतिका इति अनुकम्पार्थे कप्रत्ययः । “वनप्रियः परभृतः कोकिलः पिक इत्यपि” इत्यमरः । स्त्रियामाप् ।

(ज) सविषादं प्रियाया मालविकाया विपदाशङ्कया, आत्मनोऽभिप्रेतस्य व्याघातशङ्कया च विषण्णभावेन इत्यर्थः । कथमिव कौटुम्भी वृत्तान्तः स्पष्टं कथ्यताम् इति भावः ।

प्रती । वे आज्ञा महाराज । (এই বলিয়া নিক্রমণ) । (छ)

राजा । गौतम ! तोगार सखी माननीया मालविकार अवस्था किरूप ? (ज)

विदू । बिड़ालगृहीता कोकिलार येरूप अवस्था हय, ताहारओ तद्रूप हईग्राछे । (झ)

राजा । (सविषादे) किरूप ? (ज)

বিদু। সা ক্ব তবস্মিণী তাএ পিঙ্গলকলীএ সারভাণ্ডভূবরএ
গুহাএ বিঅ ণিকিত্তা । [সা খলু তপস্বিনী তথা পিঙ্গলাত্মা সারভাণ্ড-
ভূগৃহে গুহাশমিব নিলিপ্তা ।] (৮)

রাজা। ননু মত্‌সম্পর্কমুপলভ্য ? (৮)

বিদু। অধহ । [অথকিম ।] (৯)

রাজা। ক এং বিমুখোঽস্মাকং, যেন চণ্ডীকৃতা দেবী ? (৯)

(৮) সা খলু তপস্বিনী বরাণী শোচ্য ইতি যাবত্, মালবিকা তথা ভবতা
বিদিতপূর্ব্বা পিঙ্গলাত্মা তদাত্ময়া দেবীপরিচারিকয়া পিঙ্গলাচবিড়ালীতুল্যয়া ইতি
বা, যদ বা পিঙ্গলাত্মা রক্তনয়নয়া ক্রোধোদ্বীপিতয়া ইতি শ্রেণ:, দেব্যা ধারিণ্যা;
সারভাণ্ডে ধনাধারভূতে ভূগৃহে ধরাগর্ভান্তর্লুপ্তিনি কোষাগারে গুহায়াং পর্ব্বতদরীয়া
ইব নিচ্চিন্তা স্থাপিতা সারভাণ্ডেত্যনেন তস্য গৃহস্য সুরচিতলং সাতিশয়নিরুজ্জ্বলচ
ব্যক্তম্, এতদেব মালবিকায়া: শোচ্যত্বে হেতু:। “ব্রতিশোচী তপস্বিনী” ইতি
বিকাণ্ডশ্রেণ:। “শ্রেষ্ঠে স্থানি ধনে শুল্কে সার” ইতি কোষলভ: সারশব্দস্য ধনাধ:।
গুহায়ামিব ইত্যুপমা সা চ প্রোক্তভূগৃহস্য অশ্বকারমত্বলং ব্ধনক্তি।

(৮) ননু: প্রশ্নে। মত্‌সম্পর্কং মম সম্বন্ধং ময়া সহ মালবিকায়া: সঙ্কতিম্ উপলভ্য
বিজায কিং মালবিকা ভূগৃহে নিচ্চিন্তা ইতি প্রশ্নার্থ:। তথাহি কিম্ ইরাবত্যা
উপলব্ধিত: ময়া সহ মালবিকায়া: সম্বন্ধ এব তস্যা নিরোধে বীজমিতি ভাব:।

(৯) অথকিম্ ইদমিত্যনিত্যর্থ:। তত্‌সম্পর্কোপলভ্য এব তন্নিরোধে হেতুরিতি ভাব:।

(৯) ক: জন: এবম্ অস্মাকং সম্পর্কং বিমুখ: প্রতিকূল: যেন জনেন দেবী রাজী
ধারিণী চণ্ডীকৃতা ক্রুদ্ধভাবং নীতা।

বিদু। সরলা মালবিকা সেই পিঙ্গলাক্ষী কর্তৃক পর্তের গুপ্ত-
গুহার শায় ভূগর্ভস্থিত কোষাগারে নিক্ষিপ্তা হইয়াছেন। (৮)

রাজা। তবে কি আমার সম্পর্ক উপলব্ধি করিয়া ? (৯)

বিদু। তা বৈ কি ? (৯)

বিদু। সুশাদু ভবং। পরিব্রাজিমাএ মে কহিৎ। হিঅ
কিল তত্তভোদী ইরাবদী কঅকন্তচলণাং দেবীং সুহং পুচ্ছিদুং
আঅদা। [শৃণোতু ভবান্। পরিব্রাজিকয়া মে কথিতম্। ছ্যঃ কিল তবভবতী
ইরাবতী কজাকান্তচরণাং দেবীং সুখং প্রপ্ণমাগতা। (গ)

রাজা। ততস্ততঃ ? (ত)

বিদু। তদো সা দেবীএ পুচ্ছিদা—কিস্সু অলৌকিকো বহ্নহজণো
ন্তি ? তাএ উত্তং—মন্দো বো উবআরো। জং পরিজণে সঙ্কন্তং
বহ্নহজ্জণং ণ জাণীঅদি—[ততঃ সা দেব্যা পৃষ্টা। কিন্তু অবলোকিতো
বহ্নভজন ইতি ? তথোক্তম্—মন্দো ব উপচারঃ। যত পরিজনে সঙ্কান্তং বহ্নভলং ন
জাণতে] (ঘ)।

(গ) পরিব্রাজিকয়া পণ্ডিতকৌশিক্যা মে কথিতম্। কথনার্থধাতুযোগে পঠো। ছ্যঃ
গতে দিবসে। কজয়া পাদবেদনয়া আক্রান্তৌ আশ্রিতৌ চরণৌ পাদৌ যস্যাঃ তথাভূতাং
পাদবেদনাভিভূতাং দেবীং রাজ্ঞীং ধারিণীং সুখম্ অনাময়ং প্রপ্ণম্ আগতা উপস্থিতা, “দেবি
অপি সুখৌ তে চরণৌ” ইতি প্রপ্ণং প্রস্থিতা ইরাবতী ইত্যর্থঃ।

(ত) ততস্ততঃ ইতি সাতিশয়ায়হসূচকঃ প্রশ্নঃ। প্রযোজনাতিশয্যে বীক্ষা।

(ঘ) সা ইরাবতী দেব্যা ধারিণ্যা পৃষ্টা বহ্ন্যমাণমিতি শিষ্যঃ। বহ্নভজনঃ প্রিয়জনঃ
আর্য্যপুত ইত্যর্থঃ। আলোকিতঃ দৃষ্টঃ কিম্ ? তয়া ইরাবত্যা উক্তং কথিতং বহ্ন্যমাণ-
মিতি শিষ্যঃ। বঃ যুস্মাকন্ উপচারঃ আরোপজ্ঞানং বহ্নভল্যায়োহ্যপি বহ্নভল্যবহার
ইত্যর্থঃ। মন্দঃ কৃতসিতঃ, তথাহি রাজা যুস্মাকং ন বহ্নভল্যথাপি বহ্নভল্যজ্ঞানং তব

রাজা। কে আগাদের প্রতি একুপ বিমুখ হইল, যে দেবীর ক্রোধ
সমুৎপাদন করিল ? (ঢ)

বিদু। শ্রবণ করুন। পরিব্রাজিকা আমাকে কহিয়াছেন। গত
কল্য দেবীর চরণে আঘাত লাগিয়াছে, ভাল হইয়াছে কি না,—মাননীয়া
ইরাবতী তাহা জিজ্ঞাসা করিতে আসিয়াছিলেন। (ণ)

রাজা। তার পর, তার পর ? (ভ)

রাজা । নির্ভেদাচ্ছতেঃপি মালবিকায়াময়মুপন্যাসঃ শঙ্ক-
য়তি । (৬)

বিদুঃ । তদৌ তাৎ অনুখিজ্ঞমাণা সা ভবদৌ অবিগম্য
অন্তরেণ পরিগদত্যা কিদা । [ততস্তয়া অনুখিয়মাণা সা ভবতৌঃবিনয়-
মন্তরেণ পরিগতার্থা ক্রতা ।] (৬)

কথমিব প্রশংসং স্যাদিতি ভাবঃ । তদেব কারণমুপন্যস্যতি—যদিত্যাदिना । পরিজনং
পরিচারভূমিকাং গতে জনে মালবিকারূপে ইতি তানুপৰ্য্যম্ । বহুভবং প্রিয়তমং রাজা
ইতি শিষ্যঃ । ন জ্ঞাযতে যুষ্মাভিরিতি শিষ্যঃ । তথাহি রাজা যুষ্মাসু প্রশংসং পরিচয়-
কক্ষিণ্যিতু পরিজনে বহুপ্রশংসো জাতঃ তৎকথমিব স বহুভবো ভবেদিতি ভাবঃ । অথ কিং
অশ্রুণো—ইত্যথ কিং অশ্রুণো বি অশ্রুণলংকিদৌ হিঅশ্রুজণো বহুহোচিতি । তদৌ তাৎ
উত্তমন্তীর্ণ মন্তিদম্ কুদৌ বা উবআরৌ জং পরিঅশ্রুণো সংকন্তং বহুহতশং জানিস্বদি-
তি পাঠঃ কচিৎ ।

(৬) নির্ভেদাত “মালবিকায়াম্ অহং সুতরাং অনুরক্ত” ইত্যেবংবিধস্য বাক্যার্থ-
প্রকাশাত্ ঋতেঃপি যদ্যপি ইরাবতী মালবিকাগতং মম প্রশংসং নাবৈদিতবতী তথাপীত্যর্থঃ ।
মালবিকায়াং তামিবাশ্রিত্য ইত্যর্থঃ । অর্থং পরিজনত্বেন উপলব্ধিঃ উপন্যাসঃ বাগ্‌বিন্যাসঃ
শঙ্কয়তি সম্ভাবয়তি । তথাহি মালবিকামেব লক্ষ্যীকৃত্য ইরাবতী ইদং বচনং প্রযুক্ত-
বতীতি সম্ভাব্যত ইতি ভাবঃ । অন্যস্মিন্ পরিজনে মমাসংক্রান্তচিত্তত্বাত্ মালবিকয়া
সহ মম অবিদিতস্য ইরাবত্যা প্রত্যক্ষীকরণাচ্চ উপন্যাসে তদ্বিষয়কত্বমেব সম্ভাব্যম্ ।

(৬) ততঃ তদনন্তরং রাজাঃ পরিজনসংক্রান্তচিত্তত্বজ্ঞাপনানন্তরমিত্যর্থঃ । তথা-

বিদুঃ । অনন্তর দেবী তাহাকে জিজ্ঞাসা করিলেন,—প্রাণবল্লভ আর্থা-
পুত্রকে দেখিয়াছ কি ? তখন ইরাবতী কহিলেন,—আর আপনাদের
তঁাহার উপর বল্লভত্ব আরোপ শোভা পায় না । এদিকে যে তঁাহার
বল্লভত্ব পরিজনে সংক্রমিত হইয়াছে এ সংবাদ আপনারা রাখেন না । (৬)

রাজা । সমস্ত ব্যাপার স্পষ্টরূপে প্রকাশিত না হইলেও ইরাবতীর
এইরূপ উক্তি সেই মালবিকার সম্বন্ধেই আশঙ্কা উৎপাদন করিতেছে । (৬)

রাজা। অহো ! দৌর্ঘরোষতা তত্রভবত্যাঃ । অতঃপরং কথয় । (ন)

বিদুঃ । কিং অদৌ বরং ? মালবিকা বউলাবলিকা অ গিগল-
পদৌও অদিষ্টসুজ্ঞপাএ পাঢ়ালবাসং ণাঅকস্সআও বিঅ
অণুহোন্তি । [কিমতঃ পরং ? মালবিকা বকুলাবলিকা চ নিগড়পদৌ অট্ট-
সূর্যপাট পাঢ়ালবাসং নাগকন্যকে ইবানুभवतः ।] (প)

ইরাবত্যা অনুখিদ্য়মানা সন্তপ্যমানা দেবী ধারিণী ভবতঃ অবিদ্যম্ অন্যায়ব্যবহার-
তাম্ অন্তরেণ পরিগতার্থা জ্ঞাতব্হত্যান্তা ক্রুতা । তথাহি “অস্মিন্ বিপথে রাজ্ঞঃ কোঽপি
দৌর্ঘো নাস্তি কেবলং দুর্ভগা মালবিকা এষ কুবিভ্রমপরাযণা এষং রাজানং মোহিতবতী”
ইত্যেवं মালবিকায়া এষ দৌষমাবেদিতবতীতি ভাবঃ ।

(ন) অহৌ আশ্চর্য্যং, তত্রভবত্যাঃ ইরাবত্যাঃ দৌর্ঘরোষতা স্মৃতিশযক্ৰুহতা । এতা-
বতাপি কালেন তৎকৌপস্যাপরিহারাত্ যেন দেবৌ বিরুদ্ধং জ্ঞাপিতা ইতি ভাবঃ । অতঃপরম্
এতদনন্তরজাতং বস্তু কথয় ।

(প) কিম্ অতঃপরম্, এতদনন্তরং কিমিৎ অন্যত্ জাযতামিতি ভাবঃ । নিগড়ে ন
শৃঙ্খলেন বন্ধৌ পাদৌ যথোঃ তে নিগড়বহুচরণে ক্রুতা ইতি জিযঃ । অট্টসূর্যপাট
সূর্য্যকরস্পর্শযুগ্মে অশ্বকারমণ্যে প্রদেশে স্থাপিতে নাগলোককন্যকে নাগদুহিতরাবিব
পাঢ়ালবাসং ভূগর্ভবাসম্ অনুभवतः । তদনন্তরমেব তে গমীরাং ভূগর্ভস্থম্ অশ্বকারমণ্যং
কৌষাগারম্ উপনীয শৃঙ্খলাবহুপাদৌ স্থাপিতে ইতি ভাবঃ । “পাদা রশ্মাঙ্ঘ্রিতূর্যাশা”
ইত্যমরঃ ।

বিদুঃ । অনন্তর ইরাবতী, কেবল আপনার ছর্বাবহারের উল্লেখ না
করিয়া সমস্ত ব্যাপারই ছুঃখিতা দেবীকে বিদিত করিলেন । (ধ)

রাজা । আহ ! দেবী অতিমাত্র রুষ্টা হইয়াছেন । অতঃপর কি
হইল—বল । (ন)

বিদুঃ । আর কি বলিব ! মালবিকা ও বকুলাবলিকা উভয়ে এখন

রাজা । কষ্টং কষ্টম্ । (ফ)

মধুরস্বরা পরমৃতা ভমরো চ বিবুড়চূতসঙ্গিন্যৌ ।

কোটরমকালবৃষ্ণা প্রবলপুরোবাৎতয়া গমিতে ॥ ২ ॥

[অর্থঃ । মধুরস্বরা পরমৃতা ভমরৌ চ বিবুড়চূতসঙ্গিন্যৌ প্রবলপুরোবাৎতয়া
অকালবৃষ্ণা কোটরং গমিতে । ২ ।]

(ফ) কষ্টং কষ্টম্ আধিক্যে দ্বির্বচনম্ । আধিক্যস্ব মালবিকায়াঃ প্রিয়ায়াঃ কষ্ট
পতনাত্ ।

২ । অথ কষ্টকারণমিহ ব্যনক্তি—মধুরেত্যাदिना । মধুরঃ স্মৃতিসন্তপ্ণঃ স্বরঃ
ধ্বনিঃ যন্তাঃ তথাভূতাঃ এতেন মালবিকায়াঃ সঙ্গীতমাধুর্য্যস্বরণমভিব্যন্যতে । পরমৃতা
কোকিলা ইত্যপি পূর্ববৎ পরমৃতাশব্দতাৎপর্য্যমবসেয়ম্ । ভমরৌ মধুকরৌ চ বিবুড়স্য
লুজ্জলিতস্য চূতস্য রসাতল্য সঙ্গঃ সম্পর্কঃ বিদ্যতে যযৌঃ তে তদবস্থয়া বর্ত্তমানে ইত্যর্থঃ ।
প্রবলঃ উৎকটঃ পুরোবাৎ পূর্ব্ববর্ত্তী বায়ুঃ যন্তাঃ তথা অকালবৃষ্ণা আকালিক-
বর্ষাসম্পাতেন কোটরং হচাদিলগ্নং বিবরং গমিতে প্রাপিতে । তথাহি যথা চূতমুজ্জল-
রসপানায় চূতলগ্নে ভমরৌপরমৃতে দেবাত্ কালিন অকালবৃষ্টিভিঃ পবনবিচৌমেয
তাড়িতে কোটরমেব প্রবেশ্যে তে তথৈব প্রকৃতে মালবিকা বকুলাবলিকা চ মত্ সম্পর্কভোগায়
স্থিতে সঙ্গসা দেব্যা ভূগর্ভমেব নীতে ইতি ইত্যমেব সমাদ্রপস্থতাৎ সমস্য প্রস্তুতস্য
প্রত্যয়াৎ অপ্রস্তুতপ্রশংসালঙ্কারঃ । বিনা প্রবলবাৎতবিচৌমে যথাকালং জাতা বৃষ্টিঃ
ন তথা উৎকটাত্মা ভবতি যথা বহির্ববস্থা তু মশক্ততয়া কোটরগতলমেব স্যাৎ ভমরৌ-
পরমৃতযোরিতি অকালবৃষ্ণা প্রবলপুরোবাৎতযেতি চ বিশেষণে নিদেহঃ । অর্থ্যা জাতিঃ ।

নিগড়বন্ধচরণা ও অদৃষ্টশ্রুতাকিরণা ইহঁরা, নাগকণ্ঠাঙ্কয়ের শ্রাব্য পাতালবাস
অনুভব করিতেছে । (প)

রাজা । কি হুঃখ, কি হুঃখ । (ক)

মধুরভাবিণী কোকিলা ও ভমরী উভয়ে বিকসিত চূতবৃক্ষের সংসর্গে
অবস্থিতি করিত । এখন প্রবলপ্রতিকূলবায়ুসহকৃতা অকালবৃষ্টি তাহাদিগকে
কোটরমধ্যে প্রবেশিত করিয়াছে । ২ ॥

अप्यत्र कस्यचिदुपक्रमस्य गतिः स्यात् ? (ब)

विद् । कहं भविष्यति, जं सारभाण्डघरण्वाचदा माहविआ देवोए सन्दिष्टा,—मह अङ्गुलीअमुहं अदेक्खिअ ण मोत्तव्वा मालविआ वकुलावलिआ अत्ति ? [कथं भविष्यति ? यत् सारभाण्ड-
गृहके व्यापृता माधविका देव्या सन्दिष्टा, मम अङ्गुलीयकमुद्रामदृष्टा न मोक्तव्या
मालविका वकुलावलिका च इति ।] (भ)

राजा । (निश्चय सपरामर्शम् ।) सखे ! किमत्र कर्त्तव्यम् ? (म)

(ब) अपिः प्रश्ने । अत्र अस्मिन् विषये मालविका वकुलावलिकयोः ईदृशे दृशा-
सन्निपाते कस्यचित् उपक्रमस्य उपायस्य गतिः विषयः स्यात् ? तथाहि मालविकाया
वकुलावलिकायाश्च अस्या विषये उद्धारविषये कश्चिन् उपायं परिचिन्तयस्व इति भावः ।

(भ) कथं केन प्रकारेण भविष्यति कापि गतिरिति शेषः । अपितु न कापि गतिरत्र
सम्भवतीति भावः । तदैव हेतुमाह—यदित्यादिना । सारभाण्डगृहके कोषागारे
व्यापृता नियुक्ता माधविका तदाख्या देव्याः परिचारिका देव्या धारिण्या सन्दिष्टा
आज्ञप्ता, किमित्याह—ममेत्यादि । अङ्गुलीयकमुद्राम् अङ्गुरीयकचिद् मम नामाङ्कित-
नङ्गुरीयकम् इत्यर्थः । अदृष्टा अनालीक्य न मालविका मोक्तव्या विगतवत्सना
कर्त्तव्या, अनेन वाक्येन अन्वयव्यतिरेकतः देव्या अङ्गुलीयकमुद्रादर्शनमेव मालविका-
वकुलावलिकयोः मोचने हेतुरित्यायाति, तच्च असम्भवंतिव अस्मात् प्रतिभातीति
मालविकावकुलावलिकयोः मोचनं दुष्करमेवेति भावः ।

(म) सपरामर्शं प्रकृतविषयमाश्रित्य चिन्तासङ्कारेण इत्यर्थः । अत्र अस्मिन्

एविषये कि कोनप्रकार उपाय सञ्भावित इहेते पारे ? (ब)

विद् । किरूपे इहेवे ? येहेतु देवी कोवांगारे नियुक्ता माध-
विकाके आदेश करियाहेन,—आमार नामाङ्कित अङ्गुरीयक ना देखिने
हुमि मानविका ओ वकुलावलिकाके मुक्ति दिओ ना । (भ)

विद् । (विचिन्त्य ।) अत्रि एत उवाचो । [अस्त्व उपायः] । (य)

राजा । क इव ? (र)

विद् । (सट्टट्टिचैपम् ।) कोवि अदिदो सुणिस्सदि, कस्से दे कहेमि । (इत्युपस्थित्य कर्णं) एव्वं विअ । [कोऽप्यदृष्टः शोष्यति, कर्णे ते कथयामि । एवमिव] (इत्याविदयति) । (ल)

विषये किं कर्त्तव्यं विधेयम् । कर्त्तव्यज्ञानशून्यः संहतोऽस्मि इति त्वमेव कर्त्तव्यमवधारय इति भावः ।

(य) अत्र अस्मिन् मालविकावकुलावलिकयो रुद्धारविषये उपायं अस्तीति शेषः ।

(र) कः कौटुशः उपायः अस्तीति शेषः ।

(ल) सट्टट्टिचैपम् इतस्ततो दृष्टिपातेन सह अदृष्टः अगोचरे स्थितः कोऽपि जनः शोष्यति आकर्णयिष्यति उच्चैः कथ्यमानमुपायमिति शेषः । अतएव नीचैः कथयेयमिति भावः । ते तव कर्णे कर्णसमीपे अस्फुटस्वरेण इति भावः । कथयामि । उपस्थित्य कर्णसमीपे मिलितो भूत्वा, एवमिव इति अस्फुटमुक्तस्य विषयस्य प्रकारनिर्व्वचनपरम् । तच्च वचनम् अन्यश्रवणाशङ्कया एव अस्फुटमुक्तमिति न साधारणैः श्रव्यता, तदीदृशं यथा “अहं सर्पेण दष्टः, तच्च अङ्गुरीयकं नागमुद्रासनायं स्पर्शमात्रेण विषवेगापनोदकमतो देवी याचिता एव दास्यति तदादाय च तयोस्मोचनं कर्त्तव्य”-मिति ।

राजा । (निश्वासं तागपूर्व्वकं चिन्तासहकारे ।) सधे ! ए विषये कर्त्तव्यं किं ? (म)

विद् । (विशेषं चिन्तां करिष्या ।) एक उपाय आछे । (य)

राजा । किरूप ? (र)

विद् । (इतस्ततः दृष्टिनिष्केप सहकारे) कोन व्यक्ति अनङ्गे थाकिरा सुनिते पाईवे । अतएव आपनार कर्णे कहिब । (एहं वनिष्या कर्णसमीपे आगमनपूर्व्वकं) “एहिरूप ।” (एहं वनिष्या वक्तव्यं प्रकाशं) । (ल)

রাজা । (সহর্ষং) । সুহৃৎ প্রযুজ্যতাং সিদ্ধয়ে । (ব)

(প্রতীহারী প্রবিশ্য) । দেব ! পবাদসম্বন্ধে গণিসংগা রক্তচন্দ্র-
ধারিণা পরিভ্রমণহৃত্যগদেণ চলণেণ ভবদৌহ কহাংসি বিণো-
দিজমাণা চিহ্নি । [দেব ! প্রবাতশব্দে নিষঙ্গা রক্তচন্দ্রধারিণা পরিজন-
হস্তগতেন চরণেন ভগবত্যা কথ্যমিবিণোদ্যমানা তিষ্ঠতি ।] (গ)

রাজা । তস্মাদস্মৎপ্রয়াণযোগ্যোঃসমবসরঃ । (ঘ)

বিদূ । তা গচ্ছতু ভবং । অহং বি দেবীং পেক্ষিতুং অরিত্ত-

(ব) সহর্ষং কৰ্তব্যজ্ঞানশূন্যতাৎপৰ্য্যং সুচারুগতেরূপালম্বাৎ হৃদ্যতিরেকঃ । সুহৃৎ
সাধু কল্পিতমিতি ভাবঃ । সিদ্ধয়ে কার্যসাধনায় প্রযুজ্যতাং প্রস্তুততাং, তথাহি এতৎ-
প্রয়োগ এব প্রকৃতমিহিতুর্ভবিষ্যতীতি ভাবঃ ।

(গ) প্রবাতশব্দে প্রকটঃ বাতঃ বায়ুঃ যত তথাভূতে স্বচ্ছপবনবীজিতে শব্দে
শব্দায়াং নিষঙ্গা আসীনা রক্তচন্দ্রধারিণা ব্যাধাশান্তয়ে চুটরক্তচন্দ্রবিলিপিতেন
পরিজনহস্তগতেন পরিচারিকা করসংবাহ্যমানেন চরণেন উপলব্ধিতা দেবীতি শ্রীষঃ ।
ভগবত্যা পণ্ডিতকৌশিক্যা কথ্যমিঃ আলাপৈঃ বিণোদ্যমানা তর্পমাণা তিষ্ঠতি ।

(ঘ) তস্মাৎ বিস্ময়াবস্থায়াঃ ইদৃশ্যা বর্তমানত্বাৎ অয়ং বর্তমানঃ অবসরঃ
অবকাশঃ কাল ইত্যর্থঃ, অস্মাকং প্রয়াণস্য উপস্থানস্য যোগ্যঃ উপযুক্তঃ, ইদানীমস্মাকং
তৎ উপস্থানং যুজ্যতে ইতি সরলার্থঃ ।

রাজা । (সহর্ষে) সাধুসঙ্কল্প, (এখন) কার্যসিদ্ধির জন্তু প্রয়াগ
কর । ব)

(প্রবেশান্তে) প্রতীহারী । মহারাজ ! দেবী স্বচ্ছ-পবনবীজিত শব্দায়
শব্দন করিয়া আছেন । পরিচারিকারা করে রক্তচন্দ্রন লিখু করিয়া
তাহার পাদসংবাহন করিতেছে, কৌশিকী কথোপকথন দ্বারা তাঁহাকে
বিনোদিত করিতেছেন । (শ)

রাজা । অতএব ইহাই আমাদের প্রস্থানযোগ্য অবসর । (ব)

পাণী ভবিষ্যৎ । [তত্, গচ্ছতু ভবান্ । অহমপি দেবীং প্রেচ্ছিতুং অরিক্তপাণি-
ভবিষ্যামি ।] (স)

রাজা । জয়সেনায়াস্তাবদস্সদ্রহস্যং বিদিতং কুরু । (হ)

বিদুঃ । তহ । [ইতি কণ্ঠে ।] এব্বং বিশ্ব হোদি । (ইতি নিচ্ছান্নঃ)
[তথা । এবমিভ ভবতি ।] (অ)

রাজা । জয়সেনে ! প্রবাতশয়নমার্গমাদেশয় । (ক)

প্রতী । ইদো ইদো দেবো [ইত ইতো দেবঃ ।] (খ)

(স) তত্ তর্হি, দেবী রাজ্ঞো প্রেচ্ছিতুং দ্রষ্টুন্ অরিক্তপাণিঃ অশূন্যহস্তঃ যত্ কিস্বিদুপ-
হারজুষ্টহস্ত ইত্যর্থঃ । শূন্যে ন হস্তে ন আশৌৰ্ব্বাদাহায়াস্তস্যা অধ্যয়নায়া অনুচিতত্বাৎ
কলাদিকং কিমপি আদায়ৈব তত্র গমিষ্যামি ইতি ভাবঃ ।

(হ) অস্ম্যাকং রহস্যং গোপনীয়ং ব্যাপারং জয়সেনায়াঃ তদাখ্যায়াঃ প্রতীহার্য্যা বিদিতং
জ্ঞাতং কুরু, তেনৈব তদানুকূল্যস্য সম্ভাব্যত্বাৎ, অন্যথা প্রাতিকূল্যাচরণং বা স্মাত্ ইতি
ভাবঃ ।

(অ) তথা এবং করোমি ইতি শ্রীষঃ । ইতি কণ্ঠে বক্তব্যং ব্রবীতীতি শ্রীষঃ ।

(ক) প্রবাতশয়নস্য দৈব্যধিষ্ঠিতস্য প্রকটপ্রবাতযুক্তশয়্যাগৃহস্য মার্গং পন্থ্যানম্ আদেশয়
বোধয়, যথা তত্র গচ্ছ্যেয়মিতি ভাবঃ ।

(খ) ইতঃ ইতঃ অস্মিন্ মার্গে দেবঃ আগচ্ছতু ইতি শ্রীষঃ । সৰ্ব্বনাম্নঃ সৰ্ব্ব-
বিমুক্তিম্ব্যস্তসিহ্নো বিধানাত্ সন্তম্যথ তসিন্, ততোযায়ে ইতি কৈচিত্ ।

বিদুঃ । তা হ'লে আপনি গমন করুন। আমিও দেবীকে দর্শন করিবার
জন্য কিস্কিণ উপহার হস্তে লইয়া গমন করি । (স)

রাজা । জয়সেনাকেও আমাদের এই গোপনীয় ব্যাপার বিদিত
করুন । (হ)

বিদুঃ । আচ্ছা, করিতেছি । (কর্ণে) — “এইরূপ হইবে ।” (এই
বলিয়া নিজমগ্ন ।) (অ)

রাজা । জয়সেনে ! দেবীর পবনবীজিত শয্যাগৃহের পথ প্রদর্শন কর । (ক)

[ततः प्रविशति शयनस्था देवी, परिव्राजिका विभवतश्च परिवारः ।] (ग)

देवी । भगवदि ! रमणीज्जं कहावत्सु । तदो तदो ?

[भगवति ! रमणीयं कथावस्तु । ततस्ततः ?] (घ)

परि । [सट्टष्टिचेपम्] । देवि ! अतःपरं पुनः कथयिष्यामि ।

अत्रभवान् विदिशेश्वरः प्राप्तः । (ङ)

देवी । अहो भट्टा ? [इत्युत्थातुमिच्छति ।] (अहो भर्ता ?) (च)

(ग) शयनस्था शय्यायां स्थिता, विभवतः ऐश्वर्यानुसारेण परिवारः परिचारिका-प्रभृतिकं, विभवत एव कृत्वधारिणीप्रभृतीनाम् अतिरिक्तपरिजनानां जायमानत्वात् ।

(घ) भगवति इति परिव्राजिकायाः सम्बोधनम्, कथावस्तु भवदुक्तसन्दर्भायः, रमणीयं मनोहरं, प्रीतिमेव मे सम्पादयतीति भावः, एतच्च वक्तुं च न प्रशंसया उन्मुखीकरणाभिप्रायेण इति मन्तव्यम् । ततः ततः किं वृत्तं तत् कथय इति भावः ।

(ङ) सट्टष्टिचेपं राजागमनदिशि दृष्टिं निक्षिप्य इत्यर्थः । अतः परम् एतस्मात् वस्तुनः परवर्तिवृत्तान्तं पुनः वारान्तरे कथयिष्यामि भविष्यत्काले वक्ष्यामि नतु इदानी-मिति शेषः । कथमित्याह—अवेत्यादि । अत्रभवान् माननीयः विदिशेश्वरः विदिशमायः अग्रिमिधः प्राप्तः उपस्थितः, तथाहि इदानीं वृत्तान्तरपरिहारेण तस्य उपगतस्य अभ्यर्थनादिकमेव कर्तव्यं “प्रतिवध्नाति हि श्रेयः पूज्यपूजाव्यतिक्रम” इत्यादि स्मरणात् ।

(च) अहो भर्ता स्वामी ! अहो आश्चर्यं, तच्च सहसा तस्य अनाशंसितागमनात् । उत्थातुं शय्यां परित्यज्य अभ्यर्थनार्थमुत्थिता भवितुम् इच्छति देवीत्यन्वयः ।

प्रती । एदिके एदिके, महाराज ! (थ)

(अनसुत्र शयनस्था देवी, परिव्राजिका ७ यथायोग्य अपरापर परिजन सकलैर प्रवेश ।) (ग)

देवी । भगवति ! अति मनोहर कथा । तारपर, तारपर ? (घ)

परि । (सदृष्टिक्षेपे ।) समग्रासुत्रे पुनरात्र कहिब । माननीय महाराज विदिशेश्वर आसिगाछेन । (ङ)

রাজা । অলমলমুপচারয়ন্তণযা । (ছ)

অনুচিতনূপুরবিরহং নাহঁসি তপনীয়পীঠিকালম্বি ।

চরণং রুজা পরীতং কলভাষিণি মাশ্চ পৌড়য়িতুম্ ॥৩॥

[অর্থঃ । কলভাষিণি ! অনুচিতনূপুরবিরহং তপনীয়পীঠিকালম্বি রুজা পরীতং চরণং মাং চ পৌড়য়িতুং ন অহঁসি । ১ ।]

(ছ) অলম্ অর্থম্ উপচারয়ন্তণযা অর্থার্থন্যর্থং প্রস্তুতেন উত্থানাদিকর্মণা জাতয়া যন্তণযা যাতনযা ইতি শ্রীষঃ, অলং নিষ্প্রয়োজনম্ । তথাহি মা তাবন্ উত্থানাদিক্তে শং স্বীকুরু ইতি ভাবঃ ।

২ । অথ উত্থানাদিজনিতেন দেব্যাঃ ক্তে শেন আত্মন এব ক্তে শমাহ—অনুচিত-
ত্বাদিনা । হে কলভাষিণি ! অশ্রুতমধুরবাदिनि । তথাত্বাচ্চ কুলজনোচিতং বস্তু ।
অনুচিতঃ অনর্থকঃ অযোগ্যঃ বা নূপুরস্য মন্ডোরস্য বিরহো বিপ্রযোগঃ যস্মিন্ তত্, তথাহি
চিরমেবাस्याঃ চরণযোঃ নূপুরালঙ্কৃতিরর্থস্তা সা চেদানৌ ব্যথাপরিহারায় পরিহৃতা
সৌভববিরহমুত্পাদিতবতীতি ভাবঃ । তপনীয়পীঠিকা সুবর্ণপাদপৌঠং তদালম্বি
তদাশ্রিতং তব বিন্যস্তনিত্যর্থঃ । রুজা পরীতং বেদনায়ুক্তং চরণং পাদং মাশ্চ পৌড়য়িতুং
ব্যথয়িতুং ন অহঁসি, তথাহি উত্থানেন তব পাদযোব্ধং বেদনা ভবিষ্যতি তেন চ মমাপি
পৌড়া সম্ভবিতা ইতি অস্মাত্ বিরম্যতামিতি ভাবঃ । एतेन দেव्यामात्मनः सुतरां
श्रीतिरूपदर्शिता तत्कृतेन आत्मनः कृत्यानुभवकौत्तनात् । अत्र पौडयितुमिति
क्रियायाः कर्मतासम्बन्धेन चरणं माश्रु इति पदार्थद्वयसम्बन्धात् तुल्ययोगिता उभयोरेव
प्रकृतत्वात् । आर्या जाताः ।

দেবী । অহো আর্থাশ্রুজ ! (এই বলিয়া উত্থান করিতে উদ্রুত ।) (চ)

রাজা । অভির্থনার নিমিত্ত উত্থানাদি ক্লেশযৌকারে আবশ্যকতা
নাই । (ছ)

তোমার চরণে কখন নূপুরবিরহ শোভা পায় না । উহা এখন বেদনা-
দূরীকরণার্থ স্বর্ণপীঠিকায় ব্রুত হইয়াছে । অগ্নি মধুরভাষিণি ! উত্থান করিয়া

ধারি। জিৎ অজ্জত্তো । [জয়তু আর্যপুত্রঃ ।] (জ)

পরি। বিজয়তাং দেবঃ । (ক্ষ)

রাজা। [পরিত্রাজিকাং প্রণম্যোপবিস্থ্য চ ।] দেবি ! অপি সচ্ছা
বেদনা ? (জ)

ধারি। অজ্জ অতি মে বিসেসী । [অথ অস্মি মে বিশেষঃ ।] (ট)

[ততঃ প্রবিশতি যজ্ঞোপবীতসংবীতাঙ্কুষ্ঠঃ সম্ভ্রান্তো বিদূষকঃ ।] (ঠ)

(জ) আর্যপুত্রঃ স্বামী অগ্নিমিত্র ইত্যর্থঃ । জয়তু সর্বোৎকর্ষেণ বর্ষতাং ।

(ক্ষ) বিজয়তাং জয়যুক্তৌ ভবত মহারাজিতি শ্রীষঃ ।

(জ) বেদনা পাদব্যাধা সচ্ছা সৌদ্ধ্যা । অপিঃ প্রশ্নে । চরণবেদনা কিচ্ছিদুশশান্তা
নবা ইতি প্রশ্নার্থঃ ।

(ট) মে মম বিশেষঃ উপশমঃ পাদবেদনায়া ইতি শ্রীষঃ । অস্মি । তথাহি
বেদনা পূর্বাণ্যেচয়া সূতরাসুপশান্তা ইতি ভাবঃ ।

(ঠ) অথ ক্রান্তিমভুজঙ্গদংশনাভিনয়েন বিদূষকপ্রবেশমাচ্ছ—তত ইत्याদিনা ।
যজ্ঞোপবীতেন কণ্ঠস্থিতপবিত্রসুত্রেণ উপসংবীতং বহুং বিষবেগোপশমনার্থমিব বেষ্টিতম্
অঙ্কুষ্ঠং যেন তথ্যভূতঃ, সম্ভ্রান্তঃ সমস্ভ্রমঃ প্রাণভয়েনৈব সূতরাং চঞ্চল ইত্যর্থঃ ।

এই বেদনাক্রান্ত চরণ ও (তদর্শনে ব্যথিত হৃদয়) আমাকে আর ক্লেশ
প্রদান করিও না । (৩)

ধারিণী । আৰ্য্যপুত্রের জয় হউক । (জ)

পরি । মহারাজার সর্ব্বথা জয় হউক । (ঝ)

রাজা । (পরিত্রাজিকাকে প্রণামপূর্ব্বক উপবেশন করিয়া ।) দেবি !

চরণ-বেদনার ত কিঞ্চিৎ উপশম হইয়াছে ? (ঞ)

ধারি । অত কিছু উপশম হইয়াছে । (ট)

(অনন্তর অঙ্কুষ্ঠে যজ্ঞোপবীত বেষ্টিত করিয়া সমস্ত্রমে বিদূষকের
প্রবেশ ।) (ঠ)

বিদু। পরিত্তাশ্রদু, পরিত্তাশ্রদু ভবং । সপ্যেণ ছি দটো ।
 [পরিব্রাজ্যতাং পরিব্রাজ্যতাং ভবান্ । সপ্যেণাশ্মি দটঃ ।] (ড)
 [সর্বং বিষম্ভাঃ ।] (ঢ)

রাজা। কষ্ট' কষ্টম্ ! ক্ত ভবান্ পরিভ্রান্তঃ ? (ণ)

বিদু। দেবী' দেক্সিস্স'ন্তি আশ্রাপুপ্পগহণকারণাদো
 পমদবণং গদোচ্ছি । [দেবী' দ্রত্স্যামীতি আচারপুপ্পগহণকারণাত্ প্রমদবনং
 গতৌঃস্মি ।] (ত)

ধারি। হৃষী হৃষী ! অহং জীব বহ্নয়স্স জীবিদসংসম্মণিমিত্তং
 জাদচ্ছি । [হা ধিক্ হা ধিক্ ! অহমেব ব্রাহ্মণস্য জীবিতসংশয়নিমিত্তং
 জাতাস্মি ।] (থ)

(ড) সপ্যেণ দটঃ অশ্মি অহমিতি শেষঃ ।

(ঢ) সর্ব্বং ধারিণীপ্রভৃত্যঃ জনাঃ বিষম্ভাঃ বিদূষকস্য সুতরামমঙ্গলাশঙ্ক্যঃ
 ইতি ভাবঃ ।

(ণ) কষ্ট' কষ্টম্ অতিশয়ে দ্বিৰুক্তিঃ । ক্ত কক্ষিন্ স্থানে পরিভ্রান্তঃ ভ্রমণং কৃতবান্,
 কক্ষিন্ স্থানে ত্বং সপ্যেণ দটৌঃসীতি ভাবঃ ।

(ত) দেবী' ধারিণী' দ্রত্স্যামি আলোকয়িষ্যামি ইতি ক্ত্বা আচারপুপ্পগহণকারণাত্
 যস্যহস্তেন দর্শনস্য নিষেধাত্ পুণ্য' সংঘট্য আগমিষ্যামি দেবীদর্শনায় ইতি বুজ্য
 পুণ্যসংঘটহিতোঃ প্রমদবনং গতঃ অশ্মি ।

বিদু। রক্ষা করুন, রক্ষা করুন । আমাকে মর্পে দংশন করি-
 রাচ্ছে ! (ড)

(সকলের বিষাদ ।) (ঢ)

রাজা। কি কষ্টে, কি কষ্টে ! কোথায় তুমি পরিভ্রমণ করিতেছিলে ? (গ)

বিদু। দেবীর সহিত সাক্ষাৎ করিবার জন্য উপহার-পুষ্পসংগ্রহমানসে
 প্রমদবনে গিয়াছিলাম । (ত)

বিদু। তহিঁ অসৌঅত্যবঅকারণাদৌ পসারিড়ে দক্খিণহহুথ্যে
কৌড়রণিগদেণ সপ্পরুবেণ কালেণ দট্টোচ্ছি । যাঁ এদাণি দুবে
দংশণপদাণি । (ইতি দংশং দর্শয়তি ।) [তস্মিন্ অশোকক্লবককারণাত্ প্রসারিতে
দক্খিণহহুতে কৌটারনির্গতেন সর্পরূপেণ কালেন দট্টোচ্ছি । নন্তে তে ইে দংশনপদে ।] (দ)

(থ) হা ধিক্ ইতি বিধাদে । অহমেব নান্যঃ কোঃপি জনঃ, ইদন্তু স্বস্য বিপা-
দাতিশয়কারণমুপন্যস্তম্ । ব্রাহ্মণস্য বিপ্রস্য বিদূষকস্য, ব্রাহ্মণপদেন তদুপন্যাসঃ
প্রকৃতব্রতস্য ভূয়ঃ প্রাপজনকল্যাণমনায । জীবিতস্য সংশয়ঃ সন্দেহঃ তস্য নিমিত্তম্
অযং জীবিস্যতি বা নবা ইতি সন্দেহহেতুঃ জাতঃ অগ্নি, তথাহি অহং দুর্ভগা পাপিনী
চ যত্ ব্রাহ্মণস্যাস্য জীবনং মত্ এব সংশয়মারুঢ়ম্ ইতি ভাবঃ । নিমিত্তশব্দস্য
অজহল্লিঙ্গত্বাত্ “স্মৃত্যঃ প্রমাণম্” ইत्याদিবত্ নিমিত্তমিত্যব লিঙ্গব্যত্যয়েঃপি
বিধেয়তা যুক্তা । জাতাস্মি ইতি ক্রিয়া চ উহে শ্যমেবাভিধেতে উহে শ্যস্বৈব ক্রিয়াশ্রয়ত্বা-
দिति, তব স্ত্রীলিঙ্গসমন্বয়োঃপি । তথাচ প্রাচীননিবন্ধোঃপি—“উহে শ্যবিধেয়যো-
বহে শ্যবচনত্বমাখ্যাতস্য” ইতি ।

(দ) অশোকক্লবকস্য অশোকপুষ্পগুচ্ছস্য কারণাত্ তব প্রমদবনে দক্খিণহহুতে দক্খিণ-
করে প্রসারিতে চালিতে কৌটরাত্ অশোকবৃচ্ছাঙ্কস্থিতকুহরাত্ নির্গতেন বহ্নির্গতেন
সর্পরূপেণ ভুজঙ্গরূপিণা কালেন কৃতান্তেন মজ্জীবনাপহারিণা ইত্যর্থঃ । এতেন জীবনে
নৈরাশ্যং ব্যজ্যতে । দট্ : অগ্নি অহমিতি শিথঃ । ননু ইতি রাজসম্বোধনে, এতে দৃশ্যমানে
ইে দংশনপদে দংশনস্থানে, তথাহি স সর্পঃ, বিষদন্তেন স্থানদ্বয়ং মে দট্ যত্ তদিদমিতি
ভাবঃ । ইতি দংশং ক্লবিতমত্যা প্রবর্তিতং স্ততং দর্শয়তি সর্পদংশনে বিভ্রাপয়তি ।

ধারি । হা ধিক্, হা ধিক্ ! আমিই ব্রাহ্মণের জীবনবিনাশের কারণ
হইলাম । (থ)

বিদু। প্রমদবনে অশোকপুষ্পের জগ্গ দক্ষিণহস্ত প্রসারিত করিলে,
সর্পরূপী কাল কোটর হইতে বিনির্গত হইয়া, আমাকে দংশন করিল । এই
ইহে দংশনচিহ্ন । (এই বলিয়া চিহ্ন প্রদর্শন ।) (দ)

পরি। তেন হি দংশচ্ছেদঃ পূর্বকৰ্ম্মেতি শ্রুয়তে । স তাবদস্য
ক্রিয়তাং । (ঘ)

ছেদো দংশস্য দাহো বা চতের্বা রক্তমোচনম্ ।

এতানি দৃষ্টমাত্রাণামায়ুষাঃ প্রতিপত্তয়ঃ ॥ ৪ ॥

[অর্থঃ । দংশস্য ছেদঃ দাহঃ বা চতস্য আরক্তমোচনম্ এতানি দৃষ্টমাত্রাণাম
আয়ুষাঃ প্রতিপত্তয়ঃ । ৪ ।]

(ঘ) তেন হি তথা বৃতেন ব্যাপারেণ, দংশস্য দংশনাধারীভূতস্য অবয়বস্য চ্ছেদঃ
কর্ত্তনং পূর্বকৰ্ম্ম বিষচিকিত্সায়াঃ প্রথমং কর্ত্তব্যম্ ইতি শ্রুয়তে, তদঙ্কুশম্ ইদানীং
চ্ছেদ্যং তেন এব বিষচিকিত্সা ক্রতা ভবিষ্যতীতি ভাবঃ । সঃ দংশচ্ছেদঃ, অথ
বিদূষকস্য ক্রিয়তাং ।

৪ । অথ বিষচিকিত্সায়াঃ শাস্ত্রোক্তানি উপায়ান্তরাণ্যপ্যাহ—চ্ছেদ ইत्याদিना ।
দংশস্য দংশনাধারস্য অঙ্গস্য চ্ছেদঃ কর্ত্তনং তেন তদঙ্কুশাচ্চত্বাৎ বিষস্য অপগমাৎ ন
অঙ্গান্তরে সংক্রমণপ্রসক্তিরিতি ভাবঃ । বা অথবা দাহঃ দৃষ্টস্থানস্য বজ্রাদিনা
দহনং ততোঽপি তদঙ্কেন, সহৈব বিষস্যাপি অগ্নিনা দাহাৎ ন সংক্রমণম্ । চতে:
চতস্থানাৎ রক্তস্য দৈহিকশোণিতস্য মোচনম্ অপসারণং, তেনাপি রক্তেন বহির্মুখেন সহ
বিষস্যাপি বহির্মুখতয়া নির্গমাৎ রোগাভাবঃ ইতি ভাবঃ । এতানি উক্তরূপাণি বস্তূনি
দৃষ্টমাত্রাণাম্ অচিরদৃষ্টানাং যত্কিচ্ছিদংশনবিষয়ীভূতানাং বা জনানাম্ আয়ুষাঃ আয়ুধি
হিতাঃ আয়ুষ্করা ইত্যর্থঃ । প্রতিপত্তয়ঃ উপায়া ভবন্তীতি শेषঃ । অতএব অস্যাপি
চ্ছেদায়ন্যতমং বস্তু রচণোপায় ইতি ভাবঃ । অত্র চ্ছেদাদিষু বহুশু একস্য আয়ুষ্য-
প্রতিপত্তিল্প্রস্তাপনাৎ তুল্যযোগিতালঙ্কার ইতি কেचित্ ।

পরিব্রাজিকা । শুনা যায়—বিষচিকিৎসার প্রথম কার্য্য দৃষ্টস্থানের
ছেদন, বিদূষকের তাহা এখন করুন । (ঘ)

দৃষ্টস্থানের ছেদন, দাহন অথবা ক্ষতস্থানের সম্যাকরূপে রক্তমোক্ষণ ;
দংশনমাত্রে এই সকলই জীবনরক্ষার উপায় ইহা থাকে । (৪)

राजा । सम्प्रति विषवैद्यानां कर्म । जयसेने ! ध्रुवसिद्धिः
चिप्रमाह्वयताम् । (न)

प्रतो । जं देवो आणवेदि । (इति निष्क्रान्ता ।) [यद्वेव आज्ञापयति] । (प)
विद् । अहो ! पावेण मिच्चुणा गिहोदोद्धि ! [अहो ! पापेन
मृत्युना गृहीतोऽस्मि !] (फ)

राजा । मा कातरो भूः । अविषोऽपि कदाचिदंशो भवेत् । (ब)

(न) सम्प्रति ईदृशावस्थायामित्यर्थः । विषवैद्यानां विषचिकित्सकानां कर्म प्रयोजनं
वर्तत इति शेषः । ध्रुवसिद्धिः तदाख्यः विषवैद्यः चिप्रं सत्वरम् आह्वयताम् सम्बोध्य-
ताम्, तस्य विषविद्यायामतिप्रकर्षात् अनतिविलम्बेनैव विषचिकित्साचमत्वात् “ध्रुवा
सिद्धिः यस्य” इति व्युत्पत्त्या इयं रुंजा इति मन्त्र्यम् ।

(प) अहो विषादे । पापेन ब्राह्मणस्य मारणप्रयत्नात् पापकारिणा मृत्युना यमेन
गृहीतः घृतपूर्वः अस्मि, तथाहि नास्ति अस्मात् मे रचणोपाय इति भावः ।

(फ) देव महाराजिति शेषः ।

(ब) कातरः जीवने गैराश्यावलम्बनात् विह्वलान्तःकरणः मा भूः नैव जायस्व । तत्रैव
हेतुमाह—अविष इत्यादिना । दंशः सर्पचर्तं कदाचित् समयविशेषे अविषः विषग्रन्थः
अपि भवेत् सम्भवेत् । तथाहि तवायं दंशः सविषः निर्विषः वा इति निश्चयमकृतैव
किमिति भूयो विह्वलतामाश्रयसि इति, नहि सविषत्वार्थं दंशलं, तदवलम्बस्व
स्वास्थ्यमिति भावः ।

राजा । सम्प्रति विषवैद्येभ्यो प्रयोजन । जयसेने ! ध्रुवसिद्धिनामक
विषवैद्यके शीघ्रं डाकिशा आन । (न)

प्रती । ये आज्ञा महाराज ! (निष्क्रमण ।) (प)

विद् । अहो ! पाप मृत्युकर्तृक गृहीत इहैनाम । (फ)

राजा । कातर इहो न । समयविशेषे दंशन निर्विषं इहैना
थाके । (ब)

বিদু। কহং য় মাভস্সং ? সিমসিমাঅন্তি মে অজ্জাদং ।
 (ইতি বিষবেগং রূপয়তি) । [কথং ন মেথ্যামি ? সিমসিমাযন্তে মে অজ্জানি ।] (ম)
 ধারি। হা দংসিদং অসুহং বিআরেণ ! অবলম্বধ বান্ধণং ।
 [হা, দর্শিতমশুভং বিকারেণ ! অবলম্বধ্বং ব্রাহ্মণম্ ।] (ম)
 (পরিত্রাজিকা সসম্ভ্রমমবলম্বতে ।) (য)

(ম) কথং কেন হেতুনা ন মেথ্যামি জীবনমযং ন কুর্য্যাম্, মে মম অজ্জানি সিম-
 সিমাযন্তে গ্লানিবিষয়াৎ অবশ্যতামিব লভন্তে, তচ্চ বিষবেগকস্মৈব অতো নেদমবিধং
 দংশনমিতি নিশ্চয়েন বিহ্বলতা মে ন অনিমিত্তা ইতি ভাবঃ । “সিম্‌সিম” শব্দো-
 ঽব্যক্তানুকরণ “চট্‌চট্‌” প্রভৃতিশব্দবৎ অবস্থাविशेषमनुभावयति तस्मादाद्यप्रत्ययो
 “डाच्‌ लोहितादिभ्यश्चार्थे” इति नियमात् । বিষবেগং বিষজন্যাং দুরবস্থাং রূপয়তি
 अभिनयति । “वैवर्ण्यं वेपथुर्द्वाह” इत्यादि तदवस्था उक्ताः ।

(ম) হা বিষাদে, বিকারেণ বিষবেগজন্যবৈবর্ণ্যাংদিনা, অশুভং ব্রাহ্মণস্য भावि-
 अमङ्गलं दर्शितं विज्ञापितम् एतद्दर्शनेन ब्राह्मणस्य महदनिष्टमनुमोयते इति भावः ।
 अथवा विकारेण विषजनिनेन आभ्यन्तरिकवैषम्येण जातेन अशुभं बाह्यकम्पादिकं
 दर्शितं प्रकाशितं, तथाहि तद्दर्शनेनास्य भूयो नाम आभ्यन्तरिकवैषम्यं ज्ञानविषयता-
 मापद्यते इति भावः । तत् ब्राह्मणं अवलम्बध्‌ धारयध्वम् इदानीं दैषम्यात् स्वयं
 स्वदेहधारणाद्यमत्वादिति भावः ।

(য) পরিত্রাজিকা কৌশিকী। সসম্ভ্রমং সম্ভ্রান্তভাবেন, অবলম্বতে ধারয়তি
 विदूषकमिति शेषः ।

বিদু। কিজন্য ভয় করিব না ? আমার অঙ্গ সকল ক্রমশই বিকৃত-
 ভাবাপন্ন (অবশ, সিম্‌ সিম্‌) হইতেছে । (এই বলিয়া বিষবেগ অভিনয় ।) (ভ)
 ধারি। আহা ! সাম্বাতিক বিকার দৃষ্ট হইতেছে । ইহাকে তোমরা
 সকলে ধর । (ম)

(পরিত্রাজিকার সসম্ভ্রমে ধারণ ।) (য)

विदू। (राजानं विलोक्य ।) भो ! भवदो बल्लादोवि पिअंबअस्सो-
 ण्णि । तं विआरिअ अबुत्ताए मे जणणीए जोगक्खेमं बह्वेसु ।
 [भोः ! भवतो बाल्यादपि प्रियवयस्योऽस्मि । तं विचार्य अपुत्राया मे जनन्या योग-
 क्षेमं वद] । (र)

राजा । मा भेषीर्गौतम ! स्थिरो भव । अचिरात्त्वां वैद्य-
 श्चिकित्सिष्यति । (ल)

(र) बाल्यादपि शैशवादेव अपिरेवायें, अनेन प्रीतिदाढांसुदृष्टितम् । प्रियवयस्यः
 प्रियो बन्धुरस्मि तत् आवाख्यं प्रियत्वं विचार्य मनसि कृत्वा अपुत्रायाः सदनन्तरं पुत्र-
 होनायाः मदकपुत्राया इति भावः । मे सम जनन्याः मातुः योगम् अनागतस्य आनयनं
 क्षेमं स्थितस्य परिरक्षणं च वद धारय, तथाहि समाभावे यथा सा न विपद्येत तथा
 त्वया कर्तव्यमिति भावः । योगेन युक्तः क्षेमः तं, मध्यपदलोपिसमासात् उभयोरिव
 साहचर्येण करणप्रार्थना प्रतीयते न तु प्रत्येकमिति, तेन एकं त्यक्त्वा अपरस्य करणे न
 प्रार्थितमिहिरिति भावः ।

(ल) गौतमेति विदूषकस्य नाम, नाम्ना सम्बोधनञ्च अधिकप्रीतिं पिशुनयति, तच्च
 आत्मनः तस्मिन् अधिकप्रीतिदर्शनायाश्चासातिशयप्रदानाय । प्रियजनरक्षणार्थमेव
 चेष्टातिशयप्रवृत्तेर्योग्यत्वात् । मा भेषीः जीवनभयं मा कार्षीः । स्थिरः विकारशून्यः,
 मानसिकचाञ्चल्यरहितः भव । अविलम्बेन, नातिचिरमेव त्वया पुनः स्वास्थ्यं लब्धव्यं
 तत् किमिति वृथा विह्वलोऽसीति भावः ।

विदू। (राजाके अवलोकन करिअ ।) आनि आपनार बाला-
 कान हईते प्रियवयसु । ईशं अरण राखिअ अतःपर नदीय पूत्रहीना
 जूननीय सर्वप्रकार तद्भावधान करिवेन । (र)

राजा । गौतम ! भीत हईउ ना, शीघ्रई वैद्य तौमार चिकित्सा
 करिवे । स्थिर हउ । (न)

(जयसेना प्रविश्य ।) देव ! आणबिदो ध्रुवसिद्धी बिस्सवेदि—इह
ज्जेब्ब गोदमो आणीअदुत्ति । [देव ! आज्ञापितो ध्रुवसिद्धिर्विज्ञापयति—
इहैव गौतम आनीयतामिति ।] (व)

राजा । तेन हि प्रतिगृहीतमेनं तत्रभवतः सकाशं प्रापय । (श)
जय । तद्वा । [तथा ।] (घ)

विदू । (देवीं विलोक्य ।) भोदि ! जीवेअं ण वा । जं मए
अत्तभवन्तं सेवमाणेण दे अवरद्धं तं मरिसेहि । [भवति ! जीवेयं
न वा । यन्मया अवभवन्तं सेवमानेन ते अपराद्धं तन्मृष्यस्व] । (स)

(व) आज्ञापितः भर्त्ता आदिष्टः, ध्रुवसिद्धिः तदाख्यः विषवैद्यः विज्ञापयति
निवेदयति इह मत्सन्निधाने एव, आनीयताम् इति वाक्यार्थः कर्म ।

(श) तेन मत्सन्निधाने अवश्यं नेतव्यत्वेन । प्रतीगृहीतम् अवलम्बितम् एनं गौतमम्
अवलम्बनं विना विह्वलतातिशयेन पतनसम्भवात् । अव भवतः माननीयस्य ध्रुवसिद्धेः
माननीयत्वप्रख्यापनं राज्ञः अपि तदादेशपरिचरणसामञ्जस्यरक्षणार्थम् । सकाशं
प्रापय नय ।

(स) भवति इति देव्याः सम्बोधनम्, जीवेयं न वा, जीवनं मे सन्देहविषय
इत्यर्थः । अवभवन्तं माननीयं राजानं सेवमानेन आराध्यता मया यत् अपराद्धं अपराधः
कृतः तत् मृष्यस्व चमस्व । तथाहि वयस्यतया राज्ञः भवतीनामपि कति अपराधाः
मया कृताः तद्दोषो न स्मर्त्तव्य इति भावः ।

(जयसेनार प्रवेश) जय । अवसिद्धि महाराज्जेर आज्ञा पाईरा
जानाईयाछेन,—गौतमके एथाने आनयन कर । (व)

राजा । आच्छा, ईशके धारण करिशा माननीय अवसिद्धिर निकट
नईया याओ । (*)

जय । वे आज्ञा । (घ)

ধারি। দৌহাজ হোহি । [দৌর্ণ্যুর্মব] । (হ)

(নিষ্কান্তো বিদূষকঃ প্রতীহারী চ)

রাজা। প্রকৃতিভৌরুস্তপস্বী ধ্রুবসিদ্ধৈরপি যধার্থনাম্নঃ সিদ্ধি
ন মন্যতে । (চ)

(প্রবিষ্য জয়সেনা ।) জেদু মট্টা । ধ্রুবসিদ্ধৌ বিস্ববেদি—উদকুম্ভ-
বিহাণেণ সপ্পমুদ্রিগ্নং কিংপি কপ্পিদব্বং তা অস্সেসীঅদুত্তি ।
[জয়তু মর্ত্তা । ধ্রুবসিদ্ধিবিজ্ঞাপয়তি । উদকুম্ভবিধানেন সপ্পমুদ্রিকং কিসপি কল্যণি-
তস্ব্যং । তদন্বিত্যতামিতি ।] (ক)

(হ) দৌর্ণ্যুর্মব. তথাহি সৰ্ব্বদৌৰবিঘ্নরূপেণ দৌর্ণ্যুৰ্মবতাং তে প্রাপ্তকালং যাবি ইতি
भावः ।

(চ) প্রকৃতিভৌরুঃ স্বभावतो ভীতঃ অতিভৌরুস্বभाव ইতি যাবত্, एतच्च हेतुविधया
उपन्यस्तम् विशेषणमिति । काव्यलिङ्गवैचित्र्यम् । तपस्वी वराकः कालक्रमेण अति-
दीनभावः । यथार्थनान्नः सार्थकसंज्ञस्य सिद्ध्यभिव्यक्तिरिति इत्यर्थः । ध्रुवसिद्धৈरपि
तदाख्यस्य विषयैवास्यापि व्युत्पत्तिरुक्तपूर्व्वा । सिद्धिम् आरोग्यजननक्षमतां न मन्यते
जानाति । तथाहि अत्रास्य स्वभावभৌরुत्वमेव हेतुरिति भावः ।

(ক) বিজ্ঞাপয়তি বচ্যমাণমিতি শিষ্যঃ । উদকুম্ভবিধানেন বিঘ্নচিকিত্সাপ্রকার-
विशेषानुसारेण सप্পमुद्रिकं सप্পमुद्रासम्बन्धि नागमुद्राङ्कितान्ध्रुरीयकसम्बन्धि इत्यर्थः ।

বিদু। (দেবীর প্রতি দৃষ্টিপাত করিয়া ।) মহারানী ! বাঁচি কি
না বাঁচি বলিতে পারি না । মহারাজের সেবা করিতে গিয়া আপনার
নিকট যে অপরাধ করিয়াছি, তাহা মার্জ্জনা করিতে হইবে । (স)

ধারি। দৌর্ণ্যু হউন । (হ)

[বিদূষক ও প্রতীহারীর নিকৃপণ ।]

রাজা। স্বভাবতঃ ভীকু বেচারী গৌতম সার্থকনামা ধ্রুবসিদ্ধি-
হইতেও সিদ্ধিলাভের আশা করে না । (ক)

ধারি। এতং সৰ্পমুহিৰ্ভং অঙ্কুলীভ্রম্ । পক্ষা মহ হস্তু
 দেহি য় । [এতৎ সৰ্পমুদ্রিকং অঙ্কুলীয়কং । পশ্যান্মম হস্তু দেহি এনং ।] (খ)

[ইতি অঙ্কুরীয়কমৰ্পয়তি । প্রতীহারী গৃহীত্বা প্রস্থিতা ।] (গ)

রাজা। জয়সেনে ! কৰ্ম্মসিদ্ধাৱাশু প্রতিপত্তিমানয় । (ঘ)

কিমপি প্রকারান্তরং কল্পয়িতব্যং সম্পাদয়িতব্যং, তৎ অন্বিত্যতাং সৰ্পমুদ্রা ইতি শিষ্যঃ ।
 তথাহি ইদানীং নাগমুদ্রয়া প্রযোজনং সা চ দেয়া ইতি ভাবঃ ।

(খ) এতৎ সৰ্পমুদ্রিকং নাগমুদ্রাসনাথম্ অঙ্কুরীয়কং, পশ্যাৎ বিষবেগশমনানন্তরং
 মম হস্তু দেহি এতৎ সৰ্পমুদ্রিকমঙ্কুরীয়কমিতি শিষ্যঃ । ইতি উক্তা অঙ্কুরীয়কং
 প্রতীহার্য্যাঃ করে সমৰ্পয়তি ।

(গ) গৃহীত্বা ধারিণীহস্তাৎ আদায় উক্তমঙ্কুরীয়কমিতি শিষ্যঃ । প্রস্থিতা প্রস্থাতৃ-
 সুপক্ৰান্তা, প্রাদিকৰ্ম্মণিক্তপ্রত্যয়ঃ ।

(ঘ) কৰ্ম্মসিদ্ধৌ গৌতমস্য বিষবেগশমনে সম্পন্নে ইত্যাপাততঃ । ধ্বন্যর্থঃ নাল-
 বিকাবকুলাবলিকযোঃ পাতালগৃহাৎ সৌচনরূপকার্য্যস্য সম্পত্তৌ ইতি আশ্রয়নত্বং
 প্রতিপত্তিঁ সংবাদং আনয় । প্রকৃতনিষ্পন্নৌ নাং বিজ্ঞাপয় ইতি ভাবঃ । এতেন অচর্য-
 সূতকণ্ঠা ব্যজ্যতে । “প্রতিপত্তিঃ প্রবর্ত্তী চ প্রাগল্ভ্যে গৌরবেঽপি চ । সংগ্রাহে চ
 প্রবোধে চ পদপ্রাপ্তৌ চ যৌষিতি” ইতি মেদিনী ।

(জয়সেনার প্রবেশান্তে ।) জয় । মহারাজের জয় হউক, জয় হউক ।
 ঋবসিদ্ধি জানাইয়াছেন,—জলকুণ্ডবিধানানুসারে সৰ্পমুদ্রায়ুক্ত কোনও
 বস্তুর প্রয়োজন অতএব তাহা সংগ্রহ কর । (ক)

ধারি । আগার এই অঙ্কুরীয় সৰ্পমুদ্রাবিশিষ্ট । পক্ষাৎ আমার হস্তে
 ইহা প্রদান করিও । (এই বলিয়া অঙ্কুরীয়ক দিল) ॥ (খ)

(প্রতীহারী অঙ্কুরী গ্রহণ করিয়া গ্রস্থান করিল ।) (গ)

রাজা । জয়সেনে ! কার্য্যসিদ্ধি হইলে শীঘ্র ইহা মহারাণীর হস্তে
 আনিয়া দিও । (ঘ)

जय । जं देवो आणवेदि । * [यद् व आज्ञापयति ।] (इति निष्क्रान्ता ।)

(ङ)

परि । यथा मे हृदयमाचष्टे तथा निर्विषो गौतमः । (च)

राजा । भूयादेवम् । (छ)

(जयसेना प्रविश्य ।) जेदु देवो । णिवूत्तविसवेगो गोदमो

(ङ) देवः महाराजः यत् वस्तु आज्ञापयति आदिशति, आशु एव संवादमानयामि इति भावः ।

(च) यथा यादृक् मे सम हृदयम् आचष्टे कथयति प्रत्यायति इत्यर्थः । तथा तेन प्रकारेण गौतमः विदूषकः निर्विषः विषशून्यः, नूनं गौतमो विषज्वालासुक्तः जात इति मन्ये इति भावः ।

(छ) एवं भवत्या उक्तरूपं गौतमस्य निर्विषत्वरूपं वस्तु इत्यर्थः । भूयात् आशिषि लिङ् प्रार्थनायां वा ।

जय । ये आज्ञा महाराज । (এই বলিয়া নিষ্क्रमণ) । (ङ)

परि । आश्वार मन येरूप बलितेछे, ताहाते गौतम विषज्वालाविशूक्त हहेवेन । (च)

राजा । ऐकरूपहे हडक । (छ)

* 'जयसेने ! कर्मसिद्धा'वित्यादि राजवचनस्य केचित् व्याख्यातारः अर्थान्तरं कल्पयन्ति यथा—'प्रतिपद्यते आनीयते अस्यामिति प्रतिपत्तिः ताम् आनयनयोग्यस्थानं राज्ञीसमीपमित्यर्थः । 'जं देवो' इत्यत्र 'शीघ्रमेव मया एषा सर्पसुद्रिका राज्ञीसमीप-मानयिष्यते' इति भावार्थः प्रतिपत्तव्यः इति । एतन्मतमनुसृत्यैव अस्माभिः वङ्ग-भाषानुवादस्यैव कार्यासिद्ध इहेने ईश महाराणीर इष्टे आनिश दिउ इति निवेशितम् । किन्तु अस्मत्कृतटीकायामे कार्यासिद्ध इहेने आमाके नैख संवाद दिउ इत्यनुवादो-ऽवगन्तव्यः ।

মুহুৰ্ত্তেণ পকিদিত্যো সংবুত্তো । [জয়তু দেবঃ । নিবৃত্তবিষবেগো গৌতমো
মুহুৰ্ত্তেন প্রকৃতিস্থঃ সংবৃত্তঃ ।] (জ)

ধারি । দিষ্ট্বা বচনৌযা-
ন্ম, ক্কাখি ।] (ক)

প্রতী । এসো উণ অমচ্ছো বাহতস্মো বিস্বদেদি—‘রাজকন্জ’
বহু মন্তিদব্বম্ । তা দংসণেণ অণুগাহং ইচ্ছামি’ তি ।
[এষ পুনরমাত্যো বাহতকো বিজ্ঞাপয়তি—‘রাজকাৰ্য্য’ বহু মন্তথিতব্যম্ । তত্ দর্শনেনানু-
গৃহমিচ্ছানীতি ।] (জ)

ধারি । গচ্ছতু অজ্জউত্তো কজ্জসিহীএ । [গচ্ছতু আৰ্য্যপুতঃ
কাৰ্য্যসিহীএ ।] (২)

(জ) নিবৃত্তঃ প্রশান্তিঃ গতঃ বিষবেগঃ বিষজনিতা জ্বালা যস্য তথাভূতঃ প্রশান্ত-
বিষবৈষম্য ইত্যর্থঃ । মুহুৰ্ত্তেন স্বল্পকালমাবেণ প্রকৃতিস্থঃ স্বস্থঃ সংবৃত্তঃ, নাগমুদ্রাসনাধা-
জুরৌযকপ্রক্রিয়াচরণমাবেণ এব গৌতমস্য বিষজ্বালাতো নিকৃতিরভবদिति भावः ।

(ক) দিষ্ট্বা ভাগ্যেন, বচনৌযাৎ নিন্দাতঃ মুক্তা অখি, মত্কারণাৎ সর্পদৃশ
ব্রাহ্মণস্য যদি অনিষ্টমভবিত্যত্ তদা মম মহতী নিন্দা পাপস্ব অভবিত্যদिति भावः ।

(জ) বাহতকঃ তদাত্ম্যঃ অমাত্যঃ সচিবঃ, বিজ্ঞাপয়তি বচ্যমাণমिति शेषः । বহু
অনেকং রাজকাৰ্য্যং রাজ্যকৰ্ম্ম মন্তথিতব্যং আলোচয়িতব্যম্ তব্ভবতা রাজা মহ
রাজকাৰ্য্যস্য বহুলপরামর্শঃ কর্তব্য ইতি भावः । তদৃদর্শনেन साक्षात्कारदानेन अनुगृहम्
इच्छामि राज इति शेषः ।

(জয়সেনার প্রবেশ) জয় । মহারাজের জয় হউক । গৌতমের বিদ-
জ্ঞানার উপশম হইয়াছে ও মুহূর্ত্তমধ্যেই স্বাস্থ্য লাভ ঘটিয়াছে । (জ)

ধারি । সোভাগ্যক্রমে আমি অপবাদ হইতে মুক্ত হইলাম । (ক)

প্রতী । অমাত্য বাহতক নিবেদন করিতেছেন—অনেক রাজকাৰ্য্য

রাজা । দেবি ! আতপাক্রান্তোঃশ্যমুদ্যেশঃ শীতক্রিয়া চাশ্বা
কুজঃ প্রশস্তা । তদন্যত্র নীয়তাং শয়নীয়ম্ । (৪)

ধারি । বালিআশ্রো ! অজ্জউত্তবন্নং অণুচিৎথ । [বালিকাঃ !
আর্য্যপুত্রবচনমনুতিষ্ঠত ।] (৫)

পরিজনঃ । তহ । [তথা ।] (৬)

(৪) কার্য্যস্য রাজকার্য্যস্য সিদ্ধয়ে সাধনায়া গচ্ছতু, রাজা সর্ব্ববিষয়াতিক্রমেণ
রাজকার্য্যস্য কৰ্ত্তব্যবিধৌ প্রাশস্তায়া তদনুপেক্ষণীয়মিতি ভাবঃ ।

(৪) অর্থ উদ্যেশঃ ইদং স্থানম্ আতপেন সূর্য্যকিরণেন আক্রান্তঃ আক্লন্দিতঃ, অশ্বাঃ
তব বৰ্ণমানায়াঃ কুজঃ অশ্বাস্থ্যস্য শীতক্রিয়া শীতলতাসম্পাদনকৰ্ম্ম প্রশস্তা প্রশংস-
নীয়া, প্রযোজনীয়া ইতি ভাবঃ তত্ তস্মাত্ অন্যত্র এতস্মাত্ স্থানাৎ অপরত্র শয়নীয়ং
শয়্যা নীয়তাং পরিজনেঃ অপসার্য্যতাম্ । অন্যত্রা আতপাক্রমণাত্ অশ্বাস্থ্যবহুতাপত্তেঃ ।

(৫) বালিকাঃ ! বালপরিচারিকাঃ ! এতৎ পরিচারিকাসু স্নেহপ্রকাশনায়া । অথবা
রাজসম্পর্ককালী অনতিদূরদ্রাঘবোধাভ্যঃ বালিকাভ্য এব পরিচারিকাভ্যঃ লজ্জালাভ-
সম্ভাবনাসম্ভবাৎ তাসামিব তব ব্যবহার ইতি নিপুণাঃ । আর্য্যপুত্রবচনং শয়নস্য
অন্যত্র পরিচালনরূপং বস্তু অনুতিষ্ঠত, শয়নীয়ম্ আতপাক্রান্তদেগাদপরত্র নয়ত ইত্যর্থঃ ।

(৬) তথা তথৈব ক্রম্যঃ শয়নীয়মন্যত্র অপসারয়ামঃ ইত্যর্থঃ ।

মহারাজের সহিত আলোচনা করিতে ইহবে । সেইজন্ত তাঁহার দর্শনলাভ-
রূপ অনুগ্রহ কামনা করি । (৭)

ধারি । আর্য্যপুত্র ! রাজকার্য্যসাধনের নিমিত্ত গমন করুন । (৮)

রাজা । দেবি ! এই স্থান সূর্য্যকিরণাক্রান্ত ইহিয়াছে । এ দিকে
বেদনা যেক্রপ, তাহাতে শীতক্রিয়া প্রশস্ত । অতএব শয্যা স্থানান্তরিত
করা হউক । (৯)

ধারি । পরিচারিকাগণ ! তোমরা আর্য্যপুত্রের কথানুসারে কার্য্য
কর । (১০)

পরিজন । আচ্ছা । (১১)

(নিষ্কান্তা দেবী পরিত্রাজিকা পরিজনস্ব ।) (গ)

রাজা । জয়সেনে ! মাং গূঢ়ে ন পথা প্রমদবনং-প্রাপয় । (ত)

জয় । ইদো ইদো দেবো । [ইত ইতো দেবঃ ।] (থ)

রাজা । জয়সেনে ! সমাপ্তকরণীয়ো ননু গৌতমঃ ? । (দ)

জয় । অধ্বই' । [অথকিম্ ।] (ধ)

রাজা । ইষ্টাধিগমনিমিত্তং প্রয়োগমেকান্তসাধ্যমপি মত্বা ।

সন্দিগ্ধমেব সিদ্ধৌ কাतरমাশঙ্কতে হৃদয়ম্ ॥৫॥

[অন্বয়ঃ । ইষ্টাধিগমনিমিত্তম্ একান্তসাধ্যম্ অপি প্রয়োগং সিদ্ধৌ সন্দিগ্ধম্ एव মত্বা হৃদয়ং কাतरম্ আশঙ্কতে ।]

(ত) গূঢ়েণ গুপ্তে ন পথা মার্গেণ প্রমদবনং বিলাসোদ্যানং প্রাপয় নয় । প্রমদবনস্ব-
গুপ্তং মার্গমাদেশয় ইত্যর্থঃ ।

(দ) সমাপ্তং শিষ্যং গতং করণীয়ং কৰ্ত্তব্যকৰ্ম্ম মালবিকাবকুলাবলিকায়োঃ সৌজন-
স্বপ্ণং বস্তু यस্য তথাভূতঃ সম্পাদিতকৰ্ত্তব্য ইত্যর্থঃ, তথাহি অপি বিদূষকঃ মালবিকাং
বকুলবলিকাঞ্চ পাतालगृहरोधात् সৌচয়িতুমশকদিতি প্রশ্নঃ ।

(ধ) অথকিম্, গৌতমঃ সনাপ্তকরণীয় एव জাত ইতি ভাবঃ ।

৫ । অথ বিদূষকস্য কৰ্ত্তব্যসিদ্ধৌ রাজঃ শঙ্কাकारणमाह—इष्टेत्यादिना । इष्टस्य
अभीष्टवस्तुनः अधिगमस्य लाभस्य निमित्तं हेतुभूतम् अवश्यं फलोपधानसमर्थम् इत्यर्थः ।
प्रयोगं व्यापारम् उपायभूतं वस्तु इत्यर्थः । एकान्तसाध्यम् अवश्यमेव साधयितुं योग्य-
मपि मत्वा ज्ञात्वा, एकान्तसाध्यं मत्वापि इति वान्वयः । कातरं प्रियजनामङ्गलाशङ्कश

[দেবী, পরিত্রাজিকা ও পরিজনবর্গের নিষ্ক্রমণ ।] (গ)

রাজা । জয়সেনে ! আগাকে গুপ্ত পথে প্রমদবনে লইয়া চল । (ত)

জয় । এদিকে, এদিকে, মহারাজ ! (থ)

রাজা । জয়সেনে ! গৌতমের কর্তব্য-কর্ম্ম সমাধা হইয়াছে ? (দ)

জয় । হ্যাঁ । (ধ)

(प्रविश्य विदूषकः ।) बड्डटु भवं । सिद्धाद् दे मङ्गलकम्माइं ।
[वड्डतां भवान् । सिद्धानि ते मङ्गलकर्मणि ।] (न)

राजा । जयसेने ! त्वमपि नियोगमशून्यं कुरु । (प)

कातर्ययुक्तं हृदयं मम अन्तःकरणमित्यर्थः । सन्दिग्धमेव सन्देहयुक्तमेव सत् प्रयोगः सफलो भविता नवा इत्येवं संशयाकुलं सदित्यर्थः । सिद्धौ कर्मणः साफल्यविषये आशङ्किते शङ्कितं भवति, तथाहि “स्नेहः पापमाशङ्कते” इति नयेन साफल्यस्य अवश्यं योग्यतायामपि न मे हृदयं प्रत्येतीति भावः । अयमभिप्रायः—विदूषको यथा क्रियाप्रक्रमं कृतवान् तत्र नास्ति वैफल्यस्य सम्भावनापि, तथापि यदहं तत्सम्बन्धे पृच्छामि तत्र केवलम् इष्टवस्तुनि हृदयस्य स्वतो जाता शङ्कैव हेतुरिति । अत्र प्रयोगस्य एकान्तसाध्यत्वज्ञानरूपे कारणे सत्यपि तत्कार्यविरुद्धस्य सन्देहस्य उत्पत्तिकथनान्न विशेषोक्तिः कार्यविरुद्धसदभाववर्णनमूला । सन्दिग्धमेव इत्येवमशङ्कं न नियम-व्यावर्तनात् परिसंख्येति वैचित्र्याविदः । कातरत्वस्य आशङ्कां प्रति हेतुताप्रत्ययेन काव्यलिङ्गम् । आर्या जातिः ।

(न) वड्डतां मङ्गलयुक्तो भवतु । ते तव मङ्गलकर्मणि शुभमयानि मालविका-वकुलावलिकयोः मां चनादिकार्याणि, सिद्धानि सम्पन्नानि, कृतो मया त्वदभिलषितः मालविकावकुलावलिकयोर्मां चनन्यापार इति भावः ।

(प) नियोगम् आत्मनः कर्तव्यं प्रतीहारीजनोचितं युद्धान्तरचाकर्म, अशून्यं स्वेनाधिष्ठितं कुरु स्वीयकर्तव्ये व्यापृता भव इत्यर्थः । एतच्च प्रतीहार्या अपसारण-

राजा । अभीष्ट विषयेन प्राप्तिनिमित्त प्रयोजित उपाय एकाग्र फलोपधायक इहेनेओ, तद्द्वारा कार्यसिद्धि इहेवे कि ना, संशयाकुल इहेनाइ मन व्याकुल भावे आशङ्का करे ॥ ५ ॥

(विदूषकेन प्रवेशः) । विदू । आपनार जय इडक् । भवदीह मङ्गल कर्मसकल सिद्धि इहेनाछे । (न)

জয় । জং দেবো আণবেদি । (ইতি নিষ্কান্তা ।) [যহে ব' আশাপথতি ।] (ক)

রাজা । গৌতম ! চুদ্রা মাধবিকা, ন খলু কিञ্চিद্বিচারিত-
মনয়া । (ব)

বিদু । দেবৌ অঙ্কুরীঅমুহিঅং দেকিঅ কহং বিম্বারেদি ?
[দেব্যা অঙ্কুরীঅকমুদ্রাং দৃষ্টা কথং বিচারয়তি ?] (ভ)

রাজা । ন খলু মুদ্রামধিকৃত্য ব্রবীমি । এতয়োর্বয়ো: কিং-

মমিপ্রেত্য । রহস্যলাপানাং সর্বেষাং প্রতীহারোসমীপে কৰ্ত্তৃমযোগ্যতয়া তদপসারণা-
নন্তরমেব তদৌচিত্যাৎ ।

(ব) মাধবিকা তদাখ্যা পাतालगटहरचाधिकारे नियुक्ता देव्याः परिचारिका,
चुद्रा स्वल्पबुद्धिः अनधिगतबुद्धिर्नैपुण्या इत्यर्थः । खलु यस्मात् अनया माधविकया
किञ्चित् भवतो नैपुण्यप्रयोगमधिकृत्य इत्यर्थः । न विचारितं विशेषेण चिन्तितं, प्रकृतम्
अज्ञात्वा भवतः कृत्विमक्रियामुग्धा एव मालविकां वकुलावलिकाश्च मोचितवतीति भावः ।
यद्यसौ अल्पमतिर्न स्यात् तदा कथमौदृशं कठोरं रचाविधौ नियुक्तापि त्वच्चातुर्यमोहेन
ते परित्यजेदिति भावः ।

(ভ) দেব্যা: ধারিण्या: অঙ্কুরীঅকমুদ্রাং তন্নামাঙ্কিতমঙ্কুরীঅকং দৃষ্টা কথং কেন
প্রকারেণ বিচারয়তি চাতুর্যং মে জানাতি, তথাহি দেবৌপরিজনৌ দেব্যা নির্দীপ্তমঙ্কুরীঅকং
দৃষ্টা যত্ ইমে মোচিতবতী তব নাস্তি তস্যা বুদ্ভিলাঘবাবকাশ: যথানির্দেহং কর্মণ:
করণাৎ ।

রাজা । জয়সেনে ! তুমি এক্ষণে স্বীয় কর্তব্যকর্মে ব্যাপৃত হও । (প)

জয় । যে আজ্ঞা মহারাজ । (এই বলিয়া নিষ্ক্রমণ ।) (ফ)

রাজা । গৌতম ! মাধবিকার বুদ্ধি অতি সামান্য । সেই জন্তই সে
কোনরূপ বিচার করিল না । (ব)

বিদু । দেবীর অঙ্কুরীঅমুদ্রিকা দেখিয়া আর কি বিচার করিবে ? (ভ)

निमित्तो मोक्षः, किंवा देव्या परिजनमतिक्रम्य भवान् सन्दिष्ट इत्येव तथा प्रष्टव्यम् ? (म)

विद् । गं पुच्छिदोहि । पुणो मन्दस्य मे तस्मिं पञ्चुप्पसा मदी । [ननु पृष्टोऽस्मि । पुनर्मन्दस्य मे तस्मिन् प्रत्युत्पन्ना मतिः ।] (य)

(म) सुद्रा देव्याः सुद्राङ्कितमङ्गुरीयकम् अधिकृत्य आश्रित्य न ब्रवीमि न माधविकायाः क्षुद्रत्वमनुसन्दधामि इत्यर्थः । तथाहि देव्याः अङ्गुरीयकं दृष्ट्वा कथमिमे माधविका मौचितवतीत्याम न तस्या बुद्धिहीनतां कल्पयामि ज्ञातं भावः । किन्तु एतयोः मालविका-वकुलावलिकयोः मोक्षः बन्धनात् मुक्तिः, किंनिमित्तः किंहेतुकः, कस्यात् हेतोः राज्ञी इमे मोक्षयितुमादिष्टवती, किं वा कथं वा देव्या धारिण्या परिजनं स्त्रीयपरिचारिकादिकम् अतिक्रम्य परित्यज्य भवान् राजवयस्यो जनः सन्दिष्टः आदिष्टः, इत्येव एतन्मात्रमेव तथा माधविकया प्रष्टव्यं प्रष्टुं योग्यम् । तथाहि माधविका यत् तयोः सहसा बन्धनमोक्षस्य परिजनातिक्रमेण भवतः तत्क्रियायां नियोगस्य च कारण-मपृष्ट्वा तं मोचितवती इत्येतत् बुद्धिहीनतायां प्रमाणमिति भावः ।

(य) ननु सम्बोधने, तच्च सम्बोधनं स्त्रीतृकषप्रकाशाभिनयमनुकूलयति । पृष्टः अस्मि तथा भवता सम्भावितं वस्तु इति शेषः । पुनः किन्तु, मन्दस्य मूर्खस्य मे मम, विपरीतलक्षणा अतिनिपुणस्य इत्यर्थः । तस्मिन् समये प्रत्युत्पन्ना काल-क्रमेण सहसा जाता मतिः बुद्धिः आसीदिति, तत्प्रश्नस्य उत्तरमहमपि प्रत्युत्पन्नमतिल-प्रकर्षेण उपपादितवानस्मि इति भावः ।

राजा । आमि भूद्रासम्बन्धे बलितेहि ना । किञ्च देवी ताहादेर दुहेजेनेर भुक्तिर आदेश दिलेन एवं परिजनदिगके त्याग करिआ कि निमित्तहे वा तोमाके ईहा करिते बलिलेन, ताहार ए विवय जिज्ञासा करा उचित छिल ना कि ? (म)

विद् । महाराज ! जिज्ञासा करिआछिल वै कि ? किन्तु आमि मूर्ख हईलेओ, से समये आमार तत्कालोचित बुद्धिर उदय हईआछिल । (य)

রাজা । কথ্যতাম্ । (র)

বিদু । ভণিদা মএ—দেব্বচিন্তএহিঁ বিস্বাবিদো রাআ ।
সোবসগাং বো ণক্বত্তং । তা অবস্সং সব্ববন্ধ্যমোকলো করী-
অদুত্তি । [ভণিতা ময়া—দেবচিন্তকৈবিন্জাপিতো রাজা । সোপসর্গং বো
নচত্বম্ । তদবশ্যং সর্ববন্ধ্যমোচঃ ক্রিয়তামিতি ।] (ল)

রাজা । (সহর্ষং ।) ততস্ততঃ ? (ব)

(র) কথ্যতাং কথং প্রত্যুতপন্নমতিল্পপ্রভাবেণ উত্তরং কৃতবানসি তদুচ্যতামিত্যর্থঃ ।

(ল) ভণিতা কথিতা সা সাধবিকৈতি শিষ্যঃ । দেবচিন্তকৈঃ নিয়তিপ্রাপ্তৈঃ
জ্যোতিষিকৈরিত্যর্থঃ । বিজ্ঞাপিতঃ উক্তঃ । কিমিত্যাহ—সোপসর্গমিতি । বঃ যুদ্ধাকং
গৌরবে বহুত্বম্ । নচত্বং যহঃ সোপসর্গং সোপদ্রবম্, অনিষ্টজননসামর্থ্যবদিত্যর্থঃ ।
অথবা নচত্বং জন্মনচত্বং সোপসর্গং পাপগ্রহাপবিভ্জং, তথা সতি সর্ববিধামঙ্গল-
সম্ভবাৎ অন্যন্তানিষ্টফলকমিতি ভাবঃ । তত্ তস্মাত্ অবশ্যং সর্ববন্ধ্যনানাং মোচঃ
মোচনং ক্রিয়তামিতি ভণিতা ইতি অন্যর্থঃ । তেনৈব তদ্বোধোপশমনাত্ অনিষ্টাপগমো
ভবিষ্যতীতি ভাবঃ । “উপসর্গঃ স্মৃতো রোগমেদোপপ্লবথোরপৌ”তি বিশ্বঃ । জন্মতারায়াঃ
পাপগ্রহাপবিভ্জত্বং দোষস্য শাস্ত্রিকং প্রমাণং যথা—“ইহা দেহার্থহানিঃ স্যাজ্জন্মদ-
উপতাপিতং” ইতি । শান্তিপ্রবর্ণণি বন্ধ্যমোচোণ শান্তিপ্রমাণং যথা—“বন্ধ্যমোচ-
সম্বংশান্তিনৃপাণামুপজায়তে” ইতি ।

(ব) সহর্ষং হর্ষসাহচর্য্যেণ, হর্ষস্য বিদূষকস্য চতুরতয়া আত্মকর্মসাধনোদয়-
দর্শনজন্যঃ । ততস্ততঃ তদনন্তরং কিমবদ্যদিত্যি শিষ্যঃ । দ্বিত্বং হর্ষাতিশয়সম্ভূতম্ ।

রাজা । কি উত্তর দিয়াছিলে, বল ? (র)

বিদু । আমি বলিলাম, জ্যোতির্বিদ রাজাকে জানাইয়াছে—‘আপ-
নার জন্মনক্ষত্র উপসর্গ—(পাপগ্রহ) গ্রস্ত হইয়াছে । তজ্জন্তু সমুদায় বলীর
মোচন অবশ্য করিতে হইবে ।’ (ল)

রাজা । (সহর্ষে) তারপর, তারপর ? (ব)

विद्। तं सुणिअ देवीए इरावदीचित्तं रक्खन्तोए 'राआ
किल मोएदि' त्ति अहं संदिट्ठोति । तदो जुज्जदि त्ति ताए
संपादिदो अत्थो । [तत् सुत्वा देव्या इरावतीचित्तं रचन्त्या 'राजा किल
मोचयती'ति अहं सन्दिष्ट इति । ततो युज्यत इति तथा सम्पादितोऽर्थः ।] (ग)
राजा । (विदूषकं परित्यज्य ।) सखे ! प्रियोऽहं खलु तव । (घ)

(ग) तत् सुत्वा देवचिन्तकेन उक्तं तत् वस्तु आकर्ण्य देव्या धारिण्या इरावत्याः
तदाख्यायाः राज्ञाः चित्तं मनः रचन्त्या तन्मनःसमनुवर्त्तनं कुर्वन्त्या इत्यर्थः । राजा
देवः अग्निमिव एव मोचयति मालविका-वकुलावलिके बन्धनात् परित्यजति इति
प्रतिपाद्य इति शेषः । अहं राजपरिजनः विदूषकः सन्दिष्टः आदिष्टः । तथाचाय-
मभिप्रायः—इरावती अशोकपादपतले राज्ञा सह मालविकायाः प्रेमप्रकारं प्रत्यक्षीकृत-
वती, तत्र च वकुलावलिका तत्सहकारिणी तेन मालविकाया वकुलावलिकायाश्च
उपरि तस्या भूयान् कोपः समजनि, सञ्जातकोपया च इरावत्या विज्ञापिता धारिणी
तच्चित्तरचणाय स्वपरिजनमपि मालविकां वकुलावलिकासहचरितं पातालगृहे
निरुद्धवती । अथ इदानीं यदि स्वयमेव तस्या मोचनं साधयेत् तदा इरावती तत्र
महान्तं विरागमेव धारयेत् इति मोचनस्य राजकर्तृकत्वभावनया आत्मनि इरावत्या
विरागप्रतिबन्धे यत्नवती देवी राजपरिजनं गौतममेव मां नियुक्तवतीति, अन्यथा शङ्काव-
न कार्या इति । ततः ईदृशवाक्यकथनानन्तरं युज्यते समञ्जसं भवति भवती वचनमिति
शेषः । इति उक्त्वा, तथा साधविक्रया, अर्थः तथोः मोचनरूपव्यापारः सम्पादितः
निष्पादितः । सुतरामिदं प्रत्युत्पन्नमतित्वं नाम विदूषकस्य येन चातुर्याभिमानमयं
कर्तुं पारयति इति भावः ।

विद्। এই কথা শুনিয়া দেবী, ইরাবতীর মন রক্ষা করিয়া 'মহারাজই
বন্ধনমুক্ত করিবেন' এইরূপ স্থির করাতে রাজপরিজন বলিয়া আগ্রহি বন্ধন
মোচনার্থ আদিষ্ট হইলেন । এই কথায় সে 'ইহা সম্ভব বটে' এরূপ মন্ত
প্রকাশ করিয়া উপস্থিত বিষয়ে সম্মত হইল (বন্ধন মোচন করিয়া দিল) । (খ)

ন হি বুদ্ধিগুণেনৈব সুহৃদামর্থদর্শনম্ ।

কার্য্যসিদ্ধিপথঃ সূক্ষ্মঃ স্নেহেনাপ্যুপলভ্যতে ॥ ৬ ॥

[অন্বয়ঃ । সুহৃদা বুদ্ধিগুণেনৈব অর্থদর্শনং ন হি, স্নেহেন সূক্ষ্মঃ কার্য্যসিদ্ধিপথঃ
অপি উপলভ্যতে । ৬]

(৬) পরিষ্যজ্য আলিঙ্গ্য । অহং খলু নিশ্চিতং তব প্রিয়ঃ প্রীতিবিষয়ঃ, অন্যথা
এতাবৎ সৃষাবচনাদিকমপি আশ্রিত্য ন মতপ্রিয়াচরণপ্রবৃত্তিঃ স্যাদিতি ভাবঃ ।

৬ । অথ মতপ্রীতিরিব ত্বাং তথা প্রত্যুতপন্নমতিলমুপদিষ্টদিত্যমিমে ত্যাচ্—
নহৌত্যাदिना । সুহৃদাং বন্ধুনাং অর্থদর্শনং সুহৃজ্ঞনেবস্তুজ্ঞানং বুদ্ধিগুণেনৈব মতি-
প্রকর্ষমাत्रेणैव नहि भवति, तथाहि यत्त्वम् अस्मादिष्टं वस्तु साधयितुमुपक्रान्तः सूक्ष्मं
पन्थानं कमपि लब्धवान् तव न केवलं तव बुद्धिप्रकर्ष एव हेतुतामावहतीति भावः ।
तत् किमत्र कारणमित्याकाङ्क्षायां साधारणमुखेन স্নেহেহেতুকত্বং প্রতিপাদয়তি—কার্য্য-
ত্যাदिना । কিন্তু স্নেহেনাপি প্রিয়জনস্য প্রণয়বিশেষণাপি সূক্ষ্মঃ অতিগহনঃ সহসা
লভয়িতুমশক্য ইত্যতঃ । কার্য্যসিদ্ধিপথঃ কৰ্ম্মণঃ সাফল্যসম্পাদনমার্গঃ উপলভ্যতে
প্রাপ্যতে । তথাহি প্রিয়স্য কার্য্যসাধনোপকর্মে সাভিনিবিশং তদুপায়চিন্তনাৎ
সূক্ষ্মতমোপায়বির্भावो भवतीत्यत्र स्नेह एव प्रधानहेतुरिति भवतोऽपि मयि स्नेहाति-
रेकादप्ययमुपायः प्रतिभात इति भावः । অতঃ সুহৃৎসামান্যানাং অর্থদর্শনে বুদ্ধি-
প্রভাবমাত্রপ্রযোজ্যত্বনিরাकरणेन स्नेहप्रयोज्यत्वव्यवस्थापनेन च वस्तुना विशेषस्य
विदूषकस्य तथा तथा कर्मणः प्रत्यायनात् अप्रस्तुतप्रशंसालङ्कारः सामान्यादप्रस्तुतात्
विशेषस्य प्रस्तुतस्य प्रतीतिरूपः । অতঃ কেचित্ কিন্তুশব্দস্য দ্বিতীয়াহ্নে অনির্দেশাত্
वाच्यानभिधानदोषमाहुः ।

রাজা । (বিদূষকে আলিঙ্গন করিয়া ।) সখে ! আমি নিশ্চয়ই
তোমার প্রিয় । (৬)

প্রিয় সুহৃদগণের কেবল বুদ্ধিগুণেই স্বস্ববন্ধুজনের অভীষ্ট কার্য্য-
সাধন হয় না ; স্নেহদ্বারাও অভীষ্ট কার্য্যসিদ্ধির অভাবনীয় পথ্য আবিস্কৃত
হইয়া থাকে ॥৬॥

विद् । तुवरदु भव । समुद्रघरए सहोसहिदं मालविअं
ठाविअ भवन्तं पच्चु गदोत्ति । [त्वरतां भवान् । समुद्रगृहकं सखी-
सहितां मालविकां स्थापयित्वा भवन्तं प्रत्युद्गतोऽस्मि] (घ)

राजा । अहमेनां सम्भावयामि । गच्छाग्रतः । (ङ)

विद् । एदु एदु भव । (परिक्रम्य ।) एदं समुद्रघरं । [एत एत
भवान् । एतत् समुद्रगृहम् ।] (च)

राजा । (साशङ्कम् ।) वयस्य ! एषा कुसुमावचयव्यग्रहस्ता सख्यास्ते

(घ) भवान् त्वरतां सत्तरीभवतु । समुद्रगृहके समुद्रवत् गृहं तदेव समुद्रगृहकं
तस्मिन् समुद्रवत् विसृतत्वात् शीतलत्वात् दुरवगाहत्वाच्च तत्सदृशे, एतेन मालविकया
सह सखीगयीग्यताया निर्व्वाधिता तत्र प्रतीयते । सखीसहितां वकुलावलिं
सहचरितां मालविकां स्थापयित्वा बन्धनमोचनानन्तरं तत्र प्राप्य भवन्तं प्रत्युद्गतः
अभ्यर्थयितुम् आगतः अस्मि, अतस्तत्र सत्तरीमेव गच्छतु भवानिति भावः ।

(ङ) एनां मालविकां सम्भावयामि अभ्यर्थयामि, सत्तरीमेव तत्र गत्वा तस्याः
सम्भावनां रचयामि इत्यर्थः । एतेन मालविकाग्रामादरातिशयो व्यक्तः । अग्रतः
गच्छत्वमिति शेषः ।

(च) परिक्रम्य किञ्चित् गत्वा, पटान्तरे प्रविश्य इत्याधुनिकनियमेन, प्राचीननियमे
तु तथापि पूर्वांशस्य अङ्गत्वापत्तिरुदेति सवपावनिष्क्रमणात् । एतत् दृश्यमानं
समुद्रगृहम् ।

विद् । आपनि एक्कणे सहर इडेन । आम्हि समुद्रगृहमध्ये सखीर सहित
मालविकाके राखिआ आपनार निकट आम्हिआहि । (ज)

राजा । आम्हि ईशार अभाधरना करितेहि । तूमि अग्रे अग्रे गमन
कर । (इ)

विद् । आम्हून, आम्हून । (परिक्रम करिआ) एहे समुद्रगृह । (झ)

পরিচারিকা চন্ডিকা সন্নিহুতমাগচ্ছতি । ইতস্তাবদাং
 ভিত্তিগুড়ী ভবাবঃ । (ক)

বিদু। অহো! কুম্ভীলএহিঁ কামুপহিঁ চ পরিহরণীয়া
 চন্ডিকা । [অহো । কুম্ভীলকৈঃ কামুকৈশ্চ পরিহরণীয়া চন্ডিকা ।] (খ)

(ক) সাশঙ্ক' শঙ্কিতভাবেন, শঙ্কা চ ইরাবত্যা: সখ্যা: প্রকৃতবচনবিজ্ঞানে মহানিষ্ঠ-
 সম্ভাবনাৎ । কুম্ভীলকৈঃ পুণ্যচয়নে ব্যয়ী ব্যাপৃতৌ হস্তী যস্তা: তথ্যমুতা পুণ্যচয়ন-
 ব্যাসক্তা তে তব সখ্যা: ইরাবত্যা: । চন্ডিকা তদাখ্যা । সন্নিহুতম্ অতিসমীপম
 আগচ্ছতি উপসংগতি । সা যদি আবাং পশ্যেৎ তদা নূতং স্তস্য অধিকারিণীং বিজ্ঞাপ্য
 মহানিষ্ঠমুত্পাদয়েদিতি ভাবঃ । অতঃ ইতঃ অস্মিত স্থানে আবাং ভিত্ত্যা কুডো ন গুড়ী
 প্রচ্ছাদিতশরীরী ভবাবঃ । যথা সা ন দ্রষ্টুং সমর্থয়তে ইতি ভাবঃ । এতচ্চ রাজ্ঞো-
 পিমিবস্ব দক্ষিণনাথকস্বভাবং সুতরাং ব্যক্তীকরোতি, মালবিকোপসর্পণেপি ইরাবতী-
 চিত্তরচনোপযোগিবস্তুপ্রবর্তনাত্ ।

(খ) কুম্ভীলকৈঃ চৌরৈঃ কামুকৈঃ কামপ্রবৃত্তিপরতন্ত্রৈঃ লম্পটৈরিত্যর্থঃ । চন্ডিকা
 কৌমুদী ইরাবত্যা: তদাখ্যা পরিচারিকা চ পরিহরণীয়া দূরে রচণীয়া, তথাহি
 কুম্ভীলকঃ অন্যকারে চৌরশব্দেব নান্যৈরুপলভ্যতে, জ্যোত্স্নাপ্রদীপে চ অন্যৈরুপলভ্য-
 মাণঃ নিরুধ্যতে, কামুকঃ অপি তথা ইতি যুক্ত্যেব কামুকস্য চৌরবৎ ইরাবতী-
 মন্বরেণ প্রচ্ছাদ্য মালবিকামুপসর্পণো ভবতঃ চন্ডিকাপরিহর ইতি ভাবঃ । চন্ডস্য
 চন্ডিকা সাধারণেষু চৌরং প্রকাশয়তি, ইয়মপি চন্ডিকা ইরাবত্যা রাজানং প্রকাশয়ত
 ইতি সাম্যম্ । অথ চৌরৈঃ কামুকৈশ্চ সামান্যৈঃ জ্যোত্স্নাপরিহাররূপেণ সামান্যে ন
 কামুকবিশেষস্য রাজ্যচন্ডিকাখ্যপরিজনপরিহারপ্রত্যয়াৎ অপ্রস্তুতপ্রশংসালঙ্কারঃ ।
 অপ্রস্তুতযোঃ কুম্ভীলকসামান্যকামুকযোঃ শৌরিকপরিহরণক্রিয়াসম্বন্ধাত্ তুল্যযোগিতা ।

রাজা । (সাশঙ্কভাবে) বয়স্য ! তোমার সখী ইরাবতীর পরিচারিকা
 চন্ডিকা, কুম্ভীলককে ক্রোধে করিতে করিতে নিকটেই আগমন করিতেছে । সুতরাং
 আমরা উভয়ে এইস্থানেই ভিত্তির অন্তরালে লুকায়িত হইয়া অবস্থিতি
 করি । (ক)

(উভী যথাসমর্থিতং কুরুতঃ ।) (গ)

রাজা । গীতম ! কথং নু তে সখী মাং প্রতিপালয়তি—এহি
এনাং গবাচ্চমাশ্রিত্য যাবদবলোকয়ামি । (ঘ)

বিদূ । তহা । [তথা ।] (ঙ)

(উভী বিলোকয়ন্তৌ স্থিতৌ ।) (চ)

[ততঃ প্রবিশতি মালবিকা বকুলাবলিকা চ ।] (ছ)

বকুলা । সহি ! পণম ভট্টারং । [সখি ! পণম ভট্টারম্ ।] (জ)

ভট্টারঃ । চন্দ্রিকা ইত্যত্র স্তোষণে অধেদাধ্যবসায়প্রত্যয়াদতিশয়োক্তিয তেষামঙ্গাঙ্কি-
লাবপ্রত্যয়েন সঙ্করঃ ।

(গ) উভী রাজা বিদূষক্য ইত্যেতৌ হৌ । যথাসমর্থিতং যথোক্তং ভিত্ত্যন্তরালে
আত্মগোপনং কুরুতঃ । ভিত্তিগৃহী ভবত ইত্যর্থঃ ।

(ঘ) তে তব সখী মনসম্বন্ধাৎ প্রিয়া মালবিকা কথং কৈন প্রকারেণ মাং প্রতি-
পালয়তি প্রতীচতে, কীদৃশাবস্থয়া মদপেচাং করোতি ইত্যর্থঃ । গবাচ্চমাশ্রিত্য
বাতায়নলগ্নৌ ভূত্বা এনাং মালবিকাম্ অবলোকয়ামি পশ্যামি ।

(ঙ) তথা তদেব কুরু ইত্যর্থঃ ।

(চ) উভী রাজবিদূষকৌ । বিলোকয়ন্তৌ গবাচ্চমাগেণ পশ্যন্তৌ ।

বিদূ । চোর ও কামুক ইহাদের উভয়েরই চন্দ্রিকা পরিহার করা
অবশ্য কর্তব্য । (খ)

(উভয়ের পূর্বকথিতানুরূপ অনুষ্ঠান ।) (গ)

রাজা । তোমার সখী মালবিকা কি ভাবে আমার অপেক্ষা করিতে-
ছেন—সাইন, গবাক্ষ দিয়া ইহাকে অবলোকন করি । (ঘ)

বিদূ । আচ্ছা । (ঙ)

(অবলোকনকরত উভয়ের অবস্থান ।) (চ)

[অনন্তর মালবিকা ও বকুলাবলিকার প্রবেশ] । (ছ)

মাল। যমো দে জো পাসদো পিহুদো পেখোঅদি। [নমস্কে যঃ
পার্যতঃ পৃষ্ঠতঃ প্রেত্যতে।] (ক)

রাজা। শঙ্কে মে প্রতিক্রতিং নির্দিশতি। (জ)

মাল। (সহর্ষং হারমবলোক্য।) হুলা! মং বিপ্রলম্বেসি। [হুলা! মাং
বিপ্রলম্বেসি।] (ট)

(জ) মর্কারং স্বামিনম্ অগ্নিমিত্রং, প্রণম্য অভিবাদয়ন্ত। অন্যথা সম্মানন্যতিক্রমঃ
স্বাদিত্তি ভাবঃ।

(ক) যঃ জনঃ পার্যতঃ পার্শ্বং, পৃষ্ঠতঃ পশ্যাৎ চ প্রেত্যতে দৃশ্যতে, অনবরতকল্যণাবশাৎ
সর্বদৈব দৃষ্টিবিষয়ীভবতি, তে তস্মৈ নমঃ অস্তু ইতি শेषঃ। কেचित্ত্বে শঙ্কার-
লজ্জাক্রমণাৎ অধিকবচনব্যঘাতাৎ নমস্কে ইতি বচনসাত্ত্বমেব মালবিকায়াঃ কল্য-
য়ন্তি, তদ্ব্যাক্রম্যপি মনোরমম্।

(জ) মে মম প্রতিক্রতিং চিত্তবিশৃঙ্খলিতং মদীয়মুচ্চিসমন্বিতং তৈলচিহ্নাদিকামিত্যর্থঃ।
নির্দিশতি নিধায়তি, চতুর্থা সানুরাগং পশ্যতীত্যর্থঃ। ইতি শঙ্কে মন্যে। এতেন তৎ
স্বীয়চিত্তবদৃশ্যং, মালবিকায়াশ্চিদর্শনরূপকামজবিকারোঃপি ব্যজ্যতে, নায়িকায়াঃ
নায়কচিত্তদর্শনাদ্যাসক্তিজ্ঞানং নায়কস্তাপি অনুরাগবৃদ্ধিহেতুরিতি রাজানুরাগবাহুল্যস্য
অসমঞ্জসতাপ্রদর্শনায় কবিনা এতদুপন্যাসমিতি কেচিত্ত্ববতঃ।

(ট) সহর্ষং রাজা দর্শনযোগ্যতাং বিभाव্য দর্শনজন্যসুখকল্যণনাটো হর্ষঃ। হারং
রাজাগমনযোগ্যং হারভাগম্ অবলোক্য তদবলোকনানন্তরং রাজানমদৃষ্টা ইতি ভাবঃ।
হুলেতি সখীসম্বোধনে। মাং বিপ্রলম্বেসি প্রতারয়সি, তথাহি মর্ত্যে অগ্নিমিত্রঃ ন

বকুল।। সখি! মহারাজকে প্রণাম কর। (জ)

মাল। যিনি পার্শ্বে ও পশ্চাতে (সর্বদা) দৃশ্যমান হইতেছেন, তাঁহাকে
নমস্কার। (ক)

রাজা। বোধ হয় আমার প্রতিমূর্তি লক্ষ্য করিয়া বলিতেছেন। (ঞ)

राजा । हर्षविषादाभ्यामत्रभवत्याः प्रीतोऽस्मि । (ठ)

सूर्योदये भवति या सूर्यास्तमये च पुण्डरीकस्य ।

वदनेन सुवदनायास्ते समवस्थे चणादूढे ॥७

[अन्वयः । पुण्डरीकस्य सूर्योदये या सूर्यास्तमये च भवति ते समवस्थे सुवदनायाः वदनेन चणात् ऊढे । ७]

वकुला । एवं एसो चित्तगदो भट्टा । [नन्वेव चित्रगतो भर्ता ।] (ड)

आगतः, तथापि यत् तत्प्रणामादेशकरणात् माम् उन्मूलकरोषि तदन्याथ्यमेव इति भावः ।

(ठ) अत्रभवत्याः सुतरामादरणीयायाः, मालविकायाः हर्षविषादाभ्यां मदागमन-सम्भावनया हर्षः, मददर्शनाच्च विषादः ताभ्यां प्रीतः सन्तुष्टः अस्मि, अनेन मयि सुतरा-मनुरागस्य प्रत्ययादिति भावः ।

७ । अथ प्रीतिकारणमनुवर्णयति—सूर्योदय इत्यादिना । पुण्डरीकस्य पञ्चम्य श्वेतसरोरुहस्य इत्यर्थः । सुखस्य गौरवणंतया पुण्डरीकस्तेत्युक्तिः सङ्गता । सूर्योदये सूर्यस्य उदयवेलायां प्रातःसूर्यकिरणसम्पर्के सतीत्यर्थः । या समवस्था सूर्यस्य अस्तमये अस्तमनवेलायां च या समवस्था भवति इत्यभयत्वेन अन्वेति । उदय-वेलायां पुण्डरीकस्य विकाशरूपा अस्तमनवेलायाच्च सङ्कीचरूपावस्था जायते इति प्रकृते प्रतिपत्तव्यम् । सुवदनायाः सुन्दराननायाः मालविकायाः विशेषणमात्रेण विशेष्यबोधनं वदनस्य साधारणजनवदनवैलक्षण्योत्तनाय प्रकृते पुण्डरीकसदृश्य-प्रतिपादनाय च इति मन्तव्यम् । वदनेन सुखेन ते समवस्थे प्रकारौ प्रकाशसङ्कीचरूपे हर्षविषादात्मिके इति भावः । चणात् चणमात्रेण ऊढे अवलम्बिते । तथाहि मालविकायाः चणमात्रेणैव पुण्डरीकसदृश्यवदनेन हर्षविषादभावसूचनात् तथोच्य

‘मान । (मर्हत्वे द्वार अवलोकन करिना) मथि ! आमाके अत्रारित करितेह ? (ट)

राजा । आनि ईश्वर र्ष ७ विषादे श्रीत र्हेनान । (ठ)

উমে । (প্রণিপত্য ।) জেদু জেদু ভট্টা । [জয়তু জয়তু ভট্টা ।] (৩)

মাল । হলা ! তদা সম্ভমদ্বিষ্টে ভট্টিণো রুবে জহা যা
বিতিণ্ণহুহ্মি, তহা অজ্জবি মএ ভাবিদো অবিতিণ্ণহুহ্মসণো
ভট্টা । [হলা ! তদা সম্ভমদ্বিষ্টে ভট্টা রুপে যথা ন বিট্ঠাশ্মি, তথা অয়াপি ময়া
ভাবিতো বিট্ঠাশ্মি ভট্টা ।] (৭)

মহেতুকত্বাৎ তদ্বিজ্ঞানাত্ মম প্রীত্যতিশয়ো জাত ইতি ভাবঃ । অথ তে ইতি
তচ্ছব্দে ন পুণ্ডরীকাবস্থাপরামর্শাত্ অন্যাবস্থায়া অন্যেন বহুভবশব্দমিত্যপাততঃ
বাধ্যার্থপ্রতিপত্তৌ বাধ্যত্ পঠ্যবস্থানে সাদৃশ্যোপরাগেণ বাধ্যার্থপ্রতিপত্তায়া অসম্ভবদ্বস্ত-
সম্বন্ধরূপনির্দর্শনালঙ্কারঃ । তেন চ মুখস্য পুণ্ডরীকসাম্যং ব্যঞ্জ্যম্ । সূর্য্যোদয় ইতি
সূর্য্যাস্তময় ইতি চ দ্বিধা সূর্য্যপদপ্রয়োগাত্ কথিতপদতাড়োষঃ । তস্মাস্তময়ে চ ইতি
পাঠে ন সমাধেয়ঃ । সমবস্থে ইত্যম সম্ভবদ্ব্যপরাগাত্ অবস্থায়া উত্কার্থঃ প্রীতিজনন-
যোগ্যতা চ ব্যক্তা । আর্য্যা জাতিঃ ।

(৩) এষ: পুরতো বচমান: চিত্রগত: চিত্রে লিখিত: ভট্টা স্বামী অগ্নিমিত্র: ।
তথাহি নাহং ত্বাং প্রতারণামি অপিতু সত্যমেব তে বদামি ইতি ভাব:

(৪) উমে মালবিকা বকুলাবলিকা চ প্রণিপত্য চিত্রগতং ভট্টারং প্রণম্য ।

(৭) তদা উদ্যানে প্রথমে দর্শনাবসরে, সম্ভ্রমণে ত্বরয়া দৃষ্টে আলোকিত্তে ভট্টা:
স্বামিন: রুপে লাভ্যে, যথা ন বিট্ঠা আকাঙ্ক্ষায়ত্যা অস্মি ইদানীং তদর্শনে ন নাহং
সুতরাং তস্মা অসম্ভবমিতি, স্বল্পকালদর্শনাত্ সম্ভ্রমকাল্যনাচ্চ ইতি ভাব: । তথা তদন-
য়াপি ইদানীং সম্ভ্রমশূন্যাবস্থায়াং চিত্রগতস্য তস্য স্থায়্যেণ দর্শনকালিপৌলভ্যে: ।

সূর্য্যের উদয় ও অস্ত—এই উভয় সময়ে পদ্যের যে অবস্থা হয়, এই
সুভবদনার বদনমণ্ডল ক্ষণমধ্যে তৎসাদৃশ্য ধারণ করিয়াছে ॥৭॥

বকুলা । এই যে প্রতিকৃতিস্থ মহারাজ । (৬)

উভয়ে । (প্রণিপাতপূর্ব্বক) মহারাজের জয় হউক, মহারাজের
জয় হউক । (৮)

विद् । सुदं भवदा ? । णं किं अस्सभोदो तुए जह दिट्ठा
तह ण दिट्ठो भवम् ? सुहा दाणिं मज्झमा विअ रअणभण्डं
जोव्वणगव्वं वहिसि । [श्रुतं भवता ? । ननु किमवभवती त्वया यथा दृष्टा
तथा न दृष्टो भवान् ? सुधेदानीं मज्जुषेव रत्नभाण्डं यौवनगर्वं वहामि ।] (त)

मया भर्ता अधिदृष्टदर्शनः न विद्यते विदृष्टा अपरागः यत्र तादृशं दर्शनं ज्ञानं
चाक्षुषप्रत्यक्षं वा यस्य तथाभूतं यद्विषयकैण दर्शनेन कदापि न विदृष्टा जायते तथाभूत
इत्यर्थः । भावितः चिन्तितः, तथाहि आदौ तदानीं राज्ञा दर्शनेन सम्भ्रमसमुच्चलिता
अहम् अधिककालं स्थैर्येण तमालोकयितुमशक्तवाना अतस्मा एवमेव निश्चितवती यत्
अल्पकालदर्शनेन एव मम तस्मिराहित्यम् सम्भ्रमवशादस्थिरदर्शनेन च ; किन्तु इदानीमपि
तथा तस्मिराहित्येन असीचनकतामेव राज्ञि निश्चिनोमि इति भावः । एतेन माल-
विकाया राज्ञि भूयाननुरागः राज्ञः सौन्दर्यप्रकर्षश्च व्यज्यते । एष हि उपक्रमः
कवेर्नायकस्य रागातिशयसम्पत्तिसामञ्जस्यरक्षणाय, प्रियजनप्रीतिविज्ञानं हि सम-
धिकमनुकूलयति प्रेमाणमिति लौकिको नियमः । सम्भ्रमदृष्टत्वं विदृष्टायां हेतुरिति
पदार्थगतं काव्यलिङ्गं कथ्यते । अद्यापि इत्यादिभागेन विभावनेति केचिद् वदन्ति ।

(त) भवता श्रुतम् आकर्णितम् अवभवत्या वचनमिति शेषः । प्रत्यात्मकमिदं वाक्यम् ।
ननुः प्रश्ने, त्वया अवभवती मालविका यथा येन प्रकारेण अनुरागसहकारिण इत्यर्थः ।
दृष्टा आलोकिता, यथा त्वमस्या उपरि प्रणयवान् जात इत्यर्थः । तथा तेन प्रकारेण
अनुरागसहकारिण इत्यर्थः । भवान् न दृष्टः आलोकितः, अपि तु त्वया यथा अस्यामति-
मावो रागः प्राप्तः तथा अनयापि त्वशीति भावः, प्रत्यविषया तदर्थप्रत्यायनेन अवश्यभावित्वं
प्रकृतविषयस्य व्यवस्थाप्यते, इदानीं यौवनजनितप्रकर्षसमुपस्थितावपि इत्यर्थः । मज्जुषां
रत्ननिधानपेटिका रत्नभाण्डं रत्नसमन्वितपाचविशेषमिव सुधा इत्या यौवनगर्वं यौवन-

मान । तখন अशोककुञ्जे ताड़ताड़ि महाराज्जेर रूप देखिआ आमार
आशा मिटे नाई, किन्तु এখন झूझावे ताँहार प्रतिमूर्ति देखिआও
दर्शनाशा परिपूर्ण হইতেছে না । (গ)

রাজা । সখ্যে ! কুতূহলবানপি নিসর্গশালীনঃ স্ত্রীজনঃ ।
পশ্য । (থ)

জনিতপ্রকর্ষণাতিরেকং বহুসি ধারয়সি, তথাহি যথা মঞ্জুপা স্বগর্ভে ধারিতস্য রত্ন-
নিচয়স্য গৌরবং ন জানাতি নিরর্থকং বহুত্বং তথা এব ত্বমপি আত্মনো যৌবনগর্বস্য
মহিমানং ন জানাসি, যেন আত্মনি তথা নাস্তি তৈ প্রকর্ষণজ্ঞানম্ । অথমপিপ্রায়ঃ—যত
মালবিকা তব যৌবনজন্যং সৌভবমবলোকয়ন্তী ত্বদধীনা জাতা ইত্যব কৌ হি নাম
বিস্ময় ইতি । এতেন তস্যাতবৈব তস্যা অপি ত্বয়ি জাতরাগত্বাত্ সন্ধ্যোগস্য অনায়াস-
সাধ্যতয়া তদর্থং সহজী ভবেতি ভাবো ব্যজ্যতে । উপমা স্পষ্টা । মঞ্জুপা বহতি ত্বনু
বহুসি ইতি উপমানোপমেয়यो: ক্রিয়াব্যত্যয়েনাত্বয়স্য কর্তব্যতয়া উপমাগতৌ ভয়প্রকট-
দোষঃ । স চ বাচ্যভেদকল্পনয়া কথঞ্চিত্ সমাধেয়ঃ । লিঙ্গভেদজন্যতা তু ভয়-
প্রকটমতয়া নাঙ্কীকর্যতে, লিঙ্গভেদেপি উপমানোপমেয়তাপ্রত্যয়ান্বাঘাতান, সাধারণ-
শব্দস্য উপমানোপমেয়গতত্বপ্রত্যয়াদেব তদুপপত্তে: । “মঞ্জুপাপি চ মঞ্জুপা পেটা চ
পেটিকৈল্যপি” ইতি কোপবিশেষঃ । কেचित্তু মঞ্জুপা যথা স্বগর্ভস্থিতরত্নমাণ্ডং তথা বহতি
নতু তদুপপৃষ্টক্কে তথৈব ত্বমিদানীমপি আত্মনো যৌবনং মালবিকাসম্পর্কেণ অনুপযুজ্য
তথা বহুসি, তত সত্বরেইব তামুপেত্য এতদুপভোগং কুরু ইতি ভাবমনুসন্দধনে । পরে চ
দ্বিতীয়াবাক্যমপি প্রত্যাশ্রিত্য ব্রুতে । তথাহি মঞ্জুপা যথা রত্নমাণ্ডং বহন্তী তথা ধনগর্বং
গচ্ছতি, কিং ত্বমপি তথা নিষ্ফলং যৌবনগর্বং বহুসি, অপি তু নেব, ললনাকুলললাম-
মুতয়া মালবিকয়া অনুরাগলাভেন যৌবনগর্বস্তে সফল ইতি ভাব ইতি ।

(থ) সখ্যে ইতি সম্বোধনং হৃদয়স্থিতবস্তুকথনযোগ্যতাপ্রদর্শনায়া । “সমপ্রায়ঃ
সখা মত” ইতি পরিभावाধ্বরণাত্ । স্ত্রীজনঃ নারীজনঃ কুতূহলবান্ অনুরাগ-
জন্যোক্তকণ্ঠাকুলোপনি নিসর্গেণ প্রকৃত্যা শালীনঃ লজ্জাশীলঃ, তথাহি লজ্জাবশাদেব

বিদু । শ্রবণ করিলেন ত ? আপনি ইহাকে যেক্রপ ভাবে দর্শন
করিয়াছিলেন, ইনি কি আপনাকে সেক্রপভাবে দেখিতেছেন না ? পেটিকা
যেমন বৃথাই রত্নভাণ্ড বহন করে, আপনিও সেইরূপ এখন বৃথাই যৌবন-
গর্ব বহন করিতেছেন । (ত)

कार्त्स्न्येन निर्वर्णयितुश्च रूप-
मिच्छन्ति तत्पूर्वसमागमानाम् ।

न च प्रियेष्वायतलोचनानां
समग्रवृत्तीनि विलोचनानि ॥८॥

[अन्वयः । आयतलोचनानां विलोचनानि प्रियेषु कार्त्स्न्येन रूपं निर्वर्णयितुं च
इच्छन्ति, न च समग्रवृत्तीनि तत्पूर्वसमागमानाम् । ८]

रमण्यः निजान्तरगतमनुरागमपि न प्रकाशयन्ति, परं गुप्तमेव रक्षितुं चेष्टन्ते, तत एव
निर्गमशालीनायाः मालविकाया भावमुन्नेतुं सम्यक् नालमस्तीति भावः । अत्र सामान्या-
दप्रस्तुतात् प्रस्तुतस्य विशेषस्य प्रत्ययात् अप्रस्तुतप्रशंसालङ्कारः । पश्य आलोचय, दृष्टे-
र्ज्ञानसामान्यार्थकत्वात्, वक्ष्यमाणमिति शेषः ।

८ । तमेवार्थं कार्यप्रदर्शनेन सहितकं करोति—कार्त्स्न्येनित्यादिना । आयतानि
सदीर्घाणि लोचनानि नेत्राणि यासां तासां प्रशस्तनेत्राणां नारीणां विलोचनानि नेत्राणि,
तैः नयनैः पूर्वं समागमः सम्मेलनं तत्करणकं प्रत्यक्षं येषां प्राक् चक्षुःकरणकप्रत्यक्ष-
विषयीभूतानां प्रणयिजनानामित्यर्थः । रूपं सौन्दर्यं कार्त्स्न्येन सामग्रेण निरवशिष्ट-
मित्यर्थः । निर्वर्णयितुं द्रष्टुम् इच्छन्ति वाञ्छन्ति, पूर्वंदर्शनजन्यम्रीत्यतिशयेन पुनरपि
दर्शनाशया अविरतमेव उज्जृम्भणात् एकवारदर्शनेन अपरितोषादिति भावः । किन्तु
तानि प्रियेषु प्रणयिजनेषु समग्रवृत्तीनि अप्रतिबन्धव्यवहाराणि न च भवन्तीति शेषः ।
तथाहि असमच्च स्थिता दर्शनवेलायां निर्वाधमालोक्यिष्ये न कस्यापि प्रतिबन्धकस्य
बाधां सहिष्ये इत्येवं कल्पनाश्रितसङ्कलापि प्रणयिनी दर्शनवेलायां न प्रभवति सुतरां
शालीनतया एव निर्वाधमौचित्यं प्रियजनमिति भावः । अत्रापि अप्रस्तुतस्त्रीसामान्यात्
विशेषभूताया मालविकायाः प्रत्ययादप्रस्तुतप्रशंसालङ्कारः गतसमन्वयेन च अर्थान्तरन्यास
एव । तत्पूर्वत्वादौ व्यधिकरणवद्ब्रौहिः सोढयः । वृत्तमुपजातिनाम् ।

राजा । मत्थे ! व्रीजाति कुडूहनसम्पन्न इहेनेण, श्वावतः नज्जायुद्धं
इहेना थाके । (थ)

মাল। হলা! কা এষা পাসপরিবর্তিতবদনশ্রেণি ভট্টাণা
সিদ্ধিলাভে দিষ্টো গণিজ্ঞানাদি? [হলা! কা এষা পার্শ্বপরিবর্তিতবদনে
ভক্তা স্নিগ্ধয়া দৃষ্টা নিধ্যায়তে?] (দ)

বকুল। শং ইমং পাসগদা ইরাবতী [নন্দিত্যং পার্শ্বগতা ইরা-
বতী] (ধ)

মাল। সখি! অদক্লিণো বিশ্ব মে ভট্টা পড়িভাদি, জো সৰ্ব্ব
দেবীশ্রয় উজ্জ্বল একাএ মুহে বহুলকলো। [সখি! অদক্লিণ ইব মে
ভক্তা প্রতিভাতি, যঃ সৰ্বং দেবীজনম্ উজ্জ্বলিত্বা একস্যা মুখি বহুলকল্যঃ ।] (ন)

(দ) এষা চিত্তে দৃষ্টমানা, কা ক্লিম্পরিচয়া, পার্শ্ব পরিবর্তিত বক্রভাবে
পরিচালিত বদনং মুখং যেন তথ্যভূতেন পার্শ্বচালিতাননে ভক্তা স্বামিনা স্নিগ্ধয়া
স্নেহবহুলয়া দৃষ্টা কটাকপাতিন, নিধ্যায়তে সামিনিবেশমীকৃত্যতে। এতেন জিজ্ঞাসিতায়া
উপরি ভক্তুরান্তরিকো রাগঃ সুমহান্ ব্যজ্যতে, স চাযং পরত এব ব্যক্তোভবতি,
নিধ্যায়তে ইত্যনে সামিনিবেশদর্শনং গম্যতে।

(ধ) ইয়ং তথ্য জিজ্ঞাসিতা ভক্তা নিধ্যায়মানা ইত্যর্থঃ। ইরাবতী তদাখ্যা রাজা
প্রিয়া ইত্যর্থঃ।

(ন) নে সম ভক্তা স্বামো রাজা অগ্নিমিত্র ইত্যর্থঃ। অদক্লিণ ইব দক্লিণনাশক-
ভাবমুক্ত ইব, দাক্লিণশূল্য ইব ইত্যর্থঃ। প্রতিভাতি প্রতীয়তে, তথাহি অনেন ব্যবহারেণ

সমাগমের জন্ত উৎকণ্ঠিত হইলেও অঙ্গনারা স্বভাবতঃ লজ্জাবতী;
দেখ—আয়তলোচনা রমণীগণের লোচন সম্যক্রূপে দৃষ্টপূর্ব প্রিয়-
জনের রূপ নিরীক্ষণে ইচ্ছা করিয়া থাকে; কিন্তু তাহাতে লজ্জাবশতঃ
সমর্থ হয় না ॥৮॥

মাল। সখি! মহারাজ মুখ ফিরাইয়া কাহাকে স্নিগ্ধদৃষ্টি সহকারে
দর্শন করিতেছেন? (দ)

বকুল। পার্শ্ববর্তিনী ইনিই ইরাবতী? (ধ)

बकुला । (आत्मगतम् ।) चित्तगटं भट्टारं परमत्यदो संकप्यिअ
असूअदि । भोदु, कौडिस्सं दाव एदाए । (प्रकाशम् ।) हला !
भट्टिणो वल्लहा एसा ? [चित्तगतं भट्टारं परमार्थतः सङ्ख्या असूयति ।
भवतु, कौडिष्यामि तावदेतया । हला ! भर्तुर्वल्लभैया ?] (प)

राज्ञो दक्षिणनायकत्वमपलाप्यते इति भावः । कथमित्याकाङ्क्षायामाह—यदित्यादि ।
यत् यस्मात् सर्व्वं देवीजनं धारिणीप्रभृतिकान् मङ्घिबीजनान् वृज्झित्वा परित्यज्य
प्रीतिविषयात् अपवाह्य एकस्याः केवलाया अस्या इरावत्या एव सुखे बहलत्त्यः बहदृष्टिः
जात इति शेषः । तथाहि दक्षिणनायको हि “अनेकमङ्घिलासु समरागो” भवति
अस्य च इरावत्यामीदृशहृत्तिरन्वपरिहारेण तत्त्वमेव विघटयतीति एतत् तथाप्रत्यये
हेतुरिति भावः । एतेनायमपि भावो मालविकाया वृद्धिस्थः प्रतीयते, यथा अपरनारी-
जनपरिहारेण यथायमिरावत्यामनुलग्नः तथा मासुज्झित्वापि वा स्यात्, ततो मङ्घत्
कष्टमुपस्थास्यते इति । अयं साधारणनारीजनोचिता प्रणयेष्यां प्रदर्शिता कविना, सा च
‘आत्मपरिहारसुखेन अनाख्याय परप्रत्याख्यानसुखेन प्रयुक्ता नायिकौदार्य्यं’ प्रकाशयति ।

(प) चित्तगतम् आलिख्ये चित्तितम् अप्रकृतमित्यर्थः । भट्टारं राजानं परमार्थतः
याथार्थेन सङ्ख्या मत्वा चित्तगतस्यापि प्रकृतत्वं बुद्धा इत्यर्थः । असूयति दाक्षिण्य-
गुणशालिन्यपि तस्मिन् अदाक्षिण्यदोषमारोपयति इत्यर्थः । असूया नाम गुणिष्वपि
दोषाविष्करणमिति परिभाषास्मरणात् । भवतु, एतया मालविकया अतिमुग्धया इत्यर्थः ।
कौडिष्यामि कौतुकवाक्प्रयोगेण परिहासं रचयिष्यामि इत्यर्थः । अस्याः अप्रकृत-
धारणामपि अन्यथा अप्रतिपाद्य एतत्प्रकारानुगुणपरिहासवचनेन कौतुकं विधास्यामीति
भावः । एषा दृश्यमाना इरावती भर्तुः स्वामिनः अग्निमिवस्य वल्लभा प्रियतमा, अतएव
अन्यनारीजनपरिहारेण अस्यामिव बहलत्त्यो भर्ता इति भावः ।

माल । सधि ! महाराजके आमार दाक्षिण्यशृङ्ख बलिग्रा नने इह-
तेछे । केनना, तनि सनुदाय देवीदिगके त्याग करिग्रा एकजनेरह
भुत्थेर प्रति चाहिग्रा आछेन । (न)

মাল। তদো কিং দাণিঁ অন্নাণং আশ্বাসদ্বক্ষং ? (ইতি সাস্ময়ং
পরাবর্ততে ।) [ততঃ কিমিদানীম্ আত্মানমায়াসয়িষ্যামি ?] (ফ)

রাজা। সখ্যে ! পশ্য পশ্য ।

ভ্রূমঙ্গুভিন্নতিলকং স্ফুরিতাধরোষ্ঠং

সাস্ময়মাননমিতঃ পরিবর্ত্যয়ন্ত্যা ।

কান্তা পরাধকুপিতেশ্বনয়া বিনেতুঃ

সন্দর্শিতেব ললিতাভিনয়স্য শিচ্চা ॥৫॥

(ফ) ততঃ এবং সতি, সকলাপেচয়া ইরাবত্যা এব রাজপ্রিয়ত্বে সতীত্বার্থঃ । কিং
কথম্ ইদানীম্ আত্মানং স্বম্ আয়াসয়িষ্যামি কষ্টাত্ কষ্টতরং ভাবং নেষ্যামি, আয়াসস্য
ফলাশাবিরহাদিতি ভাবঃ । তথাহি রাজা ইরাবত্যাশাসক্তঃ সকলনারীজনপরিহারেণ,
তন্ কথমপি ময়ি তস্যানুরাগঃ অসম্ভাব্য এব, অতো যাবদেব তদ্বিষয়কাশাং করিষ্যামি
তাবদেব নৈরাশ্যজনিতকষ্টস্য প্রাবল্যমনুকূলয়েয়মিতি তাত্পর্যম্ । ইতি উক্তবাক্যসূক্তা,
সাস্ময়ং সক্রোধং পরাবর্ততে চিত্রদর্শনাৎ চতুরপসার্থ্য দিগন্তরে মুখম্ অপসারয়তি ।
এষ হি প্রণয়কোপো মালবিকায়া রাজানুরাগমধিকমনুকূলয়তি, সুস্থ প্রকান্তমব
কবিনা ।

বকুলা (আশ্রয়গত) মালবিকা চিত্রিত মহারাজকে প্রকৃত স্বামী
মনে করিয়া অশ্রু প্রকাশ করিতেছে । আচ্ছা, ইহার সহিত একটু
কৌতুক করি । (প্রকাশে) সখি ! ইরাবতী যে মহারাজের সর্বাপেক্ষা
প্রিয়তমা । (প)

মাল। তবে আর আত্মাকে কেন কষ্ট দিতেছি (এই বলিয়া
অশ্রুস্রাবহকারে মুখ ফিরাইলেন ।) (ফ)

রাজা। সখে ! দেখ, দেখ,—অশ্রুর উজ্জেকে ক্রভঙ্গীবশতঃ তিলক

[अन्वयः । अनया भूभङ्गमित्रतिलकं स्फुरिताधरोष्ठं सामुद्रमाननमितः परिवर्त्तयन्त्या विनेतुः कान्तापराधकुपितेषु ललिताभिनयस्य शिखा संदर्शिता इव । ८]

विदू । अणुणअसज्जो दाणिं होहि । [अनुनयसज्ज इदानीं भव ।] (ब)

८ । अथ मालविकायाः प्रणयकोपसन्दर्शनेन भावविशिष्टं व्यनक्ति—भूभङ्गत्यादिना । अनया मालविकया भुवोः भङ्गेन आकुञ्चितभावसम्पादनेन भिन्नं भग्नता गतं मञ्जु विश्लिष्टमित्यर्थः । तिलकं तिलकलक्षणं यस्य तथाभूतं, क्रीधोपगमे विग्नघतः प्रणयकोपे भुवोर्भङ्गो नियतः । स्फुरितं कम्पितम् अधरोष्ठं निम्नवर्त्तौ दन्तच्छदः अधर इत्यर्थः, यस्य तथाभूतं कम्पिताधरम् आननं सुखं सामुद्रं निर्दोषिऽपि मयि दोषारोपेण क्रीधयुक्तं यथा तथा इतः अस्याः दिशः परिवर्त्तयन्त्या अन्यतो नयन्त्या । कान्तस्य प्रियजनस्य अपराधात् दोषात् अन्याय्याचरणादित्यर्थः । यानि कुपितानि क्रीधाः तेषु स्वामिनो दोषप्रयुक्तकोपेषु, बहुवचनं क्रीधस्य आत्यन्तिकताप्रदर्शनाय, साधारणकोपे भूभङ्गादिसमुद्भवभावात् । विनेतुः शिखकस्य गणदामस्य इत्यर्थः । ललिताभिनयस्य कोमलाभिनयकलायाः शिखा विधिपूर्वकं यद्वर्णं संदर्शिता विज्ञापिता इव, तथाहि इयं यथा कोपभावं प्रकाशयति तथा मन्ये वस्तुत एवेयं क्रुद्धा जाता, कोपावस्थायां योग्यानां प्रायेण सर्व्वधामिव भावानां समन्वयात्, तथापि महदेव रामायीयकमिति सहृदाश्चर्यमिति भावः । अथ संदर्शनक्रियाया इवशब्देन सम्भावनाप्रत्ययात् वाच्या क्रियोत्प्रेक्षा । अधरोष्ठमित्यत्र अधरशब्दस्य ओष्ठशब्दस्य च भिन्नाकारशब्दस्य अर्थाभिदस्य आपाततः प्रत्ययात् पर्य्यवसाने भिन्नार्थकत्वप्रतीत्या पुनरुक्तवदाभासालङ्कारः । अनयोः रङ्गाङ्गिभावजन्यः सङ्करश्च । हत्तं वसन्तिलका नाम ।

विगलित हईग्राछे एवं अधरौष्ठं प्रस्फुरित हईतेछे । एतदवस्थान एथान हईते मुख फिराईग्रा लोण्याते बोध हईतेछे, ईनि शिखर गणदासेर निकट अछ स्त्रीर संसर्गवशतः अपराध करिले ताहार प्रति येरूप कोप प्रदर्शन करिते हय, ताहार वे मनोहर अभिनय शिखा करिग्राछेन, ताहई येन प्रदर्शन करिलेन ॥२॥

মাল। অজ্জগোদসো এত্থ এত্ব মেবদি য়ং ? (ইতি পুনঃ স্যানান-
 ন্তরাভিসুখী ভবিতুমিচ্ছতি ।) [আর্থ্যগৌতমঃ অদৈব সেবতে এনাম্ ?] (ম)

বকুলা। (মালবিকাম্ বহু।) যাহি যাহি। কুবিদা দাণি' তুমং ?
 [নহি নহি । কুপিতা ইদানী' ত্বম্ ?] (ম)

(ব) ইদানীম্ অবভবত্যাঃ ইদৃশী অত্যুক্তকটে কোপে প্রবৃদ্ধে ইত্যর্থঃ । অনুনয়ঃ ক্রোধ-
 গান্ধ্যর্থং প্রিয়বচনাदिप्रयोगः तदर्थं सज्जः सोद्वेगः भव । तथाहि इतःपरं यदा
 अस्याः पाणियहं करिष्यसि तदनन्तरम् ईदृशव्यवहारा बहवः बहुश एव समुपस्थास्यन्ते
 तत्प्रतीकाराय साम्प्रतमेव त्वया उपायचिन्ता कर्तव्या इति भावः । अथवा एषा
 तत्रभवती कुपिता परावृत्ता जाता तदिदानीमनुनयव्यतिरेकेण नालं भविष्यसि पुनरस्याः
 पूर्वानुरागं लब्धुं तदगच्छ तत्सन्तोषमाधकमुपायं रचय इति भावः ।

(ম) আর্থ্যগৌতমঃ বিদূষকঃ অত্র চিত্রফলকে এনাম্ ইরাবতী' সেবতে অনুনয়-
 বার্চাদিনা সন্তোষয়তি, एतेन इरावत्यामेव राज्ञी महती आसक्तिर्व्याज्यते, राजप्रियस्य
 विदूषकस्य राजसमीभावानुसारेण एव वर्तनसम्भवात् । तथाहि राज्ञी हृदयावहस्य
 इरावत्यां प्रत्यक्षीकृत्य तद्दिशं परिहाय दिगन्तरमाश्रित्यापि तत्प्रमाणमेव पश्यामीति
 सुतरामसञ्चमिति भावः । स्यानान्तराभिसुखी अन्यदिगभिसुखी ।

(ম) নহি নহি, নাহঁসি অন্যতৌ গন্তুমিতি শিষ্যঃ । রাজ উপরি ইদৃশস্তে বিহে ধৌ
 নৌখিকৌসপি ন যুজ্যতে ইতি ভাবঃ । ত্বং কুপিতা ক্রোধযুক্তা অসি কিং ? তথাহি নাস্মি
 কোপকারণমত্র কিমপি চিত্রে তথা দর্শনমপ্রকৃতবিষয়কমেবৈতি শান্তি' লভস্ব ইতি ভাবঃ ।

বিদু। আপনি তবে এক্ষণে অনুনয় প্রকাশার্থ প্রস্তুত হউন। (ব)

মাল। এদিকেও আর্থ্য গৌতম ইহাকে সেবা করিতেছেন। (এই
 বলিয়া পুনরায় স্থানান্তরাভিমুখী হইবার ইচ্ছা প্রকাশ।) (ভ)

বকুলা। (মালবিকাকে প্রতিরোধ করিয়া।) যাইও না, যাইও না,
 তুমি এক্ষণে কি কুপিতা হইয়াছ ? (ম)

माल । जदि चिरं कुबिटं एव्व मं मन्तेसि, एस पच्चाणीअदु कोवो । [यदि चिरं कुपितामेव मां मन्थसि, एष प्रत्यानीयतां कोपः ।] (य)

राजा । उपेत्य । (र)

कुप्यसि कुवलनयने चित्रार्पितचेष्टया किमेतन्मे ।

ननु तव साक्षादयमहमनन्यसाधारणो दासः ॥ १० ॥

[अन्वयः । हे कुवलनयने, मे चित्रार्पितचेष्टया किमेतत् कुप्यसि ? ननु अयं तव साक्षात् अनन्यसाधारणः दासः । १०]

(य) चिरम् अत्यर्थं कुपितां क्रोधयुक्तां मां मन्थसि कथयसि, तत् एषः ज्ञातपूर्वः कोपः मम क्रोधः प्रत्यानीयताम्, अपसार्यताम्, तथाहि इदानीं राजलाभ एव मे कोपोपशमनोपाय इति तदेव क्रियतामिति व्यज्यते ।

(र) उपेत्य मालविकासुपसृत्य ।

१० । उपसरणानन्तरं मालविकां प्रति उक्तिमाह—कुप्यसीत्यादिना । हे कुवलनयने पद्मायतलोचने । मे नम चित्रार्पितया आलेख्यलिखितया चेष्टया व्यवहारेण किं कथम् एतत् ईदृशं कुप्यसि क्रोधं व्रजसि ? तथाहि त्वया चित्ते मम यो व्यवहारो दृश्यते स शिल्पिना कल्पनासहायेन एव लिखितः ननु प्रकृतः, तत् कथमस्थाने कोप इति भावः । अथ कथं वा न कुप्यामि तव अनभिमतौ शिल्पिना तादृशघटनासम्भवात् इत्याकाङ्क्षायासाह नन्वित्यादि अस्तु वा चित्ते चिचिता मूर्त्तिरिरावतीगतं प्रणयं प्रकाशयन्ती, तथापि साक्षात् प्रत्यक्षतः अयम् उपगतः अहं तव अनन्यसाधारणः अन्यजनाधीनः दासः भव्यः अस्मि, तथाहि अहं केवलं तवेव आदेशवाही ननु इरावतीप्रभृतौनामिति इत्याकल्पनया दुःखं मा वह इति भावः । अतः साक्षादित्यनेन चित्रगताया मूर्त्तेर्व्यपोहप्रत्ययात् परिसंख्या । कुवलनयने इत्यत्र उपमा । निरपेक्षतया चानयोः संसृष्टिः । आर्याजातिः ।

माल । यदि आमाके अतासु कुपिता बनिग्राई जानिग्राह, ताश इहेने एहे कोप अपसारित कर । (य)

বকুল। জেদু জেদু ভট্টা । [জয়তু. জয়তু ভট্টা ।] (ল)

মাল । (আত্মগতম্ ।) কহং চিত্তগদো ভট্টা মএ অসুহৃদো ?
(ইতি সপ্ৰণয়বদনমঞ্জলিঁ করোতি) । [কথং চিত্তগতো ভট্টা ময়া অসুখিতঃ ?] (ব)
[রাজা মদনকাতর্য্যং রূপয়তি ।] (শ)
বিহু । কিং ভবং উদাসীণো বিশ্ব দিসদি ? [কিং ভবানুদাসীণ
ইব দৃশ্যতে ?] (ঘ)

(ল) অথ মালবিকায়া জয়বাদপ্রকমামাভাবো বিহ্বলতামিব সূচয়তি তস্যা: ।

(ব) কথং কিং চিত্তগতঃ আলীক্সচরিতঃ ভট্টা রাজা ময়া অসুখিতঃ কৌপমার্ভেন
ললিতঃ নতু প্রকৃতঃ, তথাহি যদহমালীক্সচরিতব্যাপারবীচয়োন দলিণপ্রধানস্যপি
রাজোঽদাচিহ্নং সংসৃষ্য দোষানুসন্ধানং কৃতবতী তদতিমানবসম্ব্যাসেবেতি কৃতানুতাপঃ ।
সপ্ৰণয়ং প্রেমমূচকং বদনং তদানীন্তনমুখভাবঃ যত্র তথাভূতম্ অঞ্জলিঁ করোতি,
অসুখিতস্য রাজঃ প্রসাদনায় ইতি শিষ্যঃ ।

(শ) মদনেন মানসামিলাষাপরাধ্যেন কামেন জাতং যত্ কাতর্য্যং দীনতা তত্
রূপয়তি অভিনয়তি, বাস্তবচিহ্নেন মদনবেদনাং জ্ঞাপয়তি ইত্যর্থঃ ।

(ঘ) কিং কথং ভবান্ উদাসীনঃ প্রকৃতে কর্ম্মণি অনভিনিবিষ্ট ইব দৃশ্যতে, তথাহি-

রাজা । (মালবিকার সঙ্গীপে যাইয়া) । (র)

অগ্নি কমললোচনে ! বল, কিজন্তু আমার চিত্রগত চেষ্টা দ্বারা কুপিত
হইতেছ ? এই আমি সাক্ষাৎকারে উপস্থিত হইলাম । আমি তোমারই
একমাত্র দাস ॥১০॥

বকুল । মহারাজের জয় হউক । (ল)

মাল । (স্বগত) তবে কি আমি চিত্রস্থিত মহারাজের প্রতি অতুল
প্রদর্শন করিয়াছিলাম ? (এই বলিয়া অনুরাগপূর্ণ বদনে অঞ্জলি বকন
করিলেন ।) (ব)

(রাজা কামব্যথার অভিনয় করিলেন ।) (শ)

राजा । अविश्वसनीयत्वात् सख्यास्ते (स)

विद् । अन्तर्भोदीए कङ् तव अबिस्सासो ? [अवभवत्वां कथं तवाविश्वासः ।] (ह)

राजा । श्रूयताम्—

पथि नयनयोः स्थित्वा स्थित्वा तिरोभवति क्षणात्

सरति सहसा बाहोर्मध्यं गतापि सखी तव ।

मनसिजरुजा क्लिष्टस्यैवं समागममायया

कथमपि सखे विस्त्रब्धं स्यादिमां प्रति मे मनः ॥ ११ ॥

[अन्वयः । तव सखी नयनयोः पथि स्थित्वा स्थित्वा क्षणात् तिरोभवति बाहोर्मध्यं गतापि सहसा सरति सखे मनसिजरुजा क्लिष्टस्य एवं मे मनः समागममायया इमां प्रति कथमपि विस्त्रब्धं स्यात् । ११]

आदौ यथा अनुरागः प्रकाशितस्तथा इदानीं दर्शनगताग्रामस्याम् उपेक्षा न युज्यते, परं सम्मेलनमेवेति तदेव कर्तव्यमिति भावः ।

(स) ते तव सख्याः मालविकायाः अविश्वसनीयत्वात् विश्वसितुमशक्यत्वात्, अहम् उदासीन इव दृश्ये इति शेषः । तथाहि सख्यास्ते मनोभावस्य सर्व्वथा सत्यतानुवर्तणमशक्यमिति तस्या मनोपरि भूयान् अनुरागो वर्त्तते नवा इति सन्देहादुक्तं यत्र वैफल्यमाशङ्क्य निर्व्व्यापारो वर्त्तते इति भावः । एतद्वि मालविकाया मुखेन साक्षादेव अनुरागवाचाश्रयणलालसया कामिजनस्त्रभावसुलभभावाविदकम् इति मन्तव्यम् ।

(ह) अवभवत्वां सख्यां मालविकायां, कथं कीन हेतुना तव अविश्वासः विश्वासविरुद्धः, यत्तत्र अविश्वसनीयतां व्यवस्थापयसि तव को हेतुरिति ज्ञातुमिच्छामीति भावः । अवभवत्वामित्यनेन अविश्वासयोग्यता निराकृता ।

विद् । आपनाके निश्चेष्टेर श्राव देथितेहि केन ? (ब)

राजा । तौमार मथीके ये विश्वास करा योत्र ना । (ज)

विद् । ईशार प्रति आपनार अविश्वास केन ? (ह)

১১। অথ গদ্যেন শ্রুয়তামিতি প্রকম্য শ্রীতব্ধমবিশ্বাসহেতুমাহ—পথীত্যাদিনা ।
 তব সখী মত্‌সম্বন্ধাত্‌ সৌহার্দ্যভাগিনী নয়নযোঃ চক্ষুযোঃ পথি গোচরে স্থিত্বা স্থিত্বা
 কল্যন্যরচিতমূর্ত্যা অবস্থায় অবস্থায় চণাৎ চণকালীন তিরোভবতি অন্তর্ধন্তে, ন
 চিরং স্থিতা মাং প্রীণয়তি, ততঃ কথং মত্‌সন্তোষায় সুহৃৎসমপি স্থিরতামনাপদ্যমানায়াঃ
 তস্যা ময়ি অনুরাগলেশমপি স্থিরং কল্যণামীতি ভাবঃ । বাহ্যোঃ মুজযোঃ মনসি শিথিলঃ,
 মধ্যম্ অন্তরং গতাপি প্রাপ্তাপি তদানীমেব ময়া গাঢ়মালঙ্কিতাপি সহস্রা অকস্মাত্
 নরতি অন্যত্রৈব ব্রজন্তি, তথাহি চিরমেব ময়া তে সখী সঙ্কল্যবশাৎ সম্মুখি দৃশ্যতে
 আলিঙ্গ্যতে কিন্তু সা ময়ি ন করুণালেশমপি প্রকাশয়তি ইত্যেব তব মদ্বিষয়কপ্রণয়-
 বিরহসম্ভাবনহেতুরিতি ভাবঃ । এবম্‌ ইত্যম্মাভিন মনসিজরুজা কামজপীড়য়া মদন-
 ব্যাধিনা ইত্যর্থঃ । ক্লিষ্টস্য বিদ্রাবিতস্য মে মম মনঃ অন্তঃকরণং সমাগমে সম্মেলন-
 বিষয়ে মাযয়া কপটেন উভয়োঃ কথমপি স্থিরসঙ্কতিঃ যথা ন স্যাৎ তথা তথা প্রকমেণ
 ইমাং প্রতি কথমপি কেনচিদপি প্রকারেণ স্বয়ং বিশ্বাসানয়নায চেতমানস্যাপি ইতি
 ভাবঃ । বিশ্বস্তং বিশ্বাসযুক্তং ন স্যাৎ । তথাহি এতাবৎকালং সঙ্কল্যজনিতসমাগমে-
 সপি যয়া বিরোধঃ কৃতঃ সা যত্‌ সাচাত্‌ সমাগমে নিব্বিৎবাদমেব স্বীকারবতী
 প্রণয়বতী চেতি ন কথমপি বিশ্বাসো মে জায়তে, অতএব তদ্বিষয়ে মম ঐদাসীন্যমিতি
 ভাবঃ স্পষ্টঃ । অথ বাহ্যমিচ্ছ্যং গতাপি ইত্যপি শব্দে ন অন্যত্রস্থাতাম্‌ অপসরণস্য
 অনুশঙ্কতঃ প্রত্যয়াৎ অর্থাৎ পশ্চিরলঙ্কারঃ । উত্তরার্হপ্রতিপাদ্যমর্থং প্রতি পূর্বার্হপ্রতি-
 পাদ্যর্থস্য হেতুপ্রত্যয়ন কাব্যলিঙ্গমিতি চ । “মায়া তু শততা শাব্য”মিতি কথিঃ ।
 ইচ্ছং হরিণী নাম ।

রাজা । শ্রবণ কর ;—তোমার সখী আমার দর্শনপথে অবস্থান
 করিয়া করিয়া মুহূর্ত্ত মধ্যে অদৃশ্য হইয়া থাকেন, বাহর মধ্যগতা হইয়াও
 হঠাৎ পলায়ন করেন । আমি মদনব্যথায় পীড়িত, স্নেহরাগে মিলনে
 এইরূপ প্রতারণায় আমার মন আর কিরূপে ইহার প্রতি বিশ্বস্ত থাকিতে
 পারে ? ॥১১॥

बकुला । सहि ! बहुसो किल भट्टा विप्रलब्धौ । ता अत्ता
विस्ससणिज्जो करोअटु । [सखि ! बहुशः किल भर्ता विप्रलब्धः । तदात्मा
विश्वसनीयः किंयताम् ।] (च)

माल । सहि ! मह उण मन्दभग्गाए सिबिणसमागमो वि
भट्टिणो दुल्लहो आसि । [सखि ! मम पुनर्मन्दभाग्यायाः स्वप्नसमागमोऽपि
भर्तृदुर्लभ आसीत् ।] (क)

(च) बहुशः बहून्, वाराम् वारार्थे शम् । विप्रलब्धः प्रतारितः तेन सङ्कल्पसाहाय्येन
दृष्ट्या त्वया नयनपथादपसरणादिना इति शेषः । तत् तस्मात् बहुवारान् प्रतारणान्
हेतोः आत्मा विश्वसनीयः विश्वासयोग्यः क्रियतां, तेन तेन प्रतारणेन अविश्वसो राजा
यथा विश्वसतां लभते तथा इदानीं प्रकल्पतामिति भावः, एतेन प्रणयसहकारेण
राजानमुपगच्छेति वकुलावलिकाभिप्रायो व्यक्तः ।

(क) मन्दभाग्यायाः दुर्भगायाः एतच्च भर्तुः समागमस्य दुर्लभत्वं प्रति हेतुः, स्वप्ने
निद्रावस्थायामनुभवे समागमः सम्पन्नमपि का कथा साक्षात्समागमस्य इति भावः ।
भर्तुः स्वामिनः दुर्लभः अतिदुःखलभ्यः अलभ्य एव वा आसीत्, तथाहि यदयं दृष्टो
जातः तदतिपुण्यफलमेव जानामीति भावः । एतेन राजप्रशस्तिरपि कृता भवति ।
केचित्तु विरहवशाज्जातया उत्कण्ठया निद्राविरहेण स्वप्ने राजसमागमाभावं व्याचक्षते,
तदपि प्रकृते नायुक्तम् । एतेन राज्ञः सुतरां काम्यत्वमेव स्फुटीकृतम्, तथाहि
अविरतमेवास्व चिन्ताकारिण्या अपि यत् न प्रत्यक्षं जातं तत् एव न विज्ञापयितुमपारथं
निजप्रणयं तत् क इव दोषोऽत्र मम, किन्तु परस्परमिलनप्रतिबन्धकस्य दैवस्यैवेति
गूढाभिप्रायः ।

बकुला । सखि ! महाराजके अनेकवार बखना करियाछ, अतएव
आआके बिश्वासयोग्य कर । (क)

माल । आमि मन्दभागिनी, स्वामीर सहित स्वप्नेओ मिलन आमार पक्षे
दुर्लभ छिन । (क)

वकुला । एदु भट्टा, देहि से उत्तरं । [एतु भर्ता, देह्यस्वा
उत्तरम् ।] (ख)

राजा । उत्तरेण किमात्मैव पञ्चवाणाग्निसाक्षिकम् ।

तव सख्ये मया दत्तो न सेव्यः सेविता रहः ॥ १२ ॥

[अन्यः । उत्तरेण किं मया तव सख्ये पञ्चवाणाग्निसाक्षिकम् आत्मैव दत्तो रहः
सेविता सेव्यः न ॥ १२]

(ख) भर्ता राजा, एतु आगच्छतु, अभ्यर्थनायां लोट् । अस्या मालविकाया अनग
उक्तस्य वचनस्य इत्यर्थः । उत्तरं योग्यं प्रतिवचनं देहि त्वमिति शेषः । देहीत्यत्र
कथयतु इति पाठान्तरमेव श्रेयः, एतु इति पदोपन्यासेन प्रथमपुरुषप्रक्रमात् अनन्तरमेव
तस्यैव कर्तुः मध्यमपुरुषप्रक्रमस्य असाधुत्वात् ।

१२ । अथ राजा प्राप्तकालं मालविकाम् उद्दिश्य वकुलावलिकामाह—उत्तरेण
इत्यादि । सम्बोधनादिकमन्तरेण वागुपक्रमो राज्ञः समुत्कण्ठा व्यनक्ति । उत्तरेण
एतस्याः वाक्यस्य प्रतिवाक्यप्रयोगेण, किम् अपि तु न किमपि प्रयोजनमिति भावः । मया
तव सख्ये मालविकायै आत्मा निजदेह एव स्वभाव एव वा पञ्चवाणः कामः स एव
अग्निः अनलः साक्षी यत्र तथाभूतं बहुव्रीहौ कप्रत्ययः, दत्तः विष्टः अग्न्यादिकं
साक्षीकृत्य यद्दानं क्रियते तत् पुनरनावर्त्तनीयतां धत्ते । तथाहि अहं कामवेदना-
दलितान्तःकरण एवं विक्रवी जातः यथा तव सखी एव मे कर्त्तव्याकर्त्तव्यमिदानीम्
उपदेष्टुं क्षमा नान्यः कोऽपि जनः एकान्ततस्तस्यैव ते सखीजनस्य इदानीं मत्-
प्रभुत्वात् इति भावः । पञ्चवाणपदेन कामबोधनं पञ्चभिरेव वाणैः स्वस्य पौडनादत्यन्त-
पौडाविज्ञापनाय, तेन च तव अग्नित्वारोपोऽपि सहेतुकः, पञ्चवाणे अग्नित्वारोपात्,
अनल इव सन्ततं पञ्चवाणो मम हृदयं दहतीति प्रतीयते । ननु आत्मदानं सेवकतया
सेव्यतया च सम्भवति अत्र कौटुम्भिकभावेन आत्मदानमित्याकाङ्क्षया व्याख्यातमेवार्थं
स्पष्टीकर्तुमाह—न सेव्य इति । स च मम आत्मा न सेव्यः अस्याः सेवालामे योग्यः, तत्

वकुला । आश्विन महाराज ! ईश्वर वाको उपयुक्त उद्भर करुन । (थ)

बकुला । अणुगहीदह्य । [अनुगहीताः स्मः ।] (ग)

विदू । (परिक्रम्य समन्वयम् ।) बउलाबलिए ! एसो बालासोअ-
रुक्वस्स पल्लवाइं लङ्घेदि हरिणो । एहि णिवारेम णं ।
[बकुलावलिके ! एष बालाशोकवृक्षस्य पल्लवानि लङ्घयति हरिणः । एहि निवारयाव
पनम् ।] (घ)

किमिताह—सेविता इति । रहः निर्जने सेविता परिचारक एव, तथाहि अहमात्मानं
परिचारकतया एव मालविकायै दत्तवान् नतु सेव्यतया, अतो न मयि सुतरामनुनय-
प्रदर्शनं युज्यते इति भावः । पञ्चवाणाग्रोत्पन्न रूपकम् ।

(ग) अनुगहीताः कृतप्रसादाः स्मः वयमिति शेषः । बहुवचननिर्देशेन मालविका-
पञ्चपातिनां सर्वेषामेव कोशिकादीनामपि सन्तोषो व्यक्तः । अनेन बहूनां सन्तोष-
प्रदर्शनात् विषयस्यास्य राज्ञा अपरिहृत्यतां प्रतिपाद्य स्वार्थः अनुकूलितः । केचित्
वाच्यमिति बहुवचनमाहुः ।

(घ) परिक्रम्य इतस्ततो गत्वा, समन्वयं समन्वयसहकारिण, एषः अदूरे दृश्यमानः
हरिणः कुरङ्गः बालाशोकवृक्षस्य लुद्राशोकतरोः बालविशेषणं हरिणस्य लङ्घनयोग्यता-
निरूपणाय, पल्लवानि किमल्लयान् लङ्घयति भवयितुमुपक्रमते, एहि एनं हरिणं
निवारयावः आवां तव गत्वा इति शेषः । एष हि वचनोपक्रमः सम्प्रति राज्ञा सह
मालविकाया विस्मयसहकारिण दर्शनालापादिक्रियानुकूलार्थं, तयोः स्थितौ लज्जादि-
सम्बन्धेन निर्वोधप्रणयव्यापारस्य अप्रकाशित्यमाणात्वादिति विदूषकस्य नैपुण्यमिदम् ।

राजा । উত্তরের প্রয়োজন কি ? নদনরূপ অগ্নিকে সাক্ষী রাখিয়া
আমি আত্মাই তোমার সখীকে দান করিলাম । আমার সেবা করিতে
হইবে না, আমিই নির্জনে ইহার সেবা করিব । ॥১২॥

बकुला । अनुगृहीत हईलाम । (ग)

विदू । (परिक्रमण करिष्यां सञ्चमेर सहित) बकुलावलिके ! ऐ हरिण

বকুলা । তহ । [তথা ।] ইতি প্রস্থিতা । (ঙ)

রাজা । বয়স্য ! এবমেবাস্মিন্ রক্ষণক্ষণে অবহিতেন ত্বয়া
 ভবিতব্যম্ । (চ)

বিদু । এষ বি গোদমো সন্দিষেঐদি । [এবমপি গৌতমঃ
 সন্দিষ্যতে ।] (ছ)

(ঙ) তথা ভবদুঃখমেব করোমি ইতি বিদূষকাভিপ্রায়ং জ্ঞাত্বা বকুলাবলিকায়া
 উক্তিঃ । এতচ্চি রাজমালবিকাগতস্য শৃঙ্খারস্য সহদানুকূল্যং করোতি, নির্জনতায়াঃ
 শৃঙ্খারসমুদ্বীপকত্বাৎ । এতৎসমানাকারকং বস্তু দৃশ্যতে অভিজ্ঞানশকুন্তলৌ প্রিয়ংবদান-
 সূত্রয়ো রাজশকুন্তলাগতস্য শৃঙ্খারস্য সমুদ্বীপনাথ প্রস্তুতং যথা অনসূয়া “প্রিয়ংবদে এষ
 তপস্বিস্থগপোতক ইতস্ততো দত্তদৃষ্টিঃ প্রমত্তো সাতরম্ অন্তেষথতি, তৎ সংযোজয়াব এন” ।
 প্রিয়ংবদা “হলা চপলঃ খলু এষ ন এনং সংযোজয়িতুং একাকিনী পারথমি তৎ অহমপি
 সহায়তাং করোমি” ইতি । প্রস্থিতা প্রস্থাতুং প্রবৃতা, প্রাদিকর্মণি ক্তপ্রত্যয়ঃ ।

(চ) এবম্ এব যথা ইদানীং কালং বুড়া নির্জনতাসম্পাদনে সাবধানেন ত্বয়া
 স্থায়ীতে তথা ইত্যর্থঃ । অস্মিন্ রক্ষণক্ষণে রহস্যবিষয়স্য রহস্যতারক্ষণযোগ্যকাল-
 ত্বয়া অবহিতেন সাবধানেন ভবিতব্যং, তথাহি যথা ইদং ব্রহ্মত্বং কোঽপি ন জানীয়াৎ
 তথা ত্বয়া বিধাতব্যমিতি ভাবঃ ।

(ছ) এষ ভবতা উক্তরূপেণ, অপি: কাকুপ্রশ্নে, গৌতমঃ তদাত্ম্যঃ সল্লক্ষণঃ জনঃ
 সন্দিষ্যতে আদিষ্যতে, অপিতু নৈব অস্মিন্ বিষয়ে অহং সন্দেহ্যঃ, যতঃ স্বয়মেবাহং
 ইদৃশস্য বিষয়স্য ত্বদনুকূলস্য রক্ষণায় প্রব্র্ত্তো ভবেয়মিতি ভাবঃ । অথবা গৌতমঃ

ক্ষুদ্র অশোক বৃক্ষটার পত্র ভক্ষণ করিতে যাইতেছে । আইস, উহাকে
 নিবারণ করি । (ব)

বকুলা । তাহাই ইউক । (এই বলিয়া প্রস্থান করিল) । (ঙ)

রাজা । বরষ ! গুপ্তভাবরক্ষাকালেও তোমাকে এইরূপেই সাবধান
 থাকিতে হইবে । (চ)

वकुला । (परिक्रम्य ।) अज्ज गोदम ! अहं अप्पआसे चिट्ठामि ।
तुमं दुवाररक्खओ होहि । [आर्य गौतम ! अहमप्रकाशे तिष्ठामि । त्वं
द्वाररक्षको भव ।] (ज)

विद् । जुज्जदि । [युज्यते ।] (झ)

(गिष्कान्ता वकुलावलिका ।) (ञ)

विद् । इमं दाव फलिअत्थम्भं संस्सिदो होमि । (तथा कृत्वा)

गौर्वाहीक इतिवत् गोपदस्य गोसदृशे लक्षणा, स एव एवं सन्दिश्यते नतु अहं
तथा यतस्त्वम् एवम् अवश्यकर्त्तव्यं विषयं प्रत्यपि अतिमन्दमिव नां सन्दिशसीति भावः ।
अथवा एवं तव ईदृशसन्देहेन गौतमः गोसदृश एव सन्दिश्यते कथ्यते मल्लक्षणी जन
इति शेषः, अत्रापि अपिः प्रश्ने, तथाहि एवमुक्ता त्वं किं मम गोलमेव प्रतिपादय-
सीति भावः ।

(ज) परिक्रम्य किञ्चिदप्रसृत्य, अप्रकाशे अन्तराले, अन्यस्य अदृश्ये प्रदेशे, कथिद्व
आगच्छति न वा इति ज्ञातुमिति शेषः । अथवा निर्जनतां लब्ध्वा राजमालविकयोः
कौटुम्भी व्यवहारः प्रसर्पति तत्प्रत्यक्षीकरणाय इति स्त्रीणां तथा स्वभावस्य स्वतः सिद्धत्व-
दर्शनात् । द्वाररक्षकः द्वारे कोऽपि आगच्छति न वा तत्परीक्षकः भव, अनेनापि
वचनेन वकुलावलिकाया उक्ता द्वितीयाभिप्रायः व्यज्यते द्वाररक्षायाः विदूषकेण
क्रियमाणत्वात् अन्यतो जनागमनसम्भावनाविरहात् ।

(झ) युज्यते युक्तियुक्तमेव तत्, त्वम् अप्रकाशे तिष्ठ अहमपि द्वारे तिष्ठामीति मम-
ञ्जसमेव तत् ।

विद् । ईहाओ कि आवार गोतमके शिखाईते हईवे ? (छ)

वकुला । (परिक्रमण करिग्या) आर्य गोतम ! आम्हि अस्तुबाने
अवस्थान करि, आपनि द्वाररक्षक हईन । (झ)

विद् । युक्तियुक्त बटे । (ञ)

(वकुलावलिका प्रस्थान करिनि) (ट)

অহো ! সুহৃৎপুংসদা সিতাবিসেসস্ম । (ইতি নিদ্রাযতে ।) [ইমং
তাবৎ স্ফটিকস্তম্ভং সংশ্রিতো ভবামি । অহো ! সুখস্পর্শতা শিলাবিশেষস্য ।] (৬)

[মালবিকা সমাধ্বসা তিষ্ঠতি] (৩)

রাজা । বিসৃজ সুন্দরি সঙ্কমসাদ্বসং

তব চিরাৎপ্রমৃতি প্রণয়োন্মুখে ।

পরিগৃহাণ গতে সহকারতাং

ত্বমতিমুক্তলতাচরিতং ময়ি ॥ ১৩ ॥

[অর্থঃ । সুন্দরি ! চিরাৎ প্রমৃতি তব প্রণয়োন্মুখে সহকারতাং গতে ময়ি
সঙ্কমসাদ্বসং বিসৃজ, ত্বমতিমুক্তলতাচরিতং পরিগৃহাণ ॥] ১২

(৬) ইমং হারি স্থিতং স্ফটিকস্তম্ভং স্ফটিকনির্মিতং স্তম্ভং সংশ্রিতঃ শয়নায আশ্রিতঃ
ভবামি । তথা ক্লতা স্ফটিকস্তম্ভম্ আশ্রিত্য । অহো ! শিলাবিশেষস্য প্রসারময়স্তম্ভমেদস্য
সুখস্পর্শতা সুখস্পর্শবিষয়তা, তথাহি ইমং স্পৃষ্টা অর্থঃ সুখং মম জায়তে ইতি ভাবঃ ।
নিদ্রাযতে নিদ্রাং লভতে নিপুণস্য দ্রাঘাতোঃ ভাবে প্রত্যয়ঃ, অথবা বিদূষক ইতি কৰ্ত্তৃপদা-
পেক্ষয়া নিদ্রাতীতি নিদ্রাঃ কৰ্ত্তরি ক্রিপি পদং, স ইব আচরতীতি কৃষ্ণ (আয়িঃ), এতেন
তস্য তদানীং নিদ্রায়াঃ প্রকরমমাত্রেন নিদ্রিতসাদৃশ্যমিব সমঞ্জসতাং ব্রজতি । এতচ্চ
কবিনা ইরাবত্যাড়োনামবাধপ্রবেশসামঞ্জস্যায় প্রকৃষ্টম্ ।

(৩) সমাধ্বসা কুমারীজনসুলভসঙ্কমাভিভয়াবিষ্টা তিষ্ঠতি । এতেন রাজসুতদানো
বহিঃ কামভাবপ্রকাশো বক্তব্যঃ, তদ্বর্জনেইব মালবিকায়া ময়োদ্রেকসঙ্কতেঃ ।

১২ । অথ নিজ্জনতালাভেন স্বীয়মনোভাববিকাশনে অনুনয়বিশেষং রাজা মাল-
বিকামুদ্রিষ্ট্য প্রযুক্তো—বিসৃজিত্যাदिना । হে সুন্দরি লাবণ্যবতি ! সম্বোধনমিদং রাজঃ

বিদুঃ । তবে এই দ্বারস্থিত স্ফটিকস্তম্ভেরই আশ্রয় লই । (সেইরূপ
করিয়া) আহা ! শিলাবিশেষের কি সুখস্পর্শতা ! (এই বলিয়া নিদ্রার
অভিনয়) । (৬)

(ভগ্নযুক্তা মালবিকার অবস্থান) । (৩)

माल । देवीभआदो अत्तणो वि प्रिअं कादुं ण पारिमि ।

[देवीभयादात्मनोऽपि प्रियं कर्तुं न पारयामि ।] (ड)

कामभावसूचकं, मालविकायाः सौन्दर्यप्रकर्षसूचनेन तदनुनयानुकूलम् । सङ्गमात्
मया सह समागमविशेषात् साध्वे भयं विस्तृतं परिहर । तथाहि मया समागमेन तव
किमपि अनिष्टं नोत्पद्यते अतः कथं इत्या अनिष्टाशङ्कया भीतिं व्रजसीति भावः ।
एतेन मया सह सङ्गता भव तेन तव इष्टमेव सम्भाव्यमिति इष्टसाधनताज्ञापनेन
प्रवृत्तिरनुकूलता भवतीति तात्पर्यम् । चिरात् प्रभृति बहुकालं यावत् तव प्रणयो-
न्मुखे प्रेमपरायणे त्वत्प्रणयाकाङ्क्षानुपजीव्य वर्त्तमाने इत्यर्थः । सहकारतां सहकार-
तत्त्वं तत्सादृश्यमित्यर्थः । गते आश्रिते मयि मल्लचणे जने त्वम् अतिमुक्तलतायाः
माधवीलतायाः आचरितं व्यवहारं परिगृहाण आश्रय । तथाहि यथा माधवीलता
सहकारतरोः सर्वाङ्गं संवेष्ट्य तिष्ठति तथैव त्वं ममाङ्गं समाश्लिष्य मत्प्रीतिकरी भव
इति भावः । अथ एकस्य अन्यधर्मवहनयोग्यताविरहात् सहकारतापदेन सहकार-
तुल्यताप्रत्ययेन अतिमुक्तलताचरितपदेन तत्सदृशाचरितप्रत्ययेन च असम्भवइत्युक्तसम्बन्ध-
रूपा निदर्शनालङ्कारः । प्रथमपादे सहकारस्य असङ्गत् आहृत्या द्वयनुप्रासश्चेति
संस्पृष्टः । द्रुतविलम्बितं वृत्तम् ।

(ड) देव्याः महिष्याः धारिण्याः, भयात्, तस्या अनिष्टमाशङ्क्य इत्यर्थः । आत्मनः
स्वस्यापि का कथा भवत इति भावः । प्रियं सुखकरं त्वत्समागमरूपं वस्तु इत्यर्थः ।
कर्तुं सम्पादयितुं न पारयामि, तथाहि त्वं यथा मयि प्रीतिमान् अहमपि ततोऽधिकं
त्वयि तथापि केवलं देवी ज्ञात्वा सहदनिष्टमुत्पादयिष्यतीति स्मरणेन नालसक्ति
अभिलषितं लब्धमिति भावः । अपिशब्देन अर्थापत्त्या राज्ञः प्रियसाधननिराकरणं

राजा । सुन्दरि ! मद्रमन्त्रं त्यागं कर, आशि बहूनि हरेते तोमार
प्रणयोऽञ्जक, (आज) सहकारतां नाश करिवाहि ; तूनिओ आमार प्रति
माधवीनतां श्रय आचरण कर । (१७)

রাজা । অয়ি ! ন মেতব্ধম্ । (ঙ)

মাল । (সৌপালম্) । জো ণ ভাঅদি সো মএ ভট্টিণীদংসণে
দিট্ঠসমথ্যো ভট্ঠা । [যো ন বিমেতি স ময়া ভট্ঠিনীদর্শনে দৃষ্টসামর্থ্যো
ভট্ঠা ।] (ণ)

রাজা । দাচিণ্ণং নাম বিম্বোষ্টি বৈম্বিকানাং কুলব্রতম্ ।

তন্মে দৌর্ঘাচ্চি যে প্রাণাস্তে ত্বদাশানিবন্ধনাঃ ॥ ১৪ ॥

[অন্বয়ঃ । বিম্বোষ্টি ! দাচিণ্ণং নাম বৈম্বিকানাং কুলব্রতং, দৌর্ঘাচ্চি ! তন্মে যে
প্রাণাঃ তে ত্বদাশানিবন্ধনাঃ ॥] ১৪

প্রতীয়তে । एतेन आत्मनः राजसमागमविषये महती आकाङ्क्षा व्यक्ता, तच्च न मुख्यभावेन
इति सुतरां नेपथ्यं कुमाय्याः कवेय दशाभिज्ञस्य ।

(ঙ) অথৌতি কৌমল্যমন্বগে, ন মেতব্ধং দেব্যাঃ শঙ্কয়া নাতৌ বিরতিরুচিতা ইতি
भावः ।

(ণ) সৌপালম্ সাধিষ্পে, যঃ ভবজ্জলণঃ জনঃ ন বিমেতি দেব্যা ন ভয়ং
গচ্ছতি স ভট্টা রাজরূপঃ ভবান্ ভট্টিন্যাঃ ইরাবত্যাঃ দর্শনে অশোককুঞ্জ ইরাবতী-
মাচাত্মকারকালি দৃষ্টসামর্থ্যঃ পরৌচিতশক্তিঃ, তথাহি ইরাবতীদর্শনসাধেণৈব যন্ত
মদন্তিকী মহতী ভীতিমাত্তবান্ স যদেবং বদসীতি মহদাশ্রয়মেবৈতি সাকৃতবচনম্ ।
ভট্টপদেই তব ভট্টুরপি এবমবস্থা মম তু পরিচারিকাযাস্তথাইতম্ অবশ্যমেব যুজ্যতে
ইতি প্রতীয়তে ।

১৪ । অথ মালবিকায়া উপালম্বকারণস্য কৰ্ত্তব্যতাং দর্শয়ন্তু দূষণীয়তাং

মাল । দেবীর ভয়ে আমি নিজেরও প্রীতিকর কার্য্য করিতে পারি-
তেছি না । (ঙ)

রাজা । অয়ি ! ভয় নাই । (চ)

মাল । (তিরস্কারের সহিত ।) যিনি ভয় করেন না, সেই মহারাজের
ক্ষমতাও ইরাবতী ঠাকুরাণীর নম্রফেই আমি দেখিয়াছি । (ণ)

তদনুগৃহ্যতাং চিরানুরক্তোঃ জনঃ । (ইতি সংগ্রেষমুপজনয়তি ।) (ত)

নিরাকুল্যম্ অনুনয়মপি সম্বাদয়তি—দাচিণ্মনিত্যাदिना । विश्वे इव ओष्ठौ यस्याः
तथाभूता तस्याः सम्बोधनम् । अनेन सम्बोधनेन मालविकाया अधरचुम्बने राज्ञो रति-
व्याज्यते । दार्चिष्यम् अनेकनायिकासु समानुरागत्वम् औदार्यमिति च वैश्विकानां
विश्विकाख्यदेशजातानाम् अस्माकमित्यर्थः । नायकानामिति पाठे उत्कृष्टनायकाना-
मित्यर्थः । कुलव्रतं कौलिको धर्मः, तथाहि कुलव्रतस्य अवश्यरक्षणायतया अहं
सर्वास्त्रेव नायिकासु समानुरागं गच्छामि अतएव इरावत्याः प्रणयिन्याः मनो रचितुम्
अहं तदानीं तथा भावं गतवान् नतु भीतिहेतोरिति भावः । अथात्मनो दोषं निराकृत्य
अनुनयमुपक्रमते—तन्मे इत्यादिना । हे दीर्घाक्षि, आश्रतनेत्रे ! तत् तथापि सर्वासु
नायिकासु कुलधर्मानुरोधेन अनुरागसाम्यस्य योग्यत्वेऽपि इत्यर्थः । मे मम विश्विक-
कुलोत्पन्नस्यापौत्यर्थः । ये प्राणाः ते त्वदाशानिवन्धनाः तव आशा आकाङ्क्षा एव
निबन्धनं नितरां बन्धनभूताः येषां तथाभूताः, त्वदाकाङ्क्षामावसमुच्छ्वासा इत्यर्थः ।
तथाहि अन्यासु नायिकासु समानुरागस्य सत्त्वेऽपि यथा त्वयि मे भूयान् रागः न तथा
अन्यत्र कुवापीति भावः । अत्र विश्वोष्ठि इति समासगता लुप्तोपमालङ्कारः, अप्रस्तुतस्य
वैश्विकसामान्यात् राज्ञः विशेषस्य प्रस्तुतस्य प्रतीतेरप्रस्तुतप्रशंसा । विश्वोष्ठि वैश्विकाना-
मिति व्यञ्जनानां सकृत्साम्यात् छेकानुप्रासः । आशायां बन्धनसाधनरज्जुलारीपात्
रूपकम् ।

(त) तत् तस्मात् सत्प्राणानां त्वदाशामাবজীवित्वादित्यर्थः । चিরानुरक्तः चिरमनु-
रागवान् अयमनुयच्छेदुर्हर्षितः । संग्रेषं सम्यक् आलिङ्गनम् उपजनयति करोति ।

রাজা। বিশ্বোষ্ঠি! সমান অনুরাগপ্রদর্শন বিশ্বিকবংশীয়দিগের কৌলিক
নিয়ম। কিন্তু আশ্রতলোচনে! আমার প্রাণ তোমারই আশায় আবদ্ধ
আছে। (১৪)

সুতরাং এই চিরানুরক্ত জনের প্রতি দয়া প্রদর্শন কর। (এই বলিয়া
আলিঙ্গন করিলেন) । (ত)

[मालविका नाट्ये न परिहरति ।] (थ)

राजा । (आत्मगतम् ।) रमणीयः खलु नवाङ्गनानां मदनविषया-
वतारः । एषा हि ।—(द)

हस्तं कम्पयते रुणद्धि रसनाव्यापारलोलाङ्गुलीः

स्त्री हस्तौ नयति स्तनावरणतामालिङ्ग्यमाना बलात् ।

पातुं पद्मलनेत्रमुन्नमयतः साचौकरोत्याननं

व्याजिनाप्यभिलाषपूरणसुखं निर्वर्त्तयत्येव मे ॥१५॥

[अन्वयः । बलात् आलिङ्ग्यमाना (एषा) हस्तं कम्पयते, रसनाव्यापारलोलाङ्गुलीः
रुणद्धि, स्त्री हस्तौ स्तनावरणतां नयति, पद्मलनेत्रं आननं पातुम् उन्नमयतः
मे साचौकरोति, व्याजिन अपि अभिलाषपूरणसुखं निर्वर्त्तयत्येव ॥] १५

(थ) नाट्ये न अभिनयेन परिहरति संशयं यं मोक्षयति प्रागाशंसितभयादिति भावः ।

(द) नवाङ्गनानां तरुणौज्ज्वलानाम् अनुपमभुक्तपूर्वाणामिति वा अर्थः । मदनविषयस्य
कामविषयस्य अवतारः आविर्भावः रमणीयः अतिमधुरः, तथाहि इयं कामभावमापन्ना
इति भावविशेषैरनुमीयते स चातिमनोहरोति भावः । एषा हि मालविका, इदं हि
कर्त्तव्यं पश्ये अन्वति ।

१५ । बलात् रमसा आलिङ्ग्यमाना समाश्रित्यमाणा सती एषा हस्तं स्त्रीयकरं
कम्पयति मत्प्रवर्त्तिताविनयसंरोधनाय चालयति, करेण मां निषेधतौत्यर्थः । रसनायाः
काञ्चीगुणस्य व्यापारे शैथिल्यसम्पादने लोलाः चञ्चलाः अङ्गुलीः रुणद्धि वारयति ममेति
शेषः । स्त्री आत्मोद्यौ हस्तौ करौ स्तनयोः आवरणताम् आवरणसाधनतां नयति
प्रापयति हाभ्यां हस्ताभ्यां द्विगुणिताभ्यां स्तनयोः प्रतिरोधं करोति यथा ममाङ्गे
उच्यते तथोर्लघ्नता न स्यात् करादिसम्बाधय व्याहृत्येति भावः । पद्मलनेत्रेति

(मालविका नाट्ये आलिङ्गन परिहार करिनेन ।) (थ)

राजा । (अगत) नवीनकामिनीदिगेर कामविषयेर आविर्भाव
राक्षविके अति मनोहर । एहे मालविका—(द)

(ততঃ প্রবিণতি ইরাবতী নিপুণিকা চ ।) (ধ)

সুপিচ্ছশীমিত ইত্যর্থঃ । নেত্রৈ যত তথাভূতম্ আননে সুখং পাতুং চুস্বিতুং, পানক্রিয়ো-
ন্যাসাত্ আননে মধুসত্তা ব্যজ্যতে, চুস্বনস্য অধরাবচ্ছেদেণ কামিজনাভীষ্টত্বাৎ তব
চ মধুনঃ প্রসিদ্ধেঃ । উন্নময়তঃ উন্নতং কুণ্ঠতঃ মে মম “পষ্ঠী চানাদরে” ইতি পষ্ঠো,
নম তথাবিধম্ আয়হমনাদিত্য ইত্যর্থঃ । স্রাজীকরোতি বক্রতাং নয়তি, মুখমন্যতঃ
পরাত্ম্য সত্ প্রকমং ব্যাঘাতয়তি ইত্যর্থঃ । অতঃ ব্যাজিন ক্ললতঃ অভিলাষস্য অমীষ্ট-
বিষয়স্য পূরণমুখং নিবৃত্তয়ত্যেব সম্পাদয়ত্যেব । তথাহি যদ্যপি বহিরিয়ম্ অনিচ্চাং
প্রকাশয়তি তথাপি যদিযম্ অত্র নাতিমাত্রমাগচ্ছতীনা ইতি প্রতীয়তে, সুতরাং ব্যাঘাতস্য
অকরণাদিতি ইদমেব ইদানীং মে যথেষ্টং প্রারম্ভে কুমারীজনাৎ তস্মাদধিকস্য অসুলভ-
ত্বাদিতি ভাবঃ । অত্র চতুর্থপাদার্থং প্রতি প্রথমপাদব্যাখ্যায়ঃ হেতুবিধ্যা উপন্যস্ত ইতি
কাব্যলিঙ্গং, হস্তকম্পনাত্মকানাং নিষেধকবস্তূনাং প্রতিকূলানাংপি অনুকূলমুখানুবন্ধি-
ত্বাৎ অনুকূলং, কম্পয়তি ইत्याদীনাং বহুনাং ক্রিয়াণাম্ এককর্তৃকত্বাৎ দীপকালঙ্কারঃ ।
স্বী হস্তী স্নানাবরণতাং নয়তি ইত্যত্র স্বাবিত্যস্তীক্ৰিতিরূপে হস্তে স্বীয়ত্বপ্রতীত্য-
ব্যাঘাতাত্ “সদাশিবং নৌমি পিনাকপাণিম্” ইতিবৎ অধিকপদতা দোষঃ । কেचित্তু যদি
অত্র স্বী ইতি নোচ্যত তদা রাজহস্তাবপি প্রতীয়তে, তথাহি অনুকূললঙ্কারস্য বৈচিত্র্য-
ব্যাহতং স্নাত্, তস্য রাজানং প্রতি অপ্রতিকূলত্বাৎ অতো নাত দোষঃ, পরং বৈচিত্র্যপরি-
পোষকতয়া গুণ এবিতি বদন্তি । বৃহৎ শাহু লবিকৌড়িতং নাম ।

আমি বলপূর্বক আলিঙ্গনে চেষ্টা করিলে হস্ত চালনা দ্বারা নিষেধ
করিতেছে, রসনার গ্রন্থিমোচনে প্রবৃত্ত মদীয় কম্পিত অঙ্গুলীর
প্রতিরোধ করিতেছে, স্বীয় হস্ত দ্বারা স্তনদ্বয় আবরণ করিতেছে এবং
সুন্দরপদ্মযুক্তনয়নশোভিত মুখখানি চুষনের জন্ত উত্তোলন করিলে
উহা ফিরাইয়া নিতেছে । এইরূপে ছল করিলেও আমার অভিনাবপূরণের
স্বথ-বিধানই করিতেছে । (১৫)

(অনন্তর ইরাবতী ও নিপুণিকা প্রবেশ করিলেন ।) (ধ)

ইরা। হজ্জে গিউণিএ ! সচ্চং তুমং পরিগদত্যা চন্দিআএ—
সমুদ্রঘর-অলিন্দসইদো এআই অজ্জগোদমো দিট্টো ত্তি ?
[হজ্জ নিপুণিকে ! সত্যং ত্বং পরিগতার্থা চন্ডিকয়া—সমুদ্রগৃহালিন্দশয়িত একাকী
আর্য্যগৌতমো দৃষ্ট ইতি ?] (ন)

নিপ। অসহা কহং ভট্টিণীএ বিস্সবেমি ? [অন্যথা কথং ভট্টিণী
বিজ্ঞাপয়ামি ?] (প)

ইরা। তেণ হি তহিঁ এব্ব গচ্ছহ্ম সংসআদো মুত্তং পিঅবঅস্স'
পুচ্ছিদুং চ । [তেণ হি তস্মিন্নেব গচ্ছাব, সংশয়ান্মুক্তং প্রিয়বয়স্যং প্রপ্তুং চ ।] (ফ)

(ন) চন্ডিকয়া তদাখ্যয়া পরিচারিকয়া, পরিগতার্থা বিজ্ঞাপিতার্থা ক্রতা অসি,
কিং সমুদ্রগৃহে তদাখ্যে ভবনে, আর্য্যগৌতমঃ একাকী অসহায়ঃ আর্য্যপুত্রহিত ইত্যমি-
প্রায়ঃ, অলিন্দে বহির্দ্বারবর্ত্তিনি ক্রতিমচতুরস্রদেশে, শয়িতঃ নিদ্রিতঃ, দৃষ্টঃ অবলোকিতঃ
ইতি, তথাহি সত্যমেব কিং চন্ডিকা তব সমীপে উক্তসংবাদং কথিতবতী ? এতেন
মালবিকায়া রাজসমাগমগতঃ সংশয় ইরাবত্যা ব্যয্যজ্যে, স্পষ্টশ্চেদং পরতঃ ।

(প) অন্যথা অস্মৈ সত্যত্বাभावे, कथं केन हेतुना भट्टिणी राज्ञाः विज्ञापयामि,
निवेदयामि, तथाहि तव समीपे सत्यमेव इदं कथितं मया यत् चन्डिकया एवं
विज्ञापितास्मैति भावः ।

(ফ) তেণ তব বিজ্ঞাপনস্য সত্যতয়া, হি নিশ্চিতং তবৈব গচ্ছাব সমুদ্রগৃহালিন্দে এব
গচ্ছাব, কথমিত্যাহ—সংশয়াদিত্যাदि, संशयात् जीवनसन्देहात् सर्पदष्टस्य प्रायेण
जीवनस्थितिसम्भावनाया अभावात् जीवनसंशयः । अयं जीवितं वा न वा इत्याकार-
कसंशयविषयीभूतमित्यर्थः । मुक्तम्, प्रियवयस्यम् आर्य्यगौतमं प्रप्टुं जिज्ञासितुञ्च, चकारः

ইরা। অগ্নি, নিপুণিকে ! সত্যই কি তুমি চন্ডিকার নিকট অবগত
হইয়াছ যে, সে আর্য্য গৌতমকে সমুদ্রগৃহের অনিন্দে একাকী শয়ন করিয়া
থাকিতে দেখিয়াছে ? (ন)

নিপু। তাহা না হইলে কি আপনার নিকট বলিতে পারি ? (প)

নিপু। সাবসেসং বিঅ ভট্টিণৌ বঅণং । [সাবগেণমিব ভট্টিণ্য
বচনম্ ।] (ব)

ইরা। অস্সং চ । চিত্তগটং অজ্জত্তং পসাড্‌ইদুং । [অন্যত্র,
চিত্তগতম্ আর্থ্যপুং প্রসাডয়িতম্ ।] (ম)

নিপু। অহ দাণিং কহং ণু ভট্টা এব্বং অণুণৌঅদৌ ? [অবেদানৌ
কথং নু ভট্টা এবমনুণীযতে ?] (ম)

অর্থান্‌তরসমুচ্চায়কঃ, তস্যৈবার্থস্য অকথনাৎ নিপুণিকায়াঃ সাবগেণতাসমুদভাসনং
বচনস্য ।

(ব) ভট্টিণ্যঃ রাজায়াঃ বচনং প্রটুল্যেত্যনং বাক্যং সাবগেণম অকথিতাবশিষ্টভাগমিব
প্রতিভাতীতি শিষ্যঃ । তথাহি বাক্যান্‌তরং বিনা সমুচ্চয়ার্থকস্য চকারস্য অসামঞ্জস্যাত,
কৌ নাম অবশিষ্টভাগোঃস্য স কথ্যতামিতি ভাবো বজ্যতে ।

(ম) অন্যত্র অপরচ্চ বচনম্ উক্তাবশিষ্টমিত্যর্থঃ, তদ্বৎ চিত্তগতম্ আলিঙ্ঘ্যে
লিখিতম্ আর্থ্যপুং প্রসাডয়িতুং প্রসার্জয়িতুং তদানীং সুতরামনুগ্ৰহেপি মম প্রস্থানৈন
জাতস্য কোপস্য সার্জনাং কারয়িতুমিত্যর্থঃ । প্রসন্নচিত্তং কর্তুমিতি যাবত্, তব গচ্ছাব
ইতি শিষ্যঃ, উক্তরূপং বচনমেব মে অবশিষ্টমব আসীদিতি ভাবঃ ।

(ম) অথ অনন্তরং তদানীং তথা কোপব্যবহারকরণানন্তরমিত্যর্থঃ । অথবা অথ-
শব্দঃ প্রশ্নে, পূর্বকল্যে তু প্রস্নার্থকশব্দাভাবোপি অর্থতাৎপর্যাৎ প্রস্নার্থতা । নুশব্দলদর্থ
বা “অথ স্থান্মল্লি প্রশ্নে কাথ্যারম্ভেঅনন্তরে” ইতি । ইদানীং তদনুগব্যবহারাবা-

ইরা। তাহা হইলে, সংশয়িত (মৃত্যুপ্রায়) অবস্থা হইতে মুক্ত প্রিয়বয়স্
গৌতমের অবস্থা জানিবার জ্ঞাতও সেই স্থানেই গমন করি। (ফ)

নিপু। আপনার কথার যেন শেষ হয় নাই ? (মনে হয় যেন
আরও কিছু অবশিষ্ট আছে ।) (ব)

ইরা। হ্যাঁ, আরও চিত্রপটে অঙ্কিত মহারাজকে প্রসন্ন করিবার
জ্ঞাতও বটে। (ভ)

২৫৮। মুদ্রা ! জারিসো চিত্তগদো তারিসো এব্ব অশ্বসংকল-
হিঅশ্বো অজ্জলত্তো । কেবলং উবআরাডিক্কমং পমজ্জিদুং অশ্বং
আরম্বো । [মুগ্ধে ! যাড্‌শখিবগতস্তাড্‌শ এব্বান্বসংকলান্নদ্বদয় আর্থপুত্রঃ ।
কেবলসুপচারাতিক্রমং প্রমার্জিতুময়মারম্ভঃ] (য)

বৈলায়ামপীত্ব্যং : । কথং কৈন হেতুনা, মর্তাং স্বামী এবং প্রকান্তরূপেণ অনুনীযতে
প্রসাদযিতুং প্রবৃতি: ক্রিয়তে, তথাহি তদানীং রাজা যথা অনুনীতবান্ তথা তদানৌমেব
তব প্রসাদ: যুক্ত আসীত ইদানীং তদনুনযামাবেঃপি যত্নবায়ং প্রসাদনার্থং প্রকৃত:
স চানুসন্বেষকারণকৌ মে জাত ইতি ভাব: ।

(য) মুগ্ধে প্রজ্ঞতানমিহ ! সন্দ্বোধনমিদং প্রকান্তস্য অনুনয়স্য অমিপ্রায়াশ্চিনে-
ন-মুগ্ধতাপ্রতিপাদনায় । যাড্‌শ: যথারূপ: চিত্রগত: আলিঙ্ঘ্যে লিখিত:, তথাহি আলিঙ্ঘ্যে
যথা শিল্পিনা ময়ি পরমা প্রীতিরূপদর্শিতা তাড্‌শ এব তবদেব ইত্যর্থ: । আর্থপুত্র:
অন্যস্যাং মদপেচয়া অপরস্যাং রমণ্যাং সংকলান্নম্ আসক্তং হৃদয়ং মন: যস্য তথাস্মৃত:
চিত্রগত ইত্যনেন স্তম্ভিন্ বাস্তবিকপ্রীত্বসত্তা সমুদভাবিতা । অন্বসংকলান্নেত্যত্র সর্ব্বনাশো
হিতিমাত্রি পুংবদ্‌ভাব: । উপচারস্য তত্‌কৃতস্য পাদপতনরূপস্য অনুনয়স্য অতিক্রম:
উল্লেখ্যং তং প্রমার্জয়িতুং তজ্জনিতাপরোধচমাপণং কারয়িতুম্ অয়ম্ আরম্ভ: উদ্যম:
তথাহি যদি চিত্রলিখিতবত্ ময়ি বস্তুতোঃপি রাজা প্রীতিমানমবিশ্যত্ তদা
এতদুপচারাতিক্রমস্য চমাপণ্যামাবেঃপি ময়ি প্রীতিমরচিষ্যত্ ইদানীন্ যত্নকিঞ্চিদ্-
জলাশৌ যদি তদা প্রীতিমহ্মমেব করিষ্যতে ইতি তদপরোধচমাপণমবশ্যমেব কর্তব্যমিতি
ইদৃশকর্তব্যানবধারণেজ ত্বং সুতরাং মুগ্ধেতি ভাব: । অথবা যদপি আর্থপুত্রস্য
অন্বসংকলান্নচিত্ততয়া ন অনুরাগলাভায় প্রসাদনং যুক্ত্যে, তথাপি পাদপতনরূপানুনয়-
লঙ্ঘনরূপদোষপ্রমার্জনায প্রসাদনং যুক্তমিতি অনুনয়: ক্রিয়তে ইতি ভাব: ।

নিপু। মহারাজকে এখন এইরূপে অনুনয় করিতেছেন কেন ? (৩)
ইরা। সরলে ! আর্থপুত্র চিত্রিতাবস্থাও যেমন, অথো আগন্তুক

निपु । इदो इदो भट्टिणी । [इत इतो भट्टिनो ।] (२)

[उमे । परिक्रामतः ।]-(ल)

(प्रविश्य चटौ ।) जेदु जेदु भट्टिणी । भट्टिणि ! देवी भणादि—
‘ए एसो मह मस्सरस्स कालो । तेण क्खु बहुमाणं बड्ढइदु’
बअस्साए सह णिअलबन्धणे किदा मालबिआ, जइ अनुमस्ससि
अज्जउत्तस्स पिअं कादुं तहा करोमि । जं तुह इच्छिअं तं
मे भणाहि त्ति ।’ [जयतु जयतु भट्टिनो । भट्टिनि ! देवी भणति—‘नैषं मम
मत्सरस्स कालः । तेन खलु बहुमानं वर्हयितुं वयस्यया सह निगड्वन्धने कृता
मालविका । यदनुमन्धसे आर्यपुत्रस्स प्रियं कर्तुं तथा करोमि । यत् तवेष्टं तन्मे
भणति ।’] (व)

(२) भट्टिनो राज्ञी, इतः इतः अनेन पथा आगच्छतु इति शेषः । एष हि
व्यवहारो राज्ञां यत् परिचितेष्वपि प्रदेशेषु परिजनैः पथि प्रदर्शनमिति ।

(ल) उमे निपुणिका इरावती च, परिक्रामतः गच्छतः ।

(व) देवी राज्ञी धारिणी, भणति कथयति वक्ष्यमाणवाक्यार्थः कर्म । एषः कालः
वर्त्तमानः समयः मम मत्सरस्स विद्वेषपरिपोषणस्य न, नेदानो मम कोऽपि हेतुः
कस्याप्युपरि युज्यते इति भावः । तेन हेतुना, अयं हेतुः तथा करोमि इति पर्यवसित-
वाक्यार्थं प्रति । बहुमानं सम्मानं तवेति शेषः । वर्हयितुं जनयितुं, हृदयं हृदयं
रचितुमित्यर्थः । वयस्यया वज्रलावलीकया सह निगड्वन्धने ग्रन्थलावन्धने मालविका
कृता सा बद्धा इत्यर्थः । यदि अनुमन्धसे अनुमोदसे, आर्यपुत्रस्स प्रियं प्रीतिजनकं वस्तु
कर्तुं सम्पादयितुं यदि मालविकाया बन्धनमोचनेन आर्यपुत्रमिमितेन आर्यपुत्रस्य

इहेजाओ तेमनहे । तवे निष्ठोठांर नज्जन करिवाहि, मेहे अपराधमार्ज्जनांर
ज्जहे एहे ठेणोण । (३)

निपु । एहे दिके एहे दिके छोटे राणी । (३)

(३) (उभयै गमन करिते नागिलेन ।) (न)

১২১। গাঅরিএ! বিস্বাবেহি দেবী—কাঅো বঅ' মদ্বিণী
গিঅোজেদু' ? পরিঅণাগিগ্গহেণ মদ্ব দংসিদো অণুগ্গহো । কস্স
বা পসাदेण अअ' जणो वड्ढदि त्ति । [নাগরিক! বিজ্ঞাপয় দেবীম্।—
কা বথং মদ্বিণী' নিযোজয়িতুম্ ? পরিজননিয়হেণ মথি দর্শিত: অনুগ্গহ: । কস্স বা
প্রসাदेनायं जनो वर्हेत इति ।] (শ)

সন্তোষসম্পাদনং তবামীষ্ট' স্যাদিত্যর্থঃ । তদা তথা কৰোমি তস্যা বস্বনমোচনেन আৰ্য্যপুং
সন্তোষয়ামি ইত্যর্থঃ । তব যত্ ইষ্টম্ অস্মিন্ বিষয়ে তব যত্ অধিপ্রতং তত্ মে ভগ্ন
কথয়, তথৈবাহং কৰিষ্যামি ইতি ভাবঃ । एतेन इरावत्या इच्छाकृमेणैव यत् मालविका
निगङ्गे पूरिता इति स्पष्टं प्रतीयते ।

(শ) দেবী' বিজ্ঞাপয় আবেদয় বস্তুমাণং বস্তু ইতি শিষ্যঃ । মদ্বিণী' দেবী' নিযো-
জয়িতুম্ আদেদু' বথং কা: অপি তু ন কা অপি অতিতরামযোগ্যা ইত্যর্থঃ । তথাহি তস্যা
মোচনে অমোচনে বা দেবী এব প্রমাণং কথমস্মাকমপ্যনুমোদনাপেচা ইতি ভাবঃ ।
পরিজনস্য স্ত্রীযপরিজনভূতস্য মালবিকারূপস্য জনস্য নিয়হেণ মদেকাপেচয়া বস্বন-
স্থাপনেन মথি অনুগ্গহ: প্রসাদ: দর্শিত: বিজ্ঞাপিত: इति ज्ञानसामान्यार्थत्वम्, एतेन
जानामि यत् भवती मथि अतिमात्रं स्निह्यतीति भावः । वा अथवा, कस्य जनस्य प्रसादेन
अनुगङ्गेण अयं मल्लचणः जनः वर्हेते सौभाग्यसम्पदा जुष्टो भवति, तथाहि यदहमिदानीं
राज्ञीपदमध्यासीना राज्ञः प्रीतिभाजनं जातास्मि तवापि देवीप्रसाद एव हेतुरिति मथि
यदभवत्या अनुगङ्गे वृत्तं ते तव कः सन्देहः अत एवविधि स्थाने न मथि भवत्या
अभ्यर्थना युज्यते, अत्र भवती एव कर्त्तव्याकर्त्तव्ययोः प्रमाणमिति भावः । अत्र स्पष्टं

চেষ্টা । (প্রবেশ করিয়া) রাণীর জয় হউক । রাণি ! 'মহারাণী
বলিতেছেন—আমার পক্ষে কাহারও সহিত দৈর্ঘ্য করিবার এই সময় নয়,
সুতরাং তোমার সম্মানবর্দ্ধনের জন্ত সখীর সহিত মালবিকাকে নিগড়ে
বন্ধন করিয়াছি । যদি তুমি আৰ্য্যপুত্রের প্রিয়সাধনে অনুরোধন কর,
তবে সেইরূপ করি । তোমার বাহা অভিমত—আমাকে বল ।' (ব)

চেটী । তহ । [তথা ।] (ইতি নিষ্কান্না ।) (ঘ)

নিপু । (পরিকম্বাবলোক্য চ ।) এষ দুবारे समुद्गहेहकस्य विपणि-
गदी विश्व बुसहो गोदमो आसीणो एव गिहाअदि । [एष हारे
समुद्गहेहकस्य विपणिगत इव वृषभः गौतमः आसीन एव निद्रायते ।] (स)

ইরা । কিং ণু ক্বু অচ্চাহিৎ ? সাবসেসো বিশ্বং বিসব্বিআরো
ভবে । [কিং খলু অত্যাহিতম্ ? সাবশেষ ইব বিপবিকারো ভবেত্ ।] (হ)

মালবিকায়া মৌচনানুমোদনে তব সূতরামিরাবত্যা অনभिप्रायो व्यक्तते । দেবীপ্রসাদাदेव
आत्मनः परमसौभाग्यवर्णने मालविकाया अपि तस्यात्वं भावौति व्यज्यते ।

(ঘ) তথা এবমেব দেবীং বিজ্ঞাপয়িষ্যামীতি স্বীকারোক্তিঃ ।

(স) সমুদ্রগেহকস্য হারে হারদেশস্থিতে স্ফটিকস্তম্বে ইত্যর্থঃ । তদৈব বিদূষকস্য
শয্যনार्थং স্থানপরিগ্রহাৎ । বিপণিঃ পণ্ডুবৌদ্ধিকা তদগতঃ ততস্থিতঃ বৃষভঃ বলীবহু
ইব আসীন এব নতু শয্যানোপোল্যর্থঃ, এবশব্দঃ শয্যনব্যবচ্ছেদকঃ । নিদ্রায়তে স্বপিত,
পদমিৎ পূর্ব্ববৎ ক্ৰিবাদিনা সাধনীয়ম্ ।

(হ) কিং কৌটুশম্ অজ্ঞাতম্ অত্যাহিতং জীবানপেচ্চি কন্ম, “অত্যাহিতং মহামৌতি:
কন্ম জীবানপেচ্চি যত” ইত্যমরঃ । বিদূষকস্য সর্পদন্ততয়া প্রখ্যাতস্য বিপবেগপ্রभावतो

ইরা । নাগরিকে ! দেবীকে নিবেদন কর যে, মহারানীকে কার্যো
নিয়োগ করিতে আমরা কে ? তিনি পরিজনের নিগ্রহ করিয়া আমার
প্রতি অনুগ্রহ প্রদর্শন করিয়াছেন । অথবা (তঁহার অনুগ্রহ ব্যতীত)
কাহার কুপায়ই বা আমার মত লোক উন্নত হইতে পারে ? (শ)

চেটী । আচ্ছা । (এই বলিয়া গ্রহান করিল ।) (ঘ)

নিপু । (পরিক্রমণ ও অবলোকন করিয়া) এই যে বিপণিহিত
বৃষভের শায় গোতম সমুদ্রগৃহের দ্বারে উপবিষ্ট হইয়াই নিদ্রিত
হইয়াছেন ! (স)

নিপ । পসন্নমুখবর্ণো দৌসদি । অবি অ ধ্রুবসিদ্ধিণা চিহ্ন-
 স্তিতো । তা মে অসঙ্কণ্ঠিত্যং পাব । [প্রসন্নমুখবর্ণো দৃশ্যতে । অপি
 চ ধ্রুবসিদ্ধিণা চিকিত্তসিতঃ । তদস্য অশঙ্কনীয়ং পাপম্ ।] (চ)
 বিদু । (চতুঃপ্রায়ে) । ভোদি মালাবিণ ! [ভবতি মালা-
 বিক্রে ।] (ক)

নিদ্রানুমানাত ইরাবত্যাঃ শঙ্কা, তদেব কারণমাহ—সাবশেষ ইবেत्याদিना । বিষবিকারঃ
 সর্ববিষজন্যবিকারঃ সাবশেষঃ অবশিষ্ট ইব ভবেত, তথাহি সর্বদেহস্য বিদূষকস্য
 বিষবেগো যদুপশান্ত ইতি শ্রুয়তে তন্ন সত্যং তদ্যাপি বর্ততে তত্ প্রভাবেণৈব তন্দ্ৰা ইম
 মা ক্রান্তবতীত্যনুভূয়তে ইতি ভাবঃ ।

(চ) নিপুণিকাবিষবেগবিরুদ্ধবস্তুবিজ্ঞাপনেन ইরাবত্যাঃ শঙ্কাসুচ্ছিনতি—প্রসন্ন-
 ত্যাदिना । প্রসন্নঃ বিকারমপ্নাতঃ মুখবর্ণঃ বদনকান্তিঃ यस्य तथाभूतः, तथाहि अयं
 यदि विषवेगोपहतः स्यात् तदा प्रसन्नमुखवर्णो न स्यादिति तर्कात् प्रसन्नमुखवर्णत्व-
 हेतुदर्शनेन विषवेगोपघाताभावो निश्चीयते इति, अन्यथा न शङ्कनीयमिति भावः ।
 अन्यदपि कारणमाह—अपि चेति । ध्रुवसिद्धिना तदाख्येन प्रसिद्धेन विषवेगेन
 चिकित्सितः, तत्कृतं चिकित्सापि अवश्यं विषहन्तीति अस्यापि तच्चिकित्सितस्य
 विषापसृतिर्जातेति कुतः शङ्कावसरः । शङ्कामेव निषेधति,—तत् तस्मात् अस्य प्रसन्न-
 मुखवर्णत्वात् ध्रुवसिद्धिना चिकित्सितत्वाच्च, अस्य पापम् अनिष्टम् अशङ्कनीयं शङ्काया
 अपि अयोग्यं, का कथा वस्तुतः स्थितिः । विषयान्यजीवस्य चिह्नं यथा भावप्रकाश-
 “प्रसन्नदोषं प्रकृतिस्थधातुमन्नाभिकामं समसूत्रविट्कम् । प्रसन्नवर्णेन्द्रियचित्तवै-
 वैद्योऽवगच्छेदविषं मनुष्यम् ॥” इति ।

ইরা । তবে কি কোন বিপদ ঘটিল ? বিষ বিকারের বেন কিছু
 অবশেষ রহিয়াছে ! (হ)
 নিপু । মুখশ্রী প্রফুল্ল দৃষ্ট হইতেছে । এদিকে ধ্রুবসিদ্ধি চিকিৎসা
 করিয়াছেন । সুতরাং ইহঁর কোন বিপদের আশঙ্কা নাই । (ক)

নপ। সুদং মদ্বিণীএ ? । কস্স এসো অত্তণিঅসম্পাদণী
বিস্সসণিজ্জো হদাসো । সম্বকালং ইদো এব্ব সোথিবাঅস্স
মোদএচ্চি কুক্কি পুরিঅ সম্পদং মালবিক্সং সিবিণাবিতি ।
শ্রুতং মদ্বিণ্যা ? কস্স এষ আত্মনিয়োগসম্পাদনে বিশ্বসনীয়ো হতাশঃ । সর্বকালমিত
এব স্তস্তিবাচনমোদকৈঃ কুচ্চি পুরয়িত্বা সাম্প্রতং মালবিক্সাং স্বপ্রায়তে ।] (খ)

(ক) উত্থপ্রায়তে, স্বপ্রাবস্থায়া প্রলাপবাচং কথয়তি, উদগতঃ স্বপ্রো যস্য তথাবিধঃ
স ইব আচরতি, ইতি ক্বজ্ প্রত্যয় আচারার্থে কর্ত্ত্বঃ । ভবতি মালবিক্সে ! সম্বোধন-
স্তাস্য পরবর্ত্তিণা বিদূষকবাক্যেনান্বয়ঃ ।

(খ) মদ্বিণ্যা শ্রুতম্ আকর্ণিতং বিদূষকবাক্যমিতি শিষঃ । এষঃ বিদূষকরূপঃ হতাশঃ
বিনষ্টাশঃ, দুঃখং ইত্যর্থঃ । আত্মনিয়োগস্য আত্মকর্ত্তব্যস্য সম্পাদনে সাধনে কস্য
জনস্য বিশ্বসনীয়ঃ বিশ্বাসযোগ্যঃ অপি তু ন কস্তাপোতি শিষঃ । এতেন বয়ং সৰ্ব্বদা
ইমমাঙ্গজনং জ্ঞাত্বা স্বার্থসাধনায় ব্যাপারয়ামঃ, কিন্তু ইদৃশবিশ্বাসঘাতকতয়া নাযং তথ্যঃ
বিশ্বাস ইতি ভাবঃ । বিশ্বাসঘাতকতামেব প্রমাণয়তি—সৰ্ব্বকালমিত্যাदिना । সৰ্ব্বকালং
সর্বক্সিন্বেব সময়ে ইত এব যুগ্মতঃসমীপত এব স্তস্তিবাচনমোদকৈঃ শৃঙ্গবাদবিনিময়-
লব্ধমোদকবিশিষ্টৈঃ কুচ্চি স্ত্রীযম্ উদরং পুরয়িত্বা সাম্প্রতং মালবিক্সাম্ উদ্বিষ্টাং স্বপ্রায়তে
স্বপ্রাবস্থয়া প্রলপতি, তথাহি যুগ্মতঃসমীপতো মোদকাदित্যমেव वृत्तस्य युगमङ्गलाकाङ्क्षा
एव युज्यते ननु मालविकायाः, तथापि यदयं तद्विपरीतं प्रवर्तते तदेवानाव्यमस्य
इति भावः ।

বিদূ। (স্বপ্ন দেখিতেছে) ওগো মানবিকে ! (ক)

নিপু। রানী শুনিলেন কি ? এই হতভাগ্যকে কাঁধে ভার দিয়া কেই
বা বিশ্বাস করিতে পারে ? সকল সময়েই আশীর্বাদাদি দ্বারা আপনাদের
নিকট ইহাতে প্রাপ্ত নড়ক দ্বারা উদর পূরণ করিয়া এখন মানবিকাকে
স্বপ্নে দেখিতেছে । (খ)

विद् । इरावदिं अदिक्कमन्ती होहि । [इरावतीमतिक्रामन्ती भव ।] (ग)
 निप । एतं अच्चाहिदम् । इमं भुजङ्गभीरुम् ब्रह्मवन्धुं
 इमिणा भुजङ्गकुटिलेण दण्डकट्टेण तन्मन्तरिदा भाअइस्सं ।
 [एतदव्याहितम् । इमं भुजङ्गभीरुकं ब्रह्मवन्धुम् अनेन भुजङ्गकुटिलेन दण्डकाष्ठेन
 स्तम्भान्तरिता भाययिष्मामि ।] (घ)
 इरा । अरिहदि किटग्घो सम्पदंसणं । [अहंति कृतघ्नं सर्प-
 दंशनम् ।] (ङ)

(ग) विदूषकस्य अवशिष्टं वाक्यमाह—इरावतीमित्यादि । अतिक्रामन्ती उल्लङ्घयन्ती
 भव, राज्ञा यथा इरावत्यां सुतरामनुरक्तस्ततोऽपि अधिकतरां राज्ञः प्रीतिं लभस्व इति
 भावः । एतेन इरावत्यामेव राज्ञो सहती प्रीतिर्व्याप्ता । अथवा इरावतीम्
 अतिक्रामन्ती तत्प्रतिरोधशतानि उपेक्षणाया भव, तथाहि इरावती त्वया सह राज्ञः
 समागमाय विद्मे पं धारयति, तद्विद्मे पं यथा कथञ्चित् व्यर्थं कुर्वाणा आत्मनः कामफलं
 लभस्वेति भावः ।

(घ) एतत् विदूषकेण स्वप्रावस्थाया उक्तं वस्तु, अव्याहितम् अग्रभकरम् । तथाहि एतद्भि
 सहदनिष्टमेव ज्ञापयति, राजसुहृदः विदूषकस्य सुखे मालविकासुद्दिश्य तथा वाक्यवचनात्
 राज्ञः प्रीतिसत्तु सुतरां प्रतीतिरात्मप्रतीत्यवसादमन्भावनाया अनिष्टज्ञानम् । इमं दृश्य-
 मानं भुजङ्गभीरुकं सर्पभीतं ब्रह्मवन्धुं निकटं ब्राह्मणदंश्यं, बन्धुशब्दस्य सादृश्य-
 वाचकत्वात् सादृश्यस्य च तद्देवदितृत्वात् ब्राह्मणैतरत्नप्रतीतिसदर्थलाभः, अनेन
 एतत्सम्बन्धिना एव भुजङ्गकुटिलेन भुजङ्गवत् वक्रेण, भुजङ्गस्य कौटिल्यं गतिकाले,
 स्वभाववक्रता वा वाच्या, दण्डकाष्ठेन यष्टिखण्डेन, स्तम्भान्तरिता स्फटिकस्तम्भस्य अनेनैव
 अधिष्ठितस्य पार्थे अन्तर्हिता मूला भाययिष्मामि भीतिं जनयिष्मामि ।

विद् । इरावतीके पराजय कर । (ग)

निपू । ए वे महाविपद् । आनि सुष्ठेर अन्तराले थाकिन्ना सर्पेर
 शाय वक्क एहि दण्डकाष्ठ द्वारा एहि सर्पभीरु कुवाक्कणके उय देथाइव । (घ)

(निपुणिका विदूषकस्योपरि दण्डकाष्ठं पातयति ।) (च)

विदू । (सहसा प्रवृध्य) । अविहा, अविहा ! भो बभ्रस्स ! सप्यो
मे उबरि पड्ढिदो [अपिहा, अपिहा ! भो वयस्य ! सर्पो मे उपरि
पतितः] । (छ)

राजा । (सहसोपसृत्य) । सखे ! न मेतव्यं, न मेतव्यम् । (ज)

माल । (अनुसृत्य) । मा दाव सहसा णिक्कमदु भट्ठा । सप्यो
त्ति भण्णादि । [मा तावत् सहसा निष्क्रामतु भर्त्ता । सर्प इति भणति ।] (झ)

(ङ) कृतघ्नः उपकारादिस्मृतियुक्ततया उपकारिण एव अनिष्टाचरणकारी अयमिति
शेषः । सर्पदंशनं भुजङ्गाघातम् अहंति, तथाहि अयं सर्पसदृशः कृतघ्नः तेन सर्पदंशनं
यद्यस्य अभवत् तद्व्युक्तमेवासौदिति भावः । कृतघ्नत्वं सर्पदंशने हेतुः, तच्च विशेषण-
विधया उपपन्नम् । दानादिभिः सुतरामुपकारपरायणानामस्माकं अनिष्टाचरणस्यैव
फलम् अस्य सर्पेण दंशनमिति तात्पर्यम् ।

(च) प्रवृध्य निद्रां परित्यज्य, अपिहा अपिहा इति विषादातिशये, अविधा इति पाठे
अप्रशस्तः प्रकारः अमङ्गलजनकं किमपि जातमिति भावः । मे मम उपरि सर्पः पतितः,
भुजङ्गेन आक्रान्तोऽस्मि इति भावः । विदूषकस्य उपरि इरावती कुपिता यदसौ
मालविकां प्रति राज्ञः प्रणयानुकूलं करोति इति अपि व्यज्यते ।

(झ) अनुसृत्य राज्ञः पश्चात् गत्वा, सहसा अविविध्य मा तावत् भर्त्ता राजा
निष्क्रामतु निष्क्रान्तो भवतु । कथमित्याकाङ्क्षायामाह—सर्प इति । भणति कथयति

इरा । एहे कृतघ्नके सर्पे दंशन कराई उचित । (ङ)

(निपुणिका विदूषकेर उपरि दण्डाघात करिल ।) (च)

विदू । (सहसा जागरित होइरा) सर्वनाश ! सर्वनाश ! वयस्य !
आमांर उपरि माप पड्ढिग्राछे । (छ)

राजा । (सहसा निकटे आसिया) भय नाई, भय नाई । (ज)

২১। হৃদী হৃদী ! মদ্রা ইদো এষ ধাবতি ! [হা ! ধিক্, হা
ধিক্ ! ভর্তা ইত এব ধাবতি ।] (অ)

বিদু। (সপ্রহাসম্) । কহং দণ্ডকটং এদং ? অহং ভগ্না জাগি—
জং মএ কেদঅকণ্ডএহিঁ দংসং করিঅ সপ্পস্স অঅসো কিদং
তং মে ফলিদং ত্তি । [কথং দণ্ডকাটমতত ? অহং পুনর্জানি—যন্ময
কেতককণ্ডকৈঃ দংসং ক্রত্বা সর্পস্বাশয়ঃ ক্রতং, তন্মৈ ফলিতমিতি] । (৩)

বিদূষক ইতি শিষ্যঃ । তথাহি যদি সর্পঃ স্যাৎ তদা মহানিষ্টসম্ভাবনা, 'অতঃ অনিষ্ট-
পরিহারায় অগমনমেব যুক্তমিতি ভাবঃ ।

(অ) হা ধিক্ কটে, ইত এব অস্মাত্ নিম্নতস্থানাংদেব ধাবতি বিদূষকস্য
আক্রন্দনাকর্ণনমাদিগৌষে তদ্রূপায় তং প্রতি প্রতিষ্ঠতে, নিম্নতদেশাত্ রাজনিষ্কুমণদর্শনে
তব মালবিকয়া সহ রাজা বর্ততে, তচ্চাসচ্ছ্যং, প্রণয়িনীনাং প্রিয়েষু প্রিয়ান্নরসঙ্ক-
মানুমানস্য অসচ্ছ্যতা স্বতঃসিদ্ধা, তত এব হাধিগ্বাদঃ ।

(৩) সপ্রহাসম্ অতিমাত্রাস্থে ন সহ, দণ্ডস্য সর্পত্বানুমানাত্ আত্মনো মুগ্ধতাম্
অনিষ্টাপগমস্ত সন্নিবৃত্ত্য প্রহাস এব যুক্ত্যতে । কথং সম্ভাবনাযাম্, এতৎ ময়া সর্পত্বেন
সম্ভাবিতং বস্তু দণ্ডকাটং, নতু সর্প ইতি ভাবঃ । পুনঃ কিন্তু অহং জানি অনুমিনোমি,
সামৌষ্যে বর্তমানা । ইতোঃব্যবহিতপূর্ব্বমেব অহং নিরধারয়ং, যত্ কেতককণ্ডকৈঃ দংসং ক্রতং
ক্রত্বা অশয়ঃ অপবাদঃ ক্রতং, তত্ সর্পস্য অশয়ঃ সম্পাদনজনিতপাপমিত্যর্থঃ । ফলিতং
ফলমুখং জানং, তথাহি প্রসিদ্ধিরিখং যত্ সর্পদংশৈঃ মিথ্যাভাষণং সর্পস্য দংশসামল্লয়তি
ইতি তদেব বা মে ফলিতং স্যাদিতি ভাবঃ ।

২২। (অনুসরণ করিয়া) মহারাজ ! হঠাৎ বহির্গত হইবেন না ;
সর্পের কথা বলিতেছে । (অ)

ইরা । হায় কি বিপদ ! মহারাজ ! এই স্থান হইতেই বাহির
হইতেছেন ! (অ)

বিদু। (হাসিয়া) একি ! এটা দণ্ডকাট ! আর আমি ভাবিয়াছিলাম

(ततः प्रविशति पटाचेपेण वकुलावलिका) । (ठ)

वकुला । मा क्व भट्टा पविसदु । इह कुडिलगई सप्पो बिअ दीसदि । [मा खलु भर्त्ता प्रविशतु । इह कुटिलगतिः सर्प इव दृश्यते ।] (ड)

इरा । (राजानं सहसोपसृत्य ।) अवि णिव्विग्घमणोरहो दिवा संकेदो मिहुणस्स ? । [अपि निर्विघ्नमनोरथो दिवासङ्केतो मिथुनस्य ?] (ड)

(ठ) पटस्य यवनिकायाः अचेपेण अनपमारणेन, एतेन वकुलावलिकायाः परमात्तत्वं व्यज्यते । तदुक्तं—“पटाचेपो न कर्त्तव्य आर्त्तराजप्रवेशने” इति । आर्त्तत्वञ्च वकुलावलिकाया इरावतीदर्शनादिव जातं, तच्च अन्यथा व्यक्तं अग्रे एव ।

(ड) इह अस्मिन् प्रवेशाय लचीकृते स्थाने कुटिला वक्रभावमापन्ना गतिः गमनं भावश्च यस्य तथाभूतः सर्पः भुजङ्गः दृश्यत इव, तथाहि अत्र गमनेन अनिष्टमेव सम्पद्यते अतो नात्र गन्तव्यम्, इरावती तत्र वर्त्तते इति भावव्यक्तिः ।

(ड) अपिः प्रश्ने, मिथुनस्य युगलस्य नायकस्य तत्र नायिकायाश्च मालविकाया इत्यर्थः । दिवा दिवसे एव सङ्केतः उभयोः सम्मेलनाय कृतमिङ्गितं, निर्विघ्नः अप्रतिबन्धः केनचिदपि विघ्नेन अविघ्नितफलः मनोरथः कामना उभयोः सम्मेलनस्य फलमित्यर्थः । यस्मिन् तथाभूतः, तथाहि उभयोः सम्मेलनफलं किं दिवसे एव सम्पद्यमिति भावः ।

दे,—केतकेर कण्टकद्वारा दंशनछिरु प्रस्तुत करिग्या आनि ये सर्पेइ मिथ्या छर्नाम करिग्याछिनाम, ताहाई बूबि वा फुलिन । (ट)

(अनन्तर यवनिका अपनयन करिग्या वकुलावलिका प्रवेश करिन ।) (ठ)
वकुला । महाराज ! प्रवेश करिवेन ना । एथाने बक्रगति सर्पेइ द्वार देखा साईतेछे । (ड)

इरा । (सहसा राजार निकट अग्रसर हईग्या) दिवसेर अभिसारे उडव्वेर मनोरथ निर्विघ्ने पूर्ण हईग्याछे त ? (ड)

(सधे इरावतीं दृष्ट्वा संधान्ताः) (ण)

राजा । प्रिये ! अपूर्वोऽयमुपचारः । (त)

इरा । बकुलावल्लि ! भट्टाहिसारविसत्रा संपुण्या दे पइस्सा ? [वकुलावल्लिके ! भट्टाहिसारविषया सम्पूण्या ते प्रतिज्ञा ?] (थ)

वकुला । पसीददु भट्टिणी । किं मए किदं त्ति देवो पुच्छिदब्बो । दहुरा बाहरन्ति त्ति किं देवो पुह्विं बरिसिदुं सुमरेदि ? [प्रसीदतु भट्टिनी । किं मया कृतमिति देवः प्रष्टव्यः । दहुरा व्याहरन्तीति किं देवः पृथिवीं वर्धितुं स्मरति ?] (द)

(त) प्रिये ! सम्बोधनमिदं त्वयि परमा मे प्रीतिर्व्यक्तं इति ज्ञापनार्थम् । अयं त्वया उपक्रान्तः उपचारः प्रथमसम्भाषण एव समस्यर्थनप्रकारः, अपूर्वः नूतनः, तथाहि ईदृशं वचनं त्वया इतः पूर्वं कदापि नोक्तं तत् कथमिदानीमेवं वदसीति भावः ।

(थ) अथ साधिल्लेपमिव वकुलावल्लिकां पृच्छति, भर्तुः अभिसारः मालविकां प्रति मङ्गेतानुसारेण गमनं स एव विषयः, गत्याः तथाभूता, ते तव प्रतिज्ञा श्रवणः सम्पूण्यां सफलं ? तथाहि एतावत् दिनं यदयं त्वम् अतिकष्टं कृतवती तत् मालविकया सह राज्ञः सम्मेलनं सुसम्पन्नं कश्चित् इति भावः ।

(द) प्रसीदतु प्रसन्ना भवतु, मां प्रति कोपं परिहरतु इत्यर्थः । ननु त्वया सहदनितं मे सम्पादितमिति कथं त्वयि प्रसन्ना भविष्यामि इत्याकाङ्क्षाशामाह—किमित्यादि । मया किं कांद्दशं तव अनिष्टमित्यर्थः । कृतम् आचरितम् इति उक्तं वस्तु देवः महाराजः प्रष्टव्यः, तथाहि सद्वचनं यदि न विश्रमिषि तदा राजानं पृष्ट्वा जानीहि अहं अस्मिन्

(ईरावतीके देशिना सकलेइ चमकित इहेल ।] (१)

राजा । प्रिये ! आर कथनउ त एरूप वावहार कर नाई ? (त)

ईरा । वकुलावल्लिके ! काम-मङ्गेतानुसारे मानविकार उद्देशे राजार गमनविषये तोमार अज्ञीकार पूर्ण इहैवाछे त ? (थ)

বিদু। মা দাব। ভোদীএ দংসণমেত্তেণ অত্তমবং পণি
বাদলঙ্ঘণং বিসুমরিদো। তুমং উণ অজ্জবি পসাদং য
গেণ্হসি ? [মা তাবত্ । ভবত্যা দর্শনমাত্রেণ অবমবান্ প্রণিপাতলঙ্ঘনং
বিষ্মৃতঃ ? ত্বং পুনরথাপি প্রসাদং ন গৃহ্ণাসি ?] (ধ)

বিষয়ে সাপরাধা ন বৈতি, নাস্তি সমাধ কোঃপি দোষ ইতি বক্তৃলার্থঃ। দৃষ্টং রাঃ মেকাঃ
ব্যাহরন্তি ধ্বনন্তি ইতি হেতাঃ দৈবঃ বর্ষাধিপতিরিন্দ্রঃ পৃথিবী ভূমি বর্ষিতুং বর্ষাজলিন
সিদ্ধাং কৰ্ত্তুং কিং স্মরতি, তথাহি যথা মেকশব্দশ্রবণেন বর্ষাধিপতিরিন্দ্রঃ পৃথিবী প্রতি
বর্ষাং ন কৰোতি তথৈব অশমপি রাজা ন মদবচনপ্রয়োগাতিবশাৎ সালবিকায়ামনুরক্তঃ
কিন্তু স্বচ্ছাক্ষমণৈব, অতো যত্নং সখি সালবিকয়া সহ রাজসমাগমদোষমারোপয়সি
তদতিমাত্মম্ অন্যাখ্যমিতি ভাবঃ। বকুলাবলিকায়া অব বিশেষেণ শঙ্কিতত্বানুভবামনং
প্রতি রাজপ্রসাদ এব হেতুতাং ধত্তে। অব অপ্রস্তুতপ্রশংসালঙ্কারঃ।

(ধ) মা তাবত্ উক্তরূপং বচনং ন প্রযজ্যতামিতি ভাবঃ। ভবত্যা দর্শনমাত্রেণ
অবলোকনমাত্রেণেব, এতেন অন্যাপিলাভ্যবচ্ছেদপ্রতিপাদনাত অন্যাসক্তিত্বাৎ। প্রণি-
পাতস্য তদানীং ত্বত্প্রসাদনাথ অনেনৈব উপক্লান্তস্য পাদপতনস্য লঙ্ঘনম্ অতিক্রমং
বিষ্মৃতঃ, ত্বং তাবত্ অথাপি সাম্প্রতমপি বহুকালাতিক্রমেঃপি ইত্যর্থঃ। প্রসাদং চিত্ত-
প্রসন্নতাং ন গৃহ্ণাসি, তথাহি রাজা তব অপরাধং গুরুতরমপি বিস্মৃতবান্ তবাপি
যুজ্যতে ক্রোধপরীহারস্তথাপি যত্নং ক্রোধং ন পরিহৃতবতী তদতিমাত্মমর্থ্য জনয়তি, ত্বং
ক্রোধং পরিহৃত্য পুনঃ যথাपूर्वं রাজনি বর্চস্বেতি ভাবঃ।

বকুলা। রাণি! প্রসন্ন হউন। আমি কি করিয়াছি, তাহা মহা-
রাজকেই জিজ্ঞাসা করুন। ভেকেরা শব্দ করে বলিয়াই কি দেবরাজের
বর্ষণের কথা মনে পড়ে? (দ)

বিদু। ওরূপ বলিবেন না। ভবদীয় দর্শনমাত্রেই মহারাজ আপনার
অনুন্নয়নজননের অপরাধ বিস্মৃত হইয়াছেন; আর আপনি এখনও প্রসন্ন
হইতেছেন না? (ধ)

इरा । कुबिदावि अहं किं करिस्सं ? [कुपिताप्यहं किं करिष्यामि ? (न)]

राजा । अस्थाने कोप इत्यनुपपन्नं त्वयि । (प)

कदा सुखं वरतनु कारणादृते

तवागतं क्षणमपि कोपपात्रताम् ।

अपर्वणि ग्रहकलुषेन्दुमण्डला

विभावरी कथय कथं भविष्यति ॥ १६ ॥

[अन्वयः । वरतनु ! तव सुखं कारणात् ऋते कदा क्षणमपि कोपपात्रताम् आगतं, विभावरी कथम् अपर्वणि ग्रहकलुषेन्दुमण्डला भविष्यति कथय । १६]

(न) अथ सानुकूलोक्तिमाह—कुपितापीत्यादि । कुपितापि कोपयुक्तापि, अहं किं करिष्यामि, तथाहि मम कोपः अस्तु नास्तु वा तव कस्य किं स्यात् एतद्धि राजानं लक्ष्मीकृत्य प्रणयाभिमानपरं वचनम्, अथवा यदि मम कोपेन किञ्चित् फलं मम स्यात् तदैव मे कोपः कर्तव्यः स्यात् तदैव नास्तीति कथं कोपं मे सम्भावयसीति भावः ।

(प) अस्थाने अयोग्यममये कोपायोग्ये मयि वा कोपः तव क्रोधः इति त्वयि अनुपपन्नं न उपपद्यते, तथाहि अहं तव यथा प्रियः तथा कारणं विना कोपो मयि न पुज्यते अतएव तव ईदृशकोपदर्शनेन मयि गुरुतरापराधसम्भावनं व्यज्यते इति ।

१६ । इरावत्याः कोपस्य कारणं विना अनुत्पद्यमानतामेव समर्थयति—कदेत्यादिना । हे वरतनु ! वरा समुत्कृष्टा तनूः आकृतिः यस्याः तथाभूता तस्याः सम्बन्धनम् । तव सुखं कर्तुं, कदा कस्मिन् काले कारणात् ऋते हेतुं विना क्षणं मुहूर्तं मावमपि व्याप्य कोपपात्रतां क्रोधाश्रयतां कोपजन्यलक्षणशालितामित्यर्थः आगतं प्राप्तम् अपि तु कदापि न इति भावः । तथाहि तव सुखभावदर्शनेन मया अनुमोदते यत् मयि

इरा । आमि कुपित इहेग्राहे वा कि करिब ? (न)

राजा । असमये क्रोधं करा तोग्गार पक्के शोभा पात्र ना । (प)

इरा । अद्वाणि त्ति सुहु वाहरिटं अज्जउत्तेण । अस्स-
संक्रान्तेसु अद्वाणं भाअहेएसु जदि उण कुप्पेअं तदो हस्सा
भवेअं । [अस्थाने इति सुहु व्याहृतमाख्यपुत्रेण । अन्यसंक्रान्तेषु अस्माकं भाग-
धेयेषु यदि पुनः कृष्य य, ततः हास्या भवेयम् ।] (फ)

तव भूयान् कोपः समजनि, स च किं कारणक इति न निहारयितुं शक्यते, तत्
किमय अकाण्डे एव कोपं करोषि इति तात्पर्यम् । अथवा इतःपूर्वं तव कोपमाव-
स्येव सकारणकत्वेऽपि अद्यायं कोपः अकारणक इति निष्कारणकोपं जहौहि इति ।
ननु अकारणमेव न कुप्यामि इत्यत्र कः प्रतिरोधः इत्याकाङ्क्षायां दृष्टान्तमुखेन वक्ति—
अपर्वणीत्यादि । अपर्वणि पूर्णिमाप्रतिपदोः सन्धिचणभिन्ने, पूर्णिमाप्रतिपत्सन्धाविव-
यद्वणस्य योग्यत्वात् पर्वणशब्दस्य सन्धिपरतापीति तदर्थ्याधिगमः, पर्वणशब्दस्य स्वशक्य-
पूर्णमाससन्धि उभयसन्धी लक्षणा वा । विभावरी रात्रिः पूर्णिमाप्रतिपत्सन्धिग्रन्था-
रजनौत्यर्थः कथं केन हेतुना ग्रहेण राहुणा अनुयष्टि च निर्वन्धे ग्रहेण च रणोद्यमे
“वृतनादौ सैद्धिकेयं उपरागेऽपि च ग्रहे” इति । कलुषं यस्तम् इन्दुमण्डलं चन्द्रमण्डलं यत्र
तथाभूता भविष्यति इति कथय, तथाहि पर्वविभावरीं विना चन्द्रस्य राहुणा यासोऽसम्भवः,
तथैव तवापि कारणं विना कोपोऽसम्भवः, अथवा तवापि तथा कारणं विना कोपो न
युज्यते इति भावः । अत्र दृष्टान्तः अलङ्कारः सधर्मस्य वस्तुनः विस्वप्रतिविस्वभाव-
प्रत्ययात् । पर्वणशब्दस्य रुद्धिप्रयोजनाभावेऽपि उत्कलत्त्यार्थप्रतिपादनात् नेत्यर्थत्वम् ।
चणमपीत्यपिशब्दस्य अर्थापत्त्या बहुकालव्यवच्छेदात् अर्थापत्तिः । हतं रुचिरा नाम ।

(फ) अस्थाने अयोग्ये स्थाने कोपायोग्ये कोप इति पूर्वोक्तमित्यर्थः । सुहु
उत्कृष्टं व्याहृतं विपरीतलक्षणा “उपकृतं बहु तत्र किमुच्यते” इत्येव अन्यन्त-
मन्यायं व्याहृतमित्यर्थः । तत्रैव कारणमाह अस्माकं भागधेयेषु भाग्येषु तत्प्रतीतिरूपेषु

सुन्दरि ! তোমার মুখখানি ঋণকালের জ্ঞাও কখনও ত বিনা
কারণে কোপের আধার হয় নাই? বল দেখি, পূর্ণিমার রাত্রি
ভিন্ন অগ্র রাত্রিতে চন্দ্রমণ্ডল রাহুগ্রস্ত হইতে পারে কি? ॥১৬॥

রাজা । ত্বমন্যথা কল্যয়সি । অহং পুনঃ সত্যমেব কোপস্থানং
ন পশ্যামি । কুতঃ ? (ব)

নাহঁতি ক্রুতাপরাধোঽপ্যুত্সবদিবসেযু পরিজনো দৃষ্টম্ ।

ইতি মৌচিত্তে ময়ৈতে প্রণিপতিতুং মামুপগতে চ ॥১৩ ॥

[অন্বয়ঃ । উত্সবদিবসেযু ক্রুতাপরাধোঽপি পরিজনঃ দৃষ্টং নাহঁতি—ইতি ময়া
এতে মৌচিত্তে চ প্রণিপতিতুং মাম্ উপগতে চ । ১৩]

অন্যস্যাম্ অপরস্থাং মালবিকারূপায়াং সংক্রান্তেযু পতितেষু । কুখ্যং যং কোপযুক্তা ভবেৎ,
তদা হ্যস্যা হাসবিপর্যভূতা ভবেৎ, পরশ্রীসহনাচমতাदर्शनेन ইতি ভাবঃ ।

(ব) ত্বম্ অন্যথা অপ্রকৃতং কল্যয়সি সম্ভাবয়সি, তথাহি তব সম্ভাবনায়া বিপর্য
এব ময়ি নাস্তি, তৎ কথমিদম্ ইতি ভাবঃ । কোপস্থানং কোপবিষয়ং ন পশ্যামি
অব তব কোপকারণং কিমপি নোপলভ্যমি, তথাপি কিং কুখ্যসীতি ভাবঃ ।

১৩ । ননু যদি অপ্রকৃতমেব মালবিকানুরাগং প্রত্যাপয়সি তৎ কিমিতি সাযহ-
মসুখ্যা বন্ধনমৌচনমিত্যাকাঙ্ক্ষায়াসাহ—নাহঁতীত্যাদি । ক্রুতঃ অপরাধঃ দোষঃ যেন
তথাভূতঃ ক্রুতদোষোঽপি পরিজনঃ পরিবারঃ উত্সবদিবসেযু আনন্দব্যাপারোচিতেষু দিনেযু
দৃষ্টং শাস্তি ন অহঁতি ইতি হেতোঃ ময়া মৌচিত্তে বন্ধনাৎ ইতি শ্রেষঃ । এতে বকুলাবলিকা-
মালবিকৌ মাং প্রণিপতিতুং নমস্কৰ্ত্তুং উপগতে আগতে, তথাহি ত্বং যদনেনৈব ময়ি কিমপি
অন্যথা মালবিকাগতং সম্ভাব্য ক্রোধং গতাশি তদতিমিত্যা ইতি ভাবঃ । ক্রুতাপরাধঃ
অপীত্যপিগচ্ছ ন নিরপরাধস্য অবশ্যমৌচনপ্রত্যয়াৎ অর্থাপত্তিঃ, তথা চ মালবিকা-
বকুলাবলিকথোরপরাধরাহিত্যং প্রতীয়তে ইতি অলঙ্কারেণ বস্তুজ্ঞানিঃ । উল্লিখ্য

হেরা । ‘অস্থানে’ কথাটি আর্থাপত্তি ঠিকই বলিয়াছেন । আমাদের
ভাগ্য অশুভ চলিয়া গেলেও যদি আবার কোপ করি, তবে আমরাই
উপহাসাম্পদ হইব । (ফ)

রাজা । তুমি অশুভ্রূপ ভাবিতেছ । আমি কিন্তু সত্যই কোপের
কারণ দেখি না । কারণ—(ব)

২২। ণিউণিএ ! গচ্ছিঅ দেবি' বিস্বেবেহি—দিট্টং ভবদীএ
একপক্সপাদিত্তণং । অবহিট্টং মে হিঅঅ' অজ্জ ত্তি ।

[নিপুণিকে ! গতা দেবী' বিজ্ঞাপয়—দৃষ্টং ভবত্যা একপক্সপাতিত্বম্ । অবশৃতং
মে হৃদয়মভ্যেতি ।] (ম)

নিপু । তহ । [তথা ।] (ইতি নিষ্কাল্লা) । (ম)

বিদু । (আত্মগতম্) । অহো ! অণথ্যো সंपडिदो, बन्धणबभट्ठो
गेहकबोदओ विडालिआए आलोए पडिदो । [अहो ! अनर्थः
सम्पतितः, बन्धनभट्टो गेहकपोतकः विडालिकाया आलोके पतितः ।] (य)

মালবিকাসম্মোগস্য অন্যথা । বচনাদিনা ব্যাজিন গোপনপ্রত্যয়াত ব্যাজীকিরপি,
অর্থাপত্তি ব্যাজীক্যোঃ সঙ্করশ্চ । জাতিরার্থা নাম ।

(ম) ভবত্যা: দেব্যা: একপক্সপাতিত্বম্ একমেব জনং প্রতি অনুরাগ:, তথাহি
মালবিকা বকুলাবলিকা চ যত বজে অভবতাং তব হাররচিকা তবানুরীযকমুদ্রায়া
অদর্শনেন তে ন মোচয়িষ্যতীতি নির্ণয়ে ত্বয়া অঙ্গুরীযকমুদ্রায়া অদানে অসম্ভবমেব
তন্মোচনমত এব মোচনাৎ ত্বয়া অঙ্গুরীযকমুদ্রায়া দানং তেন চ মালবিকা পক্সপাতিত্ব'
প্রতীয়তে ইতি ভাব: । অয় মে মম হৃদয়ং চিত্তম্ অবশৃতং প্রাপ্তনিযয়ং জাতং, ত্বয়া
মালবিকাং রাজ্ঞা সহ সঙ্কময়িতুং হৃদয়ং কামনা অন্তরালি চ চেষ্টা ক্রিয়তে ইতি বিষয়
ইতি শ্রেষ: । এতাবত্ কালং নৈতাৎ হৃদয়ং চিন্তিতবতীতি ভাব: ।

(ম) তথা ত্বয়া যথা কথিতং তথৈব দেবী' বিজ্ঞাপয়িষ্যামি ইতি অর্থ: ।

কোন পরিজন অপরাধ করিলেও উৎসব দিবসে তাহাকে শাস্তি
দেওয়া উচিত নয় । এই জন্তই আমি ইহাদিগকে মোচন করিয়াছি ।
আর ইহারও প্রণিপাত করিবার জন্ত আমার নিকট আসিয়াছে ॥১৭॥

ইরা । নিপুণিকে ! মহারাজীকে যাইয়া বল যে, আপনার একের
প্রতি পক্ষপাতিতা দেখিলাম । আজ আমার মন নিশ্চিত হইল । (ভ)

নিপু । আচ্ছা । (এই বলিয়া প্রস্থান করিল ।) (ম)

(प्रविश्य निपुणिका ।) (अपवार्य) । भट्टिणि ! जदिच्छादिद्याए
माहविआए आचक्खिदं—एब्बं क्व पदं णिब्बुत्तं त्ति ।
(इति कर्णे कथयति ।) भट्टिणि ! यदृच्छादृष्टया माधविकया आख्यातम्—एवं
खल्वे तत् निर्वृत्तमिति ।] (र)

इरा । (आत्मगतम्) । उववस्सं सव्वं ज्जेव । बल्लवन्धुणा उव-
मिस्सो पओओ । (विदूषकं विलोक्य प्रकाशम्) इअं अस्स कामतन्त-
सचिवस्स बल्लवन्धुणो णीदी । [उपपन्नं सर्वमेव । बल्लवन्धुना उद्भिदः
प्रयोगः । इयमस्य कामतन्तसचिवस्य बल्लवन्धोः नीतिः ।] (ल)

(य) अनर्थः अनिष्टं सम्पतितः उपस्थितः बन्धनात् भट्टः सुक्तः गेहकपोतकः
पालितपारावतः, दद्यायां कप्रत्ययः । विडालिकायाः माज्जायाः आलोके दर्शने पतितः,
तथाहि यथा बन्धनभट्टस्य कपोतस्य विडालिकया दर्शने विपत्तिः तथैव बन्धनमुक्ताया
मालविकाया इरावत्या दर्शने इति प्रस्तुतार्थसमन्वयः । अतः समादप्रस्तुतात् समस्य
प्रस्तुतस्य प्रतीतेरप्रस्तुतप्रशंसालङ्कारः ।

(र) यदृच्छया दैवक्रमेण दृष्टया अवलोकितया पथिगमनकाले इति शेषः ।
माधविकया तदाख्यया सारभाण्डगृहे हारवतीरूपेण तदानीं स्थितया परिचारिकया
आख्यातं कथितम् एतत् मालविकावकुलावलिकयोः तस्मात् मोचनम् एवं मया कर्णं
वक्ष्यमाणरूपेण निर्वृत्तं सम्पन्नमिति । “राजः सोपसर्गं नक्षत्रं तत् सर्व्वबन्धनमोक्षो
विधीयता”मित्युक्ता गौतमेन अङ्गरीयकमुद्रा देव्या अधिगता ततस्तद्दर्शनेन माधविकया
एते मोचिते इति एवं पदलक्षणीयः कर्णं कथितार्थः ।

विदू । (स्वगत) हाय ! महाविपद् उपस्थित ! बन्धनमुक्त गृहपालित
कपोत विडालेर दृष्टिपथे पडिग्राहे ! (य)

निपू । (हस्त द्वारा मुख आच्छादन करिग्या) रागि ! माधविकार
सहित हठात् देखा होग्याय से बनिल—इहा एहीरूपे घटिग्राहे ।
(काँठे काँठे बनिल ।) (र)

विदू। भोदि ! जदि गीदीए एकं वि अक्खरं पढेअं ण
अत्तभवं संस्सिदो भवे । [भवति ! यदि नौत्था एकमप्यक्षरं पठेयं,
नात्रभवन्तं संश्रितो भवेयम् ।] (व)

राजा । (अपवाच्ये) । आः ! कथं नु खल्वस्मात् सङ्कटा-
न्मुच्यावहे । (श)

(ख) सर्वमेव तत्कथितं निखिलमेव वस्तु उपपन्नं युक्तियुक्तं, ब्रह्मवन्धुना अति-
निरुद्धब्राह्मणेन प्रयोगः अयम् उपायः मालविकावकुलावलिकयोर्मोचनगतिरित्यर्थः ।
उदभिन्नः उदभाविताः । इयं माधविकया उक्ता प्रकृतमालविकामोचने उपायभूता
अस्य दृश्यमानस्य कामतन्त्रं कामराज्ये सचिवस्य मन्त्रिणः ब्रह्मवन्धोः कुत्सितब्राह्मणस्य
नीतिः, तथाहि अस्यैव बुद्धिरियं मालविकामोचनहेतुभूता, तदयमेव हेतु इति भावः ।

(व) नौत्थाः नातिशास्त्रस्य एकमपि एकमात्रमपि अक्षरं वर्णं, पठेयम् अपठ्यं
का कथा बहूनां अक्षराणां इत्यर्थः । तदा अवभवन्तं महाराजं न संश्रितः न भवेयम्
एनमाश्रित्य अनुगतभावेन न अस्थायमित्यर्थः । तथाहि मम नीतिशास्त्रे सुतरामनभि-
ज्जतया मन्त्रौतिप्रयुक्तोऽयं व्यापार इति न सम्भावयेथा इति भावः ।

(श) आः कोपमूचकमस्ययम्, कोपय विदूषकस्य प्रकृतविपत्प्रतीकारगत्वचिन्तनेन
रमिकतापरायणतामवलोक्यति । अस्मात् उपस्थितात् सङ्कटात् विपदः कथं केन
प्रकारेण कां गतिमाश्रित्य इत्यर्थः । मुच्यावहे त्वम् अहञ्च मुक्तौ भवावः, मालविका
अहञ्चेति वा ।

इरा । (स्वगत) सकलहे सञ्चव । कुब्राह्मणहे एहे कोशल आविकार
करिग्राछे । (विदूषकेर दिक्के चाहिन्ना प्रकाशे) कामव्यापारे सहान्न
एहे नीट ब्राह्मणेर एहे नीति । (न)

विदू। ओगो ! नीति शास्त्रेर वदि एक अक्खरं पढितान्, तवे
आर (एहेरूपे) ईहार आश्रय नहीतान् ना । (व)

(প্রবিশ্য সাবিগা জয়সেনা) দেব ! কুমারী বসুলক্ষ্মী কন্দুশ্রং
 অণুধাবন্তী পিঙ্গলবানরেণ বলিশ্রং বিতাসিতা । অঙ্কণিশ্রয়া
 অ দেবোঃ পবাতকিসলয়শ্রং বিশ্রং বৈবমানা য় কিংপি পড়ি-
 বজ্জদি । [দেব ! কুমারী বসুলক্ষ্মীঃ কন্দুকমণুধাবন্তী পিঙ্গলবানরেণ
 বলীযো বিবাসিতা । অঙ্কণিশ্রয়া চ দেব্যাঃ প্রবাতকিসলয়শ্রমিব বৈবমানা ন কিমপি
 প্রতিপদ্যতে ।] (ঘ)

রাজা । কষ্টম্ । কাতরো বালভাবঃ । (স)

ইরা । (সাবিগম) । তুবরদু তুবরদু শ্রজ্জততো যাং সমাসাসহদুং ।

(ঘ) সাবিগা সমশ্রুমা, জয়সেনা তদ্রামধেশ প্রতীহারী, বসুলক্ষ্মীঃ তদাখ্যা রাজ-
 কন্যা কন্দুকং ক্রীড়নকগোলকম্ অনুধাবন্তী অনুসরণী দূরং চলিতস্য কন্দুকস্য
 পশ্যাৎ অনুসরণং ক্রূর্যন্তী পিঙ্গলবানরেণ পিঙ্গলাখ্যেণ শাখাস্মৃগেণ বলীযঃ অতিতরাং
 বিবাসিতা চাসং গমিতা, দেব্যাঃ ধারিণ্যাঃ অঙ্কো ক্রীড়ো নিষঙ্গা অবস্থিতা চ প্রবাত-
 কিসলয়শ্রমিব প্রবলবায়ুকম্পিতপল্লব ইব বৈবমানা কাম্যমানা ন কিমপি প্রতিপদ্যতে
 বুধ্যতে, সঁজাহীনো এব ব্যবতিষ্ঠতে ইত্যর্থঃ ।

(স) বালভাবঃ শ্রেণব কাतरः कातरताबहुलः, বাখ্যে সাধারণেনৈব কারণেন
 বৈকল্যং ঘটতে ইতি বানরং বিবাসিতায়া বসুলক্ষ্ম্যা অর্থং ভাবঃ সমজনীতি ভাবঃ ।

রাজা । (অপবারণ করিয়া) আঃ ! কিরূপে এই বিপদ হইতে
 মুক্ত হইব ? (শ)

(সমভ্রমে প্রবেশ করিয়া) জয়সেনা । মহারাজ ! কুমারী বসুলক্ষ্মী
 কন্দুকের অনুসরণ করিতে করিতে পিঙ্গলনামক বানর হইতে অত্যন্ত
 ভয় পাইয়াছেন । দেবীর ক্রোড়ে থাকিয়া প্রবলবায়ুতে চঞ্চল পল্লবের
 ঠায় কাঁপিতেছেন । কিছুতেই স্থিতির হইতেছেন না । (ঘ)

রাজা । হুঃখের কথা । বান্যাবস্থায় কি দুর্বলতা ! (স)

মা মে সন্তাসজনিদো বিআরো বড্‌ডু । [ত্বরতাং ত্বরতামার্থ্যপুং : এনাং সমাশ্রাসয়িতুং , মা অস্মাঃ সন্তাসজনিতো বিকারো বড্‌ইতাম্ ।] (ছ)

রাজা । অহমেনাং সংজ্ঞাপয়ামি । (ইতি সত্বং নিষ্কামতি) । (চ)

বিদু । সাধু রে পিঙ্গলবানর ! সাধু, পরিত্তাদো তুং সবক্কো ।

[সাধু রে পিঙ্গলবানর ! সাধু, পরিবাসিত্য স্বপচঃ] । (ক)

[নিষ্কান্তো রাজা বিদূষকঃ, ইরাবতৌ নিপুণিকা প্রতিহারী চ] (খ)

মাল । হলা ! দেবীং চিন্তিঅ বেবদি মে হিঅঅং । যা আণে

(ছ) ত্বরতাং শীঘ্রং গচ্ছত, এনাং বসুলক্ষ্যো, সমাশ্রাসয়িতুং আশ্রয়ং কৰ্ত্তম্, অস্মাঃ বসুলক্ষ্যো: সন্তাসজনিত: ভীতিসমুৎপন্ন: বিকার: ধাতুভৈষ্যং মোহাতিরিক্তো বা ।

(চ) অহম্ এনাং বসুলক্ষ্যোং সংজ্ঞাপয়ামি সংজ্ঞাপয়িত্বাং করোমি, অহংপদেন আত্মনো-বিশেষণে নির্দেশাত্ বসুলক্ষ্যো রাজনি পরমা প্রীতি: ব্যক্তা, অনেনাশক্যস্য তন্মোহাপ-সারণস্য স্বকৰ্ত্তৃকত্বেন নির্দেশাত্ বৈলক্ষণ্যপ্রতীতি: ।

(ক) সাধু উত্তমং কৃতং ত্বয়া ইতি শিষ: । কথমিত্যাহ—পরিবাসিত্য ইত্যাদি । স্বপচঃ আত্মপচঃ রাজা অহম্ ইত্যর্থ: । পরিবাসিত্য: বিপদো মোচিত: . তথাহি যদি ইদানীং ত্বয়া বসুলক্ষ্যো: ন বিবাসিতা মোহমগমিষ্যত্ তদা ইরাবত্যা নিয়ত্বৈব রাজ্ঞ: আত্ম-নিষ্কৃতিরতিদুষ্কারা সমাপি ভূয়সী বিপদুপাস্থাস্যত ইদানীম্ অস্মিন্ উপক্রমে ইরাবত্যা প্রকৃতং বিষ্মৃত্য নিয়ত্বাদবিরতয়া ভবিতব্যং তেন অস্মাকং নিব্বাধা মুক্তিরিতি ভাব: ।

ইরা । (বাস্ততার সহিত) আৰ্যপুজ ! ইহাকে স্মৃষ্ করিতে সত্তর হউন । ইহার ভয়জনিত বিকারের যেন বৃদ্ধি না হয় । (হ)

রাজা । আমি ইহাকে স্মৃষ্ করিতেছি । (সত্তর প্রহান করিলেন) (ক্ষ)

বিদু । ওরে পিঙ্গল বানর ! উত্তম করিয়াছি । তুই তোর স্বপক্ষকে রক্ষা করিলি । (ক)

(রাজার সহিত বিদূষক, ইরাবতী ও নিপুণিকা এবং প্রতিহারী প্রহান করিল ।) (খ)

সম্পতি কিং অদৌ অশুভবিদম্ব্যং ভবিষ্যদিত্তি । [দেবী চিন্তয়িত্বা
 বেপতে মে হৃদয়ম্ । ন জানে সম্ভতি কিমতোঃ অনুভবিতব্যং ভবিষ্যতীতি] । (গ)

(নেপথ্য) অশ্চরিত্রং অশ্চরিত্রং ! অপুস্বে এব পশ্চরতে দৌহলস্স,
 মুউলিহিং সংগছৌ তবণৌশাসোশ্রো ! জাব দেবীএ ণিবেদেমি ।
 [আশ্চর্য্যমাশ্চর্য্যম্ । অপূর্ণ এব পশ্চরাবে দৌহদস্য, মুকুলৈঃ সন্নদ্ধতপনীয়াগোকঃ ।
 যাবদেবী নিবেদয়ামি ।] (ঘ)

[উমে শ্রুত্বা প্রহৃষ্টে] (ঙ)

(গ) দেবী 'ধারণী' চিন্তয়িত্বা বিभाव্য মে মম হৃদয়ং বেপতে ভবেন কম্পতে,
 তথাহি ইরাবতী অস্মাকমেতং ব্রহ্মত্বং রহস্যমপি বিজ্ঞাতবতী ধারিণীসুপেথ যদি
 কথয়েত তদা তত্বাঃ কৌপেন মে সহতী বিপত্নিরেব সম্ভবিতা ইতি ভয়কারণমিতি ভাবঃ ।
 অতঃ এতস্মাত্ পরং সম্ভতি আগামিকালী কিং কিংদৃশম্ অনিষ্টম্ অনুভবিতব্যম্ ন
 জানি । একবারে মম নিরাধং কৃতবতী ইদানীং দেবীব্রহ্মত্বমিসং শ্রুত্বা কিং বা মে
 দৃষ্টবিধানং কুৰ্য্যাদিত্তি তাৎপৰ্য্যম্ ।

(ঘ) দৌহদস্য বরাঙ্গনাচরণাঘাতমাপ্য পশ্চরাবে নিশাপশ্চক্রে অপূর্ণে অপ্লাস এব
 তপনীয়াগোকঃ স্বর্ণবর্ণাশোকপুষ্পবৃক্ষঃ, মুকুলৈঃ সন্নদ্ধঃ জুষ্টঃ । তথাহি মালবিকায়াঃ
 পদাঘাতাত্ পশ্চরাবাম্ব্যন্তর এব অশোকৈ পুষ্পমুকুলানি জাতানি ইতি ভাবঃ । 'দেবী
 ধারিণী' নিবেদয়ামি কথয়ামি, তত্বা এব এতদ্ব্যসং হৃদ্যাতিশয়সম্ভবাদিত্তি ভাবঃ ।
 নেপথে উদ্যানপালিকায়া উক্তিৰিতিম্ ।

(ঙ) উমে বকুলাবালিকা মালবিকা চ, শ্রুত্বা উদ্যানপালিকায়া উক্তিমাশ্রয়্য

মাল । 'সখি' ! দেবীকে অরুণ করিয়া আমার হৃদয় কম্পিত হইতেছে ।
 জানি না, এখন আবার ইহার পর কি অশুভ অনুভব করিতে হইবে ! (গ)

(নেপথ্য) আশ্চর্য্য ! আশ্চর্য্য ! দৌহদসংকারের পর পাঁচ রাজি
 অতিবাহিত না হইতেই রক্তাশোক তরু মুকুলিত হইয়াছে । দেবীকে
 বাইয়া বলি । (ঘ)

वकुला । आससदु सही । सच्चपइसा देवो । [आश्वसितु सखी । सत्यप्रतिज्ञा देवी ।] (च)

माल । तेण अहं प्रमदवणपालिआए पिठ्ठो होमि । [तेनाहं प्रमदवनपालिकायाः पृष्ठतो भवामि ।] (क)

वकुला । तह । [तथा] (इति निष्क्रान्ते) (ज)

इति चतुर्थोऽङ्कः ॥ ४ ॥

प्रकृष्टे मातिशयं हर्षं प्राप्तवत्यौ अशोके सुकुलिते देव्या प्रतिश्रुतस्य स्वाभिलषितदानस्य सम्भावनेन मालविकाया हर्षः वकुलावलिकायाश्च सख्यान्तथात्वेन ।

(च) सखी आश्वसितु आश्वस्ता भवतु, देव्या अभिलषितलाभेन ततो विपदाशङ्काया अभावादिति । सत्यप्रतिज्ञा अव्यर्थप्रतिज्ञा, तथाहि देवौ अशोकश्च स सुकुलोदये तव अभिलषितदानं प्रतिश्रुतवती, तदिदानीम् अशोके सुकुलिते तव अभिलषितदानमेव कश्चित् न त् निगृहसिति मा भौतिलिखमपि गच्छ इति भावः ।

(क) तेन अशोकस्य सुकुलोदयात् स्वाभिलषितलाभसम्भवेन, प्रमदवनपालिकायाः उद्यानपालिकायाः पृष्ठतः भवामि पद्याद् गच्छामि । आदौ प्रमदवनपालिका देवीम् अनेन शुभसंवादेन संवादयतु तदनन्तरमेव देवीसमोपगमने मम सहान् आदरः सम्भवियति इति भावः ।

(ज) तथा त्वया कल्पित एव विषयो न्यायः, तदेव कुरुष्व इति भावः । इति विमर्शसन्धिः । निष्क्रान्ते मालविकावकुलावलिके इति शेषः, अस्य अकाण्डत्वात् सर्व-पात्रनिष्क्रमणस्य योग्यत्वात् तदुक्तं “अन्तर्निष्क्रान्तिखिलपातोऽङ्क इति कौत्सित” इति ।

इति मालविकाग्निमित्तव्याख्याने विजयाख्याने चतुर्थाङ्कः समाप्तः ॥ ४

(उभये सुनिद्रा आनन्तित इहेन ।) (ङ)

वकुला । मथि ! आश्वस्ता हउ । देवी प्रतिज्ञा भद्र करेन नां । (च)

माल । तवे प्रमदवनपालिकार पञ्चावर्तिनी इहे । (छ)

वकुला । आछा । (उभये प्रश्नान करिन ।) (ज)

चतुर्थ अङ्क समाप्त ॥ ४ ॥

पञ्चमोऽङ्कः ।

(ततः प्रविशत्युद्यानपालिका) । (क)

उद्यानपालिका । उवक्खित्तो मए किदसक्कारविहिणो तवणीअ-
सोअस्स भित्तिवेदिआबन्धो । जाव अणुद्विदणिओअं अत्ताणं
देवीए णिवेदेमि । (परिक्ख्य) अहो ! देव्वस्स अणुकम्पणीआ
मालविआ । तस्मिं तह चण्डिआ देवी इमिणा असोअ-
हरिसदोहलवुत्तन्ते ण पसादसुसुहो भविस्सदि । कच्चिं णु
क्ख भवे देवी ? (विलोक्य) अहो एसो देवीए परिअणब्भन्तरो
किं वि जदुसुहालब्बिदं मञ्जूसं गेळ्ळिअ चदुस्सालादो कुज्जो
सारसिओ णिक्कमदि । पुच्छिस्सं दाव णं । [उपचित्तो गया
कृतसत्कारविधेस्तपनीयाशोकस्य भित्तिवेदिकावन्धः । यावदनुष्ठितनियोगमात्मानं दिव्यं
निवेदयामि । अहो ! देवस्यानुकम्पनीया मालविका । तस्यां तथा चण्डिका देवी

(ख) कृतः सम्पादितः सत्कारविधिः सलिलसेकादिरूप उपचारो यस्य तथाभूतस्य
सविशेषमुपचरितस्य तपनीयाशोकस्य भित्तिवेदिकावन्धः मूलस्थवेदिकागतो जलसेकादि-
हेतोरालवालवत् स्थानम् उपलक्षितः रचितः । अनुष्ठितः आचरितः नियोगः दिव्यादेशः
येन तथाभूतं सम्पादितदेवीनिर्देशम् आत्मानं निवेदयामि कथयामि, दिव्या आदेशं
यथायथं सम्पादितवत्यस्मि इति देवीं विज्ञाप्य सन्तोषयामि इति भावः । दैवस्य
नियतेः, कर्त्तारि पक्षी, अनुकम्पनीया दयायोग्या, तथाहि मालविकाया अत्यन्तमेव
युष्मदृष्टमिति भावः । कथमित्याह—तस्यामित्यादि । तस्यां मालविकायां तथा अति-

(अनन्तर उद्यानपालिका प्रवेश करिनि ।) (क)

অনেন অশোকহৃৎদোহদহতানেন প্রসাদসুসুখী ভবিষ্যতি । কস্মিন্ খলু ভবেদেবো ?
অহী এষ দেব্যাঃ পরিজনাভ্যন্তরঃ কিসমপি জতুমুদ্রালাঙ্কিতাং মন্ত্রাণাং গৃহীত্বা চতুঃশালাত
কুজঃ সারসিকো নিষ্কামতি । প্রত্যাশি তাবদেনম্ ।] (খ)

(ততঃ প্রবিশতি যথানির্দিষ্টহস্তঃ কুজঃ) (গ)

মাত্রেণ চণ্ডিকা ক্রোধযুক্তা দেবী অনেন অচিরপ্রবর্তনে ময়া কথয়িতুং গৃহীতেন অশোকস্ব
হৃৎদোহদহতানেন আনন্দকরদোহদফলীভূতমুকুলোদগমসংবাদেন, প্রসাদেন প্রসন্নতয়া
সুসুখী হৃদয়ানা । কস্মিন্ কুচ স্থানে দেবী ভবেত, দেবী ইদানীং কুচ গত্বা ময়া
সংবাদয়িতব্য ইতি ভাবঃ । এষঃ অদূরে দৃশ্যমানঃ পরিজনাভ্যন্তরঃ পরিজনানাং মধ্যে
কৌঃপি জতুমুদ্রালাঙ্কিতাং জতুময়মুদ্রাঙ্কযুক্তাং মন্ত্রাণাং পেটিকাং, সারসিকনামকঃ,
অথবা সরসামিঃ অন্তঃপূর্বচিন্তনীমিঃ রাজীমিঃ সচ সংসৃষ্ট ইতি তথ্যভূতঃ, কুজঃ ।
এনং সারসিকং কুজং প্রত্যাশি, এনং পৃষ্টা দেব্যা বর্তমানমধিষ্ঠানং নির্ধারণ্যমি
ইতি ভাবঃ ।

(গ) যথানির্দিষ্টহস্তঃ জতুমুদ্রালাঙ্কিতমন্ত্রাযুক্তকরঃ । প্রবিশতি উদ্যান-
পালিকায়াঃ স্থানে ইতি শিষ্যঃ ।

উদ্যানপালিকা । (জনসেচনাদিরূপ) সংস্কার অনুষ্ঠান দ্বারা আমি
রক্তাশোকের মূলে ভিত্তির স্থায় বেদী রচনা করিয়া দিয়াছি । আমি যে
আদেশ প্রতিপালন করিয়াছি, তাহা মহিবীকে বাইয়া নিবেদন করি ।
(পরিক্রমণ করিয়া) অহো ! মালবিকা দৈবের কিরূপ দয়ার পাত্র !
মালবিকার প্রতি তাদৃশ কুপিতা দেবীও অশোকের এই আনন্দজনক
কুসুমোদগমবৃত্তান্ত শুনিয়া প্রসন্ন হইবেন । দেবী আছেন কোথায় ?
(অবলোকন করিয়া) এইত দেবীর সারসিক নামক একজন কুজ পরিচারক
গালার মোহরযুক্ত পেটিকা লইয়া চতুঃশালা হইতে বাহির হইতেছে ।
ইহাকে জিজ্ঞাসা করি । (খ)

(অনন্তর পেটিকা হস্তে কুজ প্রবেশ করিল) । (গ)

উদ্যান । সারসিঅ ! কহিঁ পল্লিদোঃসি ? [সারসিক ! কখিন্
প্রস্থিতোঃসি ?] (ঘ)

সার । মধুঅরিএ ! বিজ্ঞাভরিআণং বহ্নাণাণং ইমং গিঅ-
দক্কিণাং মাসিঅ' অজ্জপুরোহিতস্স হত্থ' পাবডস্স' । [মধুকারিকে !
বিদ্যাভরিতানাং ব্রাহ্মণানাং ইমাং নিত্যদচ্চিণাং মাসিকৌ আর্থ্যপুরোহিতস্য হস্তং
প্রাপয়িষ্যামি ।] (ঙ)

মধু । অহ কিংগিমিত্তং ? । [অথ ! কং নিমিত্তম্ ?] (চ)

সার । জদপ্পহুদি সেণাবদৌ জস্সতুরংগরক্কণে গিঅত্তৌ
ভট্টিদারঅৌ বসুমিত্তৌ, তদপ্পহুদি তস্স আঅসগিমিত্তং
গিঅসসদসুবস্সপরিমাণং দক্কিণং দেবৌ দক্কিণৌএহিঁ পরি-
গাহেদি । [যদা প্রভতি সেনাপতিয়জ্ঞতুরঙ্করক্কণে নিযুক্তৌ ভট্টদারকৌ বসুমিত্রঃ,

(ঘ) কুত্র কখিন্ প্রদেশে, প্রস্থিতঃ কৃতযাবঃ অসি ?

(ঙ) মধুকারিকেতি উদ্যানপালিকায়া নাম । বিদ্যাভিঃ শাস্ত্রজ্ঞানৈঃ ভরিতানাং
সুযুক্তানাং সম্পন্নপ্রজ্ঞানাং ইত্যর্থঃ । ব্রাহ্মণানাং সম্বন্ধিনীমিত্যর্থঃ । মাসিকৌ' মাসং
যাবৎ নিত্যদচ্চিণাং প্রতিদিননিষ্যাদনৌয়াং দচ্চিণাম্ আর্থ্যপুরোহিতস্য হস্তং প্রাপয়ি-
ষ্যামি নেষ্যামি, মাসিকৌ' মাসসম্বন্ধিনী' নিত্যদচ্চিণাম্ অবশ্যপ্রদেশাং দচ্চিণা-
মিতি বা ।

(চ) অথ প্রত্ন, কিংনিমিত্তম্ এতদ্বানস্য কৌ হেতুরিত্যর্থঃ ।

উদ্যান । সারসিক ! কোথায় বাইতেছ ? (ঘ)

সার । মধুকারিকে ! কৃতবিদ্য ব্রাহ্মণদিগের নির্দিষ্ট এই মানিক
দক্ষিণা আর্থ্য পুরোহিত মহাশয়ের হস্তে দিবার জগ্ন বাইতেছি । (ঙ)

মধু । কি জগ্ন ? (চ)

তদাপ্রভৃতি তস্মায়ুর্নিমিত্তং নিষ্কণতসুবর্ণপরিমাণাং দক্ষিণাং দেবী দক্ষিণীঃ পরি-
য়াহয়তি ।] (ক)

মধু । অহ কহিঁ দেবী, কিং বা অশুচিহ্নিদি ? [অথ কস্মিন
দেবী, কিং বা অনুতিষ্ঠতি ?] (জ)

সার । মঙ্গলঘরে আসণাত্যা ভবিত্র বিদব্‌ভবিসআদৌ ভাদুণা
বীরসেণেণ পেসিদং লেহং লেহকরেহিঁ বাচৌঅমাণং সুণাদি ।
[মঙ্গলঘরে আসনস্থা ভূত্বা বিদর্ভবিষযাদু ভাবা বীরসেনেন প্রণীতং লেখং লেখকরৈ-
বাচ্যমানং প্রণোতি ।] (ক)

(ক) যদাপ্রভৃতি যতকালমারম্ভ, যজ্ঞতুরাঙ্গাণাম্ অশ্বমেধযাগোপকরণীভূতানাম্
অশ্বানাং রক্ষণে পরিতঃ পালনে মনুদারকঃ রাজকুমারঃ বসুমিত্বঃ তদাস্থ্যঃ সেনাপতিঃ
সেনানাযকঃ নিযুক্তঃ কৃতঃ, তদা প্রভৃতি তত্‌কালমারম্ভ তস্য বসুমিত্বস্য আয়ুর্নিমিত্তম্
আয়ুঃ কারণায় নিষ্কাণাম্ অশীতিরতিকাপরিমিতস্বর্ণাংকমসুবর্ণচতুষ্করূপাণাং শতং
ততপরিমিতং যত্‌ সুবর্ণং তত্‌পরিমাণাং দক্ষিণাং দক্ষিণীঃ দানযোগ্যৈঃ ব্রাহ্মণৈঃ
পরিয়াহয়তি, ব্রাহ্মণৈঃ তাবহ্নদানেন উপচিতৈঃ পুণ্যৈঃ পুতস্য আয়ুর্ভূতায়, চেততে
অতএব তদ্বিচিণামাদায় আর্থ্যপূরোহিতস্য সমীপে গচ্ছামি, স এব তেভ্যো দাস্যতীতি
भावः ।

(জ) অথ প্রগ্নে, দেবী কুত্ব কস্মিন্ স্থানে বর্চতে ইতি শিষ্যঃ । কিং কার্য্যম্ অনুতিষ্ঠতি
আচরতি ।

(ক) মঙ্গলঘরে পবিত্রনিকेतনে, আসনস্থা ভূত্বা উপবিষ্টা সতী, বিদর্ভবিষযাত্

সার । যেদিন হইতে মহারাজকুমার বসুমিত্র যজ্ঞীয় অশ্বরক্ষার
নিমিত্ত সেনাপতি নিযুক্ত হইয়াছেন, তদবধি তাঁহার আয়ুর্কামনার মহিষী
উপযুক্ত পাত্রে প্রতিদিন চারিশত সুবর্ণমুদ্রাবিশেষ দক্ষিণা প্রদান করিয়া
থাকেন । (ছ)

মধু । দেবী কোথায় ? করিতেছেনইবা কি ? (জ)

মধু । কো উণা বিদব্ভরাঅবুত্তন্তো সুণীঅদি ? [কঃ পুনবিদর্ভ-
রাজহত্যাতঃ শ্রুয়তে ?] (জ)

সার । বসীকিদো কিল বীরসেণাপ্পমুহেহিঁ দণ্ডচক্কো হিঁ মট্টিণো
বিদব্ভমণাহো । মোদুদো কিল সে দাআদো মাহবসেণো । দূদো
অ তেণ মহাসারাণি রঅণবাহণাণি সিপিদারিআমুদুহঁ
পরিঅণং অ উবাঅণীকরিঅ মট্টিণো সআসং পেসিদো । সো
কিল মট্ঠারঅং পেখিস্সাদি । [বশীকৃতঃ কিল বীরসেনপ্রমুখৈর্দণ্ডচক্র-
ভর্তুংবিদর্ভনাথঃ । সোচিতঃ কিলাস্য দায়াদো মাধবসেনঃ । দূতস্য তেন মহাসারাণি
রববাহনানি শিল্পিদারিকাভূয়িষ্ঠং পরিজনচোপায়নীকৃত্য ভর্তুঃ সকাশং প্রেপিতঃ । স
কিল ভর্তারং প্রেচ্ছিত্যেতি ।] (ট)

বিদর্ভজনপদাত্ ভাবা বীরসেনেন তদাখ্যেন প্রেপিতং লেখং পদং লেখকরে: তস্যা: প্রতি-
নিধিভূতৈ: লেখকজনৈ: বাচ্যমানং শ্রণোতি ।

(জ) বিদর্ভরাজস্য হত্যাতঃ সংবাদঃ কঃ কৌটুশঃ শ্রুয়তে আকর্ণ্যতে, ততস্ব্যং শুভম্
শ্রুভমং বা ইতি ভাবঃ ।

(ট) বীরসেনপ্রমুখৈ: বীরসেনপ্রধানৈ: তদুপলব্ধিতৈরিত্যর্থঃ । ভর্তুঃ মহারাজস্য
অগ্নিমিত্রস্য দণ্ডচক্রৈ: সেনাবলে: বিদর্ভরাজঃ বশীকৃতঃ অধীনতাং নীতঃ, অস্য বিদর্ভ-
রাজস্য দায়াদঃ জ্ঞাতিজনঃ, মাধবসেনঃ তদাখ্যঃ সোচিতঃ মুক্তিং প্রাপিতঃ । তেন
বীরসেনেন মহাসারাণি মহার্চাণি রবানি হীরকাদীনি বাহনানি গজাশ্বাদীনি
শিল্পিন্যো যা: দারিকা: শিল্পকর্ম্মকুশলা: কুমার্য: তদ্রূপীযিষ্ঠং পরিজনচ উপায়নীকৃত্য

সার । দেবী মঙ্গনগৃহে আসনে উপবেশন করিয়া বিদর্ভদেশ ইহিতে
তঁহার ভ্রাতা বীরসেনকর্তৃক প্রেরিত পত্র লিপিকর দ্বারা পড়াইয়া
শুনিতেছেন । (ঝ)

মধু । বিদর্ভরাজের কি সংবাদ শুনিতেছেন ? (ঞ)

মধু । গচ্ছ, অনুচিহ্ন অত্থণো ণিশ্চোঅ' । অহং পি দেবী'
পেক্খিস্স' । [গচ্ছ অনুচিহ্ন আত্মনো নিয়োগম্ । অহমপি দেবী' প্রচিহ্নে ।] (৩)

(ইতি নিষ্কান্তী ।)

প্রবেশকঃ (ঙ)

উপহারৌক্য ভৰ্ত্ত্বঃ রাজ্ঞঃ অগ্নিমিবস্ব সকাশং প্রেথিতঃ দূত ইতি কর্মপদম্ । সঃ,
কিল সম্ভাবয়ামি, মদ্বারকং রাজানং প্রেচিষ্যতে দ্রুতয়তি, রাজা সহ উপাশাদিসমন্বিতঃ
সমাগমং বিধাষ্যতীত্যর্থঃ ।

(৩) আত্মনঃ স্বস্ব নিয়োগং কর্তব্যম্ অনুচিহ্ন বিধেহি স্বকর্তব্যায় প্রতিষ্টস্ব
ইতি ভাবঃ ।

(ঙ) প্রবেশকঃ, তথালঙ্কার্য সন্দর্ভস্য বিদর্ভতঃ সম্মিলিতস্য দূতস্য আগমনাদিনঃ
বৃত্তেন বৃত্তান্তেন রাজসাম্রাজ্যাদিহৃদ্যপস্য বর্চিষ্যমাণবিষয়স্য চ নিবন্ধেন, তদুক্তা—
“প্রবেশকোঃসুদাত্তোক্ত্যা নীচপাথপ্রযোজিতঃ । অঙ্কহয়ানলব্রিজ্ঞেয়ঃ শ্রেণং বিষ্কম্বকে
যথা ॥” বিষ্কম্বকসাদৃশ্যে বৃত্তবর্চিষ্যমাণকথাংশবিদকলেন । পাতথোরপি নীচলমব
প্রবেশকত্বে প্রযোজকং, বিষ্কম্বকে নীচমধ্যমাভ্যাং বৃত্তবর্ণনম্ অব তু কেবলেন নীচপাথগৌ
ইতি, বৈলক্ষণ্যমন্ত্য প্রবেশকস্য যত্ অঙ্কহয়ানলরেব তৎসম্বন্ধঃ নতু অঙ্কস্য
কেবলমাদৌ তেন প্রথমাঙ্কে প্রবেশকব্যবচ্ছেদঃ, বিষ্কম্বকস্তু প্রথমাঙ্কে ঽপি ভবতীতি অল-
মপ্রস্তুতানেকজল্যনেন ।

সার । বীরসেনপ্রমুখ রাজসেনানীগণ বিদর্ভরাজকে বশে আনিয়া-
ছেন এবং জ্ঞাতি মাধবসেনকে মোচন করিয়াছেন ; আর মাধবসেন বহু-
মূল্য রত্ন ও বান এবং শিল্পজ্ঞ স্ত্রীবহুল সেবকজন উপঢৌকন স্বরূপ দিয়া
মহারাজসকাশে এক দূত প্রেরণ করিয়াছেন । সে মহারাজের সহিত
সাক্ষাৎ করিবে । (ট)

মধু । যাও, স্বকর্তব্য সম্পাদন কর । আনিও দেবীকে দর্শন করিব । (ঠ)

[উভয়ে প্রস্থান করিল]

(ততঃ প্রবিশন্তি প্রতিহারী)

প্রতী । আণত্চি দেবীএ অসোঅসকারজ্জাবিদাএ,—বিস্বেহি
 অজ্জত্চং, ইচ্ছামি অজ্জত্চেণ সহ অসোঅকক্কস্স পসুণ-
 লচ্ছিং পচ্চক্কীকাদুং তি । তা জাব ধম্মাসণগদং দেবং পড়িবা
 লেমি । (ইতি পরিক্রামতি ।) [আজ্ঞাপাশ্চি দেব্যা অশোকসত্কারজ্জাপৃততয়া,—
 বিজ্ঞাপয়্যথ্যপুত্রম্, ইচ্ছামি আর্থ্যপুত্রেণ সহ অশোকহস্তস্য প্রসূনলক্ষ্মী প্রত্যচৌ-
 কৰ্ত্তুমিতি । তদুয়াবত্ ধম্মাসনগতং দেবং প্রতিপালয়ামি ।] (ড)
 (নেপথ্যে বৈতালিকাঃ ।) (ণ)

(ড) অশোকস্য তপনীয়শোকহস্তস্য সত্কারে মূলস্থিতাবজ্জনাদিপরিষ্কারে ব্যাপৃততয়া
 নিযুক্ততয়া দেব্যা ধারিণ্যা আজ্ঞপ্তা অস্মি অহমিতি শিষ্যঃ । অশোকস্য পুণ্যোন্মুখত্বাৎ
 তত্ সত্কারে দেব্যাঃ প্রহসিতিরিতি জ্ঞতম্ । আজ্ঞাবিষয়মগাহ—বিজ্ঞাপয় ইत्याদিনা । আর্থ্য-
 পুত্রং রাজানম্ । প্রসূনলক্ষ্মী কুমুদগোষ্ঠাং প্রত্যচৌকৰ্ত্তুম্ অবলোকয়িতুম্, ইচ্ছামি অহমিতি
 শিষ্যঃ । ধম্মাসনগতং সিংহাসনাসীনং রাজসমাবস্থিতমিত্যর্থঃ । প্রতিপালয়ামি প্রতীচী,
 ধম্মাসনাৎ যাবত্ সমুখ্যায় এতি তাবত্ তস্য প্রতিপালনং করোমি ইতি ভাবঃ ।

(ণ) বৈতালিকাঃ মঙ্গলপাঠকাঃ বচ্যমাণবচনানি পঠন্তীতি শিষ্যঃ ।

প্রবেশক । (ড) *

(অনন্তর প্রতিহারী প্রবেশ করিল ।)

প্রতী । অশোকতরুর সংকারে ব্যাপ্তা দেবী আজ্ঞা করিয়াছেন—
 আৰ্য্যপুত্রকে জানাও যে, আমি আৰ্য্যপুত্রের সহিত অশোকবৃক্ষের পুষ্প-
 সমৃদ্ধি দেখিতে ইচ্ছা করি ; অতএব বিচারাসনস্থিত মহারাজের জন্ত
 প্রতীক্ষা করি । (এই বলিয়া পরিক্রমণ করিল ।) (ঢ)

(নেপথ্যে বৈতালিকগণ) (ণ)

* নীচপাত্র দ্বারা অতীত ও অনাগত বিষয়ের সূচক অঙ্কব্রহ্মবাক্যবর্তী গল্পভাবিশেষকে
 প্রবেশক কহে ।

प्रथमः । दिष्ट्या दण्डेनैवारिशिरःसु वर्त्तते देवः । (त)

परभृतकलव्याहारिषु त्वमात्तरतिर्मधुं

नयसि विदिशातीरोद्यानेष्वनङ्ग इवाङ्गवान् ।

विजयकरिणामालानत्वं गतैः प्रवलस्य ते

वरद वरदारोधोवृत्तैः सहावनतो रिपुः ॥१॥

[अन्वयः । हे वरद ! त्वं परभृतकलव्याहारिषु विदिशातीरोद्यानेषु अङ्गवान् आत्तरतिः अनङ्ग इव मधुं नयसि । प्रवलस्य ते विजयकरिणाम् आलानत्वं गतैः वरदारोधोवृत्तैः सह रिपुः अवनतः ॥ १]

(त) प्रथमः उक्तानां वैतालिकानां मध्ये प्रथमो वैतालिक इत्यर्थः । दिष्ट्या सौभाग्येन देवः महाराजः दण्डेनैव सामादीनाम् उपायानाम् अन्तिमेन उपायेनैव दण्डधारणेनैव इत्यर्थः । नतु दुर्बलजनोचितेन सामादिप्रयोगेण इत्येवमव्यवच्छेदम् अरीणां चतुर्थोपायसाध्यानां शत्रूणां शिरःसु मलकेषु वर्त्तते, “चतुर्थोपायसाध्ये तु रिपौ सान्त्वमप्रक्रिया” इत्यादिनोतिस्मरणात् । एतेन प्रभावातिशयो व्यन्यते ।

१ । अथ वैतालिकानां राजगुणवर्णनमाह—परभृतेत्यादिना । हे वरद ! अभीष्टफलदायिन्, अङ्गवान् प्रशस्ताङ्गुक्तः हस्यश्चादिनिखिलनौत्यङ्गसमन्वितय, आत्ता अवलम्बिता सखीरूपेण गृहीता रतिः, तदाख्या पत्नी येन तथाभूतः, आत्ता प्राप्ता रतिः शत्रुनिवहणादिजनितः सन्तोषः येन तथाभूत इति च, अनङ्गः काम इव त्वं महाराजः परभृतानां कोकिलानां परपोषितानाञ्च वैतालिकानां कलाः अस्फुटमधुरा व्याहाराः शब्दाः मङ्गलवादाश्च येषु तथाभूतेषु विदिशातीरोद्यानेषु विदिशाख्यनदीतटवर्त्तिषु उपवनेषु मधुं कामसहायं वसन्तं सौन्दर्यं नयसि सम्पादयसि, तथाहि यथा कामः स्त्रीयपत्रा रत्या सह समेतो विदिशातीरस्थक्रीडावने परभृतालापसुभगं वसन्तं मेलयति तथैव त्वमपि विदिशातीरोद्यानेषु अस्मान् परिपाल्य मङ्गलवादादिभिः स्त्रीयसौन्दर्यसम्पत्केण च भूयो माधुर्यं वर्णयसि, निरन्तरञ्च नौत्यङ्गप्रयोगेण शत्रुपराजयं विधाय हृत्तिमधिगच्छसि इति स्फुटार्थः, अपिच प्रवलस्य महाशक्तिशालिनः ते तव विजयकरिणां

प्रथम । अहो ! नृपवनेनै महाराज शत्रुप्रभावं ध्वंसं करिशाहेन । (३)

দ্বিতীয়ঃ । বিরচিতপদং বীরপ্রৌত্যা সুরোপম সুরিभि
 সরিতমুভयोर्मध्येकृत्य स्थितं क्रथकैशिकान् ।
 तव हतवतो दण्डानीकैर्विदर्भपतेः श्रियं
 परिघगुरुभिर्दोर्भिर्विष्णोः प्रसह्य च रुक्मिणीम् ॥ २ ॥

[অন্বয়ঃ । হে সুরোপম ! দণ্ডানীকৈঃ বিদৰ্ভপতেঃ শ্রিয়ং হতবতঃ তব পরিঘগুরুभिঃ
 দোৰ্ভিঃ প্রসহ্য রুক্মিণী (হতবতঃ) বিষ্ণৌ চ ভবয়ৌঃ চরিতং বীরপ্রৌত্যা সুরিभिঃ
 বিরচিতপদং (যত্) কথকৈশিকান্ মধ্যে কৃত্য স্থিতম্ ॥ ২]

শত্ৰুজয়কারিণাং দন্তিনাম্ আলানত্বং বन्धनस्तদ্বতাং গতেঃ প্রাপ্তৈঃ বরদায়াঃ তদাখ্যায়াঃ
 নদ্যাঃ রোধসি তীরে যৈঃ বচাঃ তৈঃ সহ রিপুঃ শত্ৰুঃ অবনতঃ নসতাং বশ্যতাঞ্চ প্রাপ্তঃ,
 বিজয়কারিণাং বন্ধনেन তত্‌সংসর্গসহনাচমতয়া বচাণাম্ অবনতিঃ, শত্ৰুণাঞ্চ পরাজয়েন
 বশীভাব ইতি অনেন সহদেব তে অজো বুদ্ধিবিষয়তাং ব্রজতীতি ভাবঃ । অতঃ পরম্ভূতৈ-
 ত্বাদিপদেষু স্ত্রেণেণ অর্থংহয়প্রত্যয়াৎ অনঙ্ক ইবেত্যুপমায়াশ্চ তদুপজীব্যত্বাৎ স্ত্রেণানুপ্রাণিতা
 পূর্ণোপমালঙ্কারঃ । উপমানোপমেয়योः क्रियागतपुरुषव्यत्ययेन অর্থপ্রতিপত্ত্যা ভগ্ন-
 প্রকমলবদোপঃ । বরদবরদেতি অনঙ্ক ইবাঙ্কবান্ ইতি চ ব্যঞ্জনানাং বহুনাং সঙ্কতসাম্যাত্
 ক্টিকানুপ্রাসঃ । রিপুণাং বশ্যতাং প্রতি বরদারোধীবচাণাং নমনাদিঃ হেতুত্বাৎ কার্য-
 কারণযৌথ্যগিপয়নির্দ্বৈশকসহশব্দপ্রয়োগেণ সহোক্তিঃ । বৃত্তং হরিণী নাম ।

২ । অথাপরেণ প্রযুক্তং মঙ্গলবাদমাহ—বিরচিতৈত্যাदिना । হে সুরোপম দেবসদৃশ !
 দণ্ডানীকৈঃ দণ্ডোপায়প্রধানসহায়ৈঃ সৈন্যৈঃ বিদৰ্ভপতেঃ বিদৰ্ভাধীশ্বরস্য যজসেনস্য শ্রিয়ং
 রাজলক্ষ্মীং হতবতঃ প্রসহ্য আশ্রিতবতঃ তব, পরিঘগুরুभिঃ লোহদণ্ডতুল্যগৌরব-

হে অভীষ্টপ্রদ ! মূর্তিনান্ কন্দর্পের শাণ্ড আপনি হৃষ্টান্তঃকরণে
 কোকিলকুজনমুখরিত বিদিশাতীরস্থিত উগানে বসন্তশোভা আনয়ন
 করিতেছেন । আপনি পরাক্রান্ত, আপনার বিজয়ী কুঞ্জরগণের বন্ধনস্তম্ভ
 প্রাপ্ত বরদানদীতটস্থ বৃক্ষসমূহের শাণ্ড আপনার শত্রু সমূহও অবনত
 হইয়াছে । (১)

প্রতী। এসো জঅসহসুইদপ্পত্যাণো মহা ইদো এজ্জ আঅচ্ছদি।
অহং বি দাব ইমস্স সুহাদো অোসরিঅ এদং সুহালিন্দতোরণং
সমস্সিদা হোমি (ইত্যেকান্তে স্থিতা।) [এষ জয়শব্দসূচিতপ্রস্থানো ভক্তা

বাহিभिः कठोरप्रतीघातसङ्घनचमैरित्यर्थः । दीर्भिः भुजेः, एतेन अन्यैरपरिभवनीयतायां
हेतुः दर्शितः, प्रसज्य शक्तिप्रयोगेण रुक्मिणीं तदाख्यां भीष्मकराजदुहितरं हतवतः
शिशुपालादीन् विद्राव्य आत्मभाष्यात्वेन अपहृतवतः विष्णोः नारायणस्य च एतदुभयोः
चरितं वीरवृत्तं वीरप्रीत्या वीरजनानुरागेण सूरिभिः पश्चितैः कविजनैरित्यर्थः ।
विरचितानि निवृत्तानि सङ्गीतादिरूपेण इत्यर्थः । पदानि कौर्त्तिविकाशकानि वचनानि
यस्य तथाभूतं सत् क्रयकौशिकान् विदभंदेशान् मध्येकृत्य वेष्टयित्वा विदभानां मर्त्यं
प्रचरितं मदित्यर्थः, मध्येकृत्य इत्यत्र सप्तम्यन्तप्रतिरूपकेण समासात् यूपप्रत्ययः ।
स्थितं वर्त्तमानं तथाहि शिशुपालादिकानां महावीराणां विजयेन यथा कृण्वत्य निर्मला
दिग्व्यापिनी कौर्त्तिः तथैव तवापि रिपुपराजयेन जाता इति भावः । अत्र विष्णोरप्रभुत्वस्य
अग्रिमिवस्य च प्रभुत्वस्य हरणरूपैकक्रियासम्बन्धेन दौषकम् । सुरोपम इत्यत्र परिघ-
गुरुभिरित्यत्र च उपमा । सुरोपमसूरिभिरिति सकाररकारयोः सङ्गदाहृत्या च्छेकानु-
प्रासः । चकारस्य अस्थाने स्थितत्वात् अक्रमता च “समय एव करोति” इत्यादिवत् । स
च “परिघगुरुभिर्दौर्भिः शक्त्या हरेरपि रुक्मिणी”मितिदिशा समाधेयः । क्रयवंशीयानां
कौशिकवंशीयानाञ्च अवस्थानपदत्वेन विदभंदेशो हि क्रयकौशिकेति प्रसिद्धः । बहुलञ्च
बहुलवदस्मादेरित्यादिवचनात् । अनेन श्लोकेन राज्ञो नारायणसदृशः प्रभावो व्यक्तः ।
वृत्तं हरिणी नाम ।

বিতীয়। বিষ্ণু পরিঘসদৃশ ভীমবাহুবীর্য বলপূর্বক রুক্মিণীকে হরণ
করিয়াছিলেন; আর আপনি দণ্ডনীতি বলে সৈন্যদ্বারা বিদর্ভনাথের
রাজলক্ষ্মী হরণ করিয়াছেন। হে দেবোপম! বীরের প্রতি অনুরাগ-হেতু
পণ্ডিতজনকর্তৃক আহৃত কীর্তির শ্রীর আপনাদের উভয়ের এই চরিত
ক্রথকৈশিক-জনপদে পরিব্যাপ্ত হইয়াছে ॥২৥

ইত এবাগচ্ছতি । অহমপি তাবত্ অসু সুখাদপসুত্ব্য এতন্মুখালিন্দতোরণ-
সমাশ্রিতা ভবামি ।] (থ)

[প্রবিষ্টস্য সবয়সী রাজা]

কান্তাং বিচিন্ত্য সুলভেতরসম্ময়োগাং

শ্রুত্বা বিদৰ্ভপতিমানমিতং বলৈশ্চ ।

ধারাভিরাতপ ইবামিহতং সরোজং

দুঃখায়তে চ হৃদয়ং সুখমশ্রুতে চ ॥৩॥

[অন্বয়ঃ । কান্তাং সুলভেতরসম্ময়োগাং বিচিন্ত্য বলৈঃ বিদৰ্ভপতিম্ আনমিতং
শ্রুত্বা চ ধারাभिः আতপে अभिहतं সরोजमिव (मम) हृदयं दुःखाग्रते सुखम्
अश्रुते च ॥ ৩]

(থ) এষঃ জয়শব্দে ন জয়বাঈন সূচিতং বিভ্রাপিতং প্রস্থানং ধর্ম্মাসনাৎ উত্থানং যস্য
তথাভূতঃ, ভর্তা রাজা, ইতঃ অস্ম্যমেব দিশি আগচ্ছতি । সুখাত্ সম্মুখভাগাত্,
অপসুত্ব্য অন্যত্র ভূত্বা সুখালিন্দতোরণম্ অশ্রুত্ব্যতবহির্দ্বারপ্রকোষ্ঠতোরণং সমাশ্রিতা
ভবামি, একান্তে একপাশে ।

২ । অথ রাজা আত্মনঃ অবস্থানির্ব্বর্ণনমাহ—কান্তামিত্যাदिना । কান্তাং মম
প্রিয়াং মালবিকাং সুলভেতরঃ নানাপ্রতিবন্ধৈঃ সুদুর্লভাঃ সম্ময়োগাঃ সম্মেলনং যस्याঃ
তথাভূতাং বিচিন্ত্য, বিমাতৃ কান্তায়াঃ কথমপি সমাগমী ময়া ন লভ্যম্ ইত্যেवं
বিবিচ্য ইত্যর্থঃ । বলৈঃ সম সেনাभिः বিদৰ্ভপতিং বিদৰ্ভাধীশ্বরং যজ্ঞসেনম্ আনমিতং
বশীকৃতং শ্রুত্বা আকর্ষণ্য চ, প্রথমোক্তং দুঃখকারণং দ্বিতীয়ঞ্চ হর্ষকারণমিতি । আতপে

প্রতী । এই জয়শব্দে সূচিত হইতেছে যে, মহারাজ এই দিকেই
আসিতেছেন । আমিও ততক্ষণ ইহার সম্মুখ ছাড়িয়া এই নিকটস্থ
অলিন্দতোরণে আশ্রয় লই । (এই বলিয়া প্রান্তে অবস্থান ।) (থ)

(রাজা বগশ্চর সহিত প্রবেশ করিয়া)

विदू। इह पेक्खामि, एकान्तसुखिदो भवं भविस्सदित्ति ।

[इह प्रेचे एकान्तसुखितो भवान् भविष्यतीति ।] (द)

राजा । कथमिव ? (ध)

विदू। अज्ज किल देवौए धारिणीए पण्डितकोसिइ भणिदा—

भगवदि ! तुमं यदि सच्चं पसाहणगव्वं वहेसि, दंसेहि दाव

सूर्यकिरणं स्थितामिति शेषः । धाराभिः दृष्टिभिः अभिहतम् अभिदृष्टं सरोजं कमलमिव हृदयम् अन्तःकरणं दुःखायते दुःखं करोति सुखम् आनन्दम् अश्रुते च, सूर्यकिरणाः सरोजानां हृषाय वर्षाभिघातस्य दुःखाय इत्यत्र आतपसंसर्गं तेषां प्रफुल्लता दृष्टिसम्पाते च विच्छिन्नतया शोभाराहित्यमेव मानम् । तथाहि एकतो हर्षकारणम् अन्यत्र च दुःखकारणमिति विरुद्धकारणद्वयजन्यविरुद्धकार्यद्वयस्य एकत्र समावेशात् अन्यथाभावं गतोऽस्मि इति भावः । अत्र सुखदुःखयोर्विरुद्धयोरैकत्र संघटनया विषमालङ्कारः । सरोजिन हृदयस्य द्ववशब्देन साम्यप्रत्ययात् उपमा । शुल्लेख्यनन्तरं व्यवहार्यस्य चकारस्य अन्यत्र पाठात् अक्रमता । दुःखायते इति आश्रित्या उपक्रम्य सुखमश्रुते इति भङ्गात् भग्नप्रक्रमता । आतपे स्थितमित्यध्याहारात् न्यूनपदत्वमपि । वसन्ततिलकं हृषम् ।

(द) इह प्रेचे जानामि, एकान्तम् अतिमात्रं सुखम् आनन्दः सञ्जातमस्य इति तारकादित्वात् इतच्, भवान् भविष्यति तथाहि इह तव मालविकासमागमस्य कोऽपि उपायो भविष्यतीत्येवं मे धारणा जायते इति भावः ।

(ध) कथं केन प्रकारेण एवं जानासि इति शेषः ।

राजा । दुर्लभसमागमा प्रियार कथा चिन्ता करिना एवं विदुर्भराज सैश्वर्यगण कर्तृक वशीकृत ईहा श्रुतिना आमार हृदय वृष्टिधाराहत रौद्रस्थित पद्मेर श्राय दुःखो अमूढव करितेछे, सुखो अमूढव करितेछे । (द)

विदू। एदिके आमि देखितेछि,—आपनि महासुखी हईबेन । (ध)

राजा । किरूपे ?

মালবিকাএ সরীরে বিবাহণেবল্য' ত্তি । তদৌ সবিষেসকৌ-
হলং অলংকিতা মালবিকা তত্তভৌদৌ । কদাবি পূরণে ভবদৌ
মণোরহং । [অয় কিল দেব্যা ধারিণ্যা পণ্ডিতকৌশিকী মণিতা—ভগবতি !
ত্বং যদি সত্যং প্রসাধনগর্বং বহসি, দর্শয় তাবত্ মালবিকায়াঃ শরীরে বিবাহনেপথ্য-
মিতি । ততঃ সবিশেষকৌতুহলম্ অলঙ্কৃতা মালবিকা তত্রভবত্যা । কদাপি পূর্যেত্
ভবতো মনোরথম্ ।] (ন)

রাজা । সখি ! মদপেচামনুষ্ট্য অনয়া ধারিণ্যা পূর্ব-
চরিতৈঃ সম্ভাব্যত এবৈতত্ । (প)

(ন) মণিতা কথিতা বচ্যমাণং বস্তু ইতি শিষ্যঃ । সত্যং যথার্থং প্রসাধনগর্বম্
অলঙ্কারনিয়োগকৰ্ম্মণি অভিমানম্, অলঙ্কারৈঃ পরান্ সজ্জয়িতুং চাতুৰ্য্যবহনালঙ্কার-
মিত্যর্থঃ । বহসি ধারয়সি, বিবাহনেপথ্যং পরিণয়যোগ্যালঙ্কারসম্মিলনং দর্শয়, বিবাহ-
যোগ্যালঙ্কারসম্মিলনে মালবিকাং সুনিপুণভাবে সজ্জয় ইতি ভাবঃ । ততঃ তদাদেশা-
নন্তরং সবিশেষকৌতুহলং বিশেষেণ কৌতুকেণ সহ তত্রভবত্যা পণ্ডিতকৌশিক্যা । অলঙ্কৃতা
নানালঙ্কারৈঃ সুসজ্জিতা । কদাপি ভবতঃ রাজঃ মনোরথম্ অভিলাষং মালবিকাবিষয়ক-
মিত্যর্থঃ পূর্যেত্ পূর্ণং কৃত্যত্ । তত্র পূৰ্ব্বোক্তবিষয়া এব অনুমাপকা ইতি ভাবঃ ।

(প) মদপেচাম্ মমানুরোধম্ অনুষ্ট্য অনুগত্য মদীয়সন্তোষবিধানকাম্যয়া
ইত্যর্থঃ । অনয়া অতিপ্রশস্তচিত্তয়া এতয়া ইত্যর্থঃ । পূর্বচরিতৈঃ পূর্বানুভূতৈঃ প্রশস্তো-
দারস্বভাবৈঃ এতত্ সমৈব উদ্দেশেন মালবিকায়া বিবাহনেপথ্যেন প্রসাধনং, সম্ভাব্যতৈ

বিদু । ধারিণী দেবী আজ বিজু বী কোশিকীকে বলিয়াছেন—
ভগবতি ! প্রসাধনকৰ্ম্মে নিপুণা বলিয়া সত্যই যদি আপনার গর্ব থাকে,
তবে মালবিকার শরীর বিবাহবেশে সজ্জিত করিয়া দেখান । তারপর
তিনি বিশেষ কৌতুহলের সহিত মালবিকাকে অলঙ্কৃত করিলেন । সুতরাং
কোন সময়ে দেবী আপনার অভিনাষ পূরণ করিতে পারেন । (ন)

প্রতী । (উপগম্য) । জেদু জেদু দেবো । দেবী বিস্ববেদি—তবণী-
‘আসোঅস্স কুসুমোগ্গমসিরি’ অজ্জত্তেণ সহ পচ্বক্কোকাডু’
ইচ্ছামি ত্তি । [জয়তু জয়তু দেবঃ । দেবী বিজ্ঞাপয়তি—তপনীয়াগোকস্য
কুসুমোদ্ধমশ্রিয়মার্থ্যপুত্রেণ সহ প্রত্যচৌকর্ন্তুমিচ্ছামীতি । (ফ)

রাজা । ননু তত্রৈব দেবো ? । (ব)

প্রতী । ‘অধহ’ । জহরহসংমাণসুহিঅ’ অন্তে উরং বিসজ্জিঅ
মালবিআপুরোণ অত্তণো পরিঅণেণ সমং দেবং পড়িবালাদি ।
[অথাকিম্ । যথারহসস্মানসুখিতমন্তঃপুরং বিসৃজ্য মালবিকাপুরোণেণ আত্মনঃ পরি-
জনেন সমং দেবং প্রতিপালয়তি ।] (ম)

সুসম্ভবং भवति । तथाहि सर्वदेव धारिणी मत्सन्तोषाय प्रवृत्ता आसीत् इदानीमपि
‘मालविकासम्पर्क’ मम अतिप्रियं विज्ञाय नूनं मयैव सह मालविकां योजयितुमयमुप-
क्रमः सुसम্भव इति भावः ।

(ফ) বিজ্ঞাপয়তি বৃত্ত্যমাণমিতি শিষ্যঃ । তপনীয়াগোকস্য অচিরপ্ৰবৃত্তকুসুমস্য
‘স্বর্ণাগোকস্য কুসুমোদ্ধমশ্রিয়’ পুণ্যবিকাশজন্যাং শোভাম্, প্রত্যচৌকর্ন্তুং দ্রষ্টুम् ইচ্ছামি
‘অহমিতি শিষ্যঃ ।

(ব) ননু প্রত্নে, দেবী ধারিণী, তত্রৈব তপনীয়াগোকাধিষ্ঠিতৈ প্রমোদোদ্যানৈ এব
বৰ্ত্তন্তে ? প্রত্যোঃয়ং দেব্যা সহ কুত্বাহং মিলিতো भवामি ইত্যभिপ্রাশিষ্য ।

রাজা । আগার প্রতি এই ধারিণীর পূর্বের ব্যবহারে ইহাই মনে
হয় বটে । (প)

প্রতী । (নিকটে বাইরা) মহারাজের জয় হউক । দেবী জানাইতে-
ছেন যে, আমি আৰ্য্যপুত্রের সহিত রক্তাশোকের পুষ্পোদগমশোভা
দেখিতে ইচ্ছা করি । (ফ)

রাজা । দেবী কি সেইখানে ? (ব)

রাজা । (সহর্ষে বিদূষকং বিলোক্য) । জয়সেনে ! গচ্ছাশ্রিতঃ । (ম)

প্রতী । এদু এদু দেবো । (ইতি পরিক্রামতি) [এতু এতু দেবঃ] (য)

বিদু । (বিলোক্য) ভো বশস্ম ! কিঞ্চি পরিবৃত্তজোব্বণো বিশ্ব-
বসন্তো পমদবণে লক্খীঅদি । [ভো বয়স্য ! কিञ্চিত্তপরিবৃত্তযৌবন ইব
বসন্তঃ পমদবণে লক্ষ্যতে ।] (র)

রাজা । যথাহু ভবান্ । (ল)

(ম) অথ কি, দেবী ততৈব বর্ত্তং ত ইত্যর্থঃ । যথাহুেণ যথাশ্রয়েন সম্মানেন উপচরেণ
সুখিতং প্রাপ্তসুখং মহিষৌজনোচিতোপকরণসম্বারেণ সানন্দমিত্যর্থঃ । অন্তঃপুরং বিসৃজ্য
গৃহান্তভূমিং পরিভ্রম্য, মালবিকাপুরোমেণ মালবিকাধিষ্ঠিতেন পরিজনেন দেবং মহারাজং
প্রতিপালয়তি অপেচতে । অন্তঃপুরত্যাগাত্ ধারিণ্যাঃ কোঽপি গূঢ়াভিপ্রায়ো ব্যজ্যতে, স
চাভিপ্রায়ো মালবিকয়া সহ রাজ্ঞঃ সংযোজনবিষয়কঃ ।

(র) কিञ্চিত্তপরিবৃত্তং প্রত্যাহতং যৌবনং প্রৌড়াবস্থা यस्य तथाभूतः, तथाहि পমদ-
বনস্য অদ্য শাট্ঠশী যৌবপগতা তথা মন্যে যথা বসন্তস্য যৌবনং পুনরাবির্ভূতমিতি
भावः । যৌবনাবস্থায়াং সৌন্দর্যাতিশয়ে “যৌবনে কুঙ্করী ধন্যা” ইत्याদি প্রবাদোঽপ্যব-
স্মর্তব্যঃ ।

প্রতী । তাহাই বটে ? যথাযোগ্য সম্মান প্রভৃতি দ্বারা সুখজনক
অন্তঃপুর পরিত্যাগ করিয়া মালবিকাশ্রমুখ পরিজনের সহিত দেবী
মহারাজের জন্ত প্রতীক্ষা করিতেছেন । (ভ)

রাজা । (সহর্ষে বিদূষককে অবলোকন করিয়া) জয়সেনে ! অগ্রে
গমন কর । (ম)

প্রতী । আসুন মহারাজ । (পরিক্রমণ) । (ব)

বিদু । (অবলোকন করিয়া) বয়স্তু ! প্রমদবনে বসন্ত ঋতুর যৌবন
ধেন একটু অশ্রুপ প্রাপ্ত হইয়াছে বলিয়া মনে হয় । (র)

অগ্রে বিকীর্ণকুরুবকফলজালকভিদ্য়মানসহকারম্ ।

পরিণামাভিসুখমৃতোরুতসুকয়তি যৌবনং চেতঃ ॥৪॥

[অর্থঃ । ঋতোরঃ অগ্রে বিকীর্ণকুরুবকফলজালকভিদ্য়মানসহকারং পরিণামাভি-
সুখং যৌবনং চেতঃ উতসুকয়তি ॥ ৪]

বিদুঃ । ভো ! অশ্রং সো দিষ্ণুণেবল্যো বিশ্র কুসুমম্যবএহিঁ
তবণীআসোও । আলোএদু ভবং । [ভো ! অশ্রং স দতনেপথ্য ইব
কুসুমস্তবকেস্তপনীয়শোকঃ । আলোকয়তু ভবান্ । (ব)

(ল) ভবান্ যথা আহ, বস্তুত এব বসন্তস্য যৌবনং পুনরাবির্ভূতমিব, প্রমদবনং
সত্যমেব সাতিশয়গোভাসম্পন্নং জাতমিতি ভাবঃ ।

৪ । বিদূষকস্য উক্তিযাথার্থ্যমেব প্রমাণয়তি—অয় ইत्याদিনা । ঋতোরঃ ঋতুরাজস্য
বসন্তস্য অগ্রে সম্মুখে অশ্রাবচ্ছ দিন বা বিকীর্ণানি বিস্তুতিং গতানি যানি কুরুবক-
ফলানাং জালকানি সমূহাঃ তৈঃ ভিদ্য়মানাঃ প্রাপ্তগোভাঃ সহকারাঃ আসন্নচাঃ যস্মিন্
তথাভূতম্, অথবা বিকীর্ণানি কুরুবকানাং ফলানি জালকানি কোরকাঃ ভিদ্য়মানাঃ
প্রাপ্তপ্রকাশাঃ সজ্জ্যাদিবিকাশাদিতি ভাবঃ, সহকারায় যত্র তথাভূতং, পরিণামাভিসুখং
পরিণতিপ্রবণং যৌবনং সমুদ্রাবস্থা চেতঃ হৃদয়ম্ উতসুকয়তি সক্রৌতুকং কৰোতি । তথাহি
বসন্তবিকসিতানাং কুরুবকাदीনাং গোভাসম্মারমালোক্য চেতসি কিমপি নবং কৌতুকং
পদং কৰোতি ইতি ভাবঃ । সামান্যমিধায়কস্যপি শব্দস্য প্রকরণাদিনিয়মেণ বিশেষ-
মাবোপস্থাপকত্বমিতি ন ঋতুশব্দে ন বসন্তনির্দেশে বিশেষে অবিশেষকথনদোষঃ ।
জীবানামপি যৌবনং পরিণামাভিসুখং প্রৌঢ়াবস্থান্তরামিসুখং ভবতি । অীতসুক্যমব
উতকণ্ডাপি বসন্তস্য কামোদীপকতয়া রাজ্ঞো বিরহিণ উতকণ্ডাজননসম্ভবাত্ ।
জাতিরার্থ্যো নাম ।

(ব) কুসুমস্তবকৈঃ পুণ্যগুচ্ছৈঃ দত্তম্ অর্পিতং নেপথ্যম্ অলঙ্করণং যত তথাভূতঃ,

রাজা । তুমি ঠিক বলিয়াছ । (ল)

সম্মুখস্থিত কুরুবক ফলসমূহ আশ্রফল ভেদ করিয়াছে, এইরূপে বসন্ত

ঋতুর আগমনোন্মুখ যৌবন চিত্তকে উৎকণ্ঠিত করিতেছে ॥৪॥

রাজা । স্থানে খলু প্রসবমন্যরোঃসমভূত, যদিদানীমনন্য-
সাধারণী শোভাসুদৃঢ়তি । পশ্য (শ)

সর্বাশোকতরুণাং প্রথমং সূচিতবসন্তবিभवানাম্ ।

নির্বৃত্তদোহদেঃস্মিন্ সংক্রান্তানীব কুসুমানি ॥৫॥

[অর্থঃ । প্রথমং সূচিতবসন্তবিभवানাং সর্বাশোকতরুণাং কুসুমানি নির্বৃত্ত-
দোহদেঃ স্মিন্ সংক্রান্তানি ইব ॥ ৫]

কুসুমগুচ্ছরূপভূষণভূষিতঃ ইত্যর্থঃ । বর্তন্ত ইতি শेषঃ । আলোকযতু ইমামিতি শেষঃ ।

(শ) প্রসবে: পুষ্পৈ: মন্যর: ভারবত্যা আত্মধারণাচম ইত্যর্থঃ । অয়ং তপনীয়া-
শোক:, স্থানে যুক্তং খলু যুক্তমেব, যত্ যত: ইদানীং প্রসবোদগমেন মন্যরতাসমুপস্থিতৌ
অনন্যসাধারণীম্ অন্যবিলচনাং সর্বোত্তমাম্ ইত্যর্থঃ । শোভা কালিম্ উদ্বহতি
ধারণতি তথাহি প্রসবমন্যরতাপ্যস্ব অধিকশোভাসম্পাদকতয়া অস্মাকমতিপ্রীতি
জনয়তি ইতি ভাবঃ ।

৫ । অথ দ্রষ্টব্যমর্থং তপনীয়াশোকস্য কুসুমসমৃদ্ধিবর্ণনে উপচিহ্নিত—সর্ব্বো-
দ্ভিনা । অস্মিন্ দৃষ্টমানি তপনীয়াশোকে নির্বৃত্ত: সংসম্পন্ন: দোহদ: বরাঙ্কনায়া
মালবিকায়া: চরণাঘাতরূপপুণ্যোদগমসাধকং বস্তু यस্য তথামূনে সতি প্রথমম্ এতস্মাত্
আদৌ সূচিতা: প্রদর্শিতা: বসন্তস্য ঋতুরাজস্য বিभवा: পুষ্পসমৃদ্ধয়: যৈ: তথামূতানাং
সমুদিতপ্রসূতানাং সর্বাশোকতরুণাং সজ্জাতাশোকতরুণাং কুসুমানি পুষ্পাণি সংক্রান্তানি
প্রাপ্তসম্ভারানীভ, তথাহি মন্যে যত্ সর্ব্বোদগমশোকতরুণাং সজ্জাতানি পুষ্পাণি একত্র
অস্মিন্বেব মিলিতানীতি, প্রচুরতরপুষ্পসমৃদ্ধিরস্য জানেতি ভাবঃ । অত্র সর্বাশোকতরু-
কুসুমানাম্ একত্র অস্মিন্বেব সংক্রমসম্ভাবনায়া ইবশব্দেণ প্রতিপাদনাৎ ভাবাভিসানিনী
ক্রিয়োতপ্রচা বাচ্যা । আত্মা জাতি: ।

বিদু । এই সেই রক্তাশোক পুষ্পগুচ্ছ দ্বারা যেন সজ্জীকৃত হইয়াছে ।
অবলোকন করুন ! (ব)

রাজা । অশোকতরু যে মুকুলিত হইতে বিনষ্ট হইয়াছে তাহা যুক্তিবৃদ্ধ
যে হেতু অধুনা এই অশোক অপূর্ব্ব শোভা ধারণ করিয়াছে দেখ । (শ)

বিদু। তহ। ভো! বীষস্বো হোহি। অহ্নেসু সস্মিহি দেসু
বি ধারিণৌ পাসপরিবট্টিণী মালবিত্রা অণুমসে দি। [তথা।
ভো! বিস্বম্ভো ভব। অহ্মাসু সস্মিহিতেষুপি ধারিণৌ পাসপরিবট্টিণী মালবিকা-
মনুমস্যতে।] (২ *)

রাজা। (সহর্ষম্) পশ্য পশ্য সখৈ !

মামিয়মভ্যুত্তিষ্ঠতি দেবী বিনয়াদনুত্থিতা প্রিয়য়া ।

বিস্তুতহস্তকমলয়া নরেন্দ্রলক্ষ্ময়া বসুমতৌ ॥ ৬ ॥

[অর্থঃ । বিস্তুতহস্তকমলয়া প্রিয়য়া বিনয়াৎ অনুত্থিতা ইযং দেবী নরেন্দ্রলক্ষ্ময়া
(অনুত্থিতা) বসুমতৌ ইব মাম্ অভ্যুত্তিষ্ঠতি ॥ ৬]

(২) তথা ত্বং যথা সম্ভাবয়সি অহমপি তথৈব সম্ভাবয়ামি ইতি ভাবঃ ।
বিস্বম্ভঃ বিস্বস্বচিত্তঃ মালবিকায়া লামবিষয়ে নিশ্চিন্তচিত্তঃ ভব । কথমিত্যাকাঙ্ক্ষায়া-
মাছ—অস্মাখিত্যাदि । অহ্মাসু ত্বয়ি ময়ি চ, বাস্যদৌর্ভয় ইতি দ্বিল্লংপি বহুলম্ ।
সস্মিহিতেষু সমীপগতেষু অপি মালবিকা পাসপরিবট্টিণী পাসপরিবট্টিণীম্ অনুমস্যতে অনু-
মোদতে, তথাহি আদৌ মালবিকা যথা যথা অস্মাকং নয়নপথাদবহিरेव स्यात् তথা
যত্নবতী সাবধানা আসীত ইদানীম্ অস্মান্ দৃষ্টাপি যত্ন মালবিকায়াঃ অপসারণমকৃত্বা
পাসপরিবট্টিণীমনুমোদতে তদেব মনুদাশাস্ত্যানমিতি ভাবঃ ।

যে সকল অশোক-বৃক্ষে প্রথমে বসন্তশোভার বিকাশ হইয়াছিল,
তাহাদিগের কুসুমগুলি দোহদসংকার অল্পকৃত হওয়ার পর যেন এই
অশোকেই সংক্রান্ত হইয়াছে ॥৫॥

বিদু। তাহাই বটে। দেখুন, আপনি নিশ্চিন্ত হউন। আমরা
নিকটে থাকিলেও ধারিণী তাহার পার্শ্বেই মালবিকার অবস্থান অনু-
মোদন করিতেছেন। (২)

রাজা। (সহর্ষে) সখৈ ! দেখ, দেখ ।

* বর্ণমালায়াঃ পীত্ব্যাপ্যেত্যতিক্রমঃ সৌভাগ্যঃ ।

[ততঃ প্রবিশতি ধারিণী মালবিকা পরিব্রাজিকা বিম্বততঃ পরিবারঃ ।] (ল)

মাল। (আত্মগতম্) জাণামি নিমিত্তং মহ কোদুশ্চালংকারস্স,
তহ বি মে হিঅশ্চ বিসিণীপত্তগদং বিঅ সলিলং বেবদি ।
দক্সিণেদরং গাঅণং অ বহুসো ফুরদি । [জানামি নিমিত্তং মম কৌতুকা-

৬। অথ দ্রষ্টব্যমর্থমাহ—মামিত্যাदिना । বিস্তৃতি প্রসারিত হস্তকমল করপঙ্কজ
যথা তথাভূতযা মম সন্মানায় প্রসারিতকরযুগলযা ইত্যর্থঃ । প্রিয়থা প্রীতিভাজনতাং
গতযা মালবিকয়া বিনযাত্ স বিনয়ভাবাত্ অনুল্লিতা পশ্যাত্ সমুল্লিতা, অনুপূর্বস্ব
স্থাধাতোরর্থবিশেষবাচকতয়া স কৰ্ম্মকলমনুসন্বেষম্ । ইদং দৃশ্যমানা দেবী ধারিণী
নরেন্দ্রলক্ষ্মী রাজলক্ষ্মী বসুমতী ধরণী ইব, বসুমতীপদেণ ধরণ্যা রত্নাশ্রয়তা-প্রতীতিঃ
প্রকৃষ্টাতিশযো ব্যোজ্যতে । মাম্ অভ্যুতিষ্ঠতি প্রত্যুদগচ্ছতি । তথাহি মত্ সন্মাননায়
ধারিণীম্ উল্লিতাং বৌচ্য মালবিকাপি সন্মানপ্রদর্শনায় করযুগলম্ অঙ্গলীকৃত্য
সমুচ্চিষ্ঠতি ইতি ভাবঃ । হস্ত কমলসাট্শ্যস্য সমাসগতত্বেন উপমা রূপকং বা
সমাসবৈচিত্র্যাদিতি সন্দেহে কস্যাপি সাধকস্য বাধকস্য বা অসম্মতেন তথোঃ সন্দেহ-
সঙ্করঃ । অন্তিমে পাদে উপমা স্পষ্টা । বসুমত্যা সহ দেব্যা ধারিণ্যাঃ সাট্শ্যপ্রত্যয়াত্
নানাগুণাশ্রয়তা তस्या व्यज्यते इत्यलङ्कारेण वस्तुध्वनिः । नरেন্দ्रलक्ष्मीसाट्श्यस्य
মালবিকায়াং প্রতীতিঃ অনূঢ়ায়াস্তस्याঃ সাধারণ্যমপি ধ্বন্যতে । আত্মা জাতিঃ ।

(ল) বিম্বতঃ পৈশ্বর্থ্যানুরূপেণ, পরিবারঃ পরিজনঃ, দেব্যা ধারিণ্যা যথা যথা
পরিজনা যুজ্যন্তে তে তে পরিজনা ইত্যর্থঃ । তে চ ধারিণী-চামরধারিণীপ্রভৃতয়ঃ ।
বিম্বত ইতি পশ্চাত্তাত্পর্যম্ ।

প্রিয়তমা করকমন প্রসারণ করিয়াছেন, বিনয়-হেতু তাঁহার পশ্চাৎ
সমুখিতা দেবী ধারিণী রাজশ্রীর অনুগামিনী বসুমতীর শায় আনাকে
অভ্যর্থনা করিতেছেন ॥৬॥

(অনন্তর ধারিণী, মালবিকা, পরিব্রাজিকা ও বিম্বাবানুসারে পরিজন-
বর্গের প্রবেশ) । (ল)

লঙ্কারস্য, তথাপি মে হৃদয়ং বিসিনীপবগতমিষ সলিলং বেপতে । দচিণেতরত্ নয়নচ
বহুশঃ স্পুরতি ।] (ব)

বিদু। ভো বয়স্য ! বিবাহণৈবল্যেণ সবিষেসং ক্বু সৌহৃদি
অন্তভোদি মালবিপ্রা । [ভো বয়স্য ! বিবাহনেপথ্যেন সবিশেষং খলু গোমতে
অবভবতী মালবিকা ।] (গ)

রাজা । পশ্যাম্যেনাম্ । যৈষা—(ঘ)

(ব) কৌতুকেন কৌতুহলেন, অলঙ্কারঃ অলঙ্করণং বিবাহোচিতভূষণেঃ ভূষণং তস্য
নিমিত্তং কারণং জানামি, তথাপি কারণস্য জ্ঞাতত্বেপি বিসিনীপবগতং পদ্মপত্রস্থিতং
সলিলমিষ বেপতে কস্ম্যতে ন স্থিরতামাপদ্যতে ইত্যর্থঃ । দচিণেতরত্ বামে নয়নচ চতুর্থ
স্পুরতি নৃত্যতি, “ভূ-ভাগमध्ये प्रियसङ्गमः स्यात् नासाक्षिमध्ये च सहायलाभः ।
दृगन्तमध्येस्फुरणेऽर्थलाभः कण्ठे क्रमाद्विस्फुरति दृगादौ ॥ पुंसां सदा दक्षिणदेहभागे
स्त्रीणाञ्च वामावयवे प्रजातः ।” ইত্যাদি বসন্তরাজশাকুনধৃতনিয়মাৎ বামননয়নস্পন্দনস্য
অর্থলাভসূচকত্বাৎ প্রিয়জনরূপবিপুলার্থলাভং সম্ভাবয়িতুং পারয়ে, কিন্তু দেহা যদি
কোঃপি প্রতিবন্দ্যঃ ক্রিয়েত ইতি শঙ্কা নিরন্তরং মাং ব্যাকুলয়তি, তস্যাঃ প্রাক্প্রবর্তিতং বস্তু
পর্যালোচ্য ইতি ভাবঃ ।

(গ) বিবাহনেপথ্যেন বিবাহোচিতমজ্জয়া, সবিশেষং সাতিশয়ং ক্রিয়াবিশেষণম্ ।
অবভবতী ত্বদুপীতিনিধানতয়া মাননীয়া মালবিকা গোমতে প্রতিভাতি ।

(ঘ) এনাং মালবিকাং পশ্যামি অহমিতি শेषঃ । যা এষা অস্যাংশস্য পর্যায়ে
অন্বয়ঃ ।

মাল । (স্বগত) কোতুকপ্রযুক্ত আমার এই বিবাহোচিত ভূষণ-
সমূহে সজ্জিত হওয়ার কারণ আমি জানি ; তাহা হইলেও আমার হৃদয়
পদ্মপত্রস্থিত জলের ঠায় কম্পিত হইতেছে এবং বাম নয়ন বার বার স্পন্দিত
হইতেছে । (ব)

বিদু। বয়স্য ! এই মালবিকা বিবাহযোগ্য সজ্জায় সাতিশয়
শোভা ধারণ করিয়াছেন । (শ)

অনতিলম্বিদুকূলনিবাসিনী

বহুভিরাভরণৈঃ প্রতিভাতি মে ।

উড়ুগণৈরুদয়োন্মুখচন্দ্রিকা

হতহিমৈরিব চৈত্রবিভাবরী ॥৩॥

[অন্বয়ঃ । অনতিলম্বিদুকূলনিবাসিনী (এষা) বহুভিঃ আভরণৈঃ (বিশিষ্টা) হতহিমৈঃ উড়ুগণৈঃ (বিশিষ্টা) উদয়োন্মুখচন্দ্রিকা চৈত্রবিভাবরী ইব মে প্রতিভাতি ॥৩॥
দেবী । (উপেত্য) জেট জেটু অজ্জউত্তো । [জয়তু জয়তু আৰ্য্যপুত্রঃ] । (স)
বিদু । বড়টু দু ভোদ । [বহুতাং ভবতী] (হ)

৩ । অনতিলম্বি নাতিলম্বিতং স্বল্পলম্বিতমিত্যর্থঃ, যত্ দুকূলং চৌমাংসুকং নিবস-
য়া তথাভূতা পট্বস্বং পরিহিতবতী সত্যী এষা ইত্যনুশ্রব্যতে । বহুভিঃ প্রচুরৈঃ আভরণৈঃ
অলঙ্কারৈঃ গণিময়ভূষণৈরিত্যর্থঃ, উপলচिता । মে মম সম্বন্ধে হতহিমৈঃ হিমাগগনাত
সুদীর্ঘৈরিতি ভাবঃ, হিমাগগমাটব নচবাণামৌজ্বল্যং ভবতীতি ভূষণদীপ্তিরপি ব্যজ্যতে,
উড়ুগণৈঃ নচবগণৈঃ উদয়োন্মুখী উদয়ং গন্তুং প্রবর্তমানা চন্দ্রিকা জ্যোত্স্বা যন্তাঃ
তথাভূতা চৈত্রবিভাবরী চৈত্রমাসীয়নিশা ইব প্রতিভাতি শোভতে, তথাহি সুতরামিথময়
বসন্তকালীনরজ্ঞনৌব, তস্যা এব চত্বীপকল্যাত মালবিকায়া চত্বীপকলং ব্যজ্যতে, নম
চৈত্রঃ সমাহরতি ইতি ভাবঃ । চৈত্রবিভাবর্যা এব চত্বীপকলং প্রসিদ্ধেঃ ন অবশিষ্টে
বিশেষাখ্যদোষঃ । অন্ত চৈত্রবিভাবর্যা সহ মালবিকায়া উড়ুগণৈঃ সহ আভরণানা
দুকুলে ন চন্দ্রিকায়াঃ সাম্যস্য ইবশব্দব্যাখ্যাতা উপমা স্পষ্টা । দ্রুতবিলম্বিতং হনম্ ।

রাজা । ইহাকে কেন দেখিতেছি—(ব)

ইনি অনতিদীর্ঘ বসনধারিণী ও বহু অলঙ্কারে ভূষিতা হইয়া হিন্দু
নক্ষত্রসমূহভূষিত উদয়োন্মুখ জ্যোৎস্নাবিশিষ্ট চৈত্রমাসের রাত্রির জায়
আমার নিকট শোভা পাইতেছেন ॥৭॥

দেবী । (নিকটে বাইয়া) আৰ্য্যপুত্রের জয় হউক । (স)

বিদু । আপনার শ্রীবৃদ্ধি হউক । (হ)

পরি । বিজয়তাং দেবঃ । (চ)

রাজা । ভগবতি ! অভিবাদয়ে । (ক)

পরি । অভিপ্রেতসিদ্ধিরস্তু । (খ)

দেবী । (সঙ্কিতম্) অজ্ঞত ! এস দে অহ্মেহিঁ তরুণীজন-
সহাঅস্স অসীঅী সংকেদগেহঅী কপ্পিদো । [আর্থ্যপুত্র ! এষ তে
অস্সাভিস্তরুণীজনসহায়স্স অশোকঃ সঙ্কেতগেহকঃ কল্পিতঃ ।] (গ)

বিদু । ভো ! আরাহিঅী সি ? [ভো ! আরাধিতোঃসি ?] (ঘ)

(চ) বিজয়তাং সর্বোৎকর্ষণেণ বর্জতাং, দেবঃ মহারাজঃ ।

(ক) ভগবতি, ऐश्वर्यसम्पन्ने ! अनेन सम्बोधनेन अभिलषितपूरणयोग्यता अभिप्रेता,
अभिवাদये प्रणमामि । तथाहि त्वत्प्रसादात् मम अभिलाषः पूर्णो भवतु इत्यभिप्रायः ।

(ख) अभिप्रेतस्य अभिलषितस्य विषयस्य प्रकृते मालविकया सह समागमरूपस्य
वस्तुनः सिद्धिः लाभः अस्तु तवेति शेषः ।

(ग) सङ्कितं सहासं, स्मितञ्च आदौ अस्मासु यं विषयं प्रच्छाद्य अतैव सम्पादयितु-
मभीक्ष्णितवानसि तमेव विषयमयं वयं सम्पादयितुं सद्यः। गृहीततत्त्वात् इत्यहो
अपाटवं ते प्रच्छादननीतेरिति कौतुकेन । तरुणীजनसहায়स्य युवतिजनजुष्टस्य ते तव
सङ्কেतगेहकः सङ्केतस्थानम् एष दृश्यमानः अशोकः तपनीयाशोकवृक्षः तव विरहशोका-
पनोदनचमय इति भावो व्यक्तः । इदानीं प्रकाशमेव अत्र विहर्तुं शक्यमिति भावः ।

(घ) आराधितः कृतार्चनः असि, तथाहि एतावत्कালं मालविकया संयोग-

পরি । মহারাজের জয় হউক । (ক)

রাজা । ভগবতি ! অভিবাদন করি । (ক)

পরি । আপনার অভীষ্টসিদ্ধি হউক । (খ)

দেবী । (ঐষৎ হস্তের সহিত) আর্ধ্যপুত্র ! আমরা এই অশোক-
তরুকে যুবতিজনের সহিত তোমার সঙ্কেতস্থান স্থির করিয়াছি । (গ)

রাজা । (সত্রীড়মশোকমভিত: পরিক্রামন্) । (ঙ)

নাযং দেব্যা ভাজনত্বং ন নেয়:

সত্কারাণামীদৃশানামশোক: ।

য: সাবজ্ঞো মাধবশ্রীনিয়োগে

পুণ্যৈ: শংসত্যাদরং ত্বত্প্রযত্নে ॥ ৮ ॥

[অন্বয়: । অযম্ অশোক: দেব্যা ইদৃশানাং সত্কারাণাং ভাজনত্বং ন নেয়: (ইতি) ন । য: মাধবশ্রীনিয়োগে সাবজ্ঞ: ত্বত্প্রযত্নে পুণ্যৈ: আদরং শংসতি ॥ ৮]

মিচ্ছোক্তব মহান্ বিরোধ এব দেব্যা সাধিত: অয় যত্ তামেব উপাদায় তব উপচরণ-
মেধা কৰোতি তদতিমাতমাস্থ্যমিতি ভাব: ।

(ঙ) সত্রীড়ং সলজ্জং, লজ্জা চ গুপ্তমেতাবত্ কালং পোষিতস্য মালবিকায়ামনুরাগস্য
দেব্যাদিभिর্জানাত্ যস্থা: সমীপাত্ তত্প্রচ্ছাদনং তস্যা এব দেব্যা এতদানুকূল্যবিধানেন
চ । কৌশিক্যা মাননীয়ায়া: সমীপ এব বিহার্যাশংসনাহা । অশোকং তপনৌয়াশোকম্
অভিত: পরিত: তস্য চতুর্ধ পান্শ্বেপু, পরিক্রামন্ উদাসীন ইব পরিম্বাম্যন্, লজ্জোদয়ে
তথা ব্যাপারস্য এব স্বাভাবিকত্বাত্ ।

৮ । অথ অশোকস্য দেব্যা: সত্কারযোগ্যতাং ব্রবোতি—নাযমিত্যাদিনা । নি:সম্বো-
ধনমুক্তং রাজ্ঞ: সরসতাং জ্ঞাপয়তি, দেব্যা ধারিণ্যা ভবত্যা অয়ং ত্বয়া অতিসম্মানং
প্রাপিত: দৃশ্যমান: অশোক: তপনৌয়াশোক: ইদৃশানাম্ অস্মাকং সঙ্কেতগৃহকতথা ।
কল্পনরূপাণাং সত্কারাণাং সম্মানানাং ভাজনত্বং পাবতাং ন নেয়: ন প্রাপয়িতব্য:, অপিতু
নেয় এব, তথাহি অস্থ্যোপরি দেব্যা মহানেব সম্মানো যুজ্যতে ইতি ভাব: । কথমিত্যা-
কাঙ্ক্ষায়ামাহ—য ইত্যাदि । য: অয়ং অশোক: মাধবশ্রীয়া: বসন্তশ্রীভায়া: নিয়োগে
আদেশে সাবজ্ঞ: সাবহেল:, বসন্তশ্রীয়া: পুণ্যসম্পাদননির্দেশমতিক্রান্ত ইত্যর্থ: । তব
প্রযত্নে ত্বয়া উপক্রান্তে মালবিকাচরণাচাতরূপে দৌহদেব্যাপারে পুণ্যৈ: পুণ্যোদগমৈ: আদরম্

বিদ্ । বয়শ্চ ! সম্মানিত ইহেনৈন । (ঘ)

রাজা । (লজ্জার সহিত অশোকেৰ চতুর্দিকে পরিক্রমণ করিয়া ।) (ঙ)

বিদু। ভো ! যৌবনবতী ভবিষ্য জীবন্তবদিতং পেক্ষ । [ভো ! বিস্বস্ত্যে
মুখা যৌবনবতীং প্রেচ্ছত ।] (চ)

দেবী। কাং ? [কাম ?] (ছ)

বিদু। তবণীয়াসোঅস্স কুমুমসৌহং । [তপনীয়াকস্য কুমুম-
শোভাম্ ।] (জ)

অতিপ্রীতিং শংসতি সূচয়তি, তথাহি যস্মাদটং সাধারণব্রজবৈলচণ্যে ন ত্বত্প্রকান্তবিষয়-
মপেচমাণ এব বসন্তোদয়েঃপি পুষ্পাণি ন প্রাদর্শয়ত পরং তদ্বিষয়সমবধান এব পুষ্পবান্
জাতঃ অতএব ইতরবৈলচণ্যে ন তবাপি অব মহতী প্রীতির্যুক্তা ইতি ভাবঃ । অব
পূর্বাঙ্গপ্রতিপাদার্থং প্রতি পরাঙ্গপ্রতিপাদার্থস্য হেতুতয়া উপন্যাসাত্ কাব্যলিঙ্গং
বাধ্যার্থহেতুকম্ । অশোকব্রজে সাধবয়ৌনিয়োগবিষয়কাবজ্ঞাসম্ভাবনায়া গম্যত্বাত
গম্যোতপ্রেচ্চা ।

(চ) বিস্বস্ত্যঃ নিশ্চিন্তচিত্তঃ, নির্ভীক ইত্যর্থঃ । যৌবনবতীং তারুণ্যসম্পর্কাত
অতিসুন্দরীং মালবিকামিত্যর্থঃ । প্রেচ্ছত, আদৌ মালবিকায়া দর্শনকালি প্রতিচক্ষণমেব
দেব্যাঙ্গাদীনাং দর্শনাদিতৌ ভগ্নং জাগরুকং বিস্বস্ত্যদর্শনাত্, ভবন্তং ব্যচালয়ত অথ অব
বিষয়ে দেব্যাঃ স্বচ্ছন্দহৃদয়েন অনুমোদনলাভাত্ নিঃশঙ্কং তপিসহকারেণ দৃশ্যে যং
দৃশ্যতামিতি ভাবঃ । (ছ)

অথ বিদূষকেণ যৌবনবতীমিতি বিশেষণমাত্রেণ নিঃশঙ্কাত্ স্পষ্টং শ্রবণকাম্যয়া
দেবী পৃচ্ছতি কামিতি, কাং কিম্পরিচয়াং যৌবনবতীং বিস্বস্ত্যং দেবঃ প্রেচ্ছতামিতি শেবঃ ।
এতদুক্তিঃ সরসমধুরা অক্ষিন্ বিষয়ে দেব্যাঃ কৌতুকং জ্ঞাপয়তি ।

(জ) গৌতমোঃপি স্বাভিপ্ৰায়মন্যথাঙ্কত্ব ব্যাচটে—তপনীয়েতি । তপনীয়াকস্য

যে অশোক বৃক্ষ বসন্তলক্ষ্মীর আদেশ অবহেলা করিয়া পুষ্প দ্বারা
তোমার প্রতি সম্মান প্রদর্শন করিয়াছে, সে অশোক দেবীর এইরূপ
আদরের পাত্র হইবেই ত । ॥৮॥

বিদু। বয়ন্ত ! নিশ্চিন্ত হইয়া তরুণীকে অবলোকন করুন । (চ)

দেবী। কাশাকে ? (ছ)

[সৰ্ব্ব উপবিশন্তি]

রাজা । (মালবিকাং বিলোক্যাত্মগতম্) কষ্টঃ খলু সন্নিধিবিয়োগঃ । (ক্ৰ)

অহং রথাজ্ঞনামেব প্রিয়া সহচরীৱ মে ।

অননুজ্ঞাতসম্পর্কা ধারিণী রজনীৱ নৌ ॥ ৫ ॥

[অন্বয়ঃ । অহং রথাজ্ঞনামা ইৱ মে প্রিয়া সহচরী ইৱ নৌ অননুজ্ঞাতসম্পর্কা ধারিণী রজনী ইৱ ৱৰ্ত্ততে ॥ ৫]

কুমুমশোভাং পুষ্পশ্রিয়ম্ । তথাহি যৌৱনবল্যাঃ অশোকপুষ্পশ্রিয়া এৱ দর্শনং ময়া অনুরুদ্ধ-
মিতি ৰাৱঃ । অৱাথ্য অভিপ্রায়ঃ—দেৱী যদি রাজ্ঞো মালৱিকায়াম্ অনুরাগপ্রকাং
বিজ্ঞাতমেৱ ইমং হৃচ্চান্নং প্রযোজয়িষ্যত নতু বস্তুতো রাজ্ঞা সহ মালৱিকায়া যোগমাপা-
দয়িতুং তদা মম প্রকাশবচনেনানেন তদুদ্ভিন্নং মহদেৱ অনিষ্টমুদপাদয়িষ্যত, পুনরপি
দেৱী গৃহীততত্সা মালৱিকায়া যথা রাজ্ঞা দর্শনমপি দুর্লভং স্যাৎ তথা এৱ বিধাস্থ্যে
ইতি মালৱিকাবিশেষণতাভিপ্রায়েণ প্রযুক্তস্য যৌৱনৱতীমিতি পদস্য কুমুমশোভাবিশেষণ-
তয়া সঙ্কমনমিতি ।

(ক্ৰ) সন্নিধী অদূরে যঃ বিয়োগঃ ৱিৱহঃ মেলনাৰাৱ ইত্যর্থঃ । সঃ কষ্টঃ সুতরাং
কষ্টদায়কঃ, তথাহি মালৱিকা মে ন দূরে সম্ভৱতি ৱৰ্ত্ততে, তথাপি যদি মাং ন স্নেহ্যতা
উপভোক্তুমর্হামি ইত্যেতদতীৱ কষ্টতরং মে সুদূরৱিয়োগাদিতি ৰাৱঃ ।

৫ । অথ সমীপগতা তে মালৱিকা তথাপি কথং তাং ন উপভোক্তুং গৃহ্ণামি ইত্যা-
কাঙ্ক্ষায়ামাহ—অহমিত্যাদিনা । অহং রথাজ্ঞনামা চক্রৱাকযুৱা ইৱ মে মম প্রিয়া
মালৱিকা সহচরী চক্রৱাকৱধূৱিৱ, ন অনুজ্ঞাতঃ অনুমোদিতঃ ৱাচা আদিষ্টঃ সম্পর্কঃ
উভয়োৱাৱযোঃ সমাগমঃ যয়া তথাভূতা ধারিণী নৌ আৱযোঃ সম্বন্ধে রজনৌ ৱাৱিৱি,

বিদু । তপনীয়াশোকের পুষ্পশোভাকে । (জ)

(সকলের উপবেশন)

রাজা । (মালৱিকাকে দেখিয়া স্বগত) নিকটে থাকিয়াও যে
মিলনাভাৱ, তাহা বড়ই কষ্টদায়ক । (ক্ৰ)

(প্রবিশ্য কচুকো) বিজয়তাং দেবঃ । দেব ! অমাত্যো বিজ্ঞাপয়তি—
তস্মিন্ কালী বিদর্ভরাজোপায়নে হে শিল্পিদারিকে মার্গপরি-
শ্রমাদলঘুশরীরে ইতি কৃত্বা ন প্রবেশিতৈ । সম্ভ্রতি দেবোপস্থান-
যোগ্যে সংব্রুতে । তদাজ্জাং দেবো দাতুমর্হতিতি । (জ)

তথাহি যথা রাবী চক্রবাকঃ চক্রবাকীমনু স্থিত্বাপি রাবিরূপপ্রতিবন্ধকবস্তুসমবধানেন
ন প্রিয়াসুপভোকুং ভ্রমতে তথা অহমপি ধারিণ্যাঃ আবয়ৌ পরস্পরং সমাগমমননুমোদ-
মানায়াঃ সমবধানেন প্রিয়ায়া সালবিকায়া উপভোগং কৰ্ত্তুং ন পারয়ামি ইতি ভাবঃ ।
অত্র তথ্যাসমিব সাহচর্যানাং স্কটপ্রত্যায়নাথ ইবশব্দবদ্যনির্দৃশাত্ উপমাবয়ৌ, পরে তু
পূর্ণোপমামিকামিব ব্রবতে, সহচরোপদায়স্য আপাতত এব রথাক্রমান্বা সম্বন্ধাত্ ন
সন্দিগ্ধত্বম্ ।

(জ) বিজ্ঞাপয়তি বৃত্ত্যমাণমিতি শेषঃ । বিদর্ভরাজস্য বিদর্ভভূপতেঃ উপায়নে
উপহাররূপেণ প্রেধিতৈ শিল্পিদারিকে কলাবিদ্যায়াং নিপুণে বালিকে, মার্গপরিশ্রমাত্ পথি-
য়ান্যা অলঘুশরীরে অসুস্থদেহে, ইতি কৃত্বা অনেন হেতুনা ন প্রবেশিতৈ রাজসমীপমানীতৈ
তস্মিন্ কালী ইত্যন্যঃ, সম্ভ্রতি কালাতিক্রমে জাতৈ দেবস্য মহারাজস্য উপস্থানম্
আরাধনং তদযোগ্যে তদনুরূপে সুস্থদেহে ইত্যর্থঃ । সংব্রুতে জ্ঞাতৈ, তত্ তস্মাত্ দেবঃ
মহারাজঃ ভাজ্জাং তত্ প্রবেশবিষয়িণ্যমাংশং দাতুমর্হতি, ইদানীং রাজঃ আদেশযেত্ নৈ
আনীযিতৈ ইতি ভাবঃ ।

আমি চক্রবাক সদৃশ, প্রিয়া আমার সহচরীর (চক্রবাকীর) শ্রায়ঃ
আর আমারদের মিলনের অনুমোদনে প্রতিকূল। ধারিণী রজনীস্বরূপ
হইয়াছেন ॥৯॥

(কঞ্চুকীর প্রবেশ)

কঞ্চুক । মহারাজের জয় হউক । মহারাজ ! অমাত্য নিবেদন
করিতেছেন—যে, বিদর্ভরাজের উপঢৌকনরূপে প্রেরিত কলাবিদ্যানিপুণা
কথা দুইটিকে পথশ্রমে অসুস্থ শরীর বলিয়া সেই সময়ে [রাজসমীপে]

রাজা । প্রবেশয় তে । (ট)

কঞ্চ । যদান্নাপয়তি দেবঃ । (ইতি নিষ্কৃত্য তাভ্যাং সহ প্রবিষ্ণু ।)

ইত ইতো ভবত্যৌ । (ঠ)

প্রথ । (জনান্তিকম্) হলা মদণিএ ! অপূৰ্ব্বং ইমং রাজকুলং
পবিসন্তীএ পসীদদি মে হিঅঅ' । [হলা মদনিকে ! অপূৰ্ব্বমিদং রাজ-
কুলং প্রবিশন্ত্যাঃ প্রসীদতি মে হৃদয়ম্ ।] (ড)

দ্বিতী । জোসিণিএ ! মহ বি এৰ্ব্ব' । অতি ক্ব, লোঅপ্পবাদো
'আআমি সুহং দুক্ব' বা হিঅঅসমবত্যা কধেদি' ত্তি ।

(ট) তে শিল্পিদারিকে, প্রবেশয় মনসমৌপে উপস্থাপয় ।

(ঠ) তাভ্যাং শিল্পিদারিকাভ্যাম্ । ভবত্যৌ তথোঃ স্ত্রীত্বাৎ অপরিচিতত্বাচ্চ ভব-
চ্ছব্দপ্রয়োগঃ সাধুভাবরচণার্থঃ । কবিরয়ং প্রকমৌ যত্ মালবিকায়া রাজবংশসম্ভবেন
কৌলীন্যং প্রকটয় রাজঃ স্থানি এব প্রণয়প্রকাশনাথ ইতি পরত এব ব্যক্তীভবতি ।

(ড) মদনিকেতি দ্বিতীয়ায়াঃ শিল্পিদারিকায়াঃ নাম । অপূৰ্ব্বং পূৰ্বাপরিচিতং
নূতনমিত্যর্থঃ । রাজকুলং রাজভবনং প্রবিশন্ত্যাঃ আশ্রয়ন্ত্যাঃ মে মম হৃদয়ং প্রসীদতি
প্রসাদং গচ্ছতি অপরিচিতস্ত্যাপি রাজভবনস্য দর্শনে ন ভয়াদিলিঙ্গোঽপি মাং স্পৃশতি
পরম্ আনন্দ এব জায়তে ইতি অপূৰ্ব্বমিতত্ ইতি ভাবঃ ।

প্রবেশ করাই নাই । এখন তাহার মহারাজ-সমীপে আসিতে সমর্থ,
সুতরাং মহারাজ অনুমতি প্রদান করুন । (ঞ)

রাজা । তাহাদিগকে প্রবেশ করাও । (ট)

কঞ্চ । মহারাজের যেরূপ আজ্ঞা । (এই বলিয়া প্রস্থান ও তাহা-
দিগের সহিত প্রবেশ করিয়া) এই দিকে আসুন আপনারা । (ঠ)

প্রথমা । (জনান্তিকে) ওলো মদনিকে ! এই নূতন স্থান রাজপুরীতে
প্রবেশ করিতে করিতে আমার হৃদয় আনন্দিত হইতেছে । (ড)

[জ্যোত্স্নিকি ! মমাপ্যেবম্ । অস্মি ত্বলু লোকপ্রবাদঃ ‘আগামি সুখং দুঃখং’ বা হৃদয়সমবস্থা কথয়তী’তি ।] (৬)

প্রথ । সো সচ্চো দাণিঁ হোদু । [স সত্য ইদানীং ভবতু ।] (৭)

কচ্চু । এষ দেব্যা সহ দেবস্তিষ্ঠতি । উপসর্পতাং ভবত্যৌ । (৮)

[উমে উপসর্পতঃ] (৯)

[মালবিকা পরিব্রাজিকা চ চেত্বী দৃষ্টা পরস্পরমবলোকয়তঃ ।] (১০)

(৬) জ্যোত্স্নিকা ইতি প্রথমায়া নাম । মমাপি ন কেবলং তব ইত্যর্থঃ । एवं হৃদয়ং প্রসীদতি ইত্যর্থঃ । লোকপ্রবাদঃ জনপ্রবাদঃ, আগামি ভবিষ্যৎ সুখম্ আনন্দং দুঃখং শোকং বা হৃদয়সমবস্থা অন্তঃকরণস্য ভাবঃ কথয়তি বিনিবেদয়তি, তথাহি আনন্দ-
ব্যাপারাৎ পূর্ব্বং স্বত এব হৃদয়ম্ উত্পল্লভং ভবতি শোকলাভাৎ পূর্ব্বং চ স্বত এব চেতঃ
কালিমাঙ্কলং ভবতীতি শ্রুয়তে তদনেনাপি আবশ্যোঃ চিত্তপ্রসাदेন কিমপি সুখমিব ভাবি
সম্ভাব্যতে ইতি ভাবঃ ।

(৭) সঃ লোকপ্রবাদঃ ত্বয়া উক্তরূপঃ ইত্যর্থঃ । ইদানীম্ অস্মিন্ কালি সত্যঃ
যথার্থঃ ভবতু, তথাহি আবশ্যোরপি অত্র কিমপি শ্রমবিধানং জায়তাম্ ইতি ভাবঃ ।

(৮) দেব্যা ধারিণ্যা, দেবঃ মহারাজঃ, উপসর্পতাং তথোঃ সমীপং গচ্ছতাম্ ।

(৯) উমে মদনিকা জ্যোত্স্নিকা চ ইতি হে এব । উপসর্পতঃ রাজসমীপং গচ্ছতঃ ।

(১০) চেত্বী জ্যোত্স্নিকামদনিকি গিল্পিদারিকি দৃষ্টা, পরস্পরম্ অবলোকয়তঃ পশ্যতঃ
আগমনকারণাজ্ঞানাৎ তদ্বিগ্ণয়কাম্যয়া তথাবলোকনম্ । মালবিকাং পরিব্রাজিকাং চ
ইতি ক্বচিৎ পাঠঃ ।

দ্বিতীয়া । জ্যোত্স্নিকে ! আমারও তাহাই । লোকপ্রবাদ আছে যে,
হৃদয়ের অবস্থা ভাবী সুখ বা দুঃখের সূচনা করিয়া থাকে । (৬)

প্রথ । তাহাই এখন সত্য হউক । (৭)

কচ্চু । এই মহারাজ ও মহিষী রহিয়াছেন । আপনারা নিকটে
গমন করুন । (৮)

উমি । (প্রণিপত্য) জেদু জেদু মহা, জেদু জেদু মহিষী । [জয়তু
জয়তু মর্তা । জয়তু জয়তু মহিণী !] (ধ)

রাজা । নিষীদতম্ । (ন)

(উমি রাজাজ্ঞা উপবিষ্টে ।)

রাজা । কস্যাং কলায়ামভিবিদীতী ভবতী ? (প)

উমি । মহা ! সংগৌদে অব্ভবন্তর ছ । [মর্তা ! সঙ্গৌতী অব্ভবন্তর
স্ব : ।] (ফ)

রাজা । দেবি ! গৃহ্যতামনয়োরন্যতরা । (ব)

(ন) নিষীদতম্ উপবিষ্টতম্ যুবামিতি শেখঃ ।

(প) কস্যাং কিসাখ্যায়াং কলায়াং শিল্পবিদ্যায়াং অভিবিদীতী শিচ্চিত্তে শিচ্চকীণ
ইতি শেখঃ । প্রস্তুতং কচ্চু কিবচনাদেব তথ্যোঃ শিল্পকুশলতায়াঃ সামান্যতীঃস্বগমাত
বিশেষপ্রশ্নস্য সামান্যজ্ঞানাধোঁনতায়ামপ্যুপযুজ্যতে ।

(ফ) সঙ্গৌতী সঙ্গৌতকলায়াম্ অব্ভবন্তর অনুরক্তে স্বঃ, অব্ভব আত্মনোঃ সঙ্গৌতবিদ্যায়াং
অব্ভবন্তরত্বমাত্মকথনাত্ বিশেষণ শিচ্চিত্তত্বানাংসনাস্ত্র অতিবিদীতত্বং জ্ঞাপ্যতে ।
তথাহি সঙ্গৌতবিদ্যাসেব আবাং সুদৃ মত্বা তব অনুরক্তী শিচ্চা ক্রিয়তৌ জাতা তন্ন জানীত
ইতি ভাবব্যঞ্জনম্ ।

(উভয়ে নিকটে গমন করিল এবং তাহাদিগকে দেখিয়া মালবিকা
ও পরিব্রাজিকা পরস্পরের প্রতি অবলোকন করিলেন) । (থ—দ)

উভয়ে । মহারাজের জয় হউক, মহারানীর জয় হউক । (ধ)

রাজা । উপবেশন কর । (ন)

(রাজাজ্ঞায় উভয়ের উপবেশন) ।

রাজা । তোমরা কোন্ কলা-বিদ্যা শিক্ষা করিয়াছ ? (প)

উভয়ে । প্রভু ! আমাদের সঙ্গীতে আসক্তি । (ফ)

देवी । मालवि ! इदो पेक्ख । कदरा ते संगीदसहचारिणी
रुचदि । [मालविके ! इतः प्रेक्षस्व । कतरा ते सङ्गीतसहकारिणी रोचते ?] (भ)

रुमे । (मालविकां दृष्ट्वा) अस्मा भट्टिदारिणा ! (इति प्रणम्य) जेदु
जेदु भट्टिदारिणा । (तथा सह बाष्पं विकिरतः) [अहो भर्तृदारिका ! ।
नयतु नयतु भर्तृदारिका ।] (म)

[सर्वे सविषयमवलोकयन्ति ।] (य)

(व) अनयोः शिल्पिदारिकयोः मध्ये अन्यतरा एकतरा, गृह्यतां स्वीयपरिजनत्वेन
आदीयतां देव्या राजलभ्यार्थस्य अर्द्धभागे उपयोगादियमुक्तिः सङ्गता ।

(भ) इतः अस्यां दिशि प्रेक्षस्व अवलोकयस्व, कतरा अनयोः शिल्पिदारिकयोः मध्ये
ते तुभ्यं सङ्गीतसहचारिणी सङ्गीतसहायभूता रोचते स्वदत्ते, अनयोः कस्या उपरि तव
सङ्गीतसाहचर्ये प्रकर्षज्ञानं जायते, तथाहि अनयोर्मध्ये काचित् सङ्गीतसहचारिणी
यथेच्छं गृहाण इति भावः ।

(म) भर्तृदारिका स्वामिदुहिता । प्रणम्य प्रणिपत्य मालविकामिति शेषः । तथा
मालविकया सह बाष्पं नेत्राभ्यु विकिरतः विसर्ज्यतः बहुकालात् परं स्वजनमुत्पन्नं एव
बाष्पविसर्जने हेतुरिति ।

(य) सर्वे धारिण्यादयः राजप्रभृतयश्च, सविषयं साध्यम् अवलोकयन्ति पश्यन्ति,
तासां सहसा दर्शनमावतः परमेव बाष्पविसर्जनमिति शेषः । नवागतयोरपि शिल्पि-
दारिकयोः सहसा परिचितपूर्वयोरिव व्यवहारो मालविकायाः समीपे ।

राजा । महिषि ! ईशान्देव एकजनके ग्रहण कर । (व)

धारिणी । मानविके ! एनिके देख । ईशान्देव नथो कोन् जनके
तोमार सङ्गीत-सहकारिणी बनिया मनोनित कर ? (भ)

उभये । (मानविकाके देखिआ) अहो महाराजकुमारी ! (प्रणाम
करिआ) राजकुमारीर जय हुँक । (मानविकार सहित उभयदेव
अश्रुविसर्जन) । (म)

राजा । के भवत्यौ ? का वयम् ? (र)

प्रथ । भट्टा ! एसा अह्माणं भट्टिदारिआ । [भर्ता ! एसा अह्माकं भर्तृदारिका ।] (ल)

राजा । कथमिव ? (व)

उभे । सुणादु भट्टा । जो सो भट्टिणा विजयदण्डेहिं विदबभ-
णाहं वसोकरीअ वन्धणादो मोददो कुमारो माहवसेणो गाम,
तस्स इअं कणीअसो बहिणिआ मालविआ गाम । [शृणोतु
भर्ता । यः स भर्ता विजयदण्डेर्विदर्भनाथं वशीकृत्य बन्धनान्मोचितः कुमारो माधवसेनो
नाम, तस्येयं कनौयसी भगिनिका मालविका नाम ।] (श)

(र) भवत्यौ शिल्पिदारिके, के किम्परिचये, इयं मालविका वा का किम्परिचया ?
तथाहि युवयोः कौटुशः परस्परं सम्बन्धः येन दृष्टपूर्वाणामिव युष्माकं दर्शनमावात्
प्रसूतो वाष्पप्रवाह इति भावः ।

(ल) एषा मालविका अह्माकम् आवयोः भर्तृदारिका स्वामिदुहिता, अयमेतावान्
अह्माकं परस्परं सम्बन्ध इति भावः ।

(व) कथमिव, केन प्रकारेण इयं युवयोः भर्तृदुहिता, तत् किमियं विदर्भराज-
दुहिता इति गूढः प्रश्नः ।

(श) शृणोतु वक्ष्यमाणमिति शेषः । भर्ता महाराजेन भवता, विजयदण्डेः विजयाय
शत्रुपराभवाय ये दण्डाः बलानि तैः विदर्भनाथं विदर्भराजं वशीकृत्य आयत्तौकृत्य बन्धनात्
कारागारात् । मोचितः अपसारितः, तस्य माधवसेनस्य कुमारस्य, कनौयसी अनुजा
भगिनिका स्नेहभागिनी भगिनी, दयायां कप्रत्ययः ।

(सकलैर सविश्रये अवलोकन) (व)

राजा । तौमरा के ? इनिहे वा के ? (र)

प्रथ । महाराज ! इनि आमादेर राजकथा । (ल)

राजा । किरूप ? (व)

দেবো । কহং রাজদারিআ ইঅ' ! চন্দ্রং ক্ব মএ পাডুআ-
বদেসেণ দূসিৎ । [কথং রাজদারিকৈয়ম্ । চন্দ্রনং খলু ময়া পাডুকাপদেশেন
দূষিতম্ ।] (ঘ)

রাজা । অথাত্ৰভবতী কথমিত্যম্ভূতা ? । (স)

মাল । (নিঃস্বাসাত্মগতম্) বিহিণিআেণ । [বিধিনিয়োগেন ।] (হ)

(ঘ) ইং মালবিকা রাজদারিকা রাজসুতা, তথাহি প্রসঙ্গঃশস্যম্ভূততয়া অম্বর্হণীয়া
এষা ইতি ভাবঃ । চন্দ্রনং মলয়জসারং, পাডুকাপদেশেন উপানদ্যাজেন দূষিতং হেলয়া
জাতং, তথাহি যথা কথিদৃষ্টান্তঃ চন্দ্রনং পাডুকাবদশ্চি মল্যে দূরে পাদেন প্রহিণোতি
তথৈবাহম্ ইমাং মালবিকাং সাধারণকুলজাতাং পরিচারিকাং মন্যমানা হেলয়া অবজ্ঞাত-
বতী ইত্যহো মহাদন্যাত্মমিব সম্পাদিতং মে ভ্রমণে ইতি বিস্বপ্রতিবিস্বভাবপ্রত্যয়াৎ অসম্ভব-
বস্তুসম্বন্ধরূপা নিদর্শনা ।

(স) অথ প্রণে । অবভবতী ইন্দ্ৰশরাজকুলজাতাপি ইং মালবিকা, কথং কেন
হঁতুনা কেন প্রকারেণ বা ইত্যম্ভূতা এবম্ পরিজনাচারমবলম্বিতবতী সমালয়ে চিরমব-
স্থিতা ইতি মে প্রশ্নবিষয়ঃ ।

(হ) নিঃস্বস পূর্বদুঃখস্মরণেন নিশ্বাসং ত্যক্তা । বিধিঃ দৈবস্ব নিয়োগেন নিদেশেন
অহং ইত্যম্ভূতা ইতি শিষ্যঃ । তথাহি তথা রাজকুলজাতাপি সম্মানোচিতাপি অহং
যদ্যদ পরিচারিকাভাষেণ পরিচিতাষ তিষ্ঠামি এতন্মৈ দৈবপ্রণোদিতমিব ইতি ভাবঃ ।
অথ গৃহ এতাবান্ ভাবোঃপি উন্নতত্বঃ যথা বিধিরেব ত্বয়া সহ মাং যোজয়িতুমিহ

উভয়ে । শুভ্রন মহারাজ ! বিজয়ী সেনা দ্বারা বিদর্ভরাজকে পরাজয়
করিয়া মহারাজ যে কুমার মাধবসেনকে বন্ধন হইতে মোচন করিয়াছেন,
এই মালবিকা তাঁহারই কনিষ্ঠা ভগিনী । (শ)

দেবী । ইনি কি রাজকন্যা ! আমি চন্দ্রনকে পাডুকাচ্ছলে দূষিত
করিয়াছি । (ঘ)

রাজা । ইনি এইরূপ হইলেন কি প্রকারে ? (স)

দ্বিতী । সুণাদু মট্টা । দাম্রাদবসং গদে মট্টিদারএ মাধবসেণে,
তস্স অমস্বেণ অজ্জসুমদিণা অহ্মারিসং পরিঅণং উজ্জিম্ম গুড়ং
আণীদা এসা । [গৃণোতু মচ্চাং । দায়াদবশংগতে মচ্চুদারকে মাধবসেণে তস্স
অমাত্যেন আর্থ্যসুমতিনা অম্মাদৃশং পরিজনম্ উজ্জিম্বা গুদমানীতা এষা ।] (ব)

রাজা । শ্রুতপূর্বং ময়েতত্ । ততস্ততঃ ? (ক)

দ্বিতী । মট্টা ! অদো বরং ণ আণীসী । [মচ্চাং ! অতঃ পরং ন
জানীমঃ ।] (খ)

পরি । অতঃ পরমহং মন্দমাগিনৌ কথয়িষ্যামি । (গ)

পরিচারিকাভাবেন উপাখ্যাপয়ত অন্যথা দুর্লভ এব ত্বম্ অমবিশ্য ইতি । তত্পচে
নিশ্বাসস্তু মেলনস্য তদানীমপি সম্যগনিশ্চয়াৎ ।

(ব) দায়াদস্য সপিণ্ডস্য যজ্ঞসেনস্য বশং বশ্যতাং গতে প্রাপ্তি মচ্চুদারকে অম্মাতৃস্থানি-
তনয়ে মাধবসেণে তদাখ্যে কুমারি, অমাত্যেন সচিবেন আর্থ্যসুমতিনা অতিসম্মানভাজনেন
সুমতিনাম্না, গুদম্ অতিরহস্য যথা তথা এষা মালবিকা আনীতা অপসারিতা ।

(ক) এতদৃ ভবত্যা উক্তরূপং বস্তু ময়া শ্রুতপূর্বং পূৰ্ব্বমাক্ষিপ্তং, ততঃ তদনন্তর-
ব্রহ্মান্নঃ কীদৃশঃ ?

(খ) অতঃ এতদনন্তরং ব্রহ্মাং, ন জানীমঃ বয়মিতি শ্রেষঃ ।

(গ) মন্দমাগিনীত্যনেন অতঃপরব্রহ্মস্য কষ্টমযথা আবেদ্যতে ।

মান । (নিশ্বাস ত্যাগ করিয়া স্বগত) বিধির বিধানেন । (হ)

দ্বিতী । মহারাজ ! শ্রবণ করুন । রাজকুমার মাধবসেন জ্ঞাতিগ-
বশ্যতা প্রাপ্ত হইলে তাঁহার অমাত্য আর্থ্যসুমতি আমাদের মত পরিজন-
বর্গকে ত্যাগ করিয়া ইহাকে গুপ্তভাবে আনয়ন করিয়াছিলেন । (ক)

রাজা । ইহা আমি পূর্বেই শুনিয়াছি । তার পর তার পর ? (ক)

দ্বিতী । প্রভু, ইহার পরে আর আনরা জানি না । (খ)

পারি । ইহার পর এই হতভাগিনী কহিতেছে । (গ)

ওমে । অজ্ঞকৌশির্ই বিপ্র সরসংজ্ঞো ! [আর্থকৌশিক্য ১৮
সরসংযোগ; !] (ঘ)

মাল । যাং সা এষ । [ননু সৈব ।] (ঙ)

ওমে । জদিবেশধারিণী অজ্ঞকৌশির্ই দুঃখেণ বিমাবীশ্চি ।
ভবতি ! যমো দে । [যতিবেশধারিণী আর্থকৌশিকী দুঃখেন বিমাব্যতে ।
ভগবতি ! নমস্ते । (চ)

পরি । স্বস্তি ভবতীভ্যাম্ । (ছ)

রাজা । কথমাশ্রমবর্গোঃ ভগবত্যাঃ ? (জ)

(ঘ) সরসংযোগ: কণ্ডসর:, আর্থকৌশিক্য: মাননীয়াতা: কৌশিক্য: সূত্রগ: ।
অনুভূয়তে ইতি শিষ: ।

(ঙ) সা এষ কৌশিকী এষ ইয়ং কথয়তি ইতি শিষ: ।

(চ) যতিবেশধারিণী মন্যাসিজনোচিতবেশসমন্বিতা, দুঃখেন কষ্টে ন যুক্তি শিষ: ।
বিমাব্যতে অনুভূয়তে, তথাহি বিরক্তজনোচিতবেশদর্শনেণ অস্যা: সুতরাং দুঃখবিশিষ্ট-
মনসিনোমীতি ভাব: ।

(ছ) ভবতীভ্যাং সমাগতাভ্যাং শিল্পিদারিকাভ্যাং স্বস্তি যুগম্ অস্তু ইতি শিষ: ।
ভবতীভ্যামিত্যন্বয় নম:স্বস্তীত্যাदिना चतुर्थी ।

(জ) অর্থ মালবিকারূপো জন: শিল্পিদারিকাহিতয়রূপো বা ভগবত্যা: পণ্ডিত-
কৌশিক্য: আশ্রমবর্গ: আত্মীয়তয়া সুপরিচিত:, কথং সম্ভাবনাত্যাম্ । তথাহি আর্থকৌশিক্যে

উভয়ে । আর্থ্য কৌশিকীর কণ্ঠস্বরের মত বোধ হইতেছে ! (ঘ)

মাল । তিনিই ত । (ঙ)

উভয়ে । যতিবেশধারিণী আর্থ্য কৌশিকীকে কষ্টে চিনিতে পারা যায় ।

ভগবতি ! আপনাকে প্রণাম করি । (চ)

পরি । তোমাদের কল্যাণ হউক । (ছ)

পরি। এবমেতৎ । (ক)

বিদ্। তেণ কহেদু দাণিঁ ভগবদৌ অত্তভোদৌ বত্তন্ত' দাব
অসেসং । [তেন কথয়তু ইদানী' ভগবতৌ অবভবত্যা হুতান্ত' তাবদগেষম ।] (জ)

পরি। [সবৈক্লব্যম্ ।] তাবত্ অ্যুয়তাম্ । মাধবসেনসচিবং সমা-
অজং সুমতিমবগচ্ছ । (ট)

যত মালবিকায়া ভগবত্যা আত্মীয়ত্বেপি এতাবত্কালং তথাহি যয়ং ন যদীত'
অমা জাতা ইতি ভাবো ব্যজ্যতে ।

(ক) এতদৃ ভবতা সম্ভাবিত' বস্তু এবম্ ইত্যনৈব, অয়ং মদৌয় আপ্রবর্গে এব ইতি
ভাবঃ ।

(জ) তেন অস্যা মালবিকায়া আপ্রতয়া ইত্যর্থঃ । তেনৈব সর্ব্বহুতান্তবিজ্ঞানশীঘ্র-
ত্বাৎ । অবভবত্যাঃ মালবিকায়াঃ অগেষং সমস্তং হুতান্ত' সংবাদ' কথয়তু প্রকাশয়তু,
তথাহি যতস্বমস্যা আত্মীয়া অন্তঃ সর্ব্বং হুতান্তমস্যা জানাসি তত্ কথয় যথা বয়ং
জাতু' অমামহে ইতি ভাবঃ ।

(ট) সবৈক্লব্যং শোকজনিতবিকারসহকারিণ, তাবত্ সর্ব্বং হুতমস্যা ইত্যর্থঃ ।
“যাবত্চাবচ্চ সাকল্যে” ইत्याদি কৌষাৎ । মাধবসেনস্য সচিবং মন্নিণং, সুমতিং
তদাখ্যম্ । অবগচ্ছ জানৌহি ।

রাজা। ইহার কি আপনার আত্মীয়জন ? (জ)

পরি। তাহাই বটে । (ক)

বিদ্। তাহা হইলে, এখন আপনি ইহার অবশিষ্ট বৃত্তান্ত বর্ণন
করুন । (এ)

পরি। (শোকবিস্ময়ভাবে) শ্রবণ করুন । মাধবসেনের অমাত্যই
আমার অগ্রজ স্মৃতি বনিয়া বিদিত হউন । (ট)

राजा । उपलक्षितम् । ततस्ततः ? (ठ)

परि । स इमां तथागतभ्रातृकां मया सार्द्धमपवाह्य भवत्-
सम्बन्धापेक्षया पथिकसार्थं विदिशागामिनमनुप्रविष्टः । (ड)

राजा । ततस्ततः ? (ट)

परि । स चाटव्यन्तरे निविष्टो गताध्वा वणिग्जनः ? (ण)

(ठ) उपलक्षितम् अवगतं भवत्या कथितं तस्य आत्मनोऽयजत्वमित्यर्थः । तथाहि भवत्या वैकल्याण्तरदर्शनेन सुमतिर्द्यत् भवत्याः कोऽपि परमात्मोय इति भवत्या उक्तेः प्रागेव अध्याभिज्ञातमिति भावः ।

(ड) सः समागजः सुमतिर्नाम तथा तं प्रकारं गतः प्राप्तः यज्ञसेनस्य अधीनता-
रूपां महतीं दुरवस्थां प्राप्त इत्यर्थः । भ्राता साधवसेनो नाम सोदरः यस्याः तथाभूताम्-
कृकारान्तत्वात् बहुव्रीहौ कप्रत्ययः । इमां मालविकाम् । अपवाह्य तस्मात् वह्निर्गम्य,
भवत्सम्बन्धापेक्षया भवता सह सङ्कल्यनुरोधेन मालविकां भवन्तं नेतमित्यर्थः । विदिशा-
गामिनं विदिशानगरीं प्रति प्रतिष्ठमानं पथिकसार्थं पथिकसमूहम् अनुप्रविष्टः सम्प्राप्तः
तैः मङ्ग समागमं प्राप्त इत्यर्थः ।

(ट) ततस्ततः ततः किं वृत्तम् ज्ञातमिति भावः ।

(ण) स च पूर्वप्राप्तः वणिग्जनः वणिक्तया अवधारितः जनसार्थः, गताध्वा
अतीतबहुमार्गः, अटव्यन्तरे वनमध्यं निविष्टः प्रविष्टः, तथाहि ते वणिजः क्लृप्तेनैव
सहसा मार्गानतिक्रम्य वनान्तराले प्रस्थिता इत्यर्थः ।

राजा । वृक्षिग्राहि । तारपर, तारपर ? (ठ)

परि । आमार जातार तादृश अवस्था बटिले आमार सहित ईहाके
सराईना नईना आपनार सहित सयक्केर आशाय आनिशा विदिशा-वाज्री
वणिकेर दले अविष्ट ईहिलेन । (ड)

राजा । तारपर, तारपर ? (ट)

राजा । किं चान्यत् ? (त)

परि । ततः ?—

तूष्णीरपट्टपरिणद्धभुजान्तराल-

मापाणिं लम्बिशिखिवर्हकलापधारि ।

कोदण्डपाणि निनदत् प्रतिरोधकाना-

मापातदुष्य सहमाविरभूदनौकम् ॥१०॥

[अन्वयः । तूष्णीरपट्टपरिणद्धभुजान्तरालम् आपाणिं लम्बिशिखिवर्हकलापधारि कोदण्डपाणि आपातदुष्य सह निनदत् प्रतिरोधकानाम् अनौकम् आविरभूत् । १०]

(त) अन्यत् एतस्मादपरं किं वस्तु वर्तते तन्मे जिज्ञासाविषय इत्यर्थः । ततः परं किं जातं तत् कथय इति भावः ।

१० । अथानन्तरं जातं वस्तु परिव्राजिका प्रसूति—तूष्णीरेत्यादिना । तूष्णीरपट्टेन तूष्णवन्धहेतुभूतसूत्रमेदेन परिणद्धम् आवद्धं भुजयोः बाहुयुगलस्य अन्तरालं मध्यभागः वचःपृष्ठयोः पार्श्वद्वयोः येन तथाभूतम् । आपाणिं पार्णिपथ्यन्तं लम्बन्ते प्रसरन्ति यानि शिखिनां मयूराणां वर्हाणि पिच्छानि तेषां कलापं समूहं धारयति यत् तत् शिखि-पिच्छयोर्मितपृष्ठभागमित्यर्थः । कोदण्डः कार्मुकं पाणौ हस्ते यस्य “प्रहरणार्थेभ्यः परिनिष्ठासप्तम्यौ” इति सप्तम्यन्तस्य परनिपातः । धनुर्धारि इत्यर्थः । आपातेन श्रुतिमात्रेणैव दुष्य सह सोढुम् अशक्यं यथा तथा निनदत् कठोरं शब्दं कुर्वन्त प्रतिरोधकानाम् आक्रमणकारिणाम् शत्रूणाम् इत्यर्थः । अनौकं सैन्यसमूहः आविरभूत् दृष्टिमोचरतां यथौ । तथाहि क्षणेनैव शूणां सैनिकासुत समुपस्थिताः तेषां वीजः सुसज्जितयोद्भूवीराणामिव आसीत्, प्रवलरिपुसमाक्रमणकालोचितस्य तदानीं तेषां

परि । সেই বণিকের দল বনমধ্যে প্রবেশ করিয়া পথভ্রষ্টে হন । (৭)

রাজা । আর কি হইল ? (ত)

পরি । তারপর ?—

[মালবিকা ময়ং নাটয়তি] (থ)

বিদু। মোদি ! মা ভাষ্যাহি, অদিক্কন্তং ক্বু অত্তমোদী
কহেদি। [মবতি ! মা বিমহি, অতিক্রান্তং খলু অবমবতৌ কথয়তি।] (২)

রাজা। ততস্ততঃ ? (ধ)

পরি। ততো মুহূর্ত্তং বজ্জায়ুধাস্তে পরাঙ্গুখীভূতাঃ সার্থ-
বাছয়োদ্ধারস্তস্করৈঃ। (ন)

ব্যবহার ইতি ভাবঃ । অব বহুশব্দকলাপশব্দযোরাপাততঃ শিথিলপিচ্ছরূপৈক্যং পরত্বপ্রত্যয়ানু-
পস্থ্যবসানে চ ভিন্নাকারযৌক্ত্যোরর্থমেদস্য প্রতীত্যা পুনরুক্তবদামাশৌঃলঙ্কারঃ । বসন্ত-
তিলকং হতুম্ ।

(থ) ময়ং শব্দসৈন্যসম্পর্কবাদশ্রবণেন তদানীন্তনস্য হতস্য মনসি জাগরুকত্বাৎ
অনিষ্টাশঙ্কাং নাটয়তি অভিনয়তি ।

(২) অবমবতৌ পরিব্রাজিকা অতিক্রান্তম্ অতীতং বস্তু নতু বর্ত্তমানমিতি ভাবঃ ।
কথয়তি বিজ্ঞাপয়তি, তদ্রম্যকারণস্য অতীতত্বাৎ কথং মৌতীর্যুক্তা ইতি ভাবঃ ।

(ধ) তত ইতি । ততঃ কিং জাতমিতি কথয় ইতি ভাবঃ ।

(ন) ততঃ বজ্জায়ুধাঃ অস্ত্রধারিণঃ, সার্থবাছয়োদ্ধারঃ বর্ণিগ্ৰন্থগুণাঃ পরাঙ্গুখী-
ভূতাঃ প্রতিনিহতাঃ, তস্করৈঃ চৌরহস্তিभिঃ দস্যুभिঃ শত্রুপক্ষীয়ৈরিত্যর্থঃ ।

বাহাদের পৃষ্ঠ ও বক্ষোদেশ ভূগীরপটে সযক এবং পাদদেশ পর্য্যন্ত
দোলায়মান ময়ূরপুচ্ছনিচয়ে ভূষিত—তাদৃশ দম্মা-সৈন্য ধনুর্সীগহস্তে
শ্রবণমাত্রেই অতি দ্রুতঃ সহ গর্জ্জন করিতে করিতে উপস্থিত হইল ॥১০॥

(মালবিকা ভয়ের অভিনয় করিল।) (থ)

বিদু। ওগো ! ভয় করিবেন না। ইনি অতীত ঘটনামাত্র বর্ণনা
করিতেছেন। (২)

রাজা। তারপর তারপর ? (ধ)

রাজা । হন্ত ! ইতঃ পরং কষ্টতরং শ্রীতব্যম্ ! (প)

পরি । ততঃ স মত্সৌদর্যঃ—(ফ)

ইমাং পরীক্ষ্য দুর্জাতিং পরাভিমবিকাतराम् ।

भर्तृप्रियः प्रियं भर्तुरावृण्व्यमसुभिर्गतः ॥ ১১ ॥

[অন্বেষ্যঃ । দুর্জাতিং ইমাং পরাভিমবিকাतरাম্ ইমাং পরীক্ষ্যঃ ভর্তৃপ্রিয়ঃ (সঃ) প্রিয়ঃ
অসুভিঃ ভর্তৃঃ আনৃণ্যং গতঃ । ১১]

(প) হন্ত বিপ্রাদে, ইতঃ স্মৃতব্জ্ঞানাত্ পরম্ উত্তরং কষ্টতরম্ এতচ্ছাদপি কষ্টজনকং
বস্তু শ্রীতব্যম্ আকর্ণয়িতব্যং, তচ্চ সুমতেঃ প্রাণবিধোগাদিকমিতি ভাবঃ ।

(ফ) স মত্সৌদর্যঃ ভ্রাতা সহোদরঃ, অস্য ভাগস্য পথে অন্বেষ্যঃ ।

১১ । দুর্জাতিং তাড়শদৃষ্টাশচসুপগমে পরাভিমবেন শব্দশাস্ত্রাক্রমণেন কাतरাং
বৈকল্যং গতম্ ইমাং মালবিকাং পরীক্ষ্যঃ পরিরচিতুমিচ্ছুঃ ভর্তৃপ্রিয়ঃ স্বামিনো মিতান-
বল্লভঃ স মত্সৌদর্য ইত্যব অন্বেষতি, প্রিয়ঃ স্বাত্মনোঃস্তুতরামভৌষ্টেঃ অসুভিঃ প্রাণৈঃ ভর্তৃ-
স্বামিনঃ আনৃণ্যম্ কৃষ্ণমুক্তিং গতঃ, তথাহি যঃ এতাবতকালং পুথবত্ পরিপালয়ামাস তস্য
স্বাত্মজনরক্ষণমভিপ্রেত্ব স্বাত্মজীবনমপি ত্যজ্য মল্লা স প্রাণান্ বিসর্জ্য ইতি ভাবঃ ।
পরীক্ষ্যুরিতি পরিপূজ্যস্য আপেঃ সনি রূপে, তথাচ “পর্যাপ্তিঃ স্যাৎ পরিবাণ”মিত্যমরঃ ।
“দুর্জাতিং ব্যসনে ক্লোব”মিতি চ কোষান্তরে । অত্র মল্লা সুমতেঃ প্রাণবিধোগকষণাত্
পর্যায়োক্তমিতি বদন্তি আলঙ্কারিকাঃ ।

পরি । অনন্তর মুহূর্তমধ্যে বণিক্তনের অস্ত্রধারী বোদ্ধৃগণ দস্য-
কর্তৃক পরাভূত হইল । (ন)

রাজা । আশ ! ইহার পরে আরও কষ্টজনক কথা শুনিতে
হইবে ! (প)

পরি । অনন্তর আমার সেই প্রভুপরায়ণ সহোদর—(ফ)

নিপৎকালে শত্রুপীড়নে ভগ্নবাকুলা এই মালবিকাকে উদ্ধার করিবার

प्रथ । अहो ! हदो सुमदी । [अहो ! हतः सुमतिः ।] (ब)

क्षितो । अदो क्व भट्टिदारिकाया इयं समवस्था संवृत्ता ।

[अतः खलु भट्टिदारिकाया इयं समवस्था संवृत्ता ।] (भ)

[परित्राजिका वाष्पं विसृजति]

राजा । भगवति ! तनुत्यजामीदृशी लोकयात्रा । न शोच्य-
स्तत्रभवान् सफलीकृतभर्तृपिण्डः । ततस्ततः ? (म)

(भ) अतः अस्मात् कारणात् भट्टिदारिकायाः स्वामिदुहितुः सालविकायाः इयं वर्तमाना समवस्था अवस्थाविशेषः अतिशोचनीया राजदुहितुरपि परिजनावस्था इत्यर्थः । संवृत्ता जाता ।

(म) भगवति ! सम्बोधनमिदं सर्वं संसारव्यापारं जानत्या अपि न युक्त ईदृशः शोकसंवेग इति ज्ञापनार्थम् । तनुत्यजां देहव्यागकारिणां जीवानाम् ईदृशी तव भ्रातुः सदृशी लोकयात्रा जगतः रीतिः । तथाहि यथा अद्य तव भ्राता अस्थाने अकाले च प्राणान् जहौ एवं बहव एव म्रियन्ते, तत् 'जातस्य हि भ्रूवो मृत्यु' रित्यवधार्य न भ्रातरं शोचितुमर्हतीति भावः । शोकपरिहारस्य कारणान्तरमपि विशेषणमुखेन प्रतिपादयति— न शोच्य इत्युपक्रम्य, सफलीकृतं साधकतां प्रापितं भर्तृरूपकाराय आत्मदेहपरिव्यागात् साफल्यं नीतं भर्तुः स्वामिनः पिण्डम् आत्मजीवनरक्षार्थं स्वेन गृहीतपूर्वम् अन्नं येन तथाभूतः, अतएव तत्रभवान् सुतरां माननीयः स सुमतिर्नाम तव भ्राता न शोच्यः शोकभावेन स्मर्त्तव्यः, तथाहि स यथा कर्म कुर्वाणो जीवनं जहौ तत् कस्यापि हानिनः सौभाग्यवशादेव घटते तत् किमस्थाने तदर्थं शोकवाष्पं मुञ्चसीति भावः ।

वासनाय श्रेयश्चित्रं जीवनं दानं करिष्यामि प्रभूर अहं परिशोध-
करिष्यामि ॥१॥

प्रथम । शय ! स्मृति इत इह्याहेन ! (ब)

क्षिति । एहि जह्ये राजकुमारी एहि अवस्था इह्याहे । (ब)

পরি। ততোহঁং মোহমুপগতা যাবত্ সংজ্ঞাং লভে, তাবদীয়ং
দুর্লভদর্শনা সংবৃত্তা । (য)

রাজা। মহত্ খলু কচ্ছমনুভূতং ভগবত্যা । (র)

পরি। ততো ভ্রাতুঃ শরীরমগ্নিসাত্ কৃৎবা পুনর্নবীভূতবৈধব্য-
দুঃখয়া ময়া ত্বদীয়ং দেশমবতীর্থ্য ইমে কাষায়ে গৃহীতে । (ল)

(য) ততঃ তস্য মনঃ ভ্রাতুঃ প্রাণত্যাগানন্তরং, মোহং মুচ্ছাস্ উপগতা প্রাপ্তা, সংজ্ঞাং
চৈতন্যং লভে তাবত্ তৎকালান্তরং ইদং মালবিকা, দুর্লভদর্শনা অপ্রাপ্তদর্শনা জ্ঞাতা,
মুচ্ছাপগমে নাহমেতাং তদানীং তব ব্যলোক্যমিতি ভাবঃ ।

(র) মহত্ অতিকঠোরং কচ্ছ, কষ্টম্ অনুভূতং প্রাপ্তং, খলুশব্দে নিশ্চয়ার্থঃ ।

(ল) ততঃ মোহস্য অপগমানন্তরং, ভ্রাতুঃ মৃতস্য সুমতিনাশ্রী মম সৌদরস্য শরীরং
শবদেহম্ অগ্নিসাত্ কৃৎবা বহ্নিনা দগ্ধা, নবীভূতং চিরকালান্তরিতত্বেন ভ্রতৃমরণস্য
অনাহঁতমপি স্থালব্ধনভূতস্য ভ্রাতৃস্মরণেণ পুনরুদভূতং বৈধব্যদুঃখং স্বামি মরণজনিতঃ
শোকঃ যস্যঃ তথাভূতযা । শ্লোকঃ শোকান্তরমুদ্বীপয়তীতি নিয়মেন তথাভূতলমিতি
মন্তব্যম্ । ত্বদীয়ং ত্বয়া পাল্যমানং দেশং বিদিশাভূমিম্ অবতীর্থ্য সম্রাট ইমে ময়া
সম্রাতি আলম্ব্যমানে কাষায়ে কষায়রক্তবস্ত্রে গৃহীতে ধারিতে । তদানীমেবানং সংসারাত্
বিরক্তা সম্রাতিস্বামী গৃহীতকাষায়া সংবৃত্তাশ্চীতি ভাবঃ ।

(পরিত্রাজিকা অশ্রুবিসর্জন করিতে লাগিলেন)

রাজা। ভগবতি ! মর্ত্যজীবের পক্ষে ইহাই জগতের রীতি । তিনি
প্রভুর অন্ন সার্থক করিয়াছেন, সেই মহাত্মার জন্ত শোক করিবেন না ।
তারপর তারপর ? (ম)

পরি। তারপর আমি মুচ্ছিতা হইয়া যখন চেতনালাভ করিলাম্,
তখন ইনি অদৃশ্য হইয়াছিলেন । (য)

রাজা। ভগবতী বড়ই কষ্টভোগ করিয়াছেন । (র)

রাজা । যুক্তঃ সজ্জনস্যৈষ পন্থাঃ । ততস্ততঃ ? (ব)

পরি । সেযমাটবিক্কেভ্যো বীরসেনং বীরসেনাচ্চ দেবীং গতা ।
দেবীগৃহে লব্ধপ্রবেশয়া ময়া চানন্তরং দৃষ্টেত্যেবমবসানং
কথাযাঃ । (শ)

(ব) সজ্জনস্য সাধুচরিতস্য লোকস্য এষঃ ভগবত্যা গৃহীতঃ পন্থাঃ সার্গঃ যুক্তঃ
ন্যায়্য এব, তথাহি সাধুজনোচিতমেব ভগবতৌ কৃতবতীতি ভাবঃ ।

(শ) সা তদানীং দুর্লভদর্শনা ইয়ং মালবিকা আটবিক্কেভ্যঃ বনবাসিন্যঃ দৃষ্টব্যঃ,
বীরসেনং তদাখ্যং ভবতঃ সেনানাথকং গতা, বীরসেনাচ্চ দেবীং ধারিণীং গতা প্রাপ্তা,
তথাহি দৃষ্টব্যঃ ভয়েন বীরসেনায় মালবিকাং দদুঃ, বীরসেনঃ অপি ভগিনীপ্রীত্যা ধারিণী
ইত্যেযঃ অস্ত্যাঃ সমাগম ইতি ভাবঃ । দেব্যাঃ রাজ্ঞাঃ গৃহে লব্ধপ্রবেশয়া প্রবেশাধিকারং
প্রাপ্তবত্যা ময়া অনন্তরম্ এতৎসম্বন্ধহত্যান্তানন্তরমিত্যর্থঃ । দৃষ্টা ইয়মিতি শ্রীষঃ । ইত্যেবম্
ইত্যন্থুং কথায়্যাঃ এতৎসম্বন্ধহত্যান্তস্য অবসানং শ্রীষঃ । এতন্মাবৌস্ত্যা হতভাগঃ
পরতন্তু মহারাজঃ সর্ব্বং বেত্তি ইতি ভাবঃ ।

পরি । তারপর ভাতার দেহ অগ্নিসাৎ করিয়া বৈধব্যহুঃখ পুনরায়
নৃতনের মত জাগরিত হওবার আপনার রাজ্যে আসিয়া এই রক্তবস্ত্র ধারণ
করিয়াছি । (ল)

রাজা । ইহাই সজ্জনের উপযুক্ত পথ । তারপর, তারপর—(ব)

পরি । সেই ইনি বনদস্যাদিগের নিকট হইতে বীরসেনের নিকট এবং
পরে বীরসেনের নিকট হইতে দেবীর নিকট আসিয়াছেন । দেবীর গৃহে
প্রবেশ লাভ করিবার পর আমি ইহাকে দেখিলাম ; এই ত কথার
শেষ । (শ)

माल । (आत्मगतम् ।) किं णु क्व, संपदं भट्टा भण्णादि ? [किं न खलु साम्प्रतं भर्ता भणति ?] (घ)

राजा । अहो ! परिभवोपहारिणो विनिपातः ! कुतः ? (स)

प्रेष्यभावेन नामेयं देवीशब्दचमा सती ।

स्नानीयवस्त्रक्रियया पत्रोर्णं वोपयुज्यते ॥१२॥

[अन्वयः । इयं देवीशब्दचमा सती प्रेष्यभावेन पत्रोर्णं स्नानीयवस्त्रक्रियया वा उपयुज्यते नाम । १२]

(घ) साम्प्रतं सर्व्ववृत्तान्तश्रवणे जाने सति, भर्ता स्वामी अग्निमित्रः किं भणति अत्र इयं मम प्रणयिनी भूत्वा चिरं वर्त्ततां भ्रातुः समीपं वा व्रजतामित्यनयोः कतरः पक्षः अनुमन्येत इति शङ्कागर्भमात्मगतम् । अनया आशङ्कया “स्नेहः पापमाशङ्कते” इति वरणात् राज्ञि मालविकाया महती आसक्तिर्व्याप्ता ।

(स) अहो आश्चर्य्ये, परिभवं ह्योनतां निष्कटतामित्यर्थः । उपहर्षं प्रदातुं शीलं यस्य तस्य, अवहेलामावदानरतस्य इत्यर्थः । विधेरिति शेषः । विनिपातः उपस्थितिः, तथाहि य एव विधिरस्या नृपदुहितुः परिचारिकावृत्तिं समकल्पयत् स एव यदिदानीमस्या राजपरिग्रहत्वमनुकूलयतीत्यहो महान् शुभोद्यमस्तस्य इति भावः । अथवा अत्र विधेर्मालविकायाः परिचारिकाभावसम्पादनेन निन्दा एव प्रकृता, तद्वयथा परिभवोपहारिणः दुःखदानरतस्य विधेः विनिपातः क्रियया प्रवृत्तिः विधेः स्वभाव एव दुःखदानमिति, अवापि दुःखं निर्व्वर्त्तयतीति भावः । उत्तरश्लोकार्थोऽपि द्विधा वीक्ष्यः ।

१२ । इयं मालविका देवीशब्दचमा देवीशब्दाभिधानयोग्या सती कुलशील-
लावण्यादिभिः सर्वैरेव उत्कर्षहेतुभूतैर्व्वस्तुभिः राजपरिग्रहयोग्यापि इत्यर्थः । प्रेष्यभावेन
परिचारिकाभावेन पत्रोर्णं विग्रहकीशेयवसनं वा इव “वा स्नाद्विकल्पोपमयोरिवार्थे च

मान । (अगत) ना ज्ञानि एरुणे मशाराज कि बलेन ? (ब)

राजा । अहो ! इःथदात्री दैवेर कि वावहार ! ये हेतु—(ग)

দেবী । ভগবতি ! তুং অহিজনবদিং মালবিক্যি' অথ
'চক্সস্তো' অসংপদং কিদং ? [ভগবতি ! ত্বয়া অভিজনবতী মালবিকামনা-
'চচাণয়া অসাম্য' কৃতম্ ।] (৫)

পরি । শাস্তং পাপম্ । কেনচিত্ কারণেন ময়া নৈর্ঘৃষ-
মবলম্বিতম্ । (৬)

সমুচ্চয়ে" ইতি বিদ্যঃ । স্তানোয়বস্রকিয়য়া স্তানসাধনহীনবস্রয়োগ্যগাধপ্রোচ্ছনাদি-
কর্মণা উপযুক্তে বিপরীতলচণয়া ন উপযুক্তে ইত্যর্থঃ । তথাহি যথা পতৌণস্য পশে
স্তানোয়বস্রকিয়া অন্যায়্যা তথা অস্যা অপি পরিচারিকাভাব ইতি ভাবঃ ।
"বটলকুচাদিপদেষু কিমিভিহুণায়াঃ কৃতত্বাৎ পদসম্বন্ধিনী কুণা অবেতি পচৌর্ণ"মিতি
ভরতঃ । অথ বাগ্ভটস্য ইদার্থতয়া উপমাচকত্বাৎ উপমা । অর্থান্নরমণ্যনুসন্ধ্যম্ ।

(৫) মালবিকাম্ অভিজনবতী সত্কুলসম্মুতাম্ অনাচচাণয়া অপ্রকাশন্যা
অসাম্যতম্ অত্মন্তমন্যায়্য কৃতং, তথাহি অস্যা: সত্কুলসম্মবমপরিজ্ঞায় কিয়দ্বি বা
দাসৌহর্তী অস্যাঃ অন্যায়্যসম্মাভি: কৃতং তত্ ভবত্যা তদ্রূপস্য অপ্রকাশনম্ভেব অপরাধ্যতি
প্রকৃতবিষয়পরিজ্ঞানহেতুকত্বাত্মস্য ইতি ভাবঃ । এতেন মালবিকায়া: সমীপে ক্লত:
অন্যায়্যাকরণজন্যা পরাধচনাপণমপি গম্যতে ।

(৬) কেনচিত্ কারণেন নতু নিষ্কারণমিতি ভাবঃ । যদি নিষ্কারণং ময়া তত্
কৃতং স্যাৎ তদেব ভূয়ান্ অপরাধ: স্যাৎ ইতি তাত্পর্যম্ । নৈর্ঘৃষ্যং নিষ্করণত্বং
মালবিকায়া: কষ্টভোগে নিরপেচত্বম্ ইত্যর্থঃ । অবলম্বিতম্ আশ্রিতম্, অন্যথা কিং
স্বৈচ্ছয়া কোপি আশ্রয়নস্য কষ্টং পশ্যেৎ ইতি ভাবঃ ।

ধোত কোবেয় বসনের স্নানবস্ত্ররূপে ব্যবহারের স্থায় ইনি মহিষী
শব্দের উপযুক্তা ইহঁয়াও পরিচারিণীরূপে ব্যবহৃত হইয়াছেন ॥১২॥

দেবী । ভগবতি ! আপনি নংকুলোৎপন্ন মালবিকার পরিচয় না বলিয়া
অস্থায় করিয়াছেন । (৫)

देवी । किं विश्र तं कारणम् ? । [किमिव तत् कारणम् ? ।] (क)

परि । इयं पितरि जीवति केनापि देवयात्रागतेन सिद्धा-
देशकेन साधुना मत्समक्षं समादिष्टा—संवत्सरमात्रमियं
प्रेष्यभावमनुभूय ततः सदृशभर्तृगामिनी भविष्यतीति । तदेवं
भाविनमादेशमस्यास्त्वत्पादशुश्रूषया परिणमन्तमवेक्ष्य काल-
प्रतीक्षया मया साधु कृतमिति पश्यामि । (ख)

(क) तत् भवत्या आक्षिप्तं कारणम् अस्याः प्रकृतवृत्तप्रकाशप्रतिबन्धसाधकं वस्तु
किमिव कौटुम्भिकं, केन कारणेन भवती तत्प्रकाशरूपणा आसीत् इति श्रोतुमिच्छामीति
भावः ।

(ख) इयं मालविका, पितरि मालविकाया इति शेषः । जीवति सति, देवयात्रायां
कस्यचित् देवस्य सहोत्सवे आगतेन मिलितेन सिद्धः सफलतां प्राप्तः आदेशः वाणी
यस्य तथाभूतेन, अतीतनिर्देशो वाच्यम् अवश्यम्भाविफलकत्वसूचनाय । केनचित् सिद्धवाचा
साधुना साधुपुरुषेण मम समक्षं समादिष्टा कथिता, संवत्सरमात्रं वर्षपरिमितं कालं,
प्रेष्यभावं दास्यम् अनुभूय उपभुज्य । ततः संवत्सरकालात् परं सदृशभर्तृगामिनी
योग्यपतिभागिनी । तत् तस्मात् एवम्भाविनं उक्तरूपम् आदेशं सिद्धादेशम्, अस्याः
मालविकायाः, तव धारिण्याः पादशुश्रूषया चरणसेवया तव परिचारिकाभावेन इत्यर्थः ।
परिणमन्तं फलसुखम् अवेक्ष्य विज्ञाय, कालस्य आदेशस्य अन्तिमभागजननकालस्य
प्रतीक्षया साधु न्यायमेव कृतं नतु अन्यायमिति भावः । पश्यामि जानामि । अन्यथा
आदौ विज्ञापिता चेदिदं त्वया त्यक्ता अभविष्यत् तदा अस्याः सौभाग्यं प्रति अहमेव
प्रतिबन्धिका अभविष्यमिति तात्पर्यम् ।

परि । ना, ना । आनि कोनञ् कारणे ऐहिकं निर्धृतरता अवलम्बनं
करिशाहिनाम् । (ङ)

देवी । से कारण कि ? (क)

রাজা । যুক্তা প্রতীচা । (গ)

কথ । দেব ! কথান্তরেণান্তরিতম্ । অমাত্যো বিজ্ঞাপয়তি ।

—বিদৰ্ভংগতমনুষ্যে যমনুষ্ঠিতমভূত । দেবস্য তাবদমিপ্রায়
শ্রীতুমিচ্ছামীতি । (ঘ)

রাজা । মীদৃগল্য ! তত্রমবতোর্যন্ত্রসেনমাধবসেনযোঁঁরাণ্যমিদানৌ-
মবস্থাপয়িতুকামোঃস্মি । (ঙ)

(গ) প্রতীচা অত্যাঃ সিদ্ধাদেশফলকালপিচা যুক্তা ন্যায়া তবৈতি শ্রীঃ । অত্যা
মবদাত্মজনলেন সৌভাগ্যং প্রতি অনুকূলতায়া এব যোগ্যতাদিতি ভাবঃ ।

(ঘ) কথান্তরেণ প্রস্তুতবিষয়াত্ অপরোণ সংবাদেণ অমাত্যবিজ্ঞাপনৌয়েন ইত্যশ্রঃ ।
‘অন্তরিতং দূরে স্থিতং, তথাহি মবতামনেন প্রস্তুতবধনেন প্রয়োজনীয়ং কিমপি কথান্তরম্
‘অহং বক্তু’ ন পারয়ামীতি ভাবঃ । বিদৰ্ভংগতং বিদৰ্ভদেশসম্বন্ধি ‘অনুষ্টে যং কচং’ বস্তু
‘অনুষ্ঠিতং সম্পাদিতম্’ অমৃত, দেবস্য মহারাজস্য ‘অমিপ্রায়ম্’ ‘অমিতং’ শ্রীতুমিচ্ছামি,
তথাহি বিদৰ্ভরাজস্য শাসিতস্য কিং করণীয়ং তদাদেদৃশং ইতি মহারাজ ইতি ভাবঃ ।

পরি । ইঁহার পিতার জীবদ্দশায় দেবোৎসব উপলক্ষে সমাগত শুভা-
শুভবস্তা কোনও সন্ন্যাসী আমার সমক্ষে ইঁহার কথা বলিয়াছিলেন যে,
ইনি এক বৎসর মাত্র পরিচারিকারূপে থাকিয়া যোগ্য পতি লাভ
করিবেন । সেজন্ত ইঁহার এইরূপ ভবিষ্যৎ বাণী আপনার পাদসেবা দ্বারা
ফলিতেছে দেখিয়া কাল প্রতীক্ষা করিয়া আমি ভানই করিয়াছি
দেখিতেছি । (খ)

রাজা । প্রতীক্ষা করা উচিতই হইয়াছে । (গ)

কঞ্চু । মহারাজ ! কথায় কথা চাপা পড়িয়াছে । অমাত্য নিবেদন
করিতেছেন যে, বিদৰ্ভ-দেশসম্বন্ধে বাহ্য কর্তব্য, তাহা ত করা হইয়াছে ।
এখন মহারাজের অভিপ্রায় শুনিতে ইচ্ছা করি । (ঘ)

তৌ পৃথগ্‌বরদাকূলে শিষ্টামুত্তরদক্ষিণে ।

নক্তান্দিবং বিভজ্যোভৌ শীতোষ্ণকিরণাবিব ॥১৩

[অর্থঃ । শীতোষ্ণকিরণী নক্তান্দিবমিব উভৌ পৃথক্‌ উত্তরদক্ষিণে বরদাকূলে বিভজ্য তৌ শিষ্টাম্ । ১৩]

কচ্চু । দেব ! এবমমাত্যপরিষদে বিজ্ঞাপয়ামি কিম্ ? (চ)

(ঙ) মৌদগল্য ইতি কচ্চুকিনঃ সংজ্ঞা । ই রাজ্যে যযৌ: তযৌর্ভাব:, পৃথক্‌ পৃথক্‌ রাজ্যভাগিত্বমিত্যর্থঃ । ইদৌ পৃথক্‌ পৃথক্‌ রাজ্যম্‌ উপভুক্ত্যামিতি সমাভিন্নতমিতি ভাবঃ । অবস্থাপয়িতুকামঃ সংস্থাপয়িতুকামঃ অগ্নি, “তুমঃ কামমনসো” রিতি তুমৌ মকারলোপঃ ।

১২ । অথ ই রাজ্যপ্রকারমেবাহ—তাবিত্যাদিনা । উভৌ তৌ যজ্ঞসেনমাধবসেনৌ নক্তান্দিবং রজনৌ দিবসম্‌ বিভজ্য সমবিভাগেন আত্মাধিকৃততয়া নিহিঁশ্য শীতোষ্ণকিরণৌ শীতকিরণঃ চন্দ্রঃ চষ্ণকিরণঃ সূর্য্য ইব পৃথক্‌ ভিন্নভাবেন বরদাকূলে বরদানয়া: তৌরে উত্তরদক্ষিণে উত্তরভাগে দক্ষিণভাগে চ শিষ্টা নিজশাসনং চালয়তাম্ । তথাহি যযা বিধাতুঃ নিহিঁশেন বিভূমপি কালং নক্তান্দিববিভাগেন বিভজ্য শীতোষ্ণকিরণৌ অধিক্রুরতঃ তথৈব সমাভিগেন যজ্ঞসেনমাধবসেনৌ বরদাকূলস্যমুত্তরং দক্ষিণম্‌ ভাগং বিভজ্য অধিক্রুরতাম্‌, জাতু পরস্পরং ন বিরোধং ক্রুরতামিতি ভাবঃ । অত্র যজ্ঞসেনমাধবসেনয়ো: শীতোষ্ণকিরণাভ্যাম্‌ সহ সাম্যপ্রত্যয়ান্‌ উপমা স্পষ্টা ।

(চ) एवं भवता उक्तद्वयं वक्षु, अमात्यपरिषदे मन्त्रिसमूहाय विज्ञापयामि कथयामि किमिति काका प्रश्नो व्यज्यते ।

রাজা । মৌদগল্য ! মাননীয় যজ্ঞসেন ও নাধবসেনের জন্ত পৃথক্‌ পৃথক্‌ দুইটি রাজ্য স্থাপন করিতে ইচ্ছা করি । (ঙ)

যেমন চন্দ্র ও সূর্য্য বিভাগক্রমে রাত্রি ও দিন অধিকার করিয়া থাকেন, তেমন তাঁহারাও পৃথক্‌ পৃথক্‌ ভাবে বরদানদ্বীপ উত্তর ও দক্ষিণ তীর শাসন করুন ॥১৩॥

রাজা । [অঙ্কল্যানুসন্ধ্যতে ।] (ক)

[নিষ্ক্রান্তঃ কঞ্চকৌ]

প্রথ । (জনান্তিকম্) । ভট্টদারিণ ! দিষ্টিত্বা ভট্টদারশ্চো অঙ্গরাজ্যে
পড়িষ্টং গমিস্সদি । [ভট্টদারিকে ! দিষ্টা ভট্টদারকঃ অঙ্গরাজ্যে প্রতিষ্ঠাং
গমিষ্যতি ।] (জ)

মাল । এতং দাব বহুমস্বদব্বং জং জীবিতসংশয়াভিসমুত্তো ।
[এতচ্চাবত্ বহু মনস্ব্যং যত জীবিতসংশয়াভিসমুত্তো : ।] (ক)

(প্রবিশ্য কঞ্চকৌ) ।—বিজয়তাং দেবঃ । দেব ! অমাত্যো বিশ্বাপ-
য়তি—কল্যাণী দেবস্য বুদ্ধিঃ । মন্নিপরিষদোঃপ্যেতদেব দর্শ-
নম্ । কুতঃ ? (জ)

(ক) অঙ্কল্যা অঙ্কলীশঙ্কিতেন । অনুসন্ধ্যতে অনুমোদতে এবং মন্নিপরিষদে বিশ্বাপয়
इति बोधयतीत्यर्थঃ ।

(জ) জনান্তিকালচক্ষুসমুত্তপূর্ব্বমনস্বয় । দিষ্টা ভাগ্যে ন ভট্টদারকঃ রাজকুমারঃ
মাধবসেনঃ মালবিকায়াঃ ভ্রাতা অঙ্গরাজ্যে প্রতিষ্ঠাং রাজরূপেণ পদং গমিষ্যতি লপ্যতে ।

(ক) এতৎ বক্ষ্যমাণং তাবত্ প্রথমতঃ বহুমন্তব্যম্ অর্থ্যর্থনীয়ং যদজীবিতসংশয়াত্
প্রাণসংশয়াত্ বিসমুত্তো, তথাহি সঃ রাজা ভবিষ্যতীত্যব যথা ন মে হর্ষঃ তস্য জীবন-
লাভেন ততোঃধিকতরো হর্ষ ইতি ভাবঃ ।

কঞ্চ । দেব ! অমাত্য-পরিষদে কি এইরূপই জানাইব ? (চ)

(রাজা অনুলী সঙ্কেত দ্বারা অনুমোদন করিলেন) (ছ)

(কঞ্চকৌর প্রশ্নান)

প্রথ । (জনান্তিকে) রাজকুমারি ! সোভাগ্যক্রমে কুমার অর্করাস্ত্রো
প্রতিষ্ঠিত হইলেন । (জ)

মাল । ইহাই যথেষ্ট মনে করা উচিত যে, তিনি জীবনসংশ্রাবস্থ
হইতে মুক্ত হইয়াছেন । (ক)

দ্বিধা বিভক্তাং শ্রিয়মুদ্বহন্তৌ

ধুরং রথাশ্বাবি সংগ্রহীতুঃ ।

তৌ স্থাস্থ্যতস্তে নৃপতে নিদেশে

পরস্পরাবগ্রহনির্বিকারৌ ॥১৪॥

[অন্বয়ঃ । নৃপতে ! দ্বিধা বিভক্তাং ধুরম্ উদ্বহন্তৌ রথাস্থৌ পরস্পরাবগ্রহ-
নির্বিকারৌ (সন্তৌ) সংগ্রহীতুরিব (দ্বিধা) বিভক্তাং শ্রিয়ম্ [উদ্বহন্তৌ] তৌ তে নিদেশে
স্থাস্থ্যতঃ । ১৪]

(জ) দেবস্য মহারাজস্য বুদ্ধিঃ মতিঃ কল্যাণী যশস্করী, অন্যথা কথং শাবব-
সাচরতে যজসেনাশাপি রাজ্যদানমিতি ভাবঃ । মন্দিপরিষদঃ সচিবসমূহস্য । এতদেব
ভবতা অনুমতরূপসেব দর্শনং জ্ঞানম্ । তথাহি মন্দিণৌঃপি ভবদনুমতসেব নির্দীপিতবন্ত
ইতি ভাবঃ । মন্দিপরিষদ ইতি বহুবচননির্দেশাত্ বহুনা মন একমত্যং প্রতিপাদিতং,
তেন চ বিপর্যয়াস্ত নির্দীপিত্বমুপপদ্যতে ।

১৪ । হে নৃপতে নরনাথ ! দ্বিধা ভাগদ্বয়েন বিভক্তাং, বিভাগং গতং ধুরং ভারং
রথস্ব্যেতি শেপঃ । উদ্বহন্তৌ অবলম্বমানৌ রথস্য অশ্বৌ ঘোটকৌ পরস্পরাবগ্রহনির্বিকারৌ
অন্যোন্য়াক্রমণমুক্তৌ সন্তৌ সংগ্রহীতুং নিয়ন্তুরিব দ্বিধা বিভক্তাং বরদায়াস্তীরদ্বয়ে ভাগদ্বয়েন
নিষ্পাদিতাং শ্রিয়ং রাজ্যলক্ষ্মীম্ উদ্বহন্তৌ লভমানৌ তৌ যজসেনমাধবসেনৌ পরস্পরাবগ্রহে
পরস্পরস্য আক্রমণে অন্যোন্য়বৈরসাধনে ইত্যর্থঃ । নির্বিংকারৌ নিরুত্কণ্ঠিতৌ সন্তৌ তে
তব নিদেশে স্থাস্থ্যতঃ । সর্ব্বথা তবানুদেশেন তৌ নির্বিংগ্ৰহসেব জ্ঞানং বর্জিয়েতি ইতি ভাবঃ ।
অথ উপমা স্পষ্টা । উপজাতিহংসম্ ।

(কঞ্চুকীর প্রবেশ)

কঞ্চুক । মহারাজের জয় হউক । দেব ! অমাত্য জানাইতেছেন যে,
মহারাজের অভিলাষ সাধু । মন্ত্রিপরিষদেরও ইহাই সিদ্ধান্ত । (ঞ)

হে রাজন ! যেমন রথাস্থগণ পরস্পর আক্রমণের অভিপ্রায় ত্যাগ
করিয়া সারথির বশে থাকিয়া দুইভাগে বিভক্ত রথভার বহন করিয়া

রাজা । তেন হি মন্ত্রিপরিশদং ব্রূহি, সেনান্যে বীরসেনায়
লেখ্যতামিৎ ক্রিয়তামিতি । (৮)

কচ্চু । যদাভ্যাপয়তি দেবঃ । (ইতি নিশ্চয়্য সমাপ্ততকং লেখং গৃহীত্বা
পুনঃ প্রবিষ্ট) অনুষ্ঠিতা প্রমোহাভ্য । অয়ং দেবস্য সেনাপতে: পুণ্য-
মিত্রস্য সকাশাত্ সৌচরৌয়প্রাপ্ততকো লেখঃ প্রাপ্তঃ । প্রত্যচৌ-
করোত্বেনং দেবঃ । (৮)

(৮) তেন মন্ত্রিপরিশদোঃপি অবৈব সম্মতিসম্বলেন ইত্যর্থঃ । মন্ত্রিপরিশদং মন্ত্রি-
সমূহম্ । সেনান্যে সেনানায়কাঃ । বীরসেনায় তদাব্যায়, তদুদ্দেশেন ইত্যর্থঃ । লেখ্যতাং
মন্ত্রিপরিশদা কেনচিত্ লেখকেনেতি শিষ্যঃ । লেখ্যমেবাদ্ এবং ক্রিয়ামাস ইতি এবং কথিত-
প্রকারেণ বরদাকুলে দ্বয়োঃ বিভাগেন রাজ্যং পরিকল্প্যতামিতি ভাবঃ ।

(৮) সমাপ্ততকম্ উত্তরীয়রূপোপদৌকনযুক্তং লেখম্ উক্তলিপিং, প্রমোহাভ্যঃ ভবতঃ
আভ্য ইত্যর্থঃ । কৃতঃ আদেশঃ অনুষ্ঠিতা আচরিতা, সম্পাদিতা ইত্যর্থঃ । সৌচরৌয়-
প্রাপ্ততকঃ উত্তরীয়রূপোপহারযুক্তঃ । এনং সৌচরৌয়প্রাপ্ততকং লেখং প্রত্যচৌকরৌ-
পশ্যতু ।

থাকে, তেমন তাঁহারাও পরস্পরের আক্রমণে উদাসীন হইয়া আপনার
অধীনে দ্বিধা বিভক্ত রাজ্যভার বহন করিবেন ॥১৪॥

রাজা । তাহা হইলে, মন্ত্রীগণকে বল যে,—এইরূপ করিতে হইবে
বলিয়া সেনানী বীরসেনকে পত্র লিখুন । (৮)

কচ্চু । মহারাজের বেক্রপ আজ্ঞা । (এই বলিয়া প্রস্থান করিয়া
উপঢৌকনসহ পত্র লইয়া পুনঃপ্রবেশ করিয়া) প্রভুর আদেশ-প্রতিপালিত
হইয়াছে । সেনাপতি পুষ্পমিত্রের নিকট হইতে এই উত্তরীয়উপঢৌকন
সহ পত্র আসিয়াছে ; মহারাজ ইহা প্রত্যক্ষ করুন । (৮)

(রাজা চত্বায় সপ্রাশ্রতকং লেখং সৌপচারং গৃহীত্বা পরিজনায়াপর্যয়তি ।) (ঙ)

(পরিজনো লেখং নাট্যানোদঘাটয়তি ।) (চ)

দেবী । (আত্মগতম্) অক্ষহে ! ততোমুহং এষ্ম যো হিঅশ্রম্ । সুণিস্স
দাব গুরুঅশ্রমস্য কুসলানন্তরং বসুমিত্তস্স বুত্তন্তং । অদিভারে
ক্কু পুত্তম্মো সেণাবদিণা ণিউত্তো । [অক্ষহে ! ততোমুখমেব নো হৃদয়ম্ ।
শ্রীষ্যামি তাবত্ গুরুজনস্য কুশলানন্তরং বসুমিত্তস্য ব্রতান্তম্ । অতিভারে খলু পুত্রকঃ
সেনাপতিনা নিযুক্তঃ ।] (ণ)

রাজা । (উপবিষ্ট্য লেখং সৌপচারং গৃহীত্বা বাচয়তি ।) স্বস্তি । যত্র-
শরণাত্ সেনাপতিঃ পুষ্পমিত্রো বৈদিশস্য পুত্রমায়ুষ্মন্ত-

(ঙ) উপচারেণ কর্তব্যেন প্রণামাদিভিঃ সহ বচনানং, গুরুজনপদাদিকং নমস্কার-
পূর্বকং যচ্ছমিতি ব্যবহারঃ ।

(চ) নাট্যে ন অভিনয়েন উদঘাটয়তি উন্মোচয়তি ।

(ণ) অক্ষহে ইতি শৌরসেন্যাदिभाषाम् हर्षाश्रयादिषु व्यवह्रियते । ततोमुखं वसु-
मित्रोन्मुखमेव नः अस्माकं हृदयम् अन्तःकरणं, तथाहि अस्माकं हृदयं वसुमित्रव्रतान्त-
श्रवणाय एव समुत्कण्ठितम् इत्यर्थः । गुरुजनस्य पुष्पमित्रस्य कुशलानन्तरं शुभसंवाद-
श्रवणानन्तरं वसुमित्रस्य पुत्रस्य तदाख्यस्य व्रतान्तं व्यापारं शुभसंवादमित्यर्थः । अति-
भारे अतिगुरुतरे संग्रामव्यवहारे, पुत्रकः क्षुद्रः दयार्हः वा वसुमित्रो नाम तनयः
सেনापतिना ब्रह्मद्रथसेनापतिना पुष्पमित्रेण नियुक्तं व्यापारितम् ।

(রাজা উঠিয়া সবিনয়ে উপহারসহ পত্র গ্রহণ করিয়া পরিজনের
নিকট দিলেন ।) (ঙ)

(পরিজন নাটো পত্র উন্মোচন করিল ।) (চ)

দেবী । (স্বগত) আহা ! আমার হৃদয় তাঁহার প্রতি উন্মুখ হইয়াই
আছে । এক্ষণে গুরুজনের কুশলশ্রবণানন্তর বসুমিত্রের সংবাদ শুনিব ।
সেনাপতি বৎসকে অতি গুরুতর কার্যে নিয়োগ করিয়াছেন । (ণ)

मग्निमित्तं स्नेहात् परिष्वज्येदमनुदर्शयति । विदितमसु—
योऽसौ राजयज्ञदीक्षितेन मया राजपुत्रशतपरिवृतं वसुमित्तं
गोप्तारमादिश्य वत्सरोपात्तनियमो निरर्गलसुरङ्गमो विस्मृतः,
स सिन्धोर्दक्षिणे रोधसि चरन्नश्वानीकेन यवनेन प्रार्थितः । तत
उभयोः सेनयोर्महानासीत् संमर्दः । (त)

(त) सोपचारं सप्रणामं, वाचयति पठति स्वयमिति शेषः । स्वस्तीत्यादि पत्रलिखितं
वस्तु । यज्ञशरणात् यज्ञगृहात्, वैदिशस्थं विदिशानगरस्थितम्, आयुष्मन्तं दीर्घायुषं,
स्नेहात् स्नेहवशात्, परिष्वज्य समाश्लिष्य इदं वक्ष्यमाणं वस्तु अनुदर्शयति विज्ञापयति,
विदितमस्तु तव विज्ञातमस्तु इत्यर्थः । राजयज्ञे राजा कर्त्तव्ये अश्वमेधयागे दीक्षितेन
गृहीतव्रतेन, राजपुत्रशतपरिवृतं शतराजकुमारवेष्टितं, गोप्तारं रक्षितारं वत्सरं
यावत् उपात्तः गृहीतः नियमः व्रतं धेनू तथाभूतः, निरर्गलः निर्विघ्नः सुरङ्गमः अश्वः
विस्मृतः दिशि प्रस्थापितः, तथाहि शतराजपुत्रपरिवृतस्य वसुमित्तस्य सेनापत्येन
अश्वमेधाश्वः विस्मृत इत्यर्थः । सः अश्वः सिन्धोः सिन्धुनदस्य दक्षिणे रोधसि दक्षिणे
तीरे, अश्वानीकेन आश्विकवलेन यवनेन स्नेच्छराजमेदेन प्रार्थितः सहसा आक्रान्तः ।
उभयोः सेनयोः वसुनिवसेनायाः यवनसेनायाश्च । संमर्दः परस्परं विग्रहः जात इति
शेषः । अतएव पुराणमनुसन्धेयं यथा—पुष्पमित्रो नाम विव्स्वककुलोत्पन्नो राजा मौर्यवंश-
तिलकं स्वप्रभुं बृहद्रथं हत्वा तदीयराजधान्यां पाटलिपुत्राभिधानायां राजत्वमाचरन्
निजपुत्रम् अग्निमित्तं विदिशानगरे राजपदे व्यवस्थापयामास इति । अश्वमेधप्रकरणे—
“शतेन राजपुत्रैः सह”त्यादिनियमानुरोधात् वसुमित्तस्य शतराजकुमारपरिवारेण
प्रस्थापनमिति । कलियुगे अश्वमेधस्य कर्त्तव्यतानिषेधश्चरणेऽपि देशविशेषेषु तन्निषेध-
शास्त्राप्रमाणात् तदाचरणं न दोषाय । दृश्यते च सृष्ट्वाकटिके तत्काव्यकारस्य युद्धकस्य
खेखादेव तस्य अश्वमेधाचरणं यथा “परममनुदयेनाश्वमेधेन” इत्यादि ।

(राजा उपवेशनपूर्वक शिष्टोच्चारण सहित पत्र गह्वरा पाठं करिते आरम्भ
करितेन ।) अस्ति । सेनापति पूजामित्र यज्ञशान इहेते विदिशानगरीस्थित

(দেবী বিধাদং নাটয়তি ।) (ঘ)

রাজা । কথমীদৃশং সংবৃত্তম্ ! (পুনর্বাচয়তি ।) (দ)

ততঃ পরান্ পরাজিত্য বসুমিত্রেণ ধন্বিনা ।

প্রসম্ভ্য ক্লিয়মাণো মে বাজিরাজো নিবর্তিতঃ ॥১৫॥

[অর্থঃ । ততঃ ধন্বিনা বসুমিত্রেণ পরান্ পরাজিত্য প্রসম্ভ্য ক্লিয়মাণঃ মে বাজিরাজঃ নিবর্তিতঃ । ১৫]

(ঘ) বিধাদং দুঃখং নাটয়তি অভিনয়তি, পুত্রস্য শত্রুभिঃ সহ সংগ্রামে অমঙ্গলাশঙ্কয়া
ভুতি ভাবঃ ।(দ) কথং কেন হেতুনা ইদৃশং সিন্ধুতীরে যবনরাজৈঃ সহ পুত্রস্য বসুমিত্রস্য যুদ্ধং
সংবৃত্তম্, অশ্বমেধচারিণা রাজান্ অশ্বমেধাচরণযোগ্যতাবদ্বিধিৰেব প্রতিরোধঃ সম্ভবতি
নতু তদাচরণযোগ্যতাশূন্যৈঃ স্ত্রী-স্ফুরাজৈঃ ইতি ভাবঃ । অথবা বৃদ্ধম্ আয়তীকৃতৈঃপি
সিন্ধুতীরে যবনানামীদৃশমীকৃত্যমেব আশ্চর্যজনকমিতি ভাবঃ । পুনঃ বাচয়তি
অবশিষ্টমংশমিতি শিষ্যঃ ।১৫ । ততঃ উভযোঃ পৰ্য্যন্তঃ মহতঃ সংগ্রামাৎ পরং, ধন্বিনা প্রসম্ভ্যধনুধারিণা
ধনুপি পাপপ্রকর্ষণে ব্রূয়তঃ । বসুমিত্রেণ তদাখ্যে ন কুমারেণ পরান্ যবনসৈনিকাভ্যকান্আয়ুগ্মান্ পুত্র অগ্নিনিত্রকে সঙ্গ্রেহে আলিঙ্গনপূর্বক জানাইতেছেন ;—
অবগত হও যে, আমি রাজানুষ্ঠেয় (অশ্বমেধ) যজ্ঞে দীক্ষিত হইয়া একশত
রাজপুত্রপরিবৃত্ত বসুনিত্রকে রক্ষকরূপে নিয়োগপূর্বক যে অশ্বটিকে
একবৎসরের জন্ত বন্ধন মোচন করিয়া ছাড়িয়া দিয়াছি, সেই অশ্বটী
সিন্ধুনদের দক্ষিণতীরে বিচরণকালে অশ্বারোহিসৈন্যসহায় একজন স্নেহ-
কর্তৃক ধৃত হয় । অনন্তর উভয় সৈন্তে ঘোরতর সংগ্রাম হইয়াছিল । (ত)

(দেবী বিধাদেব অভিনয় করিলেন) (থ)

রাজা । কেন এরূপ হইয়াছে ? (পুনরায় পাঠ) (দ)

দেবী। ইমিণা আস্সসিৎদং মে হিঅন্নং । [অনেন আশ্বসং মে হৃদয়ম্ ।] (খ)

রাজা। (লেখ্যশিখং বাচয়তি) সৌঃহমিদানীমংশুমতেব সগরঃ পৌত্রেণ
প্রত্যাচ্ছতাশ্বো যচ্চ্যে । তদিদানীমকালহীনং বিগতরোষচেতসা
ভবতা বধূজনেন সহ যজ্ঞসেবনায়াগন্তব্যমিতি । (ন)

শব্দান্ পরাজিত্য পরাভূয় প্রসচ্ছ সহসা ক্রিয়মাণঃ বলেন আক্ৰন্দ্যমানঃ মে সমে
বাজিরাজঃ অশ্বসৌধোপকরণতয়া প্রশস্তীঃশ্বঃ নিবর্তিতঃ প্রত্যাবর্তিতঃ প্রত্যাচ্ছত ইত্যর্থঃ ।
অথ প্রথমপাদে পরান্ পরেতি ব্যঞ্জনাণাং স্বরূপতঃ ক্রমতঃ সঙ্কদাহত্যা ক্রিকানুপ্রাসঃ ।
বাজিরাজ ইত্যব জকারস্য একস্য সঙ্কত্ সাম্যাত্ ত্বচ্যনুপ্রাসযেতি সংস্টিটিঃ ।

(খ) অনেন পুত্রস্য বসুমিত্রস্য শত্ৰুবিজয়াক্ষণেনে । আশ্বসিতং প্রাক্ প্রাপ্তবিপাদ-
মিদানীং সমাশ্বস্ততাং প্রাপ্তম্ ।

(ন) লেখ্যস্য শিখম্ অবশিষ্টাংশম্ । সৌঃহমিত্যাদিরেব অবশিষ্টাংশঃ । অংশুমতা
তদাখ্যেন পৌত্রেণ পুত্রপুত্রেণ, সগরঃ তদাখ্যঃ সূর্যবংশীয়ঃ রাজা ইব পৌত্রেণ পুত্রস্য
অগ্নিমিত্রস্য পুত্রেণ বসুমিত্রেণ প্রত্যাচ্ছতঃ শত্ৰুসমাক্রমণাত্ উজ্জ্বতঃ অশ্বঃ যজ্ঞসাধনী-
ভূতস্তুরঙ্গঃ यस্য তথাভূতঃ, যচ্চ্যে অশ্বসৌধেন ইতি শিখঃ । তন্ তস্মাত্ মধ্য যজ্ঞস্য
করিত্যমাণত্বাত্ ইত্যর্থঃ । অকালহীনম্ অবিলম্বং বিগতঃ অপমৃতঃ রোষঃ সিন্দুতীর-
স্থানাং যবনানাম্ অকালী প্রসচ্ছ অশ্বাক্রমণবশাত্ জাত ইত্যর্থঃ, যস্মাত্ তথাভূতং চেতঃ
যস্য তথাভূতেন পরিহৃতশ্রোধেন ভবতা বধূজনেন ধারিণ্যাदिभिः রাজৌগণৈঃ সহ,

অনন্তর ধর্ম্মকর বসুমিত্র শত্রুপরাজয় করিয়া বলপূর্ব্বক নীতমান
অশ্বটিকে প্রত্যানয়ন করিয়াছে ॥ ১৫ ॥

দেবী। ইহাতে আমার হৃদয় আশ্বস্ত হইল । (খ)

রাজা । (পুত্রের অবশিষ্টাংশ পাঠ করিলেন) সগর যেমন পৌত্র
অংশুমান কর্তৃক প্রত্যাচ্ছত অশ্বদ্বারা যজ্ঞ করিয়াছিলেন, তেমন আমিও

রাজা । অনুগৃহীতোঽস্মি । (প)

পরি । দিষ্টা পুত্রবিজয়েন দম্পত্যৌ বৰ্হেতে । (ফ)

মর্তাসি বীরপত্নীনাং শ্লাঘ্যানাং স্থাপিতা ধুরি ।

বীরসুরিতি শব্দোঽয়ং তনয়াত্বাসুপস্থিতঃ ॥ ১৬ ॥

[অর্থঃ । মর্তা শ্লাঘ্যানাং বীরপত্নীনাং ধুরি স্থাপিতা অসি । অয়ং বীরসুঃ ইতি শব্দঃ তনয়াত্বাসু উপস্থিতঃ । ১৬]

যজ্ঞস্য সযা করিষ্যমাণস্য অশ্বমেধস্য সেবনায় অবলোকনায় আগন্তব্যম্ ইত্যন্তঃ
অবশিষ্টপতাংশঃ । অদেদং পুরাতনতনুসন্ধেয়ং যথা—সগরো নাম রাজা অশ্বমেধযাগকাম্যযা
অশ্বমেধোপযোগিনসম্বৎ দিশি প্রাখ্যাপয়ত । অথ বাসবো মেধ্যং তমশ্বসাহস্র্য পাতা-
লি ধ্যানমগ্নস্য কপিলস্য সমীপে কুতচ্চিৎকৃত্য বহুবান্, ততঃ সগরস্য ষষ্ঠিসহস্রতনয়াঃ
সংবৎ সর্গামুসৌ অন্তিম্যপি তমলভ্য। পরতঃ পাতা-লি প্রবিশ্য কপিলান্নিকৈ বহুং দদ্যুঃ ।
ততোঽসৌ কপিলমিব মেধ্যাশ্বহর্তারসদেব্য ঋদেব তমাজ্ঞানুসদেব কপিলমহসা প্রু-
ষ্টা অমবন । সগরস্য চ ভানুমত্যাং ভার্য্যায়াং জাতস্য অসমস্তস্য পুত্রঃ অশুমান্
পুনস্তমশ্বমাজহার, তেন চ সগরো যজ্ঞং সাধয়ামাস ইতি ।

(প) অনুগৃহীতঃ কৃতপ্রসাদঃ, সাগরং পিতৃর্নিমন্ত্রণলাভাৎ পুত্রস্য বিপন্মুক্তস্য
দর্শনসম্ভবাত্ ।

(ফ) দিষ্টা ভাগ্যেন, পুত্রস্য বসুমিত্রস্য বিজয়েন যবনশত্রুপরাভবজনিতেন প্রকর্ষণে,
দম্পত্যৌ রাজা রাজ্ঞী চ বৰ্হেতে, দম্পত্যৌ উদ্বিষ্ট্য পরিব্রাজিকায়া এতন্ বচনম্ ।

১৬ । মর্তা স্মিমা অগ্নিমিত্রেণ শ্লাঘ্যানাং প্রশস্তানাং বীরপত্নীনাং বীরস্মিকানাং
নারীণাং ধুরি অগ্নে স্থাপিতা প্রতিষ্ঠিতা অসি, তথাহি তব স্মানৌ সমস্তানাং বীরানাং

এখন পৌত্রপ্রত্যাহৃত অশ্বে যজ্ঞ করিব । অতএব অবিলম্বে ক্রোধ-
পরিহারপূর্বক বধুগণের সহিত তুমি যজ্ঞদর্শনে আগমন করিবে । (ন)

রাজা । অনুগৃহীত হইলাম । (প)

পরি । সৌভাগ্যক্রমে পুত্রবিজয়ে দম্পত্যী স্ত্রী হইলেন । (ফ)

দেবী। ভগবতি ! পরিতুষ্টা, জং পিতরং অণুজাদো মে বচ্ছসী ।

[ভগবতি ! পরিতুষ্টা, যত পিতরসনুজাতো মে বত্সকঃ ।] (ব)

রাজা। মৌদ্গল্য ! ননু কলমেণ যুথপতিরনুকৃতঃ । (ভ)

ককু। দেব ! অয়ং কুমারঃ । (ম) —

প্রধানে পদে ব্যবস্থিত ইতি স্বামিসৌভাগ্যেন ত্বমতিশ্রাভ্যা ইতি ভাবঃ । বীরসুঃ বীরতনয়-
প্রসুঃ ইতি অর্থং শব্দঃ ত্বাং তনয়াত বীরপ্রধানাত বসুমিবাখ্যাত পুত্রাত উপস্থিতঃ বাচ্যতা-
সম্বন্ধেন প্রাপ্তঃ । তথাহি পুত্রস্য সৌভাগ্যে নাপি দৃঢ়ানী ত্বং সুতরাং শ্রাভ্যপদে ব্যবস্থিতা
অসীতি ভাবঃ । অব ভগ্না দেব্যাঃ স্বামিনঃ অগ্নিমিবস্য পুত্রস্য বসুমিবস্য চ
মহাবীরত্বসূচনাৎ পথ্যার্থোক্তালঙ্কারঃ । বীরঃ পতির্যস্মেতি বহুব্রীহী ‘পল্যুর্ন্যে’তি নকার
ইপ্রত্যয়ঃ । বীর’ স্মৃতে যা সা বীরস্মৃতি বীরশব্দোপপদাত সূত্রাতোঃ ক্রিপি রূপম্ ।

(ব) পরিতুষ্টা প্রাপ্তসন্তোষা অস্মি অহমিতি শিষ্যঃ । যত যস্মাত মে মম বত্সকঃ
ক্লেশভাজনীভূতো মে বালঃ বসুমিবঃ পিতরং স্বীয়ং জনকম্ অগ্নিমিবস্ম অনুযাতঃ অনুগতঃ,
তথাহি পিতৃতুল্যো বত্সো বীরো জাত ইত্যেব রূপকারণমিতি ভাবঃ ।

(ম) কলমেণ করিশিযুনা, যুথপতিঃ করিরাজঃ অনুকৃতঃ সত্বশীকৃতঃ, তথাহি
‘যথা করিরাজস্য তুলনয়া কলমেণ কার্যকারিত্বমাত্মকং’ তথৈব মহাবীরতুলনয়া
অস্য শিশোবসুমিবস্য যবনপরাজয় আশ্চর্য্যকর ইতি ভাবঃ । উক্তমর্থমাदाय অপ্রস্তুত-
প্রশংসালঙ্কারঃ ।

(ম) অয়ং কুমারঃ বসুমিবঃ অস্য ভাগস্য পদার্থো নান্বয়ঃ ।

আপনি পতির জন্তু শ্রাভ্য বীরপত্নীগণের অগ্রগণ্যা হইয়াছেন, আর
পুত্র হইতে ‘বীরপ্রসু’ আখ্যা লাভ করিলেন ॥ ১৬ ॥

দেবী। ভগবতি ! বৎস যে তাহার পিতার মত হইয়াছে—ইহাতে
আশ্চর্য্যমিত হইলাম । (ব)

রাজা। মৌদ্গল্য ! করিশাবক মাতঙ্গরাজের অনুকরণ করিয়াছে । (ভ)

ককু। দেব ! এই কুমার । (ম) —

নৈতাবতা বীরবিজৃম্বিতেন

চিত্তস্য নো বিস্ময়মাদধাতি ।

যস্যাপ্রপৃথ্যঃ প্রভবস্বসুচৈ-

রগ্নে রপাং দগ্ধুরিবীজুজন্মা ॥ ১৩ ॥

[অন্যঃ । (কুমারঃ) এতাৱতা বীরবিজৃম্বিতেন নঃ চিত্তস্য বিস্ময়ং ন
আদধাতি । যস্য অপ্রপৃথ্যঃ ত্বম্ অপাং দগ্ধুঃ অগ্নেঃ ऊरुजन्मा इव उच्चैः প্রভবঃ । ১৩]

১৩। এতাৱতা উক্তরূপেণ অসাধারণেন বীরবিজৃম্বিতেন বীরোচিতক্রিয়াকলাপেণ
নঃ অস্মাকাং চিত্তস্য মনসঃ বিস্ময়ম্ আশ্চর্য্যং ন আদধাতি জনয়তি, তদৈব কারণ-
সুপন্যস্যতি—যস্যেত্যাদি। যস্য বীরস্য কুমারস্য বসুমিত্রস্য অপ্রপৃথ্যঃ অনিযাত্ত্বঃ
কিনচিত্ বিমর্হয়িতুমশক্য ইত্যর্থঃ । ত্বম্ অপাং জলানাং দগ্ধুঃ শোষয়িতুঃ জলদাহকস্য
অগ্নেঃ অনলস্য বড়বানলস্য ইত্যর্থঃ । ऊरुजन्मा और्वीं মুনিরিব উচ্চৈঃ উন্নতঃ প্রভবঃ
উত্পত্তিস্থানং, তথাহি যথা और्वীত্ মুনে: জাতস্য বড়বানলস্য সমুদ্রসলিলশোষণং
ন বিস্ময়কারং তথা ত্বম্ জাতস্য বসুমিত্রস্যাপি এতৎপরাক্রমো ন বিস্ময়কার ইতি
भावঃ । অৱ পূর্ৱাভিপ্রতিপাদ্যার্থং প্রতি পরাভিপ্রতিপাদ্যার্থস্য হৈতুতয়া উপন্যাসাত্ কাব্য-
লিঙ্গমলঙ্কারঃ । স চ অন্তিমপাদপ্রস্তুতেন উপমালঙ্কারেণ সঙ্কীর্ণঃ । উপজাতিব্রতম্ ।
অৱেদং পুরাৱৃত্তমনুসন্ধ্যম্ যথা—ভগৱান্ মুনিরীর্ৱো নাম স্বীয়মূৰুম্ অনলি প্রবেশ্য
পুত্ৰনিমিত্তং দর্শেণ মথিতৱান্, ততস্ততো বক্তৃরূপঃ পুত্রো জাতঃ পিতরমূৰুমাহ,—তাৎ !
জগদহং ধৃত্যামীতি । অথ ভুবনপালকো ব্রহ্মা और्वীমুপেত্য বক্তৃরূপস্য পুত্রস্য বড়বাসুবি-
স্থিতিং সমুদ্রজলপানম্ যথ্যচৈ, और्वীংসি তং তথাকারিণং সন্দিশ্য পরিত্যাজ ইতি ।

সমুদ্রশোণী বাড়বানলের উৎপাদক ঔর্ৱস্ববির ঞাগ্র বাঁশার জনক
আপনি, সেই কুমারের ঐদৃশ শৌর্য্যপ্রকাশ আশ্রমের চিত্তে বিশ্বাস
উৎপাদন করে না ॥ ১৭ ॥

রাজা । মৌদগল্য ! যজ্ঞসেনশ্যালমুরীকৃত্য মোচ্যন্তাং সর্ব
বন্ধনস্থাঃ । (য)

কঞ্চু । যদাজ্ঞাপয়তি দেবঃ । (ইতি নিষ্ক্রান্তঃ ।) (র)

দেবী । জয়সেণে ! গচ্ছ, ইরাবদিষ্মমুহাং অন্তেপুরাণং
পুত্স বৃত্তন্তং ণিবেদেহি । [জয়সেনে ! গচ্ছ, ইরাবতীপ্রমুখানামন্তঃপুরাণা
পুত্স বৃত্তান্তং নিবেদয় ।] (ল)

[প্রতীহারী প্রস্থিতা ।] (ব)

দেবী । এহি দাব । [এহি তাবত্ ।] (শ)

(য) যজ্ঞসেনস্য শ্যালং তস্য भार्यायाः स्वात्मं उरীकृत्य आदৌ यथেষ্টभावेन
गमनमादिश्य सर्वे बन्धनस्थाः अपरे कारागारवद्धाः पुरुषाः मोच्यन्तां सुक्तिं लभ्यन्तां,
तदधिकारिभिरिति शेषः । पुत्रस्य विजयवार्ताश्रवणमहोत्सवादयि कारागारमुक्तिरिति
बोध्यम् ।

(ল) ইরাবতীপ্রমুখাণাম্ ইরাবতীপ্রভৃतीनाम् अन्तःपुराणम् अन्तःपुरमहिलानां
कथनार्थधातुयोगे षष्ठी । पुत्रस्य वसुमिवस्य वृत्तान्तं वर्त्तमानविजयव्यापारं निवेदय
विज्ञापय ।

(ব) প্রতীহারী জয়সেনা, প্রস্থিতা প্রস্থাতিসুপক্কান্তা, আদিকাম্ণি ক্তপ্রত্যয়ঃ ।

(শ) এহি আগচ্ছ মত্সমীপে কস্যচিৎ সংবাদস্য শ্রবণায় ইতি শিষ্যঃ ।

রাজা । মৌদগল্য ! যজ্ঞসেনের শ্যালকপ্রমুখ সমস্ত কারাবদ্ধ ব্যক্তিকে
মোচন কর । (য)

কঞ্চু । মহারাজের ষেকুপ আজ্ঞা । (এই বনিয়া প্রশ্নান করিল ।) (র)

দেবী । জয়সেনে ! বাও ইরাবতী প্রভৃতি অস্তঃপুরিকাদিগকে পুত্রের
বিজয়সংবাদ জ্ঞাপন কর । (ল)

[প্রতীহারীর প্রশ্নান] (ব)

প্রতী । (প্রতিনিহত্য ।) হৃদ্যস্মি । [ইয়মস্মি ।] (ঘ)

দেবী । (জনানিকম) । জং মএ অসোঅদৌহলণিঅোএ মালবিকাএ
পড়িআদং, তং সে অহিজণং অ ণিবেদিঅ মহ বস্মণেণ ইরাবদিং
অণুণেহি । এতু অহং সচ্ছাদো ণ বিব্ভংসিদব্বেত্তি । [যস্ময়া
অশোকদৌহদনিয়োগে মালবিকায়াঃ প্রতিজ্ঞাতং, তত্ অস্মা অভিজনং চ নিবেদ্য সম
বচনেন ইরাবতীমনুনয় । ত্বয়া অহং সত্যান্ন বিব্ভংশয়িতব্যেতি ।] (স)

(ঘ) প্রতিনিহত্য গমেনাত্ পরাহত্য, ইয়ম্ অস্মি অহমিতি শিষ্যঃ । কথয়তু ভবতী
ইতি ভাবঃ ।

(স) অশোকস্য অষ্টহৌতপুষ্পস্য তপনীয়্যাণোকস্য দৌহদায পাদপ্রচাররূপদৌহদ-
ব্যাপারায় নিয়োগে নিদেশকালী, মালবিকায়াঃ সম্বন্ধে যত্ বস্তু তস্যাঃ अभिप्रेतदानरूपं
প্রতিজ্ঞাতম্ উত্তরকালকর্তব্যতয়া উপলব্ধং, তত্ প্রতিজ্ঞাতং বস্তু অস্মাঃ মালবিকায়াঃ
अभिजनं महावंशसम्भवञ्च निवेद्य विज्ञाप्य, सम वचनेन मदौयवचनानुसारेण, अनुनय
सान्त्वनावাক्येन बोधय, त्वया इरावत्या सत्यात् प्रतिज्ञायाः न विव्भंशयितव्या
खलयितव्या, तथाहि त्वं यदि अत्र वैरमाचरन्ती मालविकायाः अभिप्रेतदानं
नानुमन्त्याः तदा अहं सत्यमष्टा भवेद्यमिति समीपपरि कृपां कुर्वाणा असम्भ्रंतिं परिहरः
इति भावः । एतावदनुनयप्रक्रमेण फलतो राज्ञे मालविकाया दानम् अनुमन्यतामिति
ज्ञातुमर्थं प्रतीयते ।

দেবী । এদিকে আইস । (শ)

প্রতী । (প্রত্যাবর্তন করিয়া) এই আমি আসিয়াছি । (ঘ)

দেবী । (জনান্তিকে) অশোকের দৌহদসৎকারের আদেশকালে
আমার অঙ্গীকারের কথা এবং ইহার উচ্চবংশের কথা জানাইয়া আমার
বাক্যে ইরাবতীকে সবিনয়ে বলিবে যে, তুমি আমাকে সত্যব্রষ্ট করিও
না । (স)

প্রতি । জং দেবী আয়বেদি । (ইতি নিম্নম্ পুনঃপ্রবিশ্য ।) ভট্টিণি !
 'পুত্ৰবিজয়নিমিত্তেণ পরিতোষেণ অন্তঃপুত্রাণাং আহরণাণাং
 সম্ভবসম্ভি সংবৃত্তা । [যত্ দেবী আজ্ঞাপয়তি । ভবিত্বং ! পুত্ৰবিজয়নিমিত্তেণ
 পরিতোষেণ অন্তঃপুত্রাণামাহরণানাং সম্ভবসম্ভি সংবৃত্তা ।] (হ)

দেবী । এতং কিং অচরিত্বং ? সাধারণো যং অবশুদ্যো । [এতৎ
 কিসাংস্বার্থ্যম্ ? সাধারণো নন্বমুদয়ঃ ।] (ঘ)

প্রতী । (জ্ঞানলিঙ্গম্ ।) ভট্টিণি ! ইরাবতী বিশ্ববেদি—সরিসং
 কল্ পহুবীএ পহবন্তীএ তব বশ্রণং । সংকপিদে গা জুজ্জদি
 অসহ্য কাডুংতি । [ভবিত্বং ! ইরাবতী বিজ্ঞাপয়তি—সহ্যং খলু পৃথিব্যাঃ
 প্রববন্ত্যাস্তব বচনম্ । সঙ্কল্যিতে ন যুজ্যতে অন্যথা কৰ্ত্তুমিতি ।] (ক)

(হ) পুত্ৰবিজয়নিমিত্তেণ বসুমিত্বস্য বিজয়সম্মানজন্যেণ পরিতোষেণ সন্তোষেণ
 অন্তঃপুত্রাণাম্ অন্তঃপুত্রিকাণাং স্ত্রীণাম্ আহরণানাং অলঙ্কারাণাম্ অন্তঃপুত্রিকাগণ-
 প্রতিপাদিতানাং ভূষণানাংমিত্যর্থঃ । সম্ভবসম্ভি পেটিকা অস্মি, তদ্যাহি অন্তঃপুত্রিকা সম্ভা
 পরিতোষেণ বহ্ননলঙ্কারান্ প্রদত্তবল্য ইতি ভাবঃ ।

(ঘ) এতৎ জ্ঞাতরূপং বস্তু কিং কীদৃশম্ 'আশ্রয়' বিলম্বকরম্ অনুদয়ঃ এষা পুত্ৰস্য
 উদ্রতিঃ, সাধারণঃ সর্বাসামিব অস্মাকমন্তঃপুত্রিকাণাং সমানঃ, অতএব এতাবান্
 'আনন্দঃ' ।

(ক) তব বচনং প্রতিহারীমুখেন প্রেযিতং মালবিকায়া অমিপ্রতদানবিষয়কং
 বাক্যমিত্যর্থঃ । অথবা প্রাক্প্রতিজ্ঞায়া বচনমিত্যর্থঃ । পৃথিব্যাঃ প্রববন্ত্যাঃ সর্বস্যাং

প্রতী । দেবী যেরূপ আদেশ করেন । (এই বলিয়া প্রস্থান ও
 পুনরায় প্রবেশ করিয়া) দেবি ! পুত্ৰবিজয়ের আনন্দে অস্তঃপুত্রিকাগণ
 প্রভূত ভূষণ পুরস্কার করিয়া আমাকে অলঙ্কারের পেটিকা (সিন্দুক) স্বরূপ
 করিয়াছেন । (হ)

দেবী । ইহা আর আশ্চর্য্যের কথা কি ? এ সুখ সকলেরই সমান । (ক)

দেবী। ভগবতি ! তুং অণুমদা ইচ্ছামি অজ্জসুমদিণা
পদমসংকপ্পিতং মালবিকাম্ অজ্জহত্তস্স পড়িবাদেদুং । [ভগবতি !
ত্বয়া অনুমতাং ইচ্ছামি আর্থ্যসুমনিনা প্রথমসঙ্কল্পিতাং মালবিকামাখ্যপুত্ৰস্ব
প্রতিপাদয়িতুম্ ।] (খ)

পরি। ইদানীমপি ত্বমেবাখ্যাঃ প্রভবসি । (গ)

পৃথিৱ্যাং প্রমুপাদনধিকৃত্বা ইত্যর্থঃ । সূত্রং যোগ্যম্ । অথবা “ত্বয়া অহং সন্যাত্ ন
বিশ্বং শয়িতব্যম্” ইতি বচনং সূত্রং, ত্বয়্যেব সত্যভঙ্গমং যুক্ত্যতে মহত্বাশ্রয়ত্বাদিতি
भावः । সংকল্পিতে কৰ্ত্তব্যতয়া অবধারিতে বস্তুনি বিষয়ে অন্যথা অন্যभावः কৰ্ত্তুং ন
যুক্ত্যতে সৰ্বথা সংকল্পিতং রচিতব্যম্ অতো সমাচ কথ্যমসম্মতিঃ স্যাদিতি भावः ।

(খ) ত্বয়া অনুমতা আজ্ঞতা রাজ্ঞে মালবিকাদানবিষয়ে আদিষ্টা সত্যীত্যর্থঃ ।
প্রথমসংকল্পিতাম্ আদৌ এব আর্থ্যপুত্ৰস্ব দাতব্যতয়া নিশ্চিতাম্, আর্থ্যপুত্ৰস্ব প্রতি-
পাদয়িতুং, মালবিকায়াং ধারিণ্যাঃ যথেষ্টবিনিয়োগার্থত্বরূপস্বত্বাभावविज्ञानात् আর্থ্য-
পুত্ৰস্ব্যেতি षष्ठीप्रयोगः । পরে तु चतुर्थार्थं षष्ठीति पिबलवचनात् षष्ठीमाहुः ।

(গ) ইদানীমপি পরিচিতবংশমর্যাদায়াসম্প্রস্রামিতি, ন কেবলম্ অজ্ঞাতপরিচয়া-
বস্থায়াং নিজপরিচারিকাত্বেন জ্ঞানকাল এব ইতি भावः । ত্বমেব ন অঙ্গমপীতি ।
অখ্যাঃ মালবিকায়াঃ সম্বন্ধে প্রভবসি প্রমুতাং গচ্ছসি । তথাহি ত্বমেব অন্যস্ব কস্যাপি
মতমনপেক্ষ্যৈব যথেষ্টমখ্যা নিয়োগে সমর্থাসি তত যথেষ্টমেব প্রতিপাদ্যতামিহ রাজ্ঞ
ইতি भावः ।

প্রভী। (জনাস্তিকে) দেবি ! ইরাবতী জানাইতেছেন যে, আপনার
বাক্য সমস্ত পৃথিবীর প্রভুশক্তিমতী রাণীরই যোগ্য । সঙ্কল্পিত বিষয়ের
অগ্রথা করা উচিত নহে । (ক)

দেবী। ভগবতি ! আৰ্য্য স্মৃতি প্রথমে যাহার বিষয় সঙ্কল্প করিয়া-
ছিলেন—আপনি অমুমোদন করিলে, সেই মালবিকাকে আৰ্য্যপুত্রের হস্তে
দান করিতে ইচ্ছা করি । (খ)

দেবী । (মালবিকাং হস্তে গৃহীত্বা ।) ইদং অজ্ঞাত্তো পিঅণ্ণিবেদণাণু-
কমং পারিতোষিঅং পড়িচ্ছদু । [ইদমার্থ্যপুত্রঃ প্রিয়নিবেদনানুরূপং পারি-
তোষিকং প্রতীচ্ছতু ।] (ঘ)

[রাজা ব্রীড়াং নাটয়তি ।]

দেবী । (সম্মিতম্ ।) কিং অবধীরেদি অজ্ঞাত্তো । [কিমবধীরয়তি
আর্থ্যপুত্রঃ ।] (ঙ)

বিদু । ভোদি ! এসো লোঅব্ববহারো । সম্বো নববরো লজ্জাতুরো
হোদি । [ভবতি ! এষ লোকব্যবহারঃ । সর্বো নববরো লজ্জাতুরো ভবতি ।] (চ)

[রাজা বিদূষকমবেচ্চতে ।] (ছ)

(ঘ) হস্তে হস্তাবচ্চেদেন । অবচ্ছেদে সপ্তমৌ । প্রিয়নিবেদনস্য পুত্রবিজয়বিজ্ঞাপনস্য
অনুরূপং যোগ্যং পারিতোষিকং পুরস্কারং প্রতীচ্ছতু গৃহীত্বা । ইদং মালবিকারূপং বস্তু ।

(ঙ) সম্মিতং রাজ্ঞঃ ব্রীড়ামবলোক্য ইতি শेषঃ । অবধীরয়তি প্রত্যাচটে ময়া
প্রতিপাদিতাং মালবিকামিতি শেষঃ । পরিহাসবচনমেতৎ ।

(চ) এষ বচ্যমাণঃ লোকব্যবহারঃ লৌকিকো নিয়মঃ, নবঃ অচিরং পরিণয়বহুঃ
বরঃ কন্যায়াঃ স্নানৌ লজ্জাতুরঃ ব্রীড়ায়ুক্তঃ ভবতি, অতএব অস্য নববরস্য ব্রীড়াবশাৎ
মালবিকায়া যদৃণুবেসুখ্যমিতি ভাবঃ ।

(ছ) বিদূষকম্ অববেচ্চতে পশ্যতি বিদূষকং রাজ্ঞৌবাক্যসুত্ৱরথিতুং দৃষ্ট্যা প্রযোজয়তি ।

পরি । এখনও আপনিই ইশার কর্তা । (গ)

দেবী । (মালবিকার হস্তধারণপূর্বক) আৰ্য্যপুত্র ! এই প্রিয়সংবাদের
অনুরূপ পারিতোষিক গ্রহণ করুন । (ঘ)

[রাজা লজ্জার অভিনয় করিলেন ।]

দেবী । (ঈবং হাশ্বের সহিত) আৰ্য্যপুত্র কি অবহেলা
করিতেছেন ? (ঙ)

বিদু। অহ দেবীএ এষ্ব কিদপ্পণিষ্মিসেসং দিস্সদেবীসহ্
মালবিক্ অত্তমবং পড়িগহ্দিদুং ইদি। [অথ দেব্যা এব, ক্রতাত্ম-
নির্দেশেণাং দত্তদেবীশব্দাং মালবিকামবভবান্ প্রতিগৃহীতুমিচ্ছতি।] (জ)

দেবী। এদাএ রাজদারিআএ- অহিজণেণ এষ্ব দিস্সো দেবী-
সহো। কিং পুণরুত্তেণ ? [এতস্যা রাজদারিকায়া অভিজনেনৈব দত্তো দেবী-
শব্দঃ। কিং পুনরুত্তেন ?] (ঝ)

(জ) বিশেষ: মেদ: তস্য অभावো নির্দেশেষু অব্যয়ীभावसमास:। ক্রতং আत्मনা
সহ নির্দেশেণ যस्या তথাভূতাং, দত্ত: আরোপিত: দেবীশব্দ: বাচ্যতয়া দেবীতি
আনুপূর্ব্বীর্বাশিষ্টবর্ণা: যত্র তথাভূতাম্, অবভবান্ মাননীযৌ রাজা প্রতিগৃহীতুং ত্বচ:
প্রতিগৃহং কর্তুম্ ইচ্ছতি, নতু অদত্তদেবীশব্দাম্ অক্রতাত্মনির্দেশেণাচ্চ ইতি भाव:।
अथवा त्वं यत: इमाम् आत्मनो निर्दिशेषेण पश्यसि देवीयोग्यताच्च लभ्यशसि अतएव
राजा गृह्णाति इति धारिण्यामादरातिशयप्रकाशकं वचनम्।

(ঝ) এতস্যা রাজদারিকায়া রাজকুমার্যাং মালবিকায়া: অভিজনেন কৌলীৰ্য্যেনৈব
দেবীশব্দ: রাজীশব্দেয় দত্ত:, তথাহি অস্যা অভিজনানুগুণতয়া দেবীশব্দ এবাদ্ যুজ্যতে
ইতি भाव:। রাজদারিকাপদেন মালবিকায়া উল্লেখ: তদীয়াভিজনসূচক ইতি ন
সাধারণ্যবোধাত্ স্নেহহানি:। কিং পুনরুত্তেন পুন: তস্য আত্মন্য কিং ফলম্ অপিতু ন
কিমপি, তথাহি মম উক্তিমপেক্ষ্য অলং দেবীশব্দভাজনং স্বয়মিবেযং জাতা তদৃষ্টত্বতাম্
আত্মপুত্রেণ ইতি भाव:।

বিদু। ওগো এইরূপই লোকের রীতি। সকল নূতন বরই
লজ্জাতুর হয়। (চ)

রাজা। (বিদুষকের দিকে দৃষ্টি করিলেন।) (ছ)

বিদু। দেবীশব্দ প্রদান করিয়া রাজ্যই মালবিকাকে নিজের সমান
করার পর ইনি উহাকে গ্রহণ করিতে ইচ্ছা করেন। (জ)

পরি। মা মৈয়ম্ । (জ)

অপ্যাकरमसुतपत्रो रत्नजातिपुरस्कृतः ।

जातरूपेण कल्याणि स हि संयोगमर्हति ॥ १८ ॥

[অন্বয়ঃ । কল্যাণি ! আকরমসুতপত্রঃ অপি সঃ রত্নজাতিপুরস্কৃতঃ জাত-
রূপেণ হি সংযোগম্ অর্হতি । ১৮]

দেবী । (স্মৃতা ।) মরিষেদু ভবদেবী । অব্ভুদব্রহ্মহাণ পদমং অব-
গুণঠণং বসণং ণালক্লিদং । জমসেণে ! গচ্ছ দাব পত্তীস্সং

(জ) एवम् उक्तरूपं मा मा निषेधातिशये हिरुक्तिः । कथय इति शेषः ।

১৮। নিষেধে হেতুমাহ—অপ্যাकरमसुतपत्रো । হে কল্যাণি ! আকরাৎ খনিস্থানাৎ
সসুতপত্রঃ জাতঃ অপি সঃ সুপ্রশস্তঃ, প্রসিদ্ধার্থে তচ্ছব্দঃ অতো ন যচ্ছব্দাদিচ্ছা ।
রত্নজাতিপু মণিজাতিপু পুরস্কৃতঃ প্রধানতাং নোতঃ, মণিপ্রধানমিত্যর্থঃ । জাতরূপেণ
স্বর্ণেণ সম্মুতেন রূপেণ চ সংযোগং সমাগমম্ অর্হতি । তথাহি খনিজাতস্য মণেঃ সুবর্ণ-
সমাগম ইব উজ্জ্বলসম্মুতায়া অস্থা মালবিকায়া অপি রাজসমাগমঃ সুতরাং প্রশস্তি-
ধত্তে ইতি ভাবঃ । অবাধ্যমমিপ্রায়ঃ যথা—হে দেবি ! তবৈব শাপব্রায়ুত্বতয়া অদ্য
মালবিকা রাজপরিগ্রহত্বমাস্তু যুজ্যতে, অন্যথা যদি ত্বমব অসম্মতিং বহুদাঙ্গদা-
কৌলীন্যে নাশ্যাঃ কিং ক্রিয়েত ইতি । অব অপ্রস্তুতমণিকাশ্চনযোগপ্রাশস্তাবর্ণনেন প্রস্তুত-
রাজমালবিকা-সমাগমপ্রাশস্তাপ্রতিপাদনাৎ অপ্রস্তুতপ্রশংসালঙ্কারঃ ।

(ট) मर्यदुतु चमां कुरुताम्, अभुदयस्य पुतसम्बन्धिनो विजयस्य कथया वाच्यं
पुवविजयमहोत्सवानन्देन इत्यर्थः । प्रथमम् अवगुणठनम् अवगुणठनसाधनं वसनं वस्त्रं

দেবী । এই রাজকণ্ঠার উচ্চবংশই ইহাকে দেবী-পদ দান করিয়াছে,
পুনরায় সে কথার কি প্রয়োজন ? (ক)

পত্রি । না, না । (ঞ)

খনিতে উৎপন্ন হইলেও রত্নসমূহের মধ্যে শ্রেষ্ঠ নগিতে (শোভা
বুদ্ধির জ্ঞ) স্বর্ণসংযোগের প্রয়োজন হয় । ১৮৮

উবণেহি । [মর্ষয়তু ভগবতী । অমৃদয়কথয়া প্রথমম্ অবগুণ্ঠনং বসনং
নালচ্চিতম্ । জয়সেনে ! গচ্ছ তাবত পতৌর্ণমুপনয় ।] (৬)

প্রতী । জং দেবী আণবেদি । (ইতি নিষ্ক্রম্য পতৌর্ণং গৃহীত্বা পুনঃপ্রবিষ্য ।)

দেবি ! এতং । [যদেবী আজ্ঞাপয়তি । দেবি ! এতৎ ।] (৩)

দেবী । (মালবিকামবগুণ্ঠনবর্তী কৃত্বা ।) অজ্ঞাতসৌ দাণিঁ ইমং পড়ি-
চ্ছদু । [আর্থ্যপুত্র ! ইদানীমিমাং প্রতীচ্ছতু ।] (৬)

রাজা । ত্বচ্ছাসনং প্রত্যনুরক্তা বয়ম্ । (অপবার্থ্য ।) হন্ত !
প্রতিগৃহীতা । (৬)

ন আলচ্চিতং স্মৃতং, তদানন্তং বিস্মৃতমিত্যর্থঃ । তদ্বিষ্মরণজনিताপরাধং মে মর্ষয়তু
ভবতী ইত্যর্থঃ । পতৌর্ণং কৌষেয়বসনম্ উপনয় উপস্থাপয় অবগুণ্ঠনসাধনায
ইতি শেষঃ ।

(৩) এতৎ ত্বয়া কথিতং পতৌর্ণম্ আনীতমিতি শেষঃ ।

(৬) অবগুণ্ঠনবর্তী পতৌর্ণেন অবগুণ্ঠিতাং, পরিণয়োন্মুখ্যাঃ কুমারীয়াঃ অব-
গুণ্ঠনাচারাত্ তথা করণম্ । ইদানীং বিবাহোপযোগিণী কুমারীয়া অবগুণ্ঠনাদি-
অপারিণ্ড নিষ্পন্নেষু সন্তসু ইত্যর্থঃ । ইমাং মালবিকাং প্রতীচ্ছতু পরিগ্রহলেন পরিগৃহীতু ।

(৬) তব শাসনম্ আদেশং প্রতি বয়ং সর্বং এব অনুরক্তাঃ অনুরাগবন্তাঃ, বহুবচনং
রাজাঃ সর্বেষাঞ্চ পরিজনানাং বশ্যতাপ্রতিপাদনে রাজা গৌরবাতিশয়মুচ্ছয়িতুম্ ।

দেবী । (স্মরণ করিয়া) ভগবতী ক্রমা করুন । সুখের কথায়
প্রথমে অবগুণ্ঠন বস্ত্রের বিষয় লক্ষ্য করি নাই । জয়সেন ! যাও, নীষ
ধৌত কৌষেয় বসন আনিয়ন কর । (৬)

প্রতী । দেবী বেক্রপ আদেশ করেন, (প্রস্থান ও ধৌত কৌষেয়
বসন লইয়া পুনঃ প্রবেশ করিয়া) দেবি, এই যে । (৬)

বিদু। অচ্ছহে ! দেবোঽনুজলদা ধারিণী। [অহো ! দেব্যা
অনুকূলতা ধারিণ্যাঃ ।] (ণ)

[দেবো পরিজনসবলোকয়তি ।] (ত)

পরিজনঃ । (মালবিকাসুপেত্য) জেদু জেদু মট্টিনী । [জয়তু জয়তু
মট্টিনী ।] (থ)

তথাহি তবর্দিশাদেবা গৃহ্যন্তে ইতি এতেন মালবিকাং প্রতি আত্মনো ভূয়ান্ অনুরাগো
ধারিণ্যাঃ সমীপে প্রচ্ছাদয়তি । হন্ত হৃৎপাতিশযে, প্রতিগৃহীতা পরিগ্রহরূপেণ এষা
মালবিকা ইতি শেপঃ । লজ্জাবশাত্ অপবার্থ্য উক্তম্ ।

(ণ) অহো আশ্চর্য্যে, দেব্যা ধারিণ্যাঃ অনুকূলতা অনুকূলক্রিয়াপ্রবৃত্তিঃ, তথাহি
দুর্লভমিদমন্যাশু রমণীষু স্বয়মেব সপত্নীকরণাদিতি ভাবঃ ।

(ত) পরিজনং পরিবারান্ অবলোকয়তি তং প্রতি চক্ৰুঃ পাতয়তি, অবলোকনহেতুয
মালবিকামিদানো যথোচিতরাশ্রয়জনযোগেণ ব্যবহারেণ অর্থার্থস্ব ইত্যমিপ্রায়ঃ ।

(থ) মট্টিনীতি “দেবী কৃত্যমিষেকায়ামিতরাসু চ মট্টিনী”তি নিয়মেণ মালবিকায়াঃ
অমিষেকস্য অজাতত্বাত্ মট্টিনীশব্দে ন নির্দেয়ঃ ।

দেবী । (মালবিকাকে অবগুষ্ঠনবতী করিয়া) আৰ্য্যপুত্র ! এখন
ইহাকে গ্রহণ করুন । (ড)

রাজা । আমি তোমার আদেশের অলুপ্ত । (অপবারণ করিয়া)
এই গ্রহণ করিলাম । (ঢ)

বিদু । অহো ! দেবী ধারিণীর কি উদরতা ! (ণ)

দেবী । (পরিজনবর্গের দিকে দৃষ্টিপাত করিলেন) । (ত)

পরিজনবর্গ । (মালবিকার নিকটে বাইয়া) রাণীর জয় হউক, জয়

হউক । (থ)

[দেবী পরিত্রাজিকাং নিরোচতে ।] (৮)

পরি । দেবি ! নৈতচ্চিত্রং ত্বয়ি । (৬)

প্রতিপক্ষেণাপি পতিং সেবন্তে মর্চুবৎসলাঃ সাধ্বয়ঃ ।

অন্যসরিताমপি জলং সমুদ্রগাঃ প্রাপয়ন্ত্যুদধির্ম্ ॥১৮॥

[অন্বয়ঃ । মর্চুবৎসলাঃ সাধ্বয়ঃ প্রতিপক্ষেণ অপি পতিং সেবন্তে । সমুদ্রগাঃ অন্যসরিताমপি জলম্ উদধির্ম্ প্রাপয়ন্তি । ১৮ ।]

(৮) আত্মনৈব আত্মনঃ সপত্ন্যাঃ বিধানাত্‌ ঐদাৰ্ঘ্যবিজ্ঞাপনার্থমিবা পরিত্রাজিকাং পঙ্খিতকৌশিকীং নিরোচতে অবলোকয়তি ।

(৬) এতৎ আত্মনা আত্মনঃ সপত্নীবিধানং ত্বয়ি অল্যুদারায়াং দেব্যাং ত্বয়ীতি ব্যজ্যতে । ন চিত্তম্ আত্মার্থকরং, তব হৃদং ন বিশেষেণ অস্বাভাবিকমিবা প্রতিমাতীতি ভাবঃ ।

১৮ । কথমিত্যাকাঙ্কানিবর্তনায় সামান্যতঃ সাধ্বীচরিতং প্রকাশ্য বাচং প্রসূতি—প্রতীত্যাদিনা । মর্চুবৎসলাঃ স্বামিন্লেহপরাযণাঃ সাধ্বয়ঃ পতিব্রতাঃ রমণ্যঃ প্রতিপক্ষেণ আত্মনঃ প্রতিকুলেন অপি বস্তুনা পতিং স্বামিনং সেবন্তে আরাধ্যন্তি, তথাহি পতিব্রতাঃ স্বামিসন্তোষমিবা সর্বার্থং মন্যমানাঃ আত্মনো হিতমহিতং বা বিবেচয়িতুং ন পারয়ন্তি, অতএব ত্বয়া পতিব্রতয়া স্বামিনী হৃদয়গতং বস্তু আত্মনঃ প্রতিকূলনপি সম্পাদ্য পতিব্রতচিত্তং চরিতসুদৃশাসিতমিতি ভাবঃ । তসেবার্থং দৃষ্টান্তেন দ্রষ্টয়তি—অনৈত্যাদিনা । সমুদ্রং গচ্ছন্তি যাঃ তাঃ সমুদ্রসুখমভিপ্রস্থিতাঃ সরিতঃ অন্যসরিताম্ অপরাণামপি নদীনাং জলম্ উদধির্ম্ সমুদ্রং প্রাপয়ন্তি নয়ন্তি, অত্র পতিব্রতয়াঃ প্রতিপক্ষেণ পতিসেবনমিবা সমুদ্রগায়াঃ সরিতঃ অন্যসরিতৌ জলস্যপি সমুদ্রে প্রস্থাপনমিতি বিদ্বানুদ্বিগ্ধ-ভাবপ্রব্রূত্যাৎ দৃষ্টান্তালঙ্কারঃ । কেचित্তু সমুদ্রগাণাং সরিতাং নাথিকাত্মবহারস্য উদধেয়

(দেবী পরিত্রাজিকাকে অবলোকন করিলেন) । (৮)

পরি । দেবি ! তোমাতে ইহা বিচিত্র নহে । (৬)

(प्रविश्य निपुणिका ।) जेदु भट्टा । इरावती विष्णवेदि—जं
उबआरादिक्कमेण तदा भट्टिणो अवरद्धा, तं सत्तं एव्व भत्तुणो
अणुजलं गाम आअरिदं । संपदं पूसमणोरहेण भत्तुणा
पसादमेत्तेण संभावइदव्वेत्ति । [जयतु भर्ता । इरावती विज्ञापयति—
यदुपचारातिक्रमेण तदा भर्तुरपराद्धा, तत् स्वयमेव भर्तुरुत्तुलं नाम मया आचरितम् ।
साम्प्रतं पूर्णमनोरथेन भर्ता प्रसादमात्रेण सम्भावयितव्येति ।] (न)

पतिव्यवहारस्य अन्यसरिताञ्च सपत्नीव्यवहारस्य प्रत्ययात् समासोक्तिलिङ्गहेतुका,
तन्मूल्य अर्थान्तरन्यास एव विशेषेण सामान्यसमर्थनरूपः । अत्र पतिशब्दस्य रक्षण-
कर्तृपरत्वात् भर्तृशब्दस्य च पोषणपरत्वात् वात्सल्यं सेवाञ्च प्रति हेतुत्वदर्शनाय
तत्पदोपन्यासात् वैचित्र्याधायकत्वेन दोषास्मरणम् । उद्वेजंलान्प्रत्यययोग्यतया तत्र
जनप्रस्थापनसुचितमिति औचित्यप्रकाशनाय उदधिपदम्, याः सरितः समुद्रं प्रति
गच्छन्ति तासां “सरन्ति” इति व्युत्पत्तिप्रतिपादार्थभूतनदीनां साहचर्यं युक्तमिति
प्रतिपत्तये च तत्तत्पदाभिधानं सार्थकमेव तदनिवेशे तादृशार्थवैचित्र्याहानिसम्भवात् न
प्रकृते दोषलिख्यस्पर्शोऽपि । अनुरूपद्वयो यथा साधकवैः “महात्मानोऽनुगृह्णन्ति भज-
मानान् रिपून्पि । सपत्नीः प्रापयन्त्यस्त्रिं सिन्धुवो नगनिजगा” इति । आर्या जातिः ।

(न) यत् यस्मात् उपचारस्य अभ्यर्थनस्य भवत्सम्मानरक्षणस्य इत्यर्थः । अतिक्रमेण
उल्लङ्घनेन, तदा भवता प्रस्तुतस्य रोपनाशहेतोरनुनयस्य काले भट्टिनी इरावती अपराद्धा
कृतापराधा, तत् तस्मात् स्वयमेव आत्मप्ररोचनया एव नतु परस्य कस्यापि उपदेशेन
इति भावः । भर्तुः स्वामिनः तत्र अनुकूलं मनस्सुष्टिविधायकं वस्तु मालविकायास्तद्वि

पतिर प्रति अन्नरक्ता साक्षीगण प्रतिबन्धि-(सपत्नी)दिगैर सहित
पतिर सेवा করেন । সমুদ্রগোমিনী নদীসকল অপর নদীর জনও সমুদ্রের
সহিত সম্মিলিত করিয়া দেয় ॥১৯॥

দেবী। গিউণিয় ! অবস্সং সে সেবিদং অজ্জত্তো জাণিস্সদি ।

[নিপুণিকে ! অবশ্যমস্থা: সেবিতমার্থ্যপুত্রো জাষ্যতি ।] (প)

নিপু । অণুগিহীদহি । [অনুগৃহীতাষ্মি ।] ইতি নিষ্কান্তা । (ফ)

প্রতিপাদনরূপম্ আচরিতং সম্পাদিতং দেব্যা अभिमতप्रदानेन इति भावः । साम्प्रतं मालविकायाः प्रतिपादने सम्पन्ने सति पूर्णमनोरथेन सफलकामेन भर्त्रा स्वामिना, प्रसादमात्रेण अनुग्रहमात्रेण नतु पूर्ववत् सातिशयप्रणयेनापि तत्प्रणये सम्प्रति नव-परिणीताया एव अधिकारादिति भावो व्यज्यते, सम्भावयितव्या संवर्द्धनीया, तथाहि तदानीन्तनीम् उपचारलङ्घनजन्यामसन्तुष्टिं परिहाय अस्मासु मानसं प्रसादं व्यवस्थापयेथा इति भावः ।

(প) অস্থা: ইরাবত্যা: সেবিতম্ অনুনয়াতিশয়ম্ অবশ্যং নিশ্চিতমেব আর্থ্যপুত্র: জাষ্যতি যদীষ্যতি, তথাহি আর্থ্যপুত্র: অস্থা অনেনানুনয়েন পূর্বকৃতসুপচারাতিক্রমং বিস্মৃত্য যথাপূর্বমস্থাং প্রসাদং স্থাপয়িষ্যত্যেব । এতচ্চ রাত্র: প্রস্তুতে বিষয়ে প্রবর্তনায় ইরাবত্যা: প্রবোধনায় চ নিপুণিকাসুদৃশ্য দেব্যা বচনম্ ।

(ফ) অনুগৃহীতা কৃতপ্রসাদা অস্মি অহমিতি শিষ: । স্বীয়ায়া: ভক্ত্যা অনুগৃহণ এব আত্মনি অনুগ্রহ: স্নাত্ পরিজনানাং ভক্তৃজনমুখদু:খভাগিত্বনিয়মাত্ ।

(নিপুণিকার প্রবেশ)

নিপু । মহারাজের জয় হউক । ইরাবতী নিবেদন করিতেছেন যে, আমি সেই সময়ে শিষ্টাচার লঙ্ঘন করিয়া প্রভুর নিকট অপরাধ করিয়াছি । সেই জন্ত সম্প্রতি দেবীর মনোমত কার্য সম্পাদনে মহারাজের মনস্তৃষ্টি করিলাম ; এখন পূর্বমনোরথ মহারাজ মাত্র প্রসন্নচিত্তে যেন আমাকে সংবর্দ্ধিত করেন । (ন)

দেবী । নিপুণিকে ! অবশ্যই আৰ্য্যপুত্র ইহার আন্তরিকতা স্বরণ রাখিবেন । (প)

परि। देव ! अमुना युक्तसम्बन्धेन चरितार्थं माधवसेनं
सभाजयितुं गच्छामः । (ब)

देवी। भगवदोऽयं न युक्तं अहमे परिचिन्तुं । [भगवत्या न युक्त-
सम्बन्धान् परित्यक्तुम् ।] (भ)

राजा। भगवति ! मदीयेष्वेव लेखिषु तत्रभवतस्तुमुद्दिश्य
सभाजनाचराणि पातयिष्यामः । (भ)

(ब) अमुना इदानीमेव सम्पन्नेन युक्तेन सुयोगीन परस्परयोः समुचितेन सम्बन्धेन
मालविकाग्निप्रियोः परिणयरूपेण चरितार्थं कृतकृत्यं तस्यापि अग्निद्वेय विषये
सातिशयाभिलाषात् इति भावः । अथवा युक्तसम्बन्धेन यज्जसेनमाधवसेनयोः अर्द्धराज्य-
निष्पादनतः सञ्जातेन केनचित् सम्पर्कान्तरिण, अथवा अमुना युक्तसम्बन्धेन मालविकायाः
राज्ञा परिणयेन उत्पन्नो यः परस्परं श्यालभगिनीपतिस्सम्बन्धः तेन । सभाजयितुं
प्रोणयितुं गच्छामः वयमिति शेषः । 'वाक्यद'चेति बहुवचनमिति । तथाहि अत्र
युष्माकं कोऽभिप्रायः इति प्रश्नो व्यज्जते ।

(भ) परित्यक्तुं परित्यज्य गन्तुं न युक्तं न उचितं, तथाहि भवत्याः गमने नास्ति
सम अभिसतमिति भावः ।

(म) मदीयेषु सया तत्र प्रेषयितव्येषु । लेखिषु पत्रेषु त्वाम् उद्दिश्य तवैव तत्-
प्रयोगकारित्वं निर्वर्ण्य तत्रभवतः माननीयस्य माधवसेनस्य सभाजनाचराणि प्रीतिज्ञापक-
वाक्यानि पातयिष्यामः लेखिष्यामः । तत् कथमिव गन्तुमिच्छति भवतीति भावः ।

निपु । अतूग्रहीत इहेनाम । (एहे वनिश्या निष्क्रान्ता इहेन) । (क)

परि । महाराज ! एहे समुचितं सशक्त द्वारा पूर्वकाम माधवसेनके
सम्पर्कना करिते याहेन । (ब)

देवी । आमादिगके परित्याग करा भगवतौर उचित नहे । (ड)

পরি। যুবयोঃ স্নেহাত্ পরবানয়ং জনঃ । (য)

দেবী আণবেদু অজ্জত্তো—ভূয়োবি দে কিং পিঅ' উবহরিস্স' ?

[আশ্রয়তু আর্থপুত্রঃ—ভূয়োঃপি তে কিং প্রিয়মুপহরিষ্যামি ?] (র)

রাজা। মম এতাবদেব প্রিয়ম্ । (ল)

—০—

ভরতবাক্যম্ । (ব)—

(য) অয়ং মত্ স্নেহপো জনঃ, যুবयोঃ রাজস্নেহে দেব্যায় ধারিণ্যঃ, স্নেহাত্ প্রণয়াত্
এতাবত্ কালিন উপচিতাত্ প্রণয়বিগ্গেহাদিত্যর্থঃ । পরবান্ পরাধীনঃ তদ্রাজসমি
প্রণয়মুচ্ছিত্য গন্তুমত্বেব বসেয়মিতি ভাবঃ ।

(র) ভূয়ঃ অপি পুনরপি সালবিকাং তব আর্থ্যাপদে প্রতিষ্ঠাষ্য কৃতমেকং প্রিয়ম্, অতঃ-
পরং কিং প্রিয়ং প্রীতিজনকং বস্তু উপহরিষ্যামি উপহাররূপেণ তব উপনীষ্যামি ইত্যর্থঃ ।

(ল) মম এতাবত্ এতন্মাত্রমেব তাবত্ সৰ্ব্বং প্রিয়ং প্রীতিজনকং বস্তু, তথাহি
অন্যেবে মম সৰ্বপ্রিয়বস্তুলভজন্যঃ সন্তোষঃ প্রাপ্তমূর্ত ইতি ভাবঃ ।

(ব) ভরতবাক্যমিতি আদৌ যথা নটেন নান্দী কর্তব্য্যা তথা অন্তেঃপি সম্ভাষ্যাদীনাম্
সঙ্কলাপংসনং কর্তব্যম্, অতএব ভরতবাক্যমিত্যুক্তা নটকত্বং প্রকৃতম্ প্রমাণিতম্ ।

রাজা। ভগবতি ! আমার পত্নেই আপনার হইয়া তাঁহার নিকট
সংবর্দ্ধনাব্যক্তি লিখিয়া দিব । (ম)

পরি। আপনাদের উভয়ের স্নেহে আমি বশীভূত হইয়া পড়িয়াছি । (ব)

দেবী। আর্থ্যপুত্র ! আদেশ করুন, আপনার আর কি প্রিয় অনুষ্ঠান
করিব ? (র)

রাজা। আমার ইহাই যথেষ্ট প্রিয় অনুষ্ঠান । (ল)

—০—

ভরতবাক্য । (ব)—

त्वं मे प्रसादसुमुखीभव देवि नित्य-

मेतावदेव मृगये प्रतिपन्नहेतोः ।

आशास्यमभ्यधिगमात् प्रभृति प्रजानां

संपद्यते न खलु गोमरि नाग्निमित्ते ॥ २० ॥

[अन्वयः । देवि ! त्वं नित्यं मे प्रसादसुमुखीभव, प्रतिपन्नहेतोः एतावत् एव मृगये । अभ्यधिगमात् प्रभृति अग्निमित्ते गोमरि (सति) खलु प्रजानाम् आशास्यं न सम्पद्यते (इति) न ।] ॥ २० ॥

२० । राजवचनप्रक्रमेण राज्ञ एव धारिणीं प्रति वचनमिदम्, पक्षे च भरतस्य देवीं गौरीमुद्दिश्य मङ्गलमिच्छा इति । प्रथमकल्पो यथा—हे देवि राज्ञि धारिणि ! त्वं नित्यं सर्वदा एव मे मम सम्बन्धे प्रसादेन सन्तोषेण सुमुखी प्रसन्नानना भव, न कदापि मयि अभिमानादिवशेन वैमुख्यमवलम्बेथा इति भावः । प्रतिपन्नस्य प्रसाद-विरुद्धस्य अप्रसादस्य हेतोः निवृत्तये एतावदेव एतन्मात्रमेव नान्यत् किमपि इति भावः । मृगये प्राधेय । ननु त्वं राजा तव एतावन्मात्रस्य प्रार्थनायां राजगुणा व्याहृत्यन्ते राज्ञा, प्रजामङ्गलस्यैव आशास्यत्वादित्याकाङ्क्षां निवर्त्तयितुमाह—आशास्यमित्यादि । अभ्यधिगमात् प्रभृति राज्यप्राप्तिमारभ्य अग्निमित्ते मयि गोमरि रक्षितरि सति प्रजानाम् आशास्यम् अभिलषणीयं किमपि न सम्पद्यते न सम्पन्नं भवति इति न, अपितु सर्वमेव तासां आशास्यं सम्पद्यते, अतो तत्सम्बन्धे किमपि न आशास्यमिति भावः । निजप्रियायाः धारिण्याः समीपे आत्मगर्वप्रकाशकवाक्यप्रस्तावो न दीपाय राज्ञः । देवीपक्षे च—हे देवि, दुर्गे ! त्वं नित्यं मे मम सम्बन्धे प्रसादसुमुखी अनुग्रहवशात् प्रसन्नसुमुखी भव । प्रतिपन्नाणां बाह्यानाम् अभ्यन्तराणाञ्च रिपूणां हेतोः तन्निराकरणाय इत्यर्थः । एतावदेव एतन्मात्रमेव मृगये, तत्प्रसादस्यैव रिपुनिवर्हणसाधनत्वात् नान्यत् काव्यमस्तीति भावः । अभ्यधिगमात् राजप्राप्तेः प्रभृति अग्निः यागसाधनीभूतो वह्निः मितं सततं सहायः यस्य तथाभूते अभिनयकालीने कस्मिंश्चित् राजनि गोमरि पृथ्वीपालके सति प्रजानां तस्य राज्ञो राजास्थानां जनानाम् आशास्यम् अभिलषितं न सम्पद्यते इति न अपितु

মালবিকাগ্নিমিত্রম্ ।

ইতি নিষ্কুন্তাঃ সৰ্বৈঃ । (শ)

ইতি পঞ্চমোঃঙ্কঃ । (ঘ)

সম্পদ্যতে এব । অতএব ততসম্বন্ধে ন তবান্তিকি প্রার্থনা প্রযোজনীয়া অপি তু তব প্রাসাদ-
মাবনেব অম্বর্থনীয়মিতি ভাবঃ । এতাবদেব ইত্যনেন বস্তুতঃব্যবচ্ছেদাৎ পরিসংখ্যা-
লঙ্কারঃ । উভয়ার্থস্যেব প্রকৃতত্বাৎ শব্দার্থাধিগমেণ স্বেষঃ । প্রভৃতিপ্রজানামিত্যত
প্রত্যয়স্বাভাব্য্য কৈকানুপ্রাসঃ । বসন্ততিলকা বৃক্ষম্ । অং নির্বহণসম্বিঃ । গুপু রত্নণী
ইত্যস্য তচ্চি প্রত্যয়ে বিকল্যেণ স্বার্থিকপ্রত্যয়বিধানাৎ ন আশ্রয়প্রত্যয়ঃ, অতএব গোমরি
ইতি উপপদ্যতে ।

(শ) সৰ্বৈঃ রাজপ্রভৃতয়ঃ, নিষ্কুন্তাঃ রজ্ঞাতৃ বহির্গোবাঃ । অস্ম্য অঙ্কান্তত্বাৎ সৰ্ব-
পাৰাণাং নিষ্কুমণস্য “অঙ্কনিষ্কুন্তানিখিলপাবোঃঙ্ক ইতি কৌৰ্ণিতা” ইতি নিয়মাবেদিত-
ত্বাৎ ।

(ঘ) ইতি অবসানসূচকমিদমব্যয়ম্, ইতি এতদন্ত ইত্যর্থকী বা । পঞ্চমাঙ্কঃ
পঞ্চসংখ্যাপূরকঃ অঙ্কঃ নাটকীয়পরিচ্ছেদবিশেষঃ । অঙ্কলচণমুদং প্রাক্, “পঞ্চাদিকা
দশপরাঙ্গবাঙ্কঃ পরিকৌৰ্ণিতা” ইতি নিয়মেন পঞ্চাঙ্কাক্ষকস্যাস্য নাটকত্বমব্যাহতম্ ।
ইতি শম্ ।

ইতি যোগুরুনাথ বিদ্যানিধিকৃতে মালবিকাগ্নিমিত্রব্যাখ্যানি

বিজয়াখ্যানি পঞ্চমোঃঙ্কঃ ॥১৫॥

দেবি ! তুমি সর্বদা আমার প্রতি প্রসন্ন থাক, তোমার বাহাতে অস-
স্তোষ না আসে, এইজন্য ইহাই মাত্র প্রার্থনা করি যে, রাজ্যলাভ অবধি
অগ্নিনিবেশের শাসনকালে প্রজাদিগের প্রার্থনাও যেন অপূর্ণ থাকে না ॥২০॥
সকলের প্রস্থান । (শ)

SRI JAGADGURU VISHNUPADMA SAMASTHANA SAMASTHANA (ঘ)

JNANA SAMASTHANA LIBRARY. মহাকবি কালিদাস-প্রণীত মালবিকাগ্নিমিত্রনামক নাটক সমাপ্ত ॥০॥

Jangamwadi Math, VARANASI

Acc. No.

1000

